

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА**

На правах рукопису

Буряк Лариса Іванівна

УДК 930.1: 94 (477)''18''/'19''

**Українська фемінологія в історіографічному процесі другої
половини ХІХ – першої третини ХХ ст.**

Спеціальність 07.00.06 – історіографія, джерелознавство та
спеціальні історичні дисципліни

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант
Войцехівська Ірина Нітелівна,
доктор історичних наук, професор

Київ - 2010

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	18
1.1. Методологічні засади та стан розроблення проблеми.....	18
1.2. Джерельний комплекс дослідження.....	55
РОЗДІЛ 2. РОЗВИТОК ФЕМІНОЛОГІЇ ЯК СКЛАДОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ.....	68
2.1. Зародження української історичної фемінології в контексті соціально- культурних трансформацій.....	68
2.2. Джерела з історії жіноцтва у працях учених другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.....	88
2.3. Фемінологічні студії на тлі інституалізаційних процесів української історіографії.....	99
2.4. Історично-фемінологічний дискурс у часопису «Киевская старина»...119	119
РОЗДІЛ 3. ЖІНКА В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ: ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.....	139
3.1. Соціальний та правовий статус жінки в українській історичній думці.....	139
3.2. Жінка і політика в українському історичному дискурсі.....	176
3.3. Історичні дослідження релігійного життя жіноцтва.....	203
РОЗДІЛ 4. ЖІНОЧИЙ ОБРАЗ В ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ ТРАДИЦІЇ НА РУБЕЖІ СТОЛІТЬ.....	233
4.1. Етнографічно-етнологічний контекст фемінологічних студій.....	233
4.2. Материнський дискурс в українському наративі.....	251
4.3. Багатомірність жіночого образу в історично-фемінологічних дослідженнях.....	276
4.4. Жінка, місто, освіта: історіографічна рецепція.....	301

РОЗДІЛ 5. АКТУАЛІЗАЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ФЕМІНОЛОГІЇ В УМОВАХ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.....	323
5.1. Історично-фемінологічні студії в системі Української Академії наук: напрями та специфіка.....	323
5.2. Фемінологічна складова досліджень соціального інституту парубоцьких та дівочих громад.....	343
5.3. Публікація спогадів жінок у виданнях Української Академії наук.....	355
5.4. Образ жінки в контексті національно-культурної та інтелектуальної творчості.....	363
ВИСНОВКИ.....	384
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	395

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВУАН – Всеукраїнська Академія наук

ДАК – Державний архів м. Києва

ЗІФВ – «Записки Історично-філологічного відділу ВУАН»

ЗНТШ – «Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка»

ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України
ім. В. І. Вернадського

КС – «Киевская старина»

ЛНВ – «Літературно-науковий вісник»

НТШ – Наукове товариство ім. Т. Шевченка

УАН – Українська Академія наук

УІЖ – «Український історичний журнал»

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів у м. Києві

ЧИОНЛ – «Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца»

ВСТУП

Сучасний стан розвитку історичної науки висуває завдання комплексного переосмислення історіографічної спадщини, розгляду її під новим кутом зору, звільнення від стереотипів та хибних інтерпретацій. Українська історіографія другої половини XIX – першої третини XX ст. є непересічним явищем щодо персоніфікації та проблемно-концептуальної верифікації. Серед майже недосліджених її сегментів все ще перебувають фемінологічні студії, що були спрямовані на вивчення становища жінок, їхньої ролі в історичних та культурних процесах, місця у правових системах відповідно до соціального статусу.

Згідно поширеної серед учених думки, історична фемінологія як наука сформувалася на Заході у кінці 60-х років XX ст.¹ Не підлягає сумніву, що відчутна актуалізація цих досліджень, їх виокремлення як самостійного напрямку історичного знання, спроби структурування методології, інституалізація та оформлення поняттєво-термінологічного апарату асоціюються передусім із західною історіографією другої половини

¹ Пушкарєва Н. Л. Историческая феминология в России: состояние и перспективы / Н. Л. Пушкарєва // *Общественные науки и современность*. – 2003. – № 6. – С. 164–172; Її ж. Гендерная проблематика в исторических науках / Н. Л. Пушкарєва // *Введение в гендерные исследования: в 2 ч. : [учеб. пособие]*. – Х. : ХЦГИ; СПб. : Алетейя, 2001. – Ч. 1. / [под. ред. И. А. Жеребкиной]. – С. 277–311; Репина Л. П. История женщин и гендерная история на рубеже веков: итоги и перспективы развития / Л. П. Репина // *XX век: Методологические проблемы исторического познания*. – М. : ИНИОН РАН, 2002. – Вып. 2. – С. 104–132; Її ж. Пол, власть и концепция «разделения сфер»: от истории женщин к гендерной истории / Л. П. Репина // *Общественные науки и современность*. – 2000. – № 4. – С. 123–137.

минулого століття. Водночас українська історіографія другої половини XIX – першої третини XX ст. є переконливим доказом того, що саме тоді тривав процес зародження та становлення фемінології, відбувалося формування її основ. Початок цих студій був зумовлений чинниками, серед яких загальний інтерес громадськості у світі до вирішення жіночого питання збігся з національним відродженням, потребою у пробудженні свідомості українства. Історично-фемінологічні дослідження ще задовго до появи відповідної термінологічної варіативності стали органічною складовою спадщини українських учених, що дає підстави розглядати ці дослідження як своєрідну предтечу сучасної історичної фемінології, її первісну форму, вибудовану згідно з тогочасними суспільними запитами, історіографічними схемами, системою філософських уявлень, ментальними характеристиками соціуму.

Серед одних з найперших праць, які засвідчували появу наукового інтересу до фемінологічної проблематики, були праці істориків, які належали до українського інтелектуального простору. Такий підхід змушує по-новому поглянути на історіографічний процес і, разом з тим, пом'якшити безапеляційність деяких тверджень, зокрема щодо монополії західних науковців на «відкриття» історичної фемінології та відповідним чином змінити не зовсім коректну думку про те, що до середини XX ст. історія людства була представлена як «чоловіча історія», тобто така, в якій не було місця жінкам.

Актуальність дослідження фемінологічних студій в історіографічному процесі другої половини XIX – першої третини XX ст. зумовлена науковими, суспільно-історичними, цивілізаційними чинниками. Дисертаційна робота реконструює науково-творчу спадщину українських учених, яка відображає їхній інтерес до вивчення становища жінки у соціумі, її різноманітних ролей відповідно до культурних, релігійних, правових, суспільних традицій, відтворюючи історичні, етносоціологічні та антропологічні моделі жіночої складової в узгодженні з факторами часу та простору.

Починаючи з другої половини XIX ст., коли у науковому просторі з'явилися перші узагальнювальні праці, українська історіографія засвідчила свій інтерес до історії жіноцтва, демонструючи науковий пошук пріоритетних напрямів, визначаючи методи, прийоми та джерела дослідження. Об'єднуючи історичні, історично-правові, етнографічні, етносоціологічні, культурологічні дослідження другої половини XIX – першої третини XX ст., вітчизняні історично-фемінологічні студії репрезентовані багатим доробком. Про свій інтерес до вивчення жіночої складової в історії у її різноманітних проявах засвідчили В. Антонович, М. Владимирський–Буданов, Ф. Вовк, В. Гнатюк, Я. Головацький, К. Грушевська, М. Грушевський, О. Грушевський, О. Єфименко, П. Єфименко, С. Єфремов, П. Житецький, О. Загоровський, В. Іконников, Г. Іконникова, М. Костомаров, О. Лазаревський, О. Левицький, Д. Мордовець, О. Огоновський, В. Охримович, Й. Ролле, С. Русова, М. Сумцов, І. Франко, І. Черкаський, П. Чубинський, В. Шульгін, В. Ястребов та інші. З їхніх праць, що різняться за змістом, призначенням, масштабом, жанром, науковим стилем, формується своєрідне «мереживо» основ української історичної фемінології.

Проблеми правового статусу жінки, її становища в родині й суспільстві на різних етапах історії, стосунки з оточуючим світом, взаємини з представниками протилежної статі, рівень жіночої освіти і культури, жіноча складова у династичних схемах, релігійна та національна жіноча ідентифікація, сприйняття жінки соціумом, вплив жіноцтва на політичні події стали органічною складовою тогочасної української історіографії, закладаючи основи нового напрямку історичних знань. Завдяки студіям – монографіям, статтям у часописах, фрагментам у працях широкого спрямування, де жінка репрезентувалася в історично-правовому, суспільно-політичному, культурологічному, релігійному контекстах, історія набувала своєї багатовимірності, більшої окресленості, логічності, яскравості, довершеності – з одного боку. З іншого – втілювалась одна з стратегічних

цілей національного відродження, а саме, відбувався вплив на свідомість українства.

Змістово-концептуальне розширення та поглиблення досліджень дозволяє відновити цілісність конструкції української історіографії, осмислити багатоманітну варіативність тематики, пріоритетність напрямів, доповнюючи уявлення про неї як невід'ємну складову культурного простору у розмаїтті вимірів.

Фемінологічний дискурс другої половини XIX – першої третини XX ст. репрезентує вітчизняну історіографію як таку, що стала своєчасним інтелектуальним відгуком на соціокультурні трансформації епохи, які відбувалися на теренах Європи, в тому числі тих імперій, до складу яких входили українські землі. Визначення кола дискусійних проблем в історично-фемінологічних студіях, ступеня їх розробки й пріоритетності дозволяє концептуалізувати історичну фемінологію як соціокультурний та історіографічний феномен, розглядаючи його на тлі подій, що мали як національний, так і геополітичний вимір.

У даній роботі досліджується одна з ключових, але з часом відсунутих на маргінеси проблем, що має важливе значення для розуміння як історіографічного процесу в цілому, так і окремих його сегментів, а також веде до усвідомлення органічної спорідненості тогочасних українських досліджень з історії жіноцтва з загальноєвропейською науковою традицією, яка демонструвала всебічний та поглиблений інтерес до вивчення людини і жінки зокрема.

Актуальність дисертаційної роботи посилюється відсутністю в історичній науці дослідження, яке би аналізувало історично-фемінологічну складову в українському історичному наративі у зазначений період та назрілою потребою такого дослідження з огляду на завдання історичної науки, інтенсивний розвиток сучасної історичної фемінології зокрема.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Дисертаційне дослідження виконане у межах науково-дослідної теми «Історія української державності нової та новітньої доби» (державний реєстраційний номер 06 БФ046-01), яка включена до тематичного плану історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Об'єктом дисертаційного дослідження є українська фемінологія як складова історіографії, що аналізується у контексті соціокультурних трансформацій, національного відродження та інституалізації історичної науки.

Зародження основ фемінології може бути зрозумілим лише у загальному контексті розвитку української історичної науки другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. Для історіографії, як і будь-якої іншої соціогуманітарної сфери з її відкритістю до зовнішніх впливів, здатністю вбирати дух епохи, контекст відіграє одну з головних ролей. У даному дослідженні контексту як імперативу історіографічного дослідження надається особливе значення. Такий підхід створює підґрунтя для кращого розуміння закономірностей зародження знань про жіноцтво в українському історичному наративі та допомагає досягнути їхню еволюцію .

Вивчення соціополітичних та інтелектуальних умов розвитку історичної науки в цілому, її окремих сегментів неодмінно перебуває в одному дослідницькому полі з персоніфікованими підходами до вивчення історіографічної спадщини. Враховуючи те, що однією з принципових рис сучасної історичної науки є тенденція до антропологізації наукового пізнання, важливим компонентом історіографічних студій виступає авторська складова. З огляду на це аналітика історично-фемінологічного наративу здійснюється крізь призму історії життя і творчості вчених, професійної та громадської діяльності, контактів, взаємовпливів, наукових шкіл тощо.

Предметом дослідження є процес становлення та розвитку української історичної фемінології в її етнокультурному, географічному та часовому вимірах, тенденції збагачення знань з історії жіноцтва, правового становища жінки, її ролі та місця у суспільному житті, системі національно-культурних цінностей.

Хронологічні межі дисертації зумовлені станом та особливостями процесу зародження й розвитку основ історичної фемінології в українському історичному наративі, коли на хвилі європейських ліберально-демократичних настроїв та рухів, національно-культурного відродження українства розпочався процес наукового осмислення ролі та статусу жінки в історичному поступі. Хронологічні межі у нашому дослідженні визначаються відповідно до специфіки суспільно-політичного та культурного розвитку і вибудовуються з урахуванням етапів поступу української історіографії, національного відродження, боротьби за вирішення «жіночого питання» та розвитку жіночого руху.

Нижньою часовою межею для нас є середина XIX ст. У 1850 р. вийшла праця київського історика В. Я. Шульгіна «О состоянии женщин в России до Петра Великого. Историческое исследование», яка слугувала важливим стверджувальним моментом щодо появи нової предметної галузі досліджень. Завдяки їй в історіографічному дискурсі з'явилась понятійно-термінологічна конструкція «становище жінки». Відповідно до теорії дискурсу слово не лише відображає, а й створює соціально-культурну реальність. Окрім того, праця В. Шульгіна стала однією з перших у науково-історичному просторі України, де була зроблена спроба комплексно проаналізувати становище жінки. В ній також окреслювалися засадничі вектори майбутніх досліджень, визначались перспективи, принципи, підходи, пропонувалась своєрідна модель щодо реконструкції жіночої історії з урахуванням культурних традицій, релігійних впливів, правового статусу жінки, її становища у родині та суспільстві.

Упродовж другої половини XIX ст. зростала кількість праць, у яких жіноча компонента виокремлювалась домінантною, розширювалась їхня джерельна база, формувалися нові методологічні підходи з використанням широкого спектру знань, у тому числі досягнень світової науки для пояснення процесів та проблем історично-фемінологічного змісту.

Верхньою межею дисертаційного дослідження визначено початок 1930-х років, що припадають на руйнацію структур ВУАН, розправу з її провідними діячами, згортання курсу на «українізацію». З початком репресій проти української наукової еліти класична історично-фемінологічна традиція в українській історіографії була перервана, настав її занепад, а пізніше відбулося тематичне та змістовне переродження в дусі радянської ідеології.

Географічні межі дисертації обумовлені об'єктом дослідження і визначаються місцезнаходженням центрів історичної науки на українських теренах з їхньою тогочасною приналежністю до державних утворень.

Мета дисертаційного дослідження полягає у вивченні та реконструкції фемінологічної складової історіографічного процесу, комплексному аналізі її надбань у контексті політичних, соціальних, культурних, духовних трансформацій суспільства, інституалізації української історичної науки, діяльності вчених Київського, Харківського, Новоросійського, Львівського університетів, археографічних комісій, наукових товариств, часописів, академічних структур.

Гносеологічні проблеми історичної фемінології другої половини XIX – першої третини XX ст., її особливості і трансформації в умовах українського національного відродження все ще не стали предметом спеціального дослідження. З огляду на ситуацію, яка склалась у сучасній українській історіографії, постає нагальна потреба здійснення комплексного аналізу історіографічного сегменту, у якому знайшли відображення особливості вивчення соціокультурного феномена жінки, виявлення пріоритетних напрямів, еволюційних характеристик відповідно до тріади «текст – автор – контекст».

Метою обумовлені наступні **завдання дослідження**:

- з'ясувати стан наукового розроблення проблеми, обґрунтувати актуальність її вивчення;
- вибудувати теоретико-методологічні засади та поняттєвий апарат фемінологічної складової історіографії;
- виявити та опрацювати комплекс джерел, оптимальний для всебічного вивчення поставленої проблеми, одержання науково достовірних та обґрунтованих результатів;
- відтворити процес зародження та розвитку фемінологічних досліджень в Україні як складової історіографії, визначити їхню періодизацію та проаналізувати основні тенденції;
- дослідити пріоритетні системоутворюючі елементи фемінології, визначити її періодизацію, характерні риси, зумовлені особливостями українського історіографічного процесу, культурними впливами, суспільними трансформаціями, ментальними домінантами;
- систематизувати праці фемінологічного спектру в загально-історичному, історично-правовому, етнографічному, культурологічному соціо-антропологічному контекстах;
- розкрити формування міждисциплінарного характеру фемінологічних студій, що розвивалися на перетині історії, етнографії, історії права, соціології, антропології, культурології;
- визначити основні жанрові форми історіографічного доробку, присвяченого проблемам історії жіноцтва;
- відобразити наявність загально-цивілізаційного та національно окресленого дискурсів у фемінологічній складовій української історіографії;
- реконструювати спектр жіночих образів, представлених історіографічним доробком;
- розглянути впливи європейського гуманітарного та інтелектуального простору на розвиток історичної фемінології в Україні;

- відтворити фемінологічну компоненту відповідно до романтичної, позитивістської, модерністської течій в українській історіографії;
- актуалізувати недостатньо вивчені аспекти проблеми, сформулювати пропозиції щодо її подальшого дослідження.

Методологічну основу дисертації становлять принципи історизму, науковості, об'єктивності. У процесі дослідження використовувалися **методи** історіографічного аналізу та синтезу, проблемно-хронологічний, порівняльний, ретроспективний, наратологічний, які в поєднанні з біографічним та інституційним підходами, дали можливість дослідити українську історичну фемінологію, відобразити її еволюцію, виокремити пріоритетні напрями, розглянути специфіку проблеми крізь призму історичних подій та явищ, становлення і розвитку історіографії як наукового та соціокультурного феномена. Комплексне застосування принципів, методів, підходів сприяло реалізації визначених завдань, поглибленню знань з історії фемінологічних студій, розширенню уявлення про них як про органічну складову історіографічного процесу в Україні.

Наукова новизна дисертаційного дослідження зумовлена актуальністю теми і полягає, перш за все, у тому, що в українській історичній науці відсутнє комплексне дослідження, у якому б висвітлювались історично-фемінологічні студії другої половини XIX – першої третини XX ст. Уперше в українській історіографії ці студії представлені як самостійна наукова проблема і виступають предметом цілісного та систематизованого вивчення.

У дисертації знайшла практичне використання теорія мережевої моделі вивчення історії, запропонована І. І. Колесник як метод дослідження в історіографії. Це дозволило комплексно підійти до розгляду фемінологічної складової української історіографії, встановлюючи інтелектуальні зв'язки визначеного спрямування у науковому просторі, прослідковуючи закономірності, тяглість традиції у цих дослідженнях. Враховуючи напрацювання сучасної української історіографії, в галузі історичної біографістики зокрема, взято до уваги суб'єктивні чинники, серед яких

фахові заняття вчених, родинні зв'язки, психоемоційні особливості окремих постатей, що розглядаються як мотиваційне підґрунтя для вибору дослідницької проблематики, якою виступала фемінологічна компонента.

Комплекси використаних джерел підтверджують висунуті гіпотези, водночас відкриваючи нові ракурси досліджуваної проблеми, дають підстави для висновків щодо історичної фемінології як актуалізованої складової історіографічного процесу. Уперше її розглянуто у контексті інституалізації історичної науки, включаючи діяльність університетів, археографічних комісій, провідних періодичних видань, структур Академії наук, що відкрило можливість проаналізувати еволюцію, зміну тематичних напрямів, основну проблематику, пріоритетність методологічних підходів на кожному з окреслених етапів.

Історіографічна спадщина XIX – першої третини XX ст. уперше розглядається у контексті сучасних понять та термінів з застосуванням гендерних підходів, що дало можливість детально проаналізувати історично-фемінологічний доробок вчених і по-новому розглянути та оцінити фемінологічні і гендерні моделі, створені в історичному наративі з урахуванням історіографічної традиції, а також соціокультурних, ідеологічних та політичних чинників.

Теоретичне значення одержаних результатів визначається їхньою новизною та висновками, які сприятимуть найбільш повному і цілісному висвітленню процесу становлення та еволюції української історичної фемінології у її первинній презентації як складової історіографії другої половини XIX – першої третини XX ст.

Теоретичні висновки та узагальнення є підґрунтям для подальшого розвитку історіографічних досліджень та реконструкції цілісності українських історичних досліджень. Вони збагачують уявлення про історію історичної думки в Україні, підкреслюють її варіативність, полівекторність, доповнюють загальну конфігурацію, демонструють тісний зв'язок з європейською та світовою наукою.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що матеріали дисертації можуть прислужитися для подальших досліджень у галузі української історіографії із залученням фемінологічного сегменту, бути корисними при вивченні різноманітних проблем історії жіноцтва. Результати можуть використовуватись в процесі підготовки навчальних посібників з української історіографії, при розробці лекційних курсів та спецкурсу з фемінології на історичних факультетах вищих навчальних закладів.

Наукова апробація результатів дисертації. Матеріали дисертаційного дослідження стали основою для монографії, наукових статей, отримали позитивну оцінку науковців. Положення та висновки дисертації обговорювалися на засіданні кафедри архівознавства та спеціальних галузей історичної науки Київського національного університету імені Тараса Шевченка, у вигляді доповідей – на міжнародних та республіканських конференціях: Колізії української ментальності (V Міжнародний конгрес українців. Чернівці, 26–29 серпня 2002 р.); Жіноча освіта в Україні в контексті урбанізації у другій половині XIX – на початку XX ст. (VI Міжнародний конгрес українців. Донецьк, 28 червня – 1 липня 2005 р.); Образ міста в українській жіночій мемуаристиці другої половини XIX – початку XX ст. (Третя Міжнародна науково-практична конференція «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє». Київ, 3–5 листопада 2005 р.); Жіноча компонента у формуванні української модерної нації (V Міжнародна конференція «Розвиток демократії та демократична освіта в Україні». Київ, 8–10 листопада, 2007 р.); Проблемы женской истории в источниковедческом наследии А. М. Лазаревского (XX Международная научная конференция «Вспомогательные исторические дисциплины – источниковедение – методология истории в системе гуманитарного знания». Москва, РГГУ, 31 января – 2 февраля 2008 р.); Технології пошуку та опрацювання джерел з фемінології у спеціалізованих фондах НБУВ (Міжнародна наукова конференція «Проблеми гармонізації традиційних і новітніх бібліотечно-інформаційних ресурсів», Київ, 7–8 жовтня 2008 р.); Два погляди – один

об'єкт дослідження: жінки-вчені у працях С. Русової та Н. Полонської-Василенко (Четверта Міжнародна конференція «Жінка у науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє». Київ, 6–8 листопада 2008 р.); Українська наукова історична еліта: проблеми самоідентифікації у контексті культурно-національного відродження другої половини XIX – першої третини XX ст. (VIII Всеукраїнська науково-практична конференція «Проблеми самоідентифікації сучасного українського суспільства: політичні, економічні, соціальні та культурні аспекти». Київ, 16 травня 2008 р.); Правовий статус жінки як предмет наукових дискусій в українській історіографічній традиції (середина XIX – перша третина XX ст.) (V Всеукраїнська науково-практична конференція «Українська державність: історія і сучасність». Маріупольський державний гуманітарний університет, 28 листопада 2008 р.); Католицько-православна антитеза як компонента історико-фемінологічного наративу доби українського національного відродження другої половини XIX – початку XX ст. (Третя Міжнародна наукова конференція «Україна і Ватикан в контексті культурно-цивілізаційного діалогу: історія і сучасність». Київ, 21–22 квітня 2009 р.); Джерела дослідження історично-фемінологічних студій другої половини XIX – першої третини XX ст. (Десяті джерелознавчі читання (до 65-річчя з дня заснування кафедри архівознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ, 23 грудня 2009 р.); Наукові дискусії у думознавчих студіях (П. Житецький, М. Сумцов, К. Грушевська, В. Перетц): фемінологічний контекст (Круглий стіл «Київські філологічні школи і В. Перетц: до 190-річчя з дня народження». Національна бібліотека України ім. В. Вернадського. Київ, 11 лютого 2010 р.); Жіночі спогади у виданнях ВУАН як фемінологічна компонента української історіографії (Третя Міжнародна науково-практична конференція молодих вчених, присвячена 65-річчю Перемоги у Великій Вітчизняній війні. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 22–23 квітня, 2010 р.) та ін.

Основні положення та висновки дисертаційної роботи відображено в індивідуальній монографії «Жінка в українському історичному наративі: автори, ідеї, образи» (К., 2010. – 368 с.), 32 опублікованих наукових працях загальним обсягом 41 друк. арк., у тому числі колективному навчальному посібнику та 22 статтях у провідних наукових фахових виданнях, затверджених згідно з переліком ВАК України.

РОЗДІЛ 1

МЕТОДОЛОГІЯ, ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Методологічні засади та стан розроблення проблеми

Специфічні риси, властиві історично-фемінологічним студіям другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст., визначають особливості підходів та методів їх дослідження в сучасних умовах. Матеріали, що представляли проблемне поле жіночої історії, культурологічні, релігійні, соціопсихологічні, етнографічні, антропологічні характеристики жіноцтва, часто виявлялися «вмонтованими» у загальний історіографічний масив.

Через поліваріантність поняттєво-термінологічного апарату сучасної зарубіжної і вітчизняної історичної науки постає проблема його з'ясування. Зрозуміло, що будь-які назви певною мірою умовні і є скоріше «зручним маркуванням», ніж розмежуванням сутностей. Тим не менш, у контексті нашого дослідження такими, що потребують уточнення, є зокрема «історична фемінологія», «гендерна історія», «жіноча історія», «український історичний наратив», «історіографічний процес».

Термін «фемінологія» (feminology) був упроваджений у науковий лексикон у середині 1970-х років Нінн Коч і відтоді функціонує як європейський аналог американського – «жіночі дослідження» (women studies)¹. «Історична фемінологія» є найбільш зручним терміном для міжнародного користування, оскільки безпосередньо вказує на об'єкт дослідження, на відміну від «жіночої історії» – прямого і не зовсім влучного перекладу з англійської «women history», – у лексичній моделі якої криється неоднозначність (історія для жінок? розказана жінками? або про жінок?).

Історична фемінологія має синтезований, міждисциплінарний характер, оскільки вбирає складові різноманітних сфер історичного знання. Багато

¹Koch N. The Why, When, How and What of Feminology / N. Koch // Feminology. University of Nijmegen, 1975. – P. 18–20.

дослідницьких напрямів – політична, економічна, правова історія, а також історія сім'ї, побуту, культури, традицій, громадської думки – беруть участь у міждисциплінарному діалозі на терені історичної фемінології. Кожен з них зберігає свою автономність, але отримує нові перспективи як наслідок дотичності до фемінології, прагненням якої є максимально цілісно реконструювати історичне минуле і модернізувати традиційні схеми наукового знання.

У 1980-ті роки ключовою категорією у дослідженнях з «жіночої історії» стає «гендер» як основа стратифікації та ієрархізації суспільства за ознакою статі. Основні теоретико-методологічні засади такого підходу були сформульовані, як відомо, Джоан Скотт у її статті «Гендер – корисна категорія історичного аналізу»¹, яка забезпечила сплеск наукової полеміки майже на ціле десятиліття. Дж. Скотт запропонувала застосовувати поняття «гендер» як категорію історичного аналізу в різних напрямках, вбачаючи у ній не стільки систему міжособистісних стосунків, скільки «мережу соціальних зв'язків». Розвиваючи ідеї одного з найвпливовіших філософів постмодернізму Жака Дерріда, вона обстоювала важливість використання цієї категорії для деконструкції історичних текстів з метою усвідомлення тієї ролі, яку відігравала різниця між статями у процесі легітимації влади. Нові методологічні підходи покликані були забезпечити перегляд жіночої складової у політичних структурах суспільства і надати імпульс розробці практичних тем в історії жіноцтва. У результаті розширена та збагачена концепція влади посіла помітне місце у гендерній історії, оскільки одним із центральних її завдань стало вивчення можливостей і здатностей жінок, позбавлених доступу до формальних інституцій політичної влади, здійснювати опосередкований вплив на прийняття рішень у публічній сфері та на інших людей в умовах патріархального панування. Поняття «жіноча

¹Scott J. Gender: a useful category of historical analysis / J. Scott // American Historical Review. – 1986. – Vol. 91. N 5. – P. 1053–1075.

влада» стало застосовуватися у багатьох дослідженнях, де йшлося про вплив жінок на політичні рішення та політичні події, про їхню роль в економіці та суспільному житті, формуванні культурних цінностей.

Застосування сучасних базових понять «історична фемінологія», «жіноча історія», «гендерна історія» видається правомірним і доречним для досліджень другої половини XIX – першої третини XX ст., тематично пов'язаних з історією жіноцтва. У нашому дослідженні ми послуговуємося тим, що, по-перше, всі вони відображають суть предмету дослідження, представленого науковим доробком, у якому йдеться про жіночу складову у розмаїтті теорій, соціокультурних та правових практик. По-друге, впроваджувана термінологія, попри її модерне звучання, виявляється актуальною і доречною, вирішуючи проблему відсутності термінологічно-поняттєвого апарату в досліджуваній період. По-третє, відмінність між цими трьома поняттями є відносно умовною і здебільшого лексичною, а не сутнісною, оскільки у кожному разі увага акцентується на жіночій компоненті, що аналізується в контексті історичних, культурних, історично-правових, політичних, економічних процесів та суспільних відносин. Це також підтверджується у дискусіях з приводу відмінностей між історичною фемінологією (жіночою історією) та гендерною історією, що тривають у сучасному науковому просторі.

Через відсутність чітко окресленої різниці між поняттями вони часто підміняються одне одним як близькі за значенням. Так, Карен Оффен стверджує, що між ними не існує принципових відмінностей¹, а Гізелла Бокк називає всю жіночу історію (історичну фемінологію) гендерною історією².

¹Offen K. Women's citizenship in the Twentieth Century World: States? Gender? And Historiographical Strategies in Comparative Perspective / K. Offen // Journal of Women's History. – 2002. – Vol. 13. N 4. – P. 185.

²Bock G. Women's History and Gender History: Aspects of an International Debate / G. Bock // Gender and History. – 1989. – Vol. 1. N 1. – P. 25.

Дехто з учених-фемінологів на пострадянському просторі так само ставить знак рівності між жіночою та гендерною історією, вживаючи конструкцію «жіноча та / або гендерна історія»¹. Близькою до цього є точка зору української дослідниці Т. Мельник, яка визначаючи стратегію гендерної історії як висвітлення жіночої історичної ретроспективи за допомогою детального вивчення й опису жіночого історичного досвіду, все ж називає основним предметом гендерної історії дослідження відносин та життєвого досвіду чоловіків і жінок². Ще одна з українських дослідниць О. Кісь не розмежовує, а отже не протиставляє поняття «історія жінок», «жіноча історія», «жіночі та гендерні студії», використовуючи їх для характеристики масиву видань відповідної тематики³. Отже, більшість науковців готові поставити знак рівності між історичною фемінологією (при цьому здебільшого вживається термін «жіноча історія») та гендерною історією, проте частина з них все ще не схильні ототожнювати ці два наукові напрями.

Правомірним було би врахувати у цих дискусіях часовий фактор як домінанту, що визначає відмінності між поняттями на різних етапах розвитку історичних знань. Так, історична фемінологія та гендерна історія хоча й близькі щодо предмета дослідження, репрезентованого жіночою складовою, проте у сучасних умовах орієнтовані на досягнення різних цілей. Слід мати на увазі, що гендерні дослідження насамперед беруть за основу принцип

¹Гендерные истории Восточной Европы : сб. науч. статей / [под ред. Е. Гаповой, А. Усмановой]. – Минск : ЕГУ Пресс, 2002. – С. 13.

²Мельник Т. М. Гендер як наука та навчальна дисципліна // Основи теорії гендеру : навч. посібник / [ред. кол. В. П. Агеєва, Л. С. Кобелянська, М. М. Скорик]. – К. : К.І.С, 2004. – С. 24.

³Кісь О. Особливості та проблеми розвитку жіночої історії в Україні / О. Кісь // Матеріали IV Міжнарод. наук.-практ. конф. [«Жінка у науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє»], (Київ, 6-8 листопада 2008 р.). – К., 2008. – С. 29–30.

наукового егалітаризму, тобто їхній інтерес рівною мірою спрямований на вивчення історичних процесів, які розглядаються крізь призму органічної взаємопов'язаної участі в них як жінок, так і чоловіків. На думку Н. Пушкарьової, яка вживає конструкцію «історія жінок» (історична фемінологія)¹, сучасна гендерна історія, є значно ширшим поняттям, оскільки охоплює історичну фемінологію, історичну андрологію та історію взаємостосунків між статями². Подібний погляд (тобто історія жіноцтва як частина гендерної історії) висловлюється також в українській історіографії³. До цього можна додати, що історична фемінологія має більш виразні риси «фемінності», визначаючи своєю метою вивчення саме жіночої складової з іманентною їй специфікою.

Поміж зазначеної специфіки двох автономних, хоча і близьких за своєю сутністю, наукових напрямів, кожен з них на сучасному етапі по-своєму впливає на загальну історичну конструкцію. Історична фемінологія відмовилась від своїх колишніх радикальних цілей і не ставить за мету вносити фундаментальні зрушення у наявні історичні схеми. Вона лише доповнює їх, розглядаючи під дещо іншим кутом зору завдяки залученню нових сюжетів, де головними дійовими особами виступають жінки. Своєю чергою, гендерна історія має значно амбітніші плани, а саме: прагне написати іншу історію – історію статей у найширшому сенсі.

Запропоновуючи термін «історична фемінологія» до широкого вжитку, ми прагнемо «звільнити» європейську наукову термінологію від смислових нашарувань у вигляді американізмів, що автоматично використовуються без уваги до етимології та семантики. Окрім того, ця термінологія мусить

¹Пушкарєва Н. Л. Гендерная теория и историческое знание / Н. Л. Пушкарєва. – СПб. : Алетейя, 2007. – С. 44.

²Пушкарєва Н. Л. Гендерная проблематика в исторических науках. – С. 303.

³Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогодні / [за заг. ред. Л. О. Смоляр]. – Одеса : Астропринт, 1999. – С. 8.

підкреслювати зв'язок між сучасною та попередньою традиціями, формувати нові смислові та концептуальні перспективи.

При застосуванні поняття «український історичний наратив» ми послуговувались багатоаспектністю його базової складової – «наратив», що широко вживається істориками як категорія доби Модерну та Постмодерну. Не зупиняючись детально на численних теоріях, у яких поняття наративу та суміжних з них (наратологія, наратор, наративні оповідання тощо) посідають вагоме місце, зазначимо, що особливостям постструктуралістської методології, пошуку нових смислових нюансів класичних термінів, експериментуванням зі створенням термінологічних та концептуальних неологізмів присвячена велика кількість літератури¹. У дисертаційному дослідженні використовується одна з сутнісних різновидностей поняття «наратив». Щодо його визначення, то, на думку І. Колесник, «існує ціле віяло понять, що мають однакову сутність»². До них дослідниця відносить зокрема такі як гранд-наратив, метанаратив, «велика історія», «теоретична історія», загальна схема, концепція, теорія тощо, пропонуючи розглядати ідеологію гранд-наративу як «набір ключових ідей / понять».

Послуговуючись такою інтерпретацією, отримуємо додаткову можливість розширити коло джерел, залучаючи до реконструкції історично-фемінологічного сегменту не лише історичні дослідження, але й ті, що створювалися на межі історії з етнографією, антропологією, соціологією, літературознавством, літературною критикою, белетристикою та публіцистикою. З огляду на це, у дисертації поміж доробку істориків

¹Див.: Виноградов Г. Український гранд-наратив. Символи. Концепти. Стратегії / Г. Виноградов // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2007. – Вип. 3. – С. 106–119.

²Колесник І. Український гранд-наратив: ретроспективи і перспективи / Колесник І. // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2007. – Вип. 3. – С. 153 – 154.

аналізуються праці П. Житецького, П. Зайцева, С. Єфремова, О. Потебні та інших вчених, у творчості яких фемінологічна проблематика знайшла яскраве відображення.

Крім того, необхідність реконструкції тогочасного історично-фемінологічного концепту викликало необхідність включити до розгляду жіночі спогади, що регулярно друкувалися у 1920–х роках, не лише як історичні джерела у їхньому традиційному сприйнятті, а розглянути їх як складову українського історичного нарративу, що довершував структуру самого концепту. Згідно нашої гіпотези жіночі спогади створюють додаткові конотації фемінологічних студій. Вони фіксують поняття «нарратив» у двох його традиційних аспектах – комунікативному (оповідь як процес, дія, структурізація) та змістовому (оповідь як продукт, об'єкт, структура).

Оскільки у дисертації фігурує поняття «історіографічний процес», вважаємо за необхідне внести деякі уточнення щодо цього поняття, хоча воно не є новацією, з'явившись в історичній літературі на рубежі 1970 – 1980-х років. Історіографічний процес, як зазначає Т. Попова, є, передусім, об'єктивний процес розвитку історичної науки¹. Відповідно до трьох притаманних йому компонентів, а саме, осмисленням історії історичної науки, структури історіографічного аналізу та «образу» історіографічної науки у дисертації здійснюється відтворення історично-фемінологічного доробку.

Сучасні історики–фемінологи стикаються з низкою методологічних проблем, серед яких вибір принципів дослідження та методів пізнання є ключовими. Міждисциплінарний статус історичної фемінології зумовлює її тяжіння до методологічного плюралізму з неодмінним дотриманням принципів гендерної експертизи, або гендерної чутливості, які надають

¹Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах : из истории Новороссийского университета / Т. Н. Попова. – Одесса : Астропринт, 2007. – С. 69.

можливість розглядати історію жіноцтва контекстуально, враховуючи широкий спектр соціальних зв'язків.

В якості теоретичної конструкції вивчення історично-фемінологічного сегменту української історіографії використовуємо мережеву модель історичної науки, запропоновану І. Колесник під час проведення методологічного семінару, що відбувся у 2008 р. в Інституті історії України НАН України. Беручи за основу теорію інформаційного суспільства одного з провідних сучасних соціологів Мануеля Кастельса, вчена обґрунтовує мережеву модель історичної науки, як підхід, принцип, один з методів, що покликаний допомогти історикові у вирішенні сучасних проблем методології дослідження. Переконливим щодо універсальності метода мережі є епіграф до всесвітньо відомої праці М. Кастельса, у якому зафіксовано діалог Конфуція з співрозмовником. Китайський мислитель, скромно оцінюючи свої здібності, відповідає, що вершин знання йому вдалось досягти лише завдяки методу, а саме він «просто схопив одну нитку, яка єднає решту усіх»¹.

Мережева модель науки, як її формулює І. Колесник, означає «інтеграцію розрізнених елементів (ідей, теорій, біографій, наукових інституцій, академічних шкіл, наукових співтовариств, наукових династій, професійної ідентичності, колективної психології...) в безшовну мережу взаємозв'язаних елементів, між якими постійно циркулює інформація»². З огляду на різнорівневий процес історичного пізнання пропонується спроектувати мережеву модель відповідно до макро-рівня, або пізнання у цілому; мезо-рівня, що має аксіологічний вимір, уособлюючи національні традиції та культурні цінності; мікро-рівня, який асоціюється з

¹Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура / Мануель Кастельс. – М. : ГУ ВШЭ, 2000. – С. 25.

²Колесник І. Мережева модель науки (новий проект української історіографії?) / І. Колесник // Ейдос. – 2009. – Вип. 4. – С. 56.

інтелектуальними спільнотами, товариствами, гуртками, академічними династіями¹.

У нашому дослідженні мережева модель як метод дозволяє, по-перше, об'єднати навколо поняття «історична фемінологія» широке коло питань, у той чи інший спосіб пов'язаних жіночою компонентою, які висвітлювались у науковому просторі у зазначений час. По-друге, аналізувати досліджувані матеріали у контексті соціокультурних процесів, що відбувались у світі, ураховуючи національні особливості, українське відродження зокрема, що мало всеохоплюючий та пролонгований характер. По-третє, розглядати історично-фемінологічний сегмент наративу крізь призму інституалізаційної мережі – університетів, наукових товариств, Академії наук, часописів. По-четверте, - з урахуванням антропологічного чинника – оточенням учених-істориків, міжособистісних контактів, родинних зв'язків та лінією зв'язків «учитель-учні».

Предметне коло питань окреслюється дискусіями щодо матріархату, його проявів на теренах України, громадянських шлюбів в українській традиції, зіткненням на цьому ґрунті церковних канонів і місцевих традицій, впливів християнства на подружні стосунки, становище жінки зокрема, висвітленням її місця в суспільстві, родині, династичних союзах, участі у політичних подіях, формуванні культурного середовища тощо.

Інший блок фемінологічних питань, об'єднаних мережевою ідеєю, що знайшли висвітлення в історичному наративі, стосується сприйняття жінки соціумом, її найближчим оточенням, родиною, дітьми, чоловіком, громадою. Сюди ж відносимо коментарі, думки, оцінки дослідників, як представників однієї з соціальних мереж, висловлені з приводу досліджуваної проблематики, жіночих вчинків, поведінки, характерів.

Жіноча самоідентифікація у контексті релігійних впливів (православ'я, католицизм, протестантизм, іслам), ставлення до благодійницької,

¹Колесник І. Мережева модель науки (новий проект української історіографії?)... – С. 57.

громадської, наукової діяльності, освіти, різних форм шлюбу, представників протилежної статі, складають ще один блок проблем, які постають крізь призму мережевого поля історичної фемінології. Щоправда, цей блок має свою специфіку, зумовлену тим, що жіноча позиція ретранслявалась, за виключенням хіба що жіночих спогадів, не самими жінками, а в інтерпретації авторів надрукованих матеріалів. Тим не менш це вказує на ще одне проблемне поле, контури якого окреслювались історичним нарративом другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст., прокладаючи шлях до сучасної історичної фемінології.

За допомогою мережевої моделі, яка передбачає вертикальні та горизонтальні інтелектуальні зв'язки, а наукове товариство розглядається як «ключовий концепт»,¹ вдається відкрити, комплексно оцінити та простежити, як історично-фемінологічні студії поширювалися на різних рівнях. У даному дослідженні брались до уваги наукові центри, академічні структури, видання, що були невід'ємною складовою інституалізаційних процесів, якими супроводжувався розвиток української історичної науки. Аналізуючи історіографію з позицій інтелектуальних зв'язків, цей метод дозволяє продемонструвати закономірність, наступність та тривалість досліджень у галузі історичної фемінології. Йдеться про можливість зафіксувати сталий інтерес до вивчення різних складових фемінологічної компоненти, що культивувався вченими Київського, Харківського, Новоросійського, Львівського університетів, актуалізацію цієї проблематики у діяльності наукових товариств – Історического общества Нестора Летописца, Наукового товариства ім. Т. Шевченка зокрема, Української Академії наук, появу відповідних матеріалів у періодичних виданнях – «Етнографічний вісник», «Зоря», «Киевская старина», «Літературно-науковий вісник», «Матеріали до українсько-руської етнології», «Первісне громадянство та його пережитки на

¹Колесник І. Мережева модель науки (новий проект української історіографії?)... – С. 59.

Україні», «Україна», «За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і XX століття» тощо.

Мікрорівень представлений сімейними зв'язками, колом друзів. З огляду на те, що родина, котра складається з науковців (чоловік – дружина, батьки-діти), так само, як і дружні стосунки, можуть розглядатися як мікромоделі інтелектуального співтовариства. У процесі дослідження віднаходилися спільні наукові інтереси щодо історично-фемінологічних студій у родинах Антоновичів, Грушевських, Іконникових, Єфименків, Котляревських. Дружні відносини між вченими, професійні, епістолярні контакти, які беруться до уваги при застосуванні мережевого підходу, підтверджують висунуті гіпотези щодо обертання фемінологічних ідей, сюжетів, наукових намірів серед вчених, наближених один до одного у наслідок існування розвинених інтелектуальних зв'язків.

Методологія історичної фемінології багатогранна й різноманітна. На неї, як і на інші гуманітарні науки, мали вплив різні течії та окремі ключові постаті, що асоціюються з методологічною революцією середини минулого століття. Сучасна історична фемінологія багато в чому орієнтована на оновлену школою «Анналів» загальноісторичну методологію, що передбачає розгляд явищ і процесів із позиції «різних історій», зокрема: а) інтелектуального життя; б) ментальностей; в) ціннісних орієнтацій. Саме вона виступає незамінним орієнтиром у виборі пріоритетних напрямів щодо вивчення історично-фемінологічних студій. Принципи гендерної експертизи покликані виявити в історіографічних джерелах відповідні сюжети та проаналізувати їх з урахуванням суспільних трансформацій, в тому числі еволюції стилю мислення, етики поведінки на суспільному і особистісному рівнях, динаміки людських (жіночих) прагнень, зміни методів досягнення цілей у контексті умов конкретної історичної епохи.

Методологічний плюралізм історичної фемінології означає використання різноманітних – як традиційних, так і новаторських – методів дослідження, що виникли на хвилі постмодерністських теорій у 1990-х роках.

Домінуючий на Заході модерністський концепт історичної науки, де ідеалом науковості були конструкції логіко-раціоналістичного характеру, у цей час почав поступатися місцем постмодерністським деконструкціям, в яких пріоритетним стає не змістово-подієве висвітлення минулого, а текстуальна інтерпретація його. На цьому етапі історики-фемінологи вже бачили своє завдання в дослідженні непростих відносин між представниками обох статей, відповідних проблем та суперечностей у різних сферах життя й у різні історичні епохи.

Глобальні зрушення, що відбулися у системі гуманітарного знання на Заході, супроводжувалися зміною парадигми, появою постмодерністських теорій, переможною ходою постструктуралізму. Спроби досягти об'єктивної картини минулих епох змінилися глибокими сумнівами щодо самої об'єктивності. Натомість приходило усвідомлення відносності знань та уявлень про історичні події. Вже згадуваний Жак Дерріда, психоаналітик Жак Лакан, культурологи Жак Ліотар та Мішель Фуко замість ідеї узагальнення, що довгий час залишалась провідною, висунули іншу домінанту – відмінності та багатоваріантності. Гуманітарні науки переорієнтовувалися на вивчення індивідуальних практик, на окрему людину, її переживання, крізь призму яких пропонувалось досліджувати специфіку культур та цивілізацій.

Історична фемінологія як галузь, відкрита до новаторства у науці, чутливо відреагувала на тенденції у західній історіографії, опинившись під безпосереднім впливом нових ідей і відчувши на собі всю їхню неоднозначність. Жінки-історики одними з перших почали критикувати існування так званої «вертикалі цінностей», натомість обстоюючи ідею «горизонталі». Особливо це стосувалося рівнозначності дослідницьких проблем, у тому числі тих, що раніше вважалися «не зовсім науковими». Прихильники постструктуралізму обґрунтовували поліцентричність навколишнього світу, плюралізували суб'єкт і об'єкт історичного пізнання розробляли нові стратегії дослідження.

Жіноча історія цього періоду позначена подальшим удосконаленням методів дослідження. Серед інших був запропонований оригінальний метод так званого «калейдоскопу», завдяки якому історик міг бачити віддзеркалену картину світу, що складалася з численних фрагментів. При цьому цілісна картина могла змінюватися при обертанні «калейдоскопу» залежно від зовнішніх факторів. Щоправда, дехто вбачав певну обмеженість цього метафоричного прийому, будучи переконаним у тому, що історик повинен сприймати не віддзеркалення, а історичну реальність, а отже він має обирати свою позицію не за межами, а всередині «калейдоскопу»¹.

Констатувати чітко сформовану структуру методів в історичній фемінології наразі проблематично, оскільки методологія цієї науки, як і сама наука, переживають стадію становлення. Утім, деякі прийоми є найбільш поширеними та актуальними і часто трапляються в сучасних дослідженнях з історії жіноцтва. Серед таких, на думку Н. Пушкарьової, є етнографічний метод включеного спостереження, який дозволяє позиціонувати дослідника всередину явища, що аналізується, спостерігаючи не лише за самим явищем та його трансформаціями, а й передавати власні відчуття від досліджуваного. Не менш популярним є метод, який характеризується відмовою від «дизайну об'єктивності» та формально-кількісного опису на користь досліджень, сповнених почуттів і переживань, виражених у текстах. Одними з прийомів фемінологічних досліджень є актуалізація авторської інтерпретації подій, переміщення уваги від самих подій до «фону», на якому вони відбувалися, котрий їх продукував та супроводжував². Утім у нашому дослідженні

¹Kali A. K. Writing inside the kaleidoscope: re-representing Victorian women public figures / A. K. Kali // *Gender & History*. – 1990. – Vol. 2. N 1. – P. 40.

²Пушкарьова Н. Від «жіночих студій» до «гендерних досліджень», від історичної фемінології до гендерної історії / Н. Пушкарьова // *Гендерний підхід : історія, культура, суспільство* / [під ред. Л. Гентош, О. Кісь]. – Л. : ВНТЛ-Класика, 2003. – С. 33.

прийоми сучасної історичної фемінології, будучи важливим конструктом методологічного плюралізму, не витісняють принципів системності, історизму та науковості, які дають можливість розглядати специфіку проблеми крізь призму історичних подій та явищ, становлення і розвитку історіографії як соціокультурного феномена.

Почесне місце у комплексі методологічного плюралізму займають традиційні методи, серед яких проблемно-хронологічний, порівняльний, історіографічний, ретроспективний, наратологічний, історичний аналіз та синтез, біографічний та інституційний підходи, що надають змогу здійснити комплексне дослідження історичної фемінології, відобразити її еволюцію, виокремити пріоритетні напрями.

Проблемно-хронологічний метод використовується для визначення періодизації історично-фемінологічних студій, з'ясування пріоритетних напрямів на кожному з етапів їхнього становлення та еволюції. Порівняльний метод дослідження дозволяє аналізувати праці різних істориків, простежуючи зв'язок між проблемами, що вивчались у межах історично-фемінологічних досліджень, їхню наступність та трансформацію у розвитку історіографії, висвітлення відповідно до романтичної та позитивістської історіографічних традицій, європейських наукових та культурних впливів. Цей метод надає можливість виявити аналогії та відмінності, побачити зміни, які відбулися у різні періоди становлення історичної фемінології, порівнюючи погляди істориків щодо жіночої компоненти у її соціально-правовому та історико-культурологічному вимірі.

У дисертації одним з провідних прийомів дослідження виступає біографічний підхід, до якого останнім часом все більше звертається вчених, в тому числі в історіографічних дослідженнях¹. Він дозволяє з'ясувати

¹Чишко В. С. Біографічна традиція та наукова біографія в історії сучасної України / В. С. Чишко. – К. : БМТ, 1996. – 240 с. ; Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах... – 536 с.

особистісні чинники, що впливали на наукову діяльність вчених, причетних до становлення історичної фемінології. Для сучасного етапу розвитку історичних знань, включаючи історіографію, поширеною стала тенденція перенесення центру ваги з дослідження загальних процесів на вивчення людини. Замість «форм великої діяльності» інтерес учених звернувся до долі людей, замість утилітарного підходу до джерел особового походження, з яких раніше бралися лише факти соціально-політичної історії, практикується антропологізація досліджень, наріжним каменем якої виступає реконструкція долі однієї особистості або декількох людей. Це відкриває можливості проаналізувати вплив на розвиток історично-фемінологічного спектру знань цілої низки чинників, що упродовж тривалого часу залишалися поза історіографічною критикою. Серед них такі, як викладання у жіночих навчальних закладах, жіноче оточення, ставлення до жінок, сімейні відносини, спільні наукові інтереси чоловіка і дружини.

Особливу увагу у фемінологічних дослідженнях привертає історіографічний метод, який одночасно перебуває у традиційній і постмодерністській методологічній площині. Він орієнтований на критику історичного наративу та передбачає його систематизацію у зв'язку з інституалізацією, а також контекстуалізацію та класифікацію відповідно до напрямів, течій, стилів мислення. Наратологічні методи, що здійснюють трактування історичного дискурсу, зближуючи історію з белетристикою, є особливо актуальними в історіографічних дослідженнях. Вони дозволяють провести детальний аналіз текстів, виокремлюючи в них необхідну інформацію на тлі загально-історичної.

Комплексне використання методів, принципів, підходів сприяє всебічному висвітленню визначених задач, розумінню розвитку історично-фемінологічних студій, розширеному уявленню про них як про органічну складову історіографічного процесу в Україні.

Інтерес до історії жіноцтва, як у цілому до фемінології, з новою силою виник на Заході у 60-х роках минулого століття і невпинно зростає,

проявляючись у постійному збільшенні кількості видань, розширенні тематичного кола досліджень та модернізації методології. Це зумовлювалося складними процесами, якими був позначений хід західної історії, зокрема суспільно-культурними змінами, появою фемінізму, соціальними революціями (молодіжною та сексуальною), а також посиленням загальнонаукового інтересу до гуманітарної сфери, антропології, історії повсякденності, де органічно присутньою була жіноча складова. Прискіплива увага вчених-гуманітаріїв до царини приватного життя, подружніх стосунків, побуту, переживань історії окремими індивідами прискорила виокремлення історичної фемінології як самостійного напрямку і самодостатньої галузі історичного знання.

Характеризуючи загальні тенденції цього процесу на Заході, дослідниця Мері Віснер зазначає, що ще на початку 1970-х років вона мала можливість вивчати більшість із того, що писалося про жінок доби Середньовіччя та ранньомодерної історії. Але вже у середині 90-х кількість цих книг збільшилась у сотні разів, а статей – у тисячі¹. Завдяки значним досягненням західної історичної фемінології другої половини ХХ ст. відкривалися необмежені можливості для історичних досліджень та осмислення процесів на новому рівні, відповідно до потреб сучасної гуманітаристики.

Західна історична фемінологія на початках свого становлення мала достатньо радикальні цілі. Передусім вона заявила свої претензії на перегляд історії. Уся попередньо написана історія називалася «чоловічою», яка висвітлювала події з позицій чоловічого світосприйняття, а значить однобічно, в конструкціях патріархальної суб'єктивності. Радикалізм перших дослідників, серед яких домінували представниці жіночої статі, був зрозумілий: як відомо, одним із поштовхів, що спричинили жіночі наукові розвідки у ХХ ст., виступав феміністичний рух. Але, як це часто буває, певна

¹Wiesner M. *Gender, Church and State in Early Modern Germany* / M. Wiesner. – London; New York, 1998. – P. 5.

епатажність перших заяв урешті-решт привела до створення потужного наукового напрямку.

Еволюційний характер історичної фемінології, який з часом перемиг, проявився у поступовій відмові від радикалізму, в розвитку та диференціації дослідницьких пріоритетів на кожному з етапів її становлення, у гнучкому ставленні до методології та її постійному оновленні. До середини 1970-х років головною метою західних дослідників у цій галузі було повернення в історію «забутих», або «викреслених» жіночих постатей. На тому етапі загальна історія набула нового вигляду завдяки висвітленню багатьох доти невідомих сторінок жіночої історії. Відправною точкою, від якої розпочалася впевнена хода історії жіноцтва як самодостатньої галузі історичного знання, вважається стаття американської вченої Г. Лернер, що з'явилась у 1969 р.¹ В ній аналізувалися причини довготривалого ігнорування жінок в історичних дослідженнях, серед яких насамперед називалося традиційне перебування представниць жіночої статі поза структурою влади або, у кращому випадку, периферійний характер стосунків між жінками та владою.

Знаковою публікацією 1970-х років у західній історіографії стала стаття Наталі Земон Девіс², яка вперше виступила в ролі дослідниці жіночої історії на другій конференції у Беркширі у 1975 р. Відтоді дослідниця залишається однією з найавторитетніших фахівців у цій галузі. Її стаття, будучи спробою історіографічного аналізу, робила акцент на подібностях та відмінностях між історичними розробками 20-х та 70-х років ХХ століття. Водночас окреслювалися нові наукові підходи та наголошувалось на тому, що сучасні історики повинні ставити більш широкі й узагальнювальні цілі порівняно зі своїми попередниками, котрі тоді щойно починали практикувати у сфері

¹Lerner G. New approach to the study of women in American history / G. Lerner // Journal of Social History. – 1969. – Vol. 1. – N 3. – P. 53–62.

²Zemon Davis N. “Women’s history” in transition: the European case / N. Zemon Davis // Feminist Studies. – 1976. – Vol. 3. N 3/4. – P. 83–103.

жіночої історії. Нарешті, ще однією публікацією, що справила ефект вибуху в науковому історичному середовищі кінця 70-х років ХХ ст., була стаття Джоан Келлі «Чи існував Ренесанс для жінок»¹. Заперечення дослідниці з приводу рівноправності між жінками і чоловіками у добу Ренесансу, висловлені та обґрунтовані у статті, пролунали справжнім викликом традиційній періодизації історії. Поява поняття «гендер» у наступне десятиліття забезпечила спробу покласти край розмежуванню історії на «чоловічу» та «жіночу» і зробити місцем їхньої зустрічі гендерну історію. Відтоді у наукових дослідженнях, де була присутня жіноча складова, дедалі частіше стали використовуватися гендерні лексикогеми, і більшість досліджень про жінок майже автоматично потрапили до категорії гендерних. Та попри це women history не залишила історіографічний простір і поряд з нею почала розвиватися gender history.

Історичний та інтелектуальний розрив, у якому опинилась українська історіографія у ХХ ст., негативно позначився на дослідженнях історії жіноцтва, обмеживши їх канонами класової ідеології та на довгий час відлучивши, по-перше, від спадщини більшості істориків ХІХ – першої третини ХХ ст., які були табуйовані як «буржуазні націоналісти», по-друге, від західних впливів, нових методологічних надбань, таких галузей, як соціальна історія, історія повсякденності, мікроісторія. Гуманітарні науки за радянських часів, як відомо, були найбільш догматизованими та ідеологізованими. Радикально налаштовані сучасні дослідники схильні взагалі викреслити цей період з історичної фемінології. Водночас висловлюються думки щодо необхідності спадкоємності пізнавального процесу, оскільки зміна ідеологічної парадигми не означала вилучення жіночої проблематики з наукової сфери. Особливо слід зазначити тодішні дослідження в царині так званої, прикладної гуманітаристики – соціології,

¹ Келлі Дж. Чи існував Ренесанс для жінок? / Дж. Келлі // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / [під ред. Л. Гентош, О. Кісь]. – Л. : ВНТЛ – Класика, 2003. – С. 46–61.

етнографії, демографії. Фемінологічна проблематика на тому етапі розроблялася, хоча не відносилася до пріоритетних і не сприймалась як самостійний напрям. До того ж тематичні акценти були змінені відповідно до ідеологічних настанов. Утім, тотальне відбраковування доробку радянських часів є недоречним. Окремі праці свідчать про спроби вписати жіночу проблематику в контекст наукових досліджень попри догмати класових підходів.

У 1990-х роках в Україні фемінологічно-гендерна проблематика стає не менш популярною та актуалізованою, ніж на Заході. Проте чинники, що сприяли пробудженню наукового інтересу в цій сфері на пострадянському просторі, відрізнялися від тих, які стимулювали подібні західні дослідження. Поштовхом тут стали розпад СРСР, демократичні перетворення, відмова від ідеологічного диктату та одновимірних канонів. Не обійшлося, звичайно, без поширення західних впливів на тлі лібералізації суспільного життя. На сьогоднішній день фемінологічні дослідження в Україні досягли значних успіхів у літературознавстві, позначившись виникненням гендерної школи у вітчизняній літературній критиці, яка представлена такими відомими постатями, як Соломія Павличко, Тамара Гундорова, Віра Агеєва, Оксана Забужко¹. Історичні науки пізніше, ніж інші напрями гуманітаристики в

¹Павличко С. Фемінізм / С. Павличко. – К. : Основи, 2002. – 322 с.; Ї ж. Дискурс модернізму в українській літературі / С. Павличко // Павличко С. Теорія літератури / С. Павличко. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2002. – С. 21–426; Гундорова Т. Жінка і дзеркало / Т. Гундорова // Ї : незалежний культурологічний часопис. – 2000. – № 17. – С. 87–94; Ї ж. *Femina melancholica*: стать і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської / Т. Гундорова. – К. : Критика, 2002. – 272 с.; Агеєва В. Жінка в пожовтневій прозі: парад стереотипів / В. Агеєва // Слово і час. – 1991. – № 6. – С. 23–29; Ї ж. Чоловічий псевдонім і жіноча незалежність / В. Агеєва // Слово і час. – 2002. – № 4. – С. 27–33; Забужко О. *Notre Dame d'Ukraine*: Українка в конфлікті міфологій / О. Забужко. – К. : Факт, 2007. – 428 с.

Україні, погодилися визнати паритет фемінологічних студій. Долаючи історичний розрив, сучасні дослідники звернулися до витоків, реконструюючи та конструюючи на багатому наративному ґрунті історію жіноцтва та відроджуючи історіографічні традиції.

З огляду на міждисциплінарний характер історичної фемінології, а значить і дослідження, присвяченого її вивченню у другій половині ХІХ – першій третині ХХ ст., відповідним чином структурована й історіографія висвітлення проблеми. Одне з центральних місць у ній посідають праці з історіографії Д. Дорошенка, О. Оглоблина¹. Розвиток української історіографії розглядається у фундаментальних монографіях сучасних учених Д. Данилюка, Л. Защкільняка, Я. Калакури, В. Капелюшного, І. Колесник, А. Коцура, В. Коцура, В. Кравченка, де класифікуються та аналізуються етапи еволюції історичної думки та історіографічного процесу в контексті національного відродження².

¹Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – Прага, 1923. – 220 с.; Оглоблин О. Українська історіографія 1917 – 1956 / О. Оглоблин. – К. : Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка, 2003. – 252 с.

² Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина ХVІІІ – середина ХІХ ст.) / В. В. Кравченко. – Х. : Основа, 1996. – 296 с.; Данилюк Д. Історична наука на Закарпатті (кінець ХVІІІ – перша половина ХХ ст.) / Д. Данилюк. – Ужгород : Ужгород. держ. університет, 1999. – 346 с.; Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. іст. спец. вузів / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці, 1999. – 450 с.; Колесник І. І. Українська історіографія (ХVІІІ – ХХ століття) / І. І. Колесник. – К. : Генеза, 2000. – 256 с.; Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921) / В. П. Капелюшний. – К.: Олан, 2003. – 607 с.; Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій / Я. С. Калакура. – К. : Генеза, 2004. –

Великий масив інформації, необхідний для розуміння специфіки історіографічного процесу в Україні, міститься в літературі, присвяченій українським історикам, спадщина яких відображає науковий інтерес до історії жіноцтва в усьому розмаїтті її складових. У цих працях розкриваються світоглядні позиції, наукові інтереси, творча, громадська діяльність, приватне життя видатних постатей історичної науки, в тому числі В. Антоновича, В. Гнатюка, М. Грушевського, К. Грушевської, В. Іконникова, М. Костомарова, О. Левицького, І. Линниченка, М. Слабченка, М. Сумцова, І. Франка¹.

494 с. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія : посібник для студ. іст. спец. універ. – Л. : ПАІС, 2007. – 312 с. та ін.

¹ Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров (1817–1885) / Ю. А. Пінчук. – К. : Наук. думка, 1992. – 232 с.; Санцевич А. Видатний український історик М. Є. Слабченко / А. Санцевич. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1993. – 79 с.; Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність / П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржаєв. – К. : Ін-т укр. археографії НАН України, 1993. – 340 с.; Ульяновський В. І. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) / В. І. Ульяновський // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович. – К. : Либідь, 1995. – С. 5–76; Верстюк В., Пиріг Р. М. С. Грушевський: коротка хроніка життя та діяльності / В. Верстюк, Р. Пиріг. – К. : Либідь, 1996. – 144 с.; Сарбей В. Г., Москвич Л. Г. Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848–1922): Життєпис, бібліографія його праць і праць про нього / В. Г. Сарбей, Л. Г. Москвич. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1998. – 151 с.; Войцехівська І. Н. Володимир Іконников: джерелознавчі студії / І. Н. Войцехівська. – К. : Ін-т україн. археографії НАН України, 1999. – 360 с.; Матяш І. Б. «Зірка першої величини»: життєпис К. М. Грушевської / І. Б. Матяш. – К. : Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2002.

Звертають на себе увагу праці, у яких творчість І. Франка аналізується у контексті його приватного життя. Одна з перших розвідок франкознавця М. Возняка «Перша любов Івана Франка», що була надрукована у Америці, присвячувалася його стосункам з Ольгою Рошкевич. Тема творчості мислителя у контексті його приватного життя звучала у дослідженнях Р. Горака, Д. Лукіяновича, І. Книш¹. Я. Грицак, розглядаючи особистість І. Франка з позицій мікроісторії у контексті тогочасного суспільства, однією з головних сюжетних ліній обрав жіноче оточення мислителя, яку висвітлив у розділі «Франко та його жінки»². Під цим кутом зору проаналізовано найбільш відому працю з історично-фемінологічного доробку І. Франка «Жіноча неволя у руських піснях народних», його спостереження щодо нових тенденцій в українському селянському середовищі у ставленні до жінки, шлюбних відносин, «вільної любові». На тлі науково-літературної спадщини вченого розглянуто еволюцію поглядів української інтелігенції, зокрема галицької, на змішані (українсько-російські) шлюби. Водночас наводяться думки В. Антоновича на інтернаціональні шлюби, його авторитетність у цьому питанні серед української інтелігенції. Вчений, зокрема, намагався обґрунтувати у своїх лекціях з антропології, що шлюби між росіянами та українцями не можуть бути щасливими. Саме з позицій «творення національного шлюбу», громадівської (драгоманівської) концепції

– 326 с.; Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський / Ю. Шаповал, І. Верба. – К. : Альтернативи, 2005. – 352 с. та ін.

¹ Лукіянович Д. Листи Ольги Рошкевич до Івана Франка / Д. Лукіянович // Іван Франко: статті і матеріали. – Львів, 1958. – Вип. 6. – С. 5 – 48; Книш І. Іван Франко та рівноправність жінки: у 100-річчя з дня народження / І. Книш. – Вінніпег, 1958. – 156 с.; Горак Р. Тричі мені являлася любов / Р. Горак. – К. : Рад. письменник, 1983. – 153 с. та ін.

² Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні: Франко та його спільнота (1856–1886) / Я. Грицак. – К. : Критика, 2006. – С. 303–333.

«соборної сім'ї» як прообразу соборної України Я. Грицаком розглядається шлюб І. Франка з О. Хоружинською. Історично-фемінологічний доробок І. Франка, його ставлення до жіночої проблематики проаналізовано в контексті західноукраїнської ментальності, патріархальних суспільних традицій, внутрішнього особистісного конфлікту. Зовнішнє коло чинників, що впливали на світоглядні позиції І. Франка, визначаючи його наукові підходи до цієї проблематики, окреслюється стосунками з відомими західноукраїнськими жінками-феміністками, дружбою з М. Павликом, котрий мав яскраво виражену громадянською позицією щодо «жіночого питання».

Особливої уваги заслуговують дослідження, у яких аналізується діяльність університетів, наукових товариств, провідних часописів. Вони розкривають процеси інституалізації історичної науки, в тому числі дозволяють уявити еволюційний характер історично-фемінологічних студій¹.

¹Посохов С. І. Образи університетів Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ ст. в публіцистиці та історіографії / С. І. Посохов. – Х. : Харків. нац. ун-т ім. В. Каразіна, 2006. – 368 с.; Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики) / С. И. Михальченко. – М.; Брянськ : [Б. в.], 1997. – 546 с.; Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах : из истории Новороссийского университета / Т. Н. Попова. – Одесса : Астропринт, 2007. – 536 с.; Палієнко М. Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / М. Г. Палієнко. – К. : Темпора, 2005. – 384 с.; Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції / О. І. Журба. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2003. – 316 с.; Кузіна П. В. Роль «Літературно-наукового вісника» в національному відродженні України (київський період 1907–1919 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – К., 2003. – 18 с.; Юркова О. Діяльність Науково-

Праці, присвячені різноманітним питанням історії жіноцтва, які з'явилися останнім часом у вітчизняному науковому просторі, складають ще один важливий масив літератури, який презентує історіографію досліджуваної проблеми. Потужним блоком представлені матеріали конференцій, зокрема чотирьох Міжнародних науково-практичних конференцій «Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє». Кількість публікацій та коло висвітлюваних проблем дають підстави констатувати, що українські історично-фемінологічні студії перетворюються на потужний науковий напрям, викликають велику зацікавленість науковців, виходять на міжнародну арену.

Історіографія фемінологічних студій бере свої початки від появи перших праць з історії жіноцтва. Наукова громадськість не залишала поза увагою вихід особливо вагомих публікацій з цієї проблематики, оцінюючи їхнє значення, актуальність, вказуючи на місце в історіографічній спадщині. Великий резонанс у науковому світі одразу отримала праця В. Шульгіна «О состоянии женщин в России до Петра Великого» (1850 р.), на яку відгукнулися відомі вчені, відзначаючи заслуги історика у розробці обраної проблеми. У кожному разі це були ґрунтовні за обсягом та змістовні огляди, що вказували на актуальність дослідження В. Шульгіна¹. Навіть три десятиліття по тому воно не втратило свого наукового значення, про що зазначив Д. Дубакін, підкреслюючи, що В. Шульгін першим відгукнувся на

дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.) / О. Юркова. – К.: Ін-т історії України НАН України, 1999. – 433 с. та ін.

¹Кавелин К. Д. О состоянии женщин в России до Петра Великого. Историческое исследование Виталия Шульгина. Вып. 1. Киев, 1850 / К. Д. Кавелин // Отечественные записки. – 1850. – № 8. – Отд. VI. – С. 50–60; Милютин В. А. О состоянии женщин в России до Петра Великого. Историческое исследование Виталия Шульгина. Вып. 1. Киев, 1850 / В. А. Милютин // Современник. – 1850. – № 9. – Отд. III. – С. 65–90.

запит часу, звернувшись до становища жінки в епоху язичницької Русі та прокладаючи тим самим шлях цілому ряду дослідників, які писали про жіноцтво¹.

Досить симптоматичним виглядало те, що вже у першому номері журналу «Киевская старина» у 1882 р. була вміщена рецензія В. Антоновича на працю професора Львівського університету І. Шараневича, присвячену одній з відомих жіночих постатей – Гальшці Острозькій². Рецензії, коментарі, що з'являлися з приводу матеріалів, можна розглядати як перші спроби дати оцінки, визначити актуальність, підкреслити новизну праць³. З огляду на це ще одна рецензія В. Антоновича на працю Й. Ролле (псевдоним – Д-р Антоній І.) являла особливий інтерес, оскільки в ній не лише загострювалась увага на творі, який друкувався у часописі «Киевская старина», а й зазначалось, ким із польських істориків подібна проблематика розроблялась на той час. Примітно, що у перекладі з польської В. Антоновича назва оповідання «Niewiasty Kresowe» звучала як «Женщины на окраинах», що дивним способом перегукується з назвою книги сучасної дослідниці Н. Земон Девіс «Women on the Margins: The Seventeenth Century lives», адже

¹Дубакин Д. Влияние христианства на семейный быт русского общества (в период до времени появления домостроя) / Д. Дубакин. – СПб, 1880. – С. 1.

²А. [Антонович В.] Шараневич І. Гальшка княгиня Острожска, оповедане историчне. Львов, 1880 / А. [Антонович В.] // КС. – 1882. – Т. 1. – № 1. – С. 209–211.

³В. А. [Антонович В.] D-r Antoni I. Niewiasty Kresowe. Warszawa, 1883 (Д-р Антоній І. Женщины на окраинах. Варшава, 1883) / В. А. [Антонович В.] // КС. – 1883. – Т. 5. – № 4. – С. 873–876; В. Н. [Науменко В.] Русова С. Малорусские женщины XVI и XVII века (сборник «К свету», стр. 205–219) / В. Н. [Науменко В.] // КС. – 1904. – Т. 87. – № 10. – С. 43–44; Гнатюк В. Л. Маячанець. Про шлюб на Україні-Руси в XVI–XVII ст. / В. Л. Гнатюк // ЛНВ. – 1906. – Т. 34 – С. 597–600 та ін.

“margins” у перекладі з англійської означає «межа», «узбіччя»¹. Надрукована ж у часопису «Киевская старина» праця Й. Ролле вже мала інший заголовок – «Украинские женщины» у перекладі Н. Молчановського².

На стадії історично-фемінологічної генези не лише формувалася традиція швидкого реагування на нові матеріали, а й запроваджувалася практика їх широкого залучення для продовження розробки проблем. Яскравим підтвердженням такого підходу була стаття С. Русової «Малорусские женщины XVI и XVII века», підготовлена у 1904 р. для петербурзького збірника «К свету»³. З огляду на постать авторки, яка була відомою громадською діячкою, у статті був використаний історично-фемінологічний доробок В. Антоновича, М. Драгоманова, О. Лазаревського, О. Левицького, Ц. Неймана з метою популяризації ідеї щодо привілейованого становища жінки в українському соціумі, її вольовий характер. Особливий акцент у публікації зроблено на дослідження О. Левицького. Загальний портрет української жінки, що мав містити такі характеристики, як майнова незалежність, освіченість, свобода дій, сила характеру, був персоніфікований передусім постатями Бондарівни, Марусі Богуславки, Гальшки Гулевичівни, Раїни Могилянки. Публікація С. Русової теж не залишилася поза увагою і була прокоментована в «Киевской старине». Автор рецензії – В. Науменко (криптонім – В.Н.), підтримуючи авторку в її бажанні створити ідеальний образ української жінки, писав: «И действительно, малорусская женщина 16-го и 17-го века носит на себе отпечаток той сильной духовно, энергичной по

¹Дэвис Н. З. Дамы на обочине. Три женских портрета XVII века / Н. З. Дэвис. – М. : Новое литературное обозрение, 1999. – 400 с.

²Д-р Антоний [Ролле Й.] Украинские женщины: Исторические рассказы (Перевод с польского) / Д-р Антоний [Ролле Й.] // КС. – 1883. – Т. 6. – № 6. – С. 268–309.

³Русова С. Малорусские женщины XVI и XVII века / С. Русова // К свету: Научно-литературный сборник. – СПб., 1904. – С. 205–219.

натуре и идейной по убеждениям личности, которая может во все века составлять гордость предковщины»¹. Якщо на цьому етапі розвитку історичної науки історіографічні огляди торкалися поодиноких праць, то завдячуючи діяльності М.Грушевського, з'явилися перші спроби підводити підсумки, робити висновки у дослідженні жіночої складової історії.

З огляду на те, що «найвидатнішою подією в українському історіографічному процесі кінця XIX – початку XX ст. було створення і вихід у світ перших томів фундаментальної праці «Історії України-Руси» М. Грушевського»², цьому вченому відводиться особлива роль у визначенні подальшої долі історичної фемінології на етапі її зародження та становлення. У багатотомних «Історії України-Руси», «Історії української літератури», а також «Початках громадянства (генетична соціологія)», по суті, визначається аналітична схема жіночої складової при дослідженні кожного з періодів історії. М. Грушевський «як творець української національної ідентичності та одночасно співтворець європейського модернізму»³, остаточно сприяв «легалізації» історії жіноцтва в історіографічній практиці.

Намагаючись перенести методологію західних наукових досліджень на українській ґрунт, М. Грушевський одним із перших приділив увагу історіографічному огляду української спадщини з генетичної соціології із присутньою в ній жіночою компонентою. У праці «Початки громадянства (генетична соціологія)» дослідженням соціальних практик в українській

¹ [Науменко В.] С. Русова. Малорусские женщины XVI и XVII века. (Сборник «К свету», с. 205–219) / [Науменко В.] // КС. – 1904. – Т. 87. – № 10. – С. 43–44.

² Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій / Я. С. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – С. 219.

³Ващенко В. «Дослідницька програма» М. Грушевського та проблеми критеріїв оцінки його інтелектуальної ініціативи / В. Ващенко // Київська старовина. – 2008. – № 3. – С. 61.

історіографії він присвятив спеціальний розділ «Українські переживання»¹. Аналізуючи доробок Ф. Вовка, В. Гнатюка, М. Зібера, М. Сумцова, В. Охримовича, М. Чернишова, вчений дійшов висновку, що їхні студії здійснювались у контексті західноєвропейських тенденцій, демонструючи стремління ввести до наукового обігу слов'янський матеріал. Особливо плідними для генетичної соціології, на думку М. Грушевського, були 1880–1890-ті роки. У спадщині М. Сумцова виокремлювалася праця «Досвітки», надрукована в «Киевской старине» у 1886 р., де висловлювалася гіпотеза щодо давньої української традиції досвіток і вечорниць як форми «пробного шлюбу», проміжного кроку від полігамії до моногамії. Іншою працею М. Сумцова, відміченою М. Грушевським, була написана ще раніше монографія «О свадебных обрядах, преимущественно русских» (1881), у якій стосунки майбутнього подружжя розглядались у релігійно-символічному контексті весільного обряду. Високо оцінив учений праці талановитого етнолога М. Чернишова. Найбільшим здобутком вітчизняної соціальної етнології називалася праця Ф. Вовка «Весільні обряди», яка висвітлює «елементи старого соціального життя, що поврізувалися в літургічну весільну дію – її систему молитв, жертв і символічних актів – та повкладали серед них різні пережитки побутових і юридичних форм, зв'язаних з подружнім інститутом»². Віддаючи належне напрацюванням із соціальної етнології, що з'явилися наприкінці XIX – на початку XX ст. у часописах «Киевская старина», львівських «Матеріалах до української етнології», «Етнографічному збірнику», М. Грушевський вважав, що цей науковий напрям в Україні своїми результатами значно поступався західному доробку. У зв'язку з цим висувалося завдання – вивести українські соціологічно-етнологічні дослідження на рівень європейської науки.

¹Грушевський М. Українські переживання // Початки громадянства (генетична соціологія) / М. Грушевський. – Прага, 1921. – С. 301–316.

²Грушевський М. Українські переживання... – С. 304.

Сучасні історично-фемінологічні дослідження в Україні рідко обходяться без багатой спадщини науковців другої половині ХІХ – першої третині ХХ ст., супроводжуючись історіографічними оглядами, у яких зазначається важливість напрацювань української історіографії для вивчення історії жіноцтва, дається оцінка окремим працям, розробленим питанням, що стосуються становища жінки тощо.

Завдяки останнім тенденціям стало можливим виокремити тематичні пріоритети у дослідженнях, де приділяється певна увага історіографії, аналізуються, систематизуються праці істориків із виразно окресленою жіночою складовою. Значну групу складають дослідження історії жіночого руху, в яких історично-фемінологічні студії другої половині ХІХ ст. – початку ХХ ст. розглядаються як ідейне тло та вагомий інтелектуальний чинник цього руху. Проблеми жіночих рухів у Західній та Наддніпрянській Україні є одними з найбільш розробленими в українській історіографії. Одне з провідних місць тут посідають праці М. Богачевської-Хомяк та Л. Смоляр¹. М. Богачевській-Хомяк належить перша спроба провести історіографічний огляд фемінологічної складової у спадщині українських істориків. У її монографії «Білим по білому: Жінки в громадському житті України (1884–1939)» вказується на наявність відповідної проблематики у працях М. Грушевського, М. Костомарова, Д. Мордовця. Хоча цей огляд української історіографії вийшов у дослідниці вельми стислим і не позбавленим неточностей (особливо це стосується оцінки поглядів М. Грушевського на матріархат), він посідає важливе місце у загальному дослідженні проблеми.

¹Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України (1884-1939) / М. Богачевська-Хомяк. – К. : Либідь, 1995. – 424 с.; Жіночі студії в Україні : жінка в історії та сьогодні / [за заг. ред. Л. О. Смоляр]. – Одеса : Астропринт, 1999. – 408 с.; Смоляр Л. Минуле заради майбутнього: жіночий рух Наддніпрянської України II половини ХІХ – поч. ХХ ст.: сторінки історії / Л. Смоляр. – Одеса : Астропринт, 1998. – 408 с.

Передусім авторка визначила місце М. Костомарова у її розробці, позиціонуючи його як «першого українського ученого, який звернувся до історії жіноцтва»¹. Крім того, вона окреслила коло науковців, що займалися вивченням жіночої проблематики, розширивши його за рахунок істориків-літераторів (Д. Мордовець, І. Франко) та істориків-етнографів (М. Зібер, М. Чернишов, В. Охримович, Ф. Вовк, О. Єфименко), вказала на спадкоємність поглядів М. Грушевського та О. Єфименко, зокрема у розробках, що стосувались народних шлюбних обрядів.

Праця Л. Смоляр «Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II половини XIX – поч. XX ст.» є переконливим підтвердженням того, що у спадщині таких істориків, як О. Єфименко, О. Левицький, М. Сумцов представлений багатий матеріал, який дозволяє проаналізувати соціально-правові проблеми історії мешканок Наддніпрянщини, їхній правовий та соціально-економічний статус у вказаний період, відмінності у їхньому становищі відповідно до соціальної належності, протиріччя між усталеними українськими традиціями та законами Російської імперії. Важливою у монографії є розстановка акцентів, які вказують на основні напрями історично-фемінологічної проблематики в історіографічному контексті. У спадщині О. Єфименко Л. Смоляр віддала пріоритет її теорії руйнування великої сім'ї як першого кроку на шляху до звільнення жінки (розглядається праця «Исследование народной жизни»). Сприйняття весільних обрядів як демонстрації проявів морально-культурного відношення до жінки привернуло найбільшу увагу дослідниці у доробку М. Сумцова. Праця О. Левицького «Невінчані шлюби на Україні» була залучена для розкриття юридичного становища селянки за звичаєвим правом. Висновки Л. Смоляр, зроблені стосовно доробку Л. Боровиковського, М. Костомарова, М. Максимовича, стали базовими для подальшого розширення та поглиблення історіографічного аналізу історично-фемінологічних студій. Дослідниця стверджує, що відкриття жіночої

¹ Богачевська-Хомяк М. Білим по білому... – С. 33.

проблематики відбулося в результаті вивчення української культури: саме збирачі народних пісень першими «звернули увагу громадськості на становище жінки, на особливості національної традиції відношення до жінки»¹. На жаль, у монографії Л. Смоляр використано матеріал лише з поодиноких праць учених-класиків, досить значна частина їхньої спадщини залишилась поза рамками дослідження.

Становище української жінки у XVI–XVII ст. розглядається у працях О. Кривошия, Н. Старченко, О. Лабур². Зроблена спроба висвітлити історію жіноцтва у контексті культурних та суспільно-політичних рухів другої половини XIX – перших десятиліть XX ст.³

¹ Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II половини XIX – поч. XX ст. Сторінки історії / Л. Смоляр. – Одеса : Астропринт, 1998. – С. 61.

² Кривоший О. П. Жінка в суспільному житті України (друга половина XVI – перша половина XVII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. П. Кривоший. – Запоріжжя, 1997. – 18 с.; Його ж. Роль жінок у суспільному житті України козацької доби // Жіночі студії в Україні... – С. 60–75; Старченко Н. Становище жінки-шляхтянки на Волині другої половини XVI – першої половини XVII ст.: майновий та правовий аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. П. Старченко. – Л., 2002. – 19 с.; Лабур О. Жіночий фактор в системі суспільних відносин в Україні (XVI – XVII ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Лабур. – Одеса, 1999. – 15 с.

³ Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина XIX ст. – 1939 р.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея – НВ, 1999. – 280 с.; Гнатчук О. Українські жіночі організації на Буковині (80-ті роки XIX – 30-ті роки XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. С. Гнатчук. – Чернівці, 2001. – 19 с.;

Історія жіноцтва у розмаїтті теоретичних проблем та суспільно-історичних практик перебуває у центрі уваги багатьох українських науковців¹. Дослідження О. Кісь, К. Диси, М. Гримич, О. Боряк²

Луценко О., Луценко В. Жінка в політично-культурному відродженні України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / О. Луценко О., В. Луценко // Вісник ХДУ. Історія України. – Х., 1998. – Вип. 2. – С. 259–264.

¹Богачевська-Хомяк М. Засади українського гендеру / М. Богачевська-Хомяк // Критика. – 2006. – № 9 (107). – С. 14–16; Чухим Н. Гендер та гендерні дослідження в ХХ ст. / Н. Чухим // Ї: незалежний культурологічний часопис. – 2000. – Число 17. – С. 22–29; Кісь О. Особливості та проблеми розвитку жіночої історії в Україні / О. Кісь // Матеріали ІV Міжнар. наук.-практ. конф... – С. 29–35; Андросова-Байда Д. «Жіноче письмо» в історіографічному дискурсі України: до питання постановки проблеми / Д. Андросова-Байда // Ейдос. – 2008. – № 3. – С. 354–370 та ін.

² Кісь О. Дівчина-покритка в українському селі кінця ХІХ – початку ХХ ст. / О. Кісь // Народознавчі зошити. – 1998. – Зошит 6 (24). – С. 684–692; Ї ж: Жінка в українській селянській сім'ї другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: гендерні аспекти: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.05 «Етнологія» / О. Р. Кісь. – Л., 2001. – 18 с.; Ї ж. Андроцентричний дискурс в історичних науках / О. Кісь // Філософсько-антропологічні студії 2001. Спецвипуск. – К. : Стилос, 2001. – С. 42–58; Диса К. Історія з відьмами: суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої ХVІІ – ХVІІІ ст. / К. Диса. – К., 2008. – 302 с.; Гримич М. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців ХІХ – початку ХХ ст. / М. Гримич. – К. : Віпол, 2004. – 588 с.; Ї ж. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців: когнітивна антропологія / М. Гримич. – К. : [Б. в.], 2000. – 380 с.; Боряк О. Баба-повитуха в контексті «полювання на відьом»: українсько-західноєвропейські паралелі / О. Боряк // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 3. – С. 249–262.

підтверджують важливу тезу про те, що історично-фемінологічні студії є полем перетину етнографічних, історично-правових, антропологічних досліджень. До того ж названі студії стали неодмінною органічною складовою соціальної історії¹.

Сучасна українська історіографія має у своєму доробку численні дослідження у сфері жіночої освіти². Науковцями справедливо визнається,

¹ Гуржій О. «Іван носить плахту, а Настя – булаву»? : Суспільно-політичний портрет елітної жінки першої третини XVIII ст. / О. Гуржій // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2002. – № 1. – С. 219–230; Горобець В. «Хочу [...] поняти б за себя московського народу вдову...» (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького) / В. Горобець // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2002. – Вип. 2. – С. 149–164; Ворончук І. Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI – XVII ст. / І. Ворончук // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2006. – Вип. 6. – С. 161–211; Маслійчук В. Девіантна поведінка жінки на Слобожанщині в 80–90-х рр. XVIII ст. / В. Маслійчук // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2005. – № 5. – С. 197–216; Його ж: Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. / В. Маслійчук // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2007. – № 7. – С. 243–263.

²Кобченко К. А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / К. А. Кобченко. – К. : МП Леся, 2007. – 271 с.; Дем'яненко Н. М., Прудченко І. І. Історія вищої жіночої освіти в Україні: Київський Фребелівський інститут (1907–1920) / Н. М. Дем'яненко, І. І. Прудченко. – К. : Вид-во Л. Галіцина, 2005. – 492 с.; Сухенко Т. В. Середня жіноча освіта в Україні (XIX – поч. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. В. Сухенко. – К., 2000. – 18 с. ; Добровольська В. Місце та роль освіти у житті жіноцтва Півдня України в 1901–1910 роках / В. Добровольська // Матеріали III Міжнарод. наук.-практ. конф. [«Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє»] (Київ, 3–5 листопада 2005 р.). – К., 2005. – С. 298–311; Вірченко В. В. Особливості фор-

що ця проблематика належить до міждисциплінарного наукового спектру. У монографії К. Кобченко поміж проблемами історії Вищих жіночих курсів у Києві аналізується діяльність істориків В. Антоновича, В. Іконникова, А. Лободи з організації роботи цих курсів, хоча й не висвітлюється їхній науковий інтерес до історично-фемінологічних досліджень. Цікавою є спроба Т. Попової розглянути жіночу освіту на перетині з іншими науковими напрямками, зокрема у контексті викладання історіографії¹. Проте, як зазначає О. Кісь, сучасні дослідження в Україні, присвячені історії жіноцтва, мають свої недоліки, в них все ще зберігаються несприятливі тенденції, які полягають у слабкості теоретично-методологічних основ². Можливо, саме цим пояснюється відсутність в Україні фундаментальних розробок з історичної фемінології. Навіть поява такої «потрібної і своєчасної» книги, якою є «Українки в історії»³, та навчального посібника «Основи теорії гендеру»⁴ поки не вирішила проблеми і пріоритетні позиції у цій сфері все ще залишаються за зарубіжними дослідниками, російськими у тому числі⁵.

мування вищої жіночої освіти у другій половині XIX ст. в Російській імперії / В. В. Вірченко // Вісник Київ. нац. ун-ту ім. Тараса Шевченка. Історія. – 2006. – № 82. – С. 39–40; Куліш О. О. Становлення середньої професійної жіночої освіти в Херсонській губернії в кінці XIX – на початку XX ст. / О. О. Куліш // Гілея. Зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 19. – С. 4–10 та ін.

¹ Попова Т. Н. Историография в учебном процессе на Одесских женских курсах / Т. Н. Попова // Записки исторического факультета ОГУ. – Одесса, 1997. – Вып. 4. – С. 141–144.

² Кісь О. Особливості та проблеми розвитку жіночої історії в Україні / О. Кісь // Матеріали IV Міжнар. наук.- практ. конф... – С. 33.

³ Українки в історії / за заг. ред. В. Борисенко. – К. : Либідь, 2004. – 328 с.

⁴ Основи теорії гендеру : навч. посібник / [ред. кол. В. П. Агеєва, Л. С. Кобелянська, М. М. Скорик]. – К. : К.І.С., 2004. – 536 с.

⁵ Пушкарева Н. Л. Русская женщина: история и современность. История изучения «женской темы» русской и зарубежной наукой. 1800–2000:

До історично-фемінологічного масиву в українській історіографії зазвичай звертаються дослідники, висвітлюючи правове та соціальне становище жінки на різних етапах історії. Аналізуючи стан розробки проблеми щодо становища жінки-шляхтянки у Великому князівстві Литовському, Н. Старченко зазначила, що перші спостереження належать таким історикам, як М. Владимирський-Буданов, М. Довнар-Запольський, О. Загорівський, Ф. Леонтович. Водночас дослідниця «виняткове місце за повнотою поставлених проблем і введенням в обіг величезного масиву джерел про становище жінки-шляхтянки на Волині в XVI–XVII ст.» відводить О. Левицькому¹.

У працях М. Гримич історіографічний доробок XIX – початку XX ст., посідає значне місце. Вивчаючи інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців, вона виділяє такі види власності, як жіноче і чоловіче майно, материнське і батьківське майно, материзна, сімейні поділи через шлюб синів та дочок тощо. Проблеми соціальної організації українського села XIX ст. розглядаються з урахуванням так званого жіночого права та його елементів, серед яких – отримання посагу, частка жіночого майна у бездітному шлюбі, майнові права доньки у батьківській родині, майнові права жінки у родині чоловіка². Розв’язуючи ці питання, авторка залучає до аналітики праці П. Чубинського, О. Єфименко, М. Владимирського-Буданова, О. Лазаревського, О. Кістяківського. Ф. Леонтовича, С. Дністрянського. В

Материалы к библиографии / Н. Л. Пушкарева. – М. : Ладомир, 2002. – 526 с.;
 Її ж. Рождение исторической феминологии / Н. Л. Пушкарева. // Адам и Ева. Альманах гендерной истории. – М., 2001. – С. 20–47; Репина Л. П. Гендерная история: проблемы и методы исследования / Л. П. Репина // Новая и новейшая история. – 1997. – № 6. – С. 41–58 та ін.

¹ Старченко Н. Становище жінки-шляхтянки на Волині... – С. 4.

² Гримич М. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців... – С. 182–189.

історіографічному огляді особлива увага звертається на спадщину наукових структур ВУАН – «Комісії для виучування звичаєвого права» (1918–1934 рр.) та «Комісії для виучування історії західноруського і українського права» (1919–1934 рр.), праці Є. Єзерського, В. Камінського, А. Кристера, О. Малиновського, М. Слабченка, М. Товстоліса зокрема.

На науковий доробок В. Антоновича, Ф. Вовка, В. Гнатюка, К. Грушевської, П. Єфименка, Н. Заглади, З. Кузелі, М. Милорадовича, М. Сумцова, К. Штепи спирається у своїх дослідженнях О. Кісь, аналізуючи стереотипне сприйняття жінки в українській селянській культурі ХІХ – початку ХХ ст., розглядаючи моделі поведінки молоді, зокрема проблему співвідношення свободи дій і відповідальності за них у молодіжному середовищі.

У монографії К. Диса подається короткий огляд вітчизняних студій ХІХ – початку ХХ ст. про відьомство і зроблено спробу класифікувати ці матеріали відповідно до романтичної та позитивістської традицій в українській історіографії. Дослідниця запроваджує ще один принцип класифікації: усі розвідки вона поділяє на етнографічні та історичні.

Справедливо зазначається, що тривалий час стрижневою працею зазначеної тематики залишалася розвідка В. Антоновича «Колдовство: Документы – процессы – исследование» (1877), вступна стаття до якої була написана істориком у дусі західноєвропейських романтичних традицій. Решту праць, на думку К. Диса, створено у позитивістському ключі, оскільки «автори лише переказують або цитують джерела, не намагаючись їх аналізувати чи контекстуалізувати»¹.

У монографії Т. Орлової «Жінка в історії України (вітчизняна історіографія ХХ – початку ХХІ ст.)» (2009), присвяченій історіографічному аналізу широкого спектру публікацій, в яких розглядається роль жіноцтва в історії України, побіжно згадується спадщина В. Гнатюка, М. Грушевського, К. Грушевської, О. Левицького, що відображала жінку у «мікросоціумі сім'ї». Не

¹Диса К. Історія з відьмами... – С. 22.

акцентуючи уваги на науковому дискурсі в українській історіографії, уникаючи контекстуальної та антропологічної характеристики, авторка поміж інших матеріалів називає також праці З. Кузелі, М. Сумцова, С. Русової як такі, що були орієнтовані на вивчення сімейних відносин і ролі жінки в них.

Ідеологію жіночого руху на західноукраїнських землях у ХІХ – першій третині ХХ ст. у контексті трансформації європейської ідеї емансипації жінки проаналізовано в монографії О. Маланчук-Рибак, де представлено найбільш розгорнутий історіографічний аналіз фемінологічних студій у контексті української наукової традиції¹. Авторка здійснила тематичну класифікацію досліджень, виокремлюючи серед них етнологічні, історичні та дослідження історії українського жіночого руху. До останніх О. Маланчук-Рибак віднесла публікації культурних, громадських діячів, публіцистів, науковців. Уперше приділено увагу історично-фемінологічній спадщині М. Грушевського. Водночас одну з публікацій К. Грушевської, а саме її рецензію на книгу німецького етнологіста і антрополога Ф. Райтценштайна віднесено до класичних зразків феміністичної критики².

До праць М. Володимирського-Буданова, О. Загоровського, В. Іконникова, М. Костомарова, М. Цертелева, В. Шульгіна звертаються російські дослідники історії жіноцтва, щоправда позиціонуючи їх як представників російської історіографії та активно використовуючи їхній науковий доробок³.

Історіографічний огляд досліджуваної проблеми свідчить, що фемінологічний доробок українських істориків повертається з небуття й

¹Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст / О. Маланчук-Рибак. – Чернівці: Книги – ХХІ, 2006. – 499 с.

²Там само. – С. 52.

³Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси / Н. Л. Пушкарева. – М.: Мысль. – 1989. – 286 с.

загалом високо оцінюється. Окремі його фрагменти знаходять нову актуалізацію. Водночас попри відчутну інтенсивність використання цих матеріалів відсутня його комплексна характеристика, яка передбачає визначення структури проблемного поля історичного наративу, виявлення найбільш актуальних питань та пріоритетних напрямів, з'ясування їхньої специфіки залежно від історіографічного процесу, географічного чинника, культурних, політичних, суспільних трансформацій, світоглядних позицій учених.

1.2. Джерельний комплекс дослідження

Основною джерельною базою даного дослідження є праці українських істориків, у спадщині яких знайшли висвітлення проблеми, об'єднані поняттям «історія жіноцтва» у його широкому розумінні. Авторами досліджуваних матеріалів були представники наукового співтовариства найбільш впливових центрів України – Київського, Львівського, Харківського, Одеського університетів, а також інтелектуали української громади Петербурга. Окрім загального масиву праць, що вказують на тенденції та зміну пріоритетів у історіографічному процесі, особлива увага зосереджується на авторському тексті, що виступає у ролі головного історичного джерела. Його деконструкція не лише розкриває елементи історії жіноцтва, а, що є особливо цінним, дозволяє побачити ставлення автора до проблем, подій, пов'язаних з жіночою присутністю. Часто авторські коментарі, інтерпретації, навіть короткі ремарки, є важливим підґрунтям для розуміння світоглядних позицій ученого та інтересів української наукової еліти.

Весь історичний наратив, який презентує фемінологічні студії, можна умовно поділити на два великі сегменти. До першого належать дослідження, у яких ця проблематика виступає однією з автономних домінант. Це, передусім, праці М. Костомарова, О. Левицького, В. Іконникова, Й. Ролле,

В. Шульгіна¹. Сюди ж відносяться історично-біографічні матеріали, у яких головними об'єктами виступають відомі жіночі постаті². Переважна ж

¹ Шульгин В. О состоянии женщин в России до Петра Великого. Историческое исследование / В. Шульгин. – К. : Тип. И. Вальнера, 1850. – 106 с.; Иконников В. С. Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после нее: сравнительно-исторический очерк / В. С. Иконников. – К. : Тип. Императорского университета св. Владимира, 1874. – 102 с.; Левицкий О. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. / О. Левицкий // Русская старина. – 1880. – Ноябрь. – С. 549–574; Левко Маячанец [Левицкий О.] Про шлюб на Україні – Руси в XVI–XVII ст. / Левко Маячанец [Левицкий О.]. – Л. : Українсько-руська видавнича спілка, 1906. – 62 с.; Левицкий О. Южнорусская женщина в XVI–XVII ст. // Иллюстрированный сборник Киевского литературно-художественного общества / О. Левицкий. – К., 1900. – Т. 1. – С. 108–122; Dr. Antoni I. [Ролле Й.] Женщины при Чигиринском дворе / Dr. Antoni I. [Ролле Й.] // КС. – 1894. – Т. 44. – № 1. – С. 107 – 126; – № 2. – С. 282 – 304; – № 3. – С. 512 – 529; Dr. Antoni I. [Ролле Й.] Украинские женщины: Исторические рассказы / Dr. Antoni I. [Ролле Й.] // КС. – 1883. – Т. 6. – № 6. – С. 268–309 та ін.

² Мордовцев Д. Русские исторические женщины. Популярныe рассказы из русской истории. Женщины допетровской Руси / Д. Мордовцев. – СПб. : Изд. К. Н. Плотникова, 1874. – 363 с.; Його ж. Русские женщины нового времени. Биографические очерки из русской истории. Женщины первой половины XVIII века / Д. Мордовцев. – СПб. : Изд. А. Черкесова и К., 1874. – 367 с.; Його ж. Русские женщины нового времени. Биографические очерки из русской истории. Женщины второй половины XVIII века / Д. Мордовцев. – СПб. : Изд. А. Черкесова и К., 1874. – 317 с.; Його ж. Русские женщины нового времени. Биографические очерки из русской истории. Женщины XIX века / Д. Мордовцев. – СПб. : А. Черкесова и К., 1874. – 323 с.; Иконников В. Императрица Катерина II как историк / В. Иконников // Военно-исторический

більшість фемінологічного матеріалу представлена у вигляді органічної складової більш широких за своїм проблемним охопленням досліджень.

Класифікація джерельної бази за пріоритетністю напрямів надає можливість виокремити блоки, що складаються з історичних, історично-правових, етнографічних, етнологічно-антропологічних, соціологічно-антропологічних, культурологічних досліджень, а також праць, які мають синтезований або універсальний характер. Джерела, що складають український історичний наратив, представлені широким спектром літератури, який репрезентує жінку в різних вимірах. Праці загальноісторичного формату змальовують широку картину жіночої присутності в минулому, впливу жінок на хід історії, відображають їхній духовний стан в умовах релігійного, культурного протистояння, розкривають типи жіночих характерів. Ключовими у цьому комплексі джерел є дослідження М. Грушевського, В. Іконникова та його дружини Г. Іконникової, М. Костомарова, О. Лазаревського, Д. Мордовця, Й. Ролле, В. Шульгіна.

Історично-правовий комплекс джерел уміщує праці, в яких жіноча компонента розглядається як органічна складова у системі відносин

вестник. – 1911. – № 1 – 2. – С. 13–24; Його ж. Борецкая Марфа Ивановна. Борецкие Василий Федорович, Дмитрик Исаакович, Исаак Андреевич, Федор Исаакович / В. Иконников // Русский биографический словарь / под ред. А. А. Половцева. – СПб., 1908. – С. 214–223; Иконникова А. Царицы и царевны из дома Романовых: исторический очерк / А. Иконникова. – К. : Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. – 126 с.; Dr. Antoni I. [Ролле Й.] Судьба красавицы (София Глявоне-Витте-Потоцкая) / Dr. Antoni I. [Ролле Й.] // КС. 1887. – Т. 17. – № 1. – С. 99–138; Костомаров Н. И. Царевна София / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей : в 4 т. / Н. И. Костомаров. – М. : Рипол Классик, 1998. – Т. 3. – С. 211–254; Його ж. Императрица Анна Ивановна и ее царствование / Н. И. Костомаров // Там само. – Т. 4. – С. 243–346 та ін.

Литовського статуту, Магдебурзького та звичаєвого права. У дослідженнях М. Владимирського-Буданова, О. Єфименко, О. Загоровського, О. Левицького, І. Черкаського найбільш акцентованими є проблеми правового статусу жінки, її прав у родині батька та чоловіка, особливості укладання та розірвання шлюбу, покарання за правопорушення. Ця проблематика хоча й фрагментарно, але знайшла висвітлення у спадщині М. Довнар-Запольського, Є. Єзерського, В. Камінського, О. Кістяківського, Ф. Леонтовича, І. Линниченка, М. Слабченка. До цього ж блоку належать праці С. Дністрянського – представника галицького наукового середовища, дослідника австрійсько-угорської правової системи, родинного права і становища жінки відповідно до нього.

Враховуючи особливу популярність етнографічних досліджень упродовж всього ХІХ та початку ХХ ст., їхній масив є одним з найбільш репрезентативних. Центральне місце у ньому займають дослідження В. Гнатюка, М. Драгоманова, П. Єфименка, Н. Заглади, З. Кузелі, В. Охримовича, В. Петрова, М. Сумцова, І. Франка, М. Чернишова, П. Чубинського, В. Ястребова, які найбільш виразно представляють образ жінки крізь призму культури побуту, повсякдення, родинного кола, стосунків із представниками протилежної статі.

Етнографічно-антропологічний блок складають дослідження В. Антоновича, К. Грушевської, Ф. Вовка, М. Дикарева, К. Копержинського, Ф. Савченко, у яких проблеми соціального статусу жінки розглянуто у контексті еволюційних процесів та суспільних інституцій, таких як сім'я і громада.

Джерела культурологічного змісту презентують жінку у площині її літературної та наукової діяльності. Вони представлені публікаціями як істориків (Д. Багалій, М. Василенко, О. Грушевський, Д. Дорошенко), так і літературознавців, літературних критиків (М. Драй-Хмара, М. Євшан, С. Єфремов, П. Зайцев, О. Маковей), громадських діячів, С. Русової зокрема, яка часто зверталась до історії жіноцтва, будучи однією з активних учасниць

жіночого руху. Хоча її розробки були далекими від канонів наукових досліджень, тим не менш вони написані з широким використанням історичного матеріалу і розглядаються нами у загальному комплексі джерел із фемінологічної проблематики.

Водночас слід зазначити, що класифікація історичного наративу за такою схемою є досить умовною з огляду на тенденцію до синтезованості історичних знань, характерну для історіографічного процесу другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст. Тож праці М. Грушевського, В. Гнатюка, М. Костомарова, О. Єфименко, як і спадщина В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Франка, являють собою втілення історичних, етнографічних, антропологічних, історично-правових підходів і репрезентують блок так званих універсальних джерел.

Значна кількість матеріалів, у яких прямо чи опосередковано розглядалася історично-фемінологічна проблематика, була опублікована у періодичних виданнях. Серед київських часописів найбільш потужний блок таких матеріалів представлений в «Киевской старине», «Университетских известиях», «Чтениях в Историческом обществе Нестора Летописца», «Україні». В Західній Україні – це публікації у часописах «Зоря», «Житє і слово», «Літературно-науковий вісник», «Записки Наукового товариства імені Т. Шевченка», «Матеріали до українсько-руської етнології». Широкий спектр публікацій міститься у виданнях ВУАН, у тому числі «Первісному громадянстві та його пережитках на Україні», «Записках Історично-філологічного відділу ВУАН», «Етнографічному віснику», «Працях комісії для виучування звичаєвого права», «Працях Комісії для виучування історії західноруського та українського права».

Цікавим з точки зору розкриття специфіки історично-фемінологічних студій, їхньої загальної конфігурації, як у змістовому, так і авторському вимірах, є історіографічний доробок, представлений у збірці «Minerva», що видавалася при історико-філологічному семінарії Вищих жіночих курсів у Києві. Зміст цього джерела відбиває діапазон наукових інтересів жінок –

майбутніх істориків, засвідчуючи в тому числі їхню зацікавленість історією жіноцтва. Водночас матеріали збірки переконливо підтверджують прагнення наукової еліти, університетської професури зокрема, сприяти появі праць, авторами яких були жінки. Рішення про видання найбільш вдалих розробок слухачок історико-філологічного відділення Курсів було прийнято у 1913 р. Перша світова війна, подальші революційні події не дали можливості втілити цей проект у тому обсязі, у якому він замислювався, хоча у вступному слові до першого випуску висловлювалися великі сподівання, що «богиня, именем которой назван сборник, пребудет благосклонна к скромному начинанию и под своей эгидой обеспечит ему приветливый прием и вне стен родного учреждения»¹.

Члени редакційної комісії збірки, серед яких були професори П. Ардашев, А. Лобода, А. Сонні, обстоюючи ідею публікації розробок слухачок Курсів, небезпідставно вважали, що це підвищить їхній інтерес до самостійної наукової роботи, а загалом стимулюватиме жіночі наукові дослідження в цілому. У зв'язку з випуском збірки висувалося також важливе завдання – ознайомлювати громадськість із науково-педагогічною діяльністю Курсів, поширювати їхню популярність у суспільстві.

У першому ж випуску «Мінерви» були надруковані праці: Н. Полонської – «Наглядные пособия по русской истории», рекомендовані професором П. Ардашевим, Н. Голубовської – «Географические данные в «Русской Правде», представлені приват-доцентом В. Данилевичем, та ін. Один із випусків був повністю відведений під працю Н. Голубовської «Владимир Мономах», що, безперечно, свідчило про вагомість цього дослідження².

¹Minerva: сборник, издаваемый при историко-филологическом семинарии Высших женских курсов в Киеве. – К. : Тип. Т. Г. Мейнандера, 1913. – Вып. I. – С. IV.

²Голубовская Н. П. Владимир Мономах / Н. П. Голубовская // Minerva... – К. : Тип. А. И. Гроссмана, 1915. – Вып. V . – 120 с.

Працю іншої випускниці Курсів І. Григор'євої – П. Ардашев оцінив як таку, що була написана з великою увагою і любов'ю, мала абсолютну наукову новизну, оскільки не існувало подібних ні російсько-, ані французькомовних монографій¹. Назагал публікації збірника свідчили про широке коло наукових інтересів випускниць закладу, зокрема, у IV номері випуску (1914 р.) була надрукована, праця Козловської В. «Славянские курганы и городища как исторический источник», у 1917 р. в VI номері друкувалися праці Є. Палієнко «Городское управление во Франции при Людовике XIV по административной переписке эпохи», В. Демченко «Торговля Москвы с Литвой и Крымом», Є. Романовської «Франция в 1789 году» та ін.

З опублікованих джерел цінними для дослідження проблеми є листування Ф. Вовка, В. Гнатюка, М. Грушевського, М. Драгоманова, Н. Кобринської, М. Павлика, І. Франка². Ця інформація, зокрема, висвітлює інтерес цих науковців і до проблем жіночої історії, їхнє сприйняття та ставлення до жіночих студій. В одному з листів І. Франка до М. Драгоманова

¹Григорьева И. К. Суд во Франции при старом порядке по наказам третьего сословия Санского бальяжа / И. К. Григорьева // *Minerva...* К. : Тип. Т. Г. Мейнандера. – 1914. – Вып. III. – С. 1.

²Листування Михайла Грушевського / упоряд. Г. Бурлака, І. Гирич Р. [та ін.] – К. ; Нью-Йорк ; Париж ; Л. ; Торонто : НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2001. – 412 с.; Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком / упоряд. та коментарі В. Наулка, Н. Руденко, О. Франко. – Л. ; К. : НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2001. – 216 с.; Листування І. Франка і М. Драгоманова. Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. Видає Комісія Західної України. – К., 1928. – Т. 1. – 503 с.; Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893–1895) / зладив і видав М. Павлик. – Л., 1905. – 23 с. та ін.

Йдеться про поему Т. Шевченка «Марія – мати Ісусова» і про передмову М. Драгоманова до цієї поеми, яка справила велике враження на сучасників¹. В іншому листі – М. Драгоманова до І. Франка згадуються праці О. Єфименко із звичаєвого права як надзвичайно важливі, варті пильної уваги і вивчення².

Листування Ф. Вовка і В. Гнатюка розкриває багато нюансів, які демонструють їхній інтерес до історично-фемінологічного напрямку. Зокрема, у листі до В. Гнатюка Ф. Вовк, розмірковуючи над тим, кого можна було би повернути до співробітництва у «Записках» НТШ, називає Олександрю Єфименко. З цього приводу він радив В. Гнатюкові дізнатись у О. Єфименко про праці молодих учениць, що відвідували її семінар на жіночих курсах у Петербурзі³.

Помітне місце у листуванні двох учених належить збиранню та опрацюванню так званого сороміцького фольклору, який на початку ХХ ст. викликав увагу багатьох європейських народознавців. Для цього виду фольклорних джерел (анекдоти, приказки, пісні, короткі оповіді тощо) характерний свій ракурс сприйняття жіноцтва та стосунків між представниками протилежних статей, ініціатива у яких начебто традиційно належала жінці. В. Гнатюк цікавився у Ф. Вовка паризьким часописом «Криптадія», в якому містилися подібні зразки народної творчості різних країн, повідомляв про те, що почав вивчати французьку мову, аби мати вільний доступ до цих матеріалів і розміщувати у часопису свої⁴. З листування ми також дізнаємося, що до «Криптадії» надсилав зібрані ним анекдоти І. Франко⁵. У одному з листів В. Гнатюк повідомляв, що хотів би

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова... – Т.1. – С. 58.

² Там само. – Т. 1. – С. 71.

³ Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком... – С. 161.

⁴ Там само. – С. 18.

⁵ Там само. – С. 31.

видати в Україні збірку сороміцького фольклору (500 коломийок, понад 200 анекдотів), але висловлював побоювання, що цензура може не пропустити, а до «Криптадії» «важко дістатися». Тож він звертався до Ф. Вовка, аби той допоміг знайти спосіб видати збірку та написати до неї передмову. «Се була б дуже гарна збірка», – запевняв В. Гнатюк¹.

Важливий комплекс джерел із досліджуваної проблеми міститься в архівних фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Це передусім особові фонди вчених, серед яких М. Владимирського-Буданова (Ф. 60), П. Житецького (Ф. 85), В. Іконникова (Ф. 46), О. Кістяківського (Ф. 61), М. Костомарова (Ф. 22), О. Левицького (Ф. 81), А. Лободи (Ф. 37), Д. Мордовця (Ф. 105), Н. Полонської-Василенко (Ф. 42). Тут зберігаються наукові і творчі матеріали вчених, спогади про них, листування, які надають можливість відтворити їхні наукові зацікавлення вчених, коло спілкування, спільність інтересів адресатів.

Так, особовий фонд В. Іконникова містить матеріали, що відображають його увагу до історії жінок-правительок, зокрема тексти лекцій «Время Елизаветы Петровны» (спр. 7), «Время Екатерины II» (спр. 6), «Императрица Екатерина II как историк» (спр. 18), а також указують на викладацьку діяльність історика на Вищих жіночих курсах у Києві (спр. 94, 324, 337, 483, 582–604). Не менш важливе значення мають реферати його дружини Г. Іконникової з фемінологічної проблематики – «Женский вопрос у наших антиподов» (спр. 619), «Попытка исследования вопроса о возникновении, целях и задачах женских обществ взаимопомощи» (спр. 623), «Записки по историографии», складені спеціально для слухачок Вищих жіночих курсів у Києві (спр. 625). У фонді А. Лободи привертає увагу документ «Заметки о женских школах» (спр. 15). Особовий фонд О. Кістяківського вирізняється колекцією документів, зібраних ученим, у тому числі з питань історії жіноцтва. Серед матеріалів фонду О. Левицького знаходяться, зокрема, текст

¹Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком... – С. 39–40.

його нарису «До історії шлюбних відносин на Україні: Іван Величковський та Євдокимія Заруцька» (спр. 10), «Курс спадкового права» (спр. 130), запис 1763 р. про те, як полковий піп обвінчав полтавського дяка-бандуриста з чужою жінкою (спр. 154).

Інші фонди Інституту рукопису НБУВ є не менш важливими для вивчення фемінологічної складової в історіографічному процесі. У фонді I «Літературні матеріали» зберігаються матеріали О. Левицького під назвою «Брак, положение женщины, семейные нравы» (спр. 3925). Архівні документи цього фонду, зібрані та опрацьовані істориком, належать до кінця XVI – початку XVII ст. В них описуються різноманітні життєві ситуації, у яких фігурують жінки, їхні чоловіки, інші члени родини. Серед них «Договор Глинского с женой о разводе с разрешением вступить в новый брак» (1581 р.), «Запись Яна Волицкого своей жене на освобождение от брака» (1594 р.), «Жалоба мещанина К. Постригача на жену Агафью, которая за его отсутствия убежала из дома» (1583 р.), «Жалоба матери на дочь за самовольный выход замуж» (1566 р.), «Следствие по делу об убийстве женою мужа» (1601 р.), «Сделка относительно свадьбы» (1638 р.), «Казнь женщины за убийство дочери» (1619 р.) та ін. У цьому ж фонді зберігається ще один цінний матеріал історика – український переклад його праці «Нариси народного життя в Лівобережній Україні в другій половині XVII ст.» (спр. 33898), яка була надрукована у російськомовному варіанті під назвою «Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в. (1902).

У фонді I «Літературні матеріали» ІР НБУВ знаходяться матеріали В. Я. Шульгіна. Серед них - неопублікована частина його дослідження – глава II «Состояние женщин в период времени от введения христианства до нашествия монголов» (спр. 1148). Інший документ представляє його рукопис «Рыцарство средних веков. Его начало, распространение, дух и влияние на жизнь и образованность Европы» (спр. 1153), де в окремій главі аналізується рицарське ставлення до жінки.

Матеріали, які свідчать про зацікавленість структур Всеукраїнської Академії наук розробкою фемінологічної проблематики, представлені фондом Х. Тут знаходяться документи, що висвітлюють діяльність комісій, відділів, кабінетів, науково-дослідної кафедри історії України, Історичної секції та концентрують увагу на основних напрямках роботи ВУАН. Цікавим для досліджуваної проблеми є начерки до роботи голови Комісії для виучування звичаєвого права України О. О. Малиновського «Чинне та природне звичаєве українське право в «Кобзарі» Т. Шевченка» (спр. 1226). Значна кількість матеріалів розкриває діяльність часописів та збірників, що видавались Академією, в тому числі «Ювілейний збірник на пошану М. С. Грушевського» (спр. 18729–18732), «Ювілейний збірник на пошану Д. І. Багалія» (спр. 18729–18732), «За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття» (спр. 14669–14799), «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» (спр. 15090–15284), «Україна» (спр. 15335–18603), «Записки Історико-філологічного відділу» (спр. 14800–14832).

Інформаційно насичені матеріали до проблеми, що розглядається, містяться у ЦДІАК України. Серед них фонд Харківського історико-філологічного товариства (Ф. 2017), а також фонди Д. Багалія (Ф. 2020), О. Потебні (Ф. 2045), М. Сумцова (Ф. 2052), що доповнюють уявлення про напрями наукової діяльності Харківського університету. Київський університет репрезентований фондами М. Володимирського-Буданова (Ф. 840), М. Довнар-Запольського (Ф. 262), В. Іконникова (Ф. 849), О. Кістяківського (Ф. 263), О. Котляревського (Ф. 2223), О. Потебні (Ф. 2045), М. Сумцова (Ф. 2052). Ураховуючи те, що родина Грушевських (К. Грушевська, М. Грушевський, О. Грушевський,) була причетна до розробки цієї проблематики у культурологічному та соціоантропологічному контекстах, безумовну цінність мають матеріали фонду цієї родини (Ф. 1235).

Іншу групу джерел становлять автобіографічні матеріали, щоденники, спогади В. Антоновича, Д. Багалія, В. Гнатюка, М. Грушевського, М. Косто-

марова, Д. Мордовця, Н. Полонської-Василенко, які дозволяють зрозуміти ситуацію у наукових установах, настрої наукової інтелігенції, коло інтересів і спілкування, внутрішню мотивацію досліджуваної проблематики¹. Спогади про істориків людей з їхнього найближчого оточення, в тому числі жінок, мають цінне значення для усвідомлення внутрішніх і зовнішніх чинників, що визначали пріоритетність наукових інтересів². Цей блок історичних джерел

¹ Автобіографія академіка Дмитра Івановича Багалія // Ювілейний збірник на пошану акад. Д. І. Багалія з нагоди 70-ї річниці та п'ятдесятих роковин наукової діяльності. – К. : Друк. УАН, 1927. – С. 1–147; Антонович В. Мемуари / В. Антонович // В. Антонович. Твори / В. Антонович. – К. : ВУАН УСРР, 1932. – Т. 1. – С. 3 – 65. Костомаров Н. И. Автобіографія / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобіографія / Н. И. Костомаров. – [2-е изд.]. – К. : Изд-во при Киев. ун-те, 1990. – С. 425–624 та ін.

²Александрова-Мордовцева В. Данило Лукич Мордовцев: спогади його доньки / В. Александрова-Мордовцева // Україна. – 1930. – Січень–лютий. – С. 117–146; Белозерская Н. А. Николай Иванович Костомаров в 1857-1875 гг. / Н. А. Белозерская // Русская старина. – 1886. – Т. 49. – № 3. – С. 609 – 636; – Т. 50. – № 5. – С. 327 – 338; – № 6. – С. 615 – 654; Костомарова А. Последние дни жизни Николая Ивановича Костомарова / А. Костомарова. – К. : Оттиск из журнала «Киевская старина», 1895. – 19 с.; Мордовцев Д. Л. Н. И. Костомаров по моим личным воспоминаниям / Д. Л. Мордовцев // Новь. – 1888. – № 15–17; Його ж. Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни / Д. Л. Мордовцев // Русская старина. – 1886. – Февраль. – С. 323–360; Костомарова А. Последние дни жизни Николая Ивановича Костомарова. – К., 1895; Мордовцева-Александрова В. Микола Іванович Костомаров і його приятелі (Дещо з споминів) / В. Мордовцева-Александрова // Україна. – 1930. – Кн. 5. – С. 69–98; Єгунова–Щербина С. Пам'яті В. Б. Антоновича (Сторінка споминів) / С. Єгунова–Щербина // Там

органічно доповнюють автобіографічні матеріали та спогади Олени Пчілки, С. Русової, у яких розповідається як про науково-творчу діяльність самих авторок, так і про їхнє оточення – українську наукову еліту¹.

само. – 1928. – Кн. 5. – С. 94–98; Спомини Ірини Володимирівни Антонович про М. П. Драгоманова // Там само. – 1926. – С. 120–134.

¹ Пчілка Олена (О. Косач). Оповідання з автобіографією / Олена Пчілка. – Х. : Рух, 1930. – 287 с.; Її ж. Спогади про Михайла Драгоманова / Олена Пчілка // Україна. – 1926. – Кн. 2–3. – С. 38–64; Русова С. Мої спомини (1861–1879) / С. Русова // За сто літ. – 1928. – Кн. 2. – С. 135–175; – Кн.3. – С. 147–205.

РОЗДІЛ 2

РОЗВИТОК ФЕМІНОЛОГІЇ ЯК СКЛАДОВОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРИОГРАФІЇ

2.1. Зародження української історичної фемінології в контексті соціально-культурних трансформацій

Генеza будь-якого явища – у даному випадку історичної фемінології як напряму наукового знання – не може бути пояснена тільки завдяки самій собі, а отже у пошуках причин та ґрунту її зародження необхідно звернутись до суспільних, культурних, наукових передумов. Зрозуміти складові елементи явища, встановити взаємозв'язок між ними стає можливим тоді, коли явище вивчається комплексно, з урахуванням різних факторів. Часто буває, що на стадії генези аналіз обставин, що привели до постання явища, є навіть більш важливими, аніж аналіз самого явища. З огляду на це, зародження та еволюцію української історичної фемінології можна досягнути розглядаючи її передусім як відповідь на гострі виклики часу. Спроби «вписати» жінку в історичний процес ХІХ ст. стали закономірними в умовах лібералізації суспільного життя, інтенсивного обговорення проблем емансипації та шляхів розв'язання жіночого питання.

Епоха романтизму, упродовж якої тривала еволюція історичних знань про жіноцтво, залишила відбиток на комплексному сприйнятті та інтерпретації жіночої історії і пожвавила інтерес до неї дослідників. На думку одного з них, професора Московського університету В. Хвостова, саме ХІХ століття виявилось поворотним в історії жіноцтва. Прогнозуючи подальші перспективи, він пророчо писав: «Новому веку предстоит решить окончательно проблему, поставленную на очередь прошлым столетием... Это решение приведет к коренному изменению общественного положения женщины, к выработке нового типа женщины как свободной

личности»¹. Кількість публікацій в імперському історичному наративі другої половини XIX ст. так стрімко зростала, що складений у цей час покажчик літератури, що об'єднувалась умовною назвою «жіноче питання», налічував близько 1800 розробок, присвячених різноманітним фемінологічним питанням². Виокремлені в ньому проблемні блоки – «Історія жінки», «Сучасне становище жіноцтва», «Літературні жіночі типи», «Жіноче питання», «Виховання й освіта жінок», «Жіноча праця та громадська діяльність» (останній, у свою чергу, мав підрозділи: «Жінка на війні», «Жіноча діяльність у промисловості та господарстві», «Жінка у медичній царині», «Педагогічна діяльність жінок», «Жінка в галузі мистецтва») – вказували на пріоритетні напрями досліджень, що здійснювалися у межах Російської імперії. Серед них були й ті, що репрезентували українську історіографію, хоча відповідно до офіційної концепції вони позиціонувалися як доробок російської історичної науки. У тому числі називалися праці Олександри та Петра Єфименків, О. Загоровського, В. Іконникова, М. Костомарова, О. Левицького, Д. Мордовця, В. Шульгіна.

Зародження української історичної фемінології відбувалося упродовж другої половини XIX ст. і зумовлювалося розвитком вітчизняної історіографії. Цей час, як відзначає Я. Калакура, був пов'язаний з «подальшим утвердженням засад української історичної думки, трансформацією її у науку та формуванням її національних традицій»³. Популярна на тлі загальних соціокультурних процесів, яскраво персоніфікована й тематично різнобарвна, «жіноча історія» виявилася гостро затребуваною соціумом і привернула до себе увагу вчених.

¹Хвостов В. М. Женщина накануне новой эпохи. Два этюда по женскому вопросу / В. М. Хвостов. – М. : Тип. Г. Лисснера и Д. Собко, 1905. – С. 5.

²Указатель литературы женского вопроса на русском языке / Окрема відбитка. – [Б. м., б. в.], 1887. – 55 с.

³Калакура Я. С. Українська історіографія... – С. 185.

Історично-фемінологічні дослідження набирали сили в умовах бурхливих соціальних і культурних трансформацій, якими супроводжувались буржуазні реформи 1860–1870-х років. На цей час припадають перші спроби віднайти шляхи розв'язання «жіночого питання», уособленням якого були боротьба за рівноправність статей, допущення жінок до вищих навчальних закладів, розширення політичних прав і сфери професійної діяльності жіноцтва. Як зазначає Л. Смоляр, «вторгнення жінок у чоловічу твердиню – університет – стало в дійсності революційною акцією»¹. Інтелігенція інтенсивно обговорювала проблеми жіночої емансипації. Відомий педагог і громадський діяч М. Пирогов виступав за повноцінну освіту та всебічне виховання жінок, за їхню підготовку до суспільно-корисної діяльності, ліквідацію становості в освіті. Його стаття «Питання життя», як і роман М. Чернишевського «Що робити», мала на тому етапі сенсаційний успіх у суспільстві.

У цей час ламалося стереотипне уявлення про жінку та ставлення до неї, зароджувалась феміністська свідомість, врешті-решт починалось формування покоління «нових жінок», однією з перших представниць якого була Наталія Кобринська. Під її безпосереднім керівництвом у Станіславові 1884 р. було засновано Товариство руських жінок, яке одразу розпочало роботу над випуском друкованого органу «Перший вінок». Окрім Н. Кобринської, авторками альманаху стали Ганна Барвінок, Олена Пчілка, Леся Українка, Уляна Кравченко.

Поступово формувалась нова ідеологема. Її домінантою було відстоювання природного права як основи громадянської позиції для всіх, у тому числі для жінок. Ідеалом демократичної інтелігенції цього часу стало розширення прав усіх громадян, зближення з народом, поширення знань, особливо природничих, емансипація особистості, зневага до віджилих патріархальних традицій тощо. Процеси, що спочатку зароджувались у

¹ Смоляр Л. Минуле заради майбутнього... – С. 83.

західному суспільстві, скоро поширились у Російській імперії та на східних теренах Австро-Угорщини, до складу яких входили українські землі. Вони сприяли пробудженню в жінках особистісного начала, водночас викликаючи фемінологічні рефлексії в історичних наукових дослідженнях. Виразниками феміністичних поглядів, хоча здебільшого у їхній гуманістичній версії, виступили представники наукової та творчої еліти – історики, літератори, літературознавці.

Актуальною темою дискусій у суспільстві стали права жінок, серед яких право на розлучення займало одне з центральних місць. Особливо ці дискусії активізувались на початку 1870-х років, коли у Санкт-Петербурзі вийшла книга відомого англійського філософа Джона Стюарта Мілля «Підкореність жінки», що стала справжнім бестселером і декілька разів перевидавалася. Н. Кобринська збиралась разом зі своїм чоловіком перекласти її українською мовою¹. Друге російське видання вийшло за редакцією української письменниці Марко Вовчок, а вступна стаття до нього була написана відомою російською феміністкою М. Цебриковою, що відкрито відстоювала право жінки на розлучення. Зокрема, вона наголошувала: «Общество, т. е. мужчины, обрекая женщин на вечную зависимость и подчиненность, выработало свой идеал женщины. Из купленной или захваченной силой рабы оно сделало добровольную невольницу, которая повинувалась бы не из чувства страха, а из сознания долга и любви... Покорность, безответная, все выносящая преданность и нежность стали проповедоваться как первые женские добродетели. Высшим достоинством женщины была верность; полюбив раз, она должна была любить всю жизнь, любить, несмотря ни на что...»².

¹ Павличко С. Фемінізм / С. Павличко. – К. : Основи, 2002. – С. 122.

²Милль Д. С. Подчиненность женщины / Д. С. Миль ; пер. с англ. под ред. Марка Вовчка; предисл. М. Цебриковой. – [2-е изд.]. – СПб. : С. В. Звонарев. – 1870. – 258 с. С. VII.

Західноукраїнське суспільство хоча і було глибоко патріархальним, проте вибудовувало сімейні стосунки за більш ліберальним австрійським кодексом 1868 р., у якому був збільшений перелік причин, що дозволяли розлучення. Серед них називалась така, як взаємна «непоборна відраза» подружжя; це означало, що закон зважав на емоційну сторону шлюбного зв'язку¹. Лібералізація шлюбного законодавства привела врешті-решт до того, що психологічна складова стосунків чоловіка й жінки визнавалася не менш важливою, ніж їхні обов'язки.

Своєрідним викликом патріархальним канонам у Західній Україні стали художні і публіцистичні твори М. Павлика та І. Франка, які критично ставились до усталеної практики шлюбу. Оповідання М. Павлика «Ребенщуківа Тетяна» (1878 р.) викликало великий скандал у суспільстві, а самого автора було засуджено на декілька місяців до тюремного ув'язнення за начебто пропаганду «вільної любові» та прагнення скасувати шлюб як традиційну інституцію, освячену церквою. Під час судового процесу М. Павлик виклав свої аргументи, посилаючись на ідеї Джона Стюарта Мілля «Підкореність жінки», яка була вже відома у Галичині, хоча її українського перекладу ще не існувало. У польському ж перекладі вона з'явилась майже одразу після виходу в світ, продавалась в польських книгарнях, публічно аналізувалась у Львівському університеті.

Спростовуючи звинувачення на свою адресу, М. Павлик стверджував, що мав на увазі передусім свободу духу людини. Однак сприйняття його твору суспільством, епатажність судового процесу зіграли роль вибухівки. І. Франко хоча й поділяв погляди свого товариша, втім був стриманішим у своїх висловлюваннях і більш реально сприймав життя. Він зазначав, що розлучення як соціальний механізм регулювання стосунків між чоловіком і дружиною не може бути популярним явищем у патріархальному суспільстві.

¹ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886) / Я. Грицак. – К. : Критика, 2006. – С. 315.

Враховуючи реалії повсякденності, І. Франко радив М. Павликові не ставити «жіноче питання» у такому вигляді на перше місце, оскільки суспільство не було готове до радикальних змін у сімейній сфері, яка традиційно вважалась однією з найконсервативніших¹.

За таких обставин тема подружніх розлучень та свободи вибору не набула широкого обговорення серед української громадськості. Її консервативно-традиціоналістська більшість не дуже заглиблювалась в історичні та культурологічні трансформації і не завжди відкрито сприймала, а інколи й засуджувала будь-які нововведення у цій сфері. Що ж до українських інтелектуалів середини – другої половини ХІХ ст., які визнавали свою відповідальність за формування смаків та норм суспільного життя, то вони назагал підтримували жіночу емансипацію, виступаючи передусім палкими проповідниками жіночої освіти.

У науковому середовищі існувало тверде переконання в тому, що історія жіноцтва покликана виконувати просвітницьку та цивілізаційну роль. Прагнення долучити до нової сфери історичних знань якомога більше фахівців, зробити її активно досліджуваною та доступною широкому загалу зумовило появу нового формату публікацій. Окрім праць академічного спрямування, історична фемінологія опанувала белетристичний жанр, що робило її значно зрозумілішою для непрофесіоналів. Масові періодичні видання «Киевская старина», «Зоря», «Літературно-науковий вісник» почали друкувати популярні праці дослідників жіночої історії. Написані талановитими фахівцями, вони мали виконувати вельми відповідальну просвітницьку функцію, цивілізуючи суспільство в напрямку подальшого вдосконалення сприйняття жінки та ставлення до неї.

Об'єктивні процеси в українському соціумі, представлені суспільними трансформаціями, національним відродженням, розвитком історіографії, інтелектуальними дискусіями, у тому числі з фемінологічної проблематики,

¹Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні... – С. 318.

були доповнені суб'єктивними чинниками, які репрезентують площину особистісних характеристик авторів. Ураховуючи те, що останнім часом проводяться дослідження у галузі психоісторії, вивчення психологічних аспектів мотивації діяльності істориків¹, ці чинники можуть виступати ключем до розуміння дослідницьких пріоритетів вчених. Безумовно, проникнення у внутрішній світ особистості, вченого, розкриття її латентних інтелектуальних імпульсів є однією з найскладніших проблем. Утім, простежується певна закономірність між науковими інтересами істориків, їхньою фаховою діяльністю та приватним життям, психоемоційними характеристиками. Насамперед звертає на себе увагу той факт, що історики, які цікавилися фемінологічною проблематикою, були безпосередньо пов'язані з жіночою освітою. У жіночих гімназіях Києва працювали М. Костомаров, О. Левицький. В. Щербина, наприклад, після закінчення Київського університету викладав історію і російську словесність у жіночій гімназії Петербурга, а у 1879 р. його було призначено викладачем міністерської жіночої гімназії у Києві. У Маріїнській жіночій гімназії в Одесі викладав О. Маркевич (примітно, що в цій же гімназії викладав В. Іконников під час свого одеського періоду життя), у Кам'янці-Подільському – Ю. Сіцинський. В Одеському інституті шляхетних дівчат працював етнограф і фольклорист Х. Ящуржинський. Викладацька кар'єра В. Шульгіна була тісно пов'язана з популярними у Києві жіночими навчальними закладами. Він викладав історію у Київському інституті шляхетних дівчат, обіймав посаду інспектора інституту, керував жіночим училищем графині Левашової. До того ж В. Шульгін був автором, як зазначали сучасники, рідкісного за своїми педагогічними якостями підручника із загальної історії, що призначався «для воспитанников и воспитанниц», який перевидавався декілька разів, а останнє,

¹Пиріг Р. Я. Ю. І. Шаповал, І. В. Верба Михайло Грушевський. – К. : Альтернативи, 2005. – 352 с. / Р. Я. Пиріг // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 226.

сьоме видання відбулося у 1898 р. Як вважали сучасники історика, «...сюжет магистерской диссертации («О состоянии женщин в России до Петра Великого» – Л. Б.) в значительной степени навеян был службою Шульгина в Киевском институте благородных девиц, а курсы всеобщей истории обязаны своим происхождением также преподаванию в гимназии и институте»¹.

У Київському інституті шляхетних дівчат також викладали М. Костомаров і В. Іконников. Для останнього цей інститут, поміж іншим, визначив його особисту долю. Тут він познайомився зі своєю майбутньою дружиною – Ганною Леопольдівною Родзевич, котра успішно закінчила київські Вищі жіночі курси, була членом попечительської ради при них і викладала історію у 2-й жіночій гімназії². Як і чоловік, Г. Іконникова цікавилася історією жіноцтва, свідченням чого є її науковий доробок³, у тому числі праці, що зберігаються в Інституті рукопису НБУВ⁴.

¹Виталий Яковлевич Шульгин. Некролог // Университетские известия. – 1879. – № 2. – Отд. II. – С. 11 – 12.

²Войцехівська І. Ганна Леопольдівна Родзевич – вчений, історик та громадська діячка / І. Войцехівська // Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції [«Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє»], (Київ, 5 – 6 липня 2002). – К., 2002. – С. 308 – 310.

³Іконникова А. Л. Царицы и царевны из дома Романовых: Исторический очерк / А. Л. Иконникова. – К. : Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. – 126 с.; Її ж. Ващенко-Захарченко: Основательница первой частной женской гимназии в Киеве (Биографический очерк) / А. Л. Иконникова. – К. : Тип. Петра Барского, 1903. – 11 с.; Її ж. Воспоминания о деятельности Ф. Я. Фортинского на Высших женских курсах в Киеве / А. Л. Иконникова. – К., 1903; Иконникова А. Воспоминания о деятельности Ф. Я. Фортинского на Высших Женских курсах в Киеве / А. Иконникова // ЧИОНЛ. – 1903. – Кн. 17. – Вып. II. – Отд. I. – С. 67–75.

⁴ ІР НБУВ. Ф. 46. Спр. 619, 623, 625.

Ціла плеяда істориків пов'язала свою професійну діяльність із Вищими жіночими курсами, що створювались наприкінці XIX – на початку XX ст. у культурних центрах України. Упродовж тривалого часу очолював Вищі жіночі курси в Києві і викладав там російську історію В. Іконников. Там само читав лекції О. Котляревський – славіст, археолог, етнограф, котрий не оминув увагою історично-фемінологічне поле у контексті історії слов'янства¹. Його син – історик літератури Н. Котляревський – викладав на Вищих (Бестужевських) жіночих курсах у Санкт-Петербурзі й теж долучився до вивчення жіночої історії, але, на відміну від батька, обрав інші часові й географічні межі свого дослідження. У зв'язку з характеристикою процесів у суспільстві, громадських настроїв 1860-х років учений зосередив увагу на «жіночому питанні» як одному з головних на теренах Російської імперії².

На Бестужевських жіночих курсах викладала О. Єфименко, чий доробок представлений цікавими працями з історії жіноцтва. З її діяльністю було пов'язано також відкриття Вищих жіночих курсів у Харкові в 1907 р. Лекції тут читали професори Харківського університету, в тому числі В. Бузескул та М. Сумцов. Спадщина цих істориків, у майбутньому академіків, є свідченням їхньої зацікавленості історичною фемінологією: у М. Сумцова – на полі етнографії та етнології, у В. Бузескула – у сфері античної історії. На Вищих жіночих курсах в Одесі викладав професор

¹ Котляревский А. А. Женская красота по понятиям германских и славянских племен: публичная лекция от 16.12.1879 / А. А. Котляревский // Киевлянин. – 1880, 4 янв. – С. 1–2.

²Котляревский Н. А. Очерки из истории общественного настроения шестидесятых годов: Женский вопрос в его первой постановке / Н. А. Котляревский // Вестник Европы. – 1914. – № 2. – С. 225–252; Його ж. Женщина шестидесятых годов // Сборник памяти Анны Павловны Философовой. Статьи и материалы: в 2 т. – Петроград, 1915. – Т. II. – С. 71–81.

Новоросійського університету І. Линниченко, чії розвідки були присвячені дослідженню династичних шлюбів, процедур розлучень у Польсько-Литовській державі. Учень І. Линниченка М. Слабченко, який у своїх дослідженнях звернув увагу на роль жінки у системі звичаєвого права, наслідуючи практичний досвід свого вчителя, брав найактивнішу участь у створенні в Одесі Фребелівського (учительського) інституту.

Послідовно відстоював ідею впровадження у життя вищої жіночої освіти, ініціювавши заснування Вищих жіночих курсів у Києві, В. Антонович. Наукові інтереси вченого до жіночої складової в історії проявились, передусім у його антропологічних та етнографічних студіях. Особливо помітні у цьому контексті праці В. Антоновича «Колдовство. Документы – процессы – исследование», «Три національні типи народні», а також видана разом із М. Драгомановим збірка «Исторические песни малорусского народа», відзначена Уваровською премією Імператорської Російської Академії наук. Зацікавлення дослідника таким феноменом, як відьомство, що здебільшого асоціювався в українській культурі з жіночим началом, поділяла його дружина. К. Мельник-Антонович закінчила Вищі жіночі курси у Києві, була археологом, істориком, перекладачем. В унісон дослідницьким інтересам В. Антоновича вона зробила переклад повісті відомої польської письменниці Елізи Ожешко «Відьма»¹. Крім того, К. Мельник переклала з польської повість «Zły Duch»². Спільні інтереси у дослідженні жіночої історії мав родинний дует Олександри та Петра Єфименків. Історично-фемінологічні сюжети, зокрема, у спадщині

¹К. М. [Мельник] Ведьма (Полесский рассказ) / К. М. [Мельник] // КС. – 1886. – Т. 14. – № 2. – С. 279–326; – № 4. – С. 684–707; – Т. 15. – № 5. – С. 79–107; – № 7. – С. 490–519; – № 8. – С. 693–726; – Т. 16. – № 9. – С. 81–102.

²К. М. [Мельник] Нечистая сила (Перевод с польского) / К. М. [Мельник] // КС. – 1889. – Т. 25. – № 4. – С. 152–173; – № 5/6. – С. 507–531; – Т. 26. – № 7. – С. 180–220; – № 8. – С. 441–514.

П. Єфименка відбилися у працях «Суд над ведьмами», «К истории семейных разделов у крестьян». Родина Грушевських (Михайло Сергійович, його донька Катерина, брат Олександр Сергійович) у розробці цього напряму історичних знань посідає особливе місце. У цьому контексті також заслуговує на увагу постать дружини М. Грушевського – Марії Сильвестрівни, яка була його багаторічною помічницею, допомагала вченому у його творчій роботі, у листуванні зокрема. До деяких листів, написаних рукою Марії Грушевської, як вважається, могли бути включені її думки, а отже її роль у кореспонденції вченого є важливою і потребує окремого дослідження¹. Надпис – посвята «Моїй Дружині» на першому томі багатотомного видання «Історія України – Руси» М. Грушевського відображає ніщо інше, як стремління вченого підкреслити виняткове місце дружини у його житті.

Особливу роль жіночий фактор відіграв в історично-фемінологічних студіях І. Франка. У листі до А. Кримського він відверто зізнавався: «А тепер подам Вам дещо такого, що може придасться до зрозуміння моїх творів і чого я не подав у автобіографічному листі до Драг[оманова]. Значний вплив на моє життя, а значить, також на мою літературу мали зносини мої з жіноцтвом»². Франкознавці звертають увагу на жіноче оточення мислителя, розглядаючи його творчість у контексті стосунків із жінками, зокрема Ольгою Рошкевич, Юзефою Дзвонковською, Целіною Зигмунтовською. До них додається непроста історія шлюбу з Ольгою Хоружинською. Крім того, співпраця з Н. Кобринською – однією із засновниць феміністичного руху в

¹Бурлака Г. Епістолярні джерела грушевськознавства. // Листування Михайла Грушевського / упоряд. Г. Бурлака, І. Гирич [та ін.]. – К. ; Нью-Йорк ; Париж ; Л. ; Торонто : НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2001. – Т. 1. – С. 9.

²Горак Р. Д. Тричі мені являлася любов : [повість-есе] / Р. Д. Горак. – К. : Радянський письменник, 1983. – С. 7.

Галичині, підтримка молодих поетес Юлії Шнайдер і Клементини Попович не могли не позначитися на тематиці його науково-творчої спадщини¹. Проте, ще М. Павлик відмічав, що всі жіночі образи І. Франка чомусь ставали схожими на Ольгу Рошкевич, навіть, коли «І. Франко буде писати про жіночу долю у галицьких народних піснях, а єством відчувати присутність Ольги – то дівчиною, то заміжною, такою, що запропастила свою долю...»².

Про вплив приватного життя на дослідницькі уподобання Д. Мордовця – автора історично-публіцистичного циклу, присвяченого відомим жіночим постатям (1874) і близького друга М. Костомарова – свідчать факти його біографії. Промовистим було те, що ця праця присвячувалась трьом жінкам з найближчого оточення Д. Мордовця – дружині, доньці та онуці. Великий вплив на формування світогляду Д. Мордовця мала його дружина. Г. Пасхалова була на декілька років старша за нього та мала дітей від першого шлюбу, коли майбутній історик та письменник одружився з нею, будучи студентом Петербурзького університету. Як згадував М. Чернишевський, цей шлюб викликав подив: «Бывшая госпожа Пасхалова действительно сделалась ныне госпожою Мордовцевою к немалому удивлению знающих его и ее людей... По-видимому, эту женщину привело к браку стремление найти верного покровителя своим сыновьям и дочерям на случай, если с нею что-нибудь случится...»³. Під іншим кутом зору оцінювала ці стосунки донька Д. Мордовця і Г. Пасхалової, наголошуючи у своїх спогадах на неординарних здібностях матері. Віддаючи належне своєму батькові та шануючи його талант, вона в той же час відверто визнавала, що він «як людина м'яка до безхарактерності цілком підпав під вплив моєї матері, що відбивалося добре на юнакові, як і завжди буває, коли жінка

¹Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні... – С. 303–334.

²Горак Р. Тричі мені являлася любов... – С. 57.

³Момот В. С. Данило Лукич Мордовцев / В. С. Момот. – Ростов-на-Дону : Изд-во «Люди земли Донской», 1978. – С. 34.

старша віком за юнака і не закохана в нього»¹. В такій ситуації у Д. Мордовця міг сформуватись відмінний від традиційно-патріархального погляд на жінку. Так, він був переконаний у тому, що жінка так чи інакше спрямовує волю чоловіка, що саме вона, а не чоловік, визначає хід і тон життя, «начиная с детской и кончая гостиной, школой, кабинетом мужа, брата и сына, направляет и мужа, и брата, и сына то добрым советом, то любовью, то лаской, то слезами по тому направлению, которое женщина скорее, чем мужчина, избирает в силу чуткости своего сердца и своей впечатлительности и руководит мужчиной в добром или обратном этому направлении»².

Д. Мордовцю належить вдала спроба не просто зібрати разом сюжети про відомих жінок, а й здійснити психологічний аналіз жіночих постатей, що траплялось не часто в історичному наративі, який перебував під впливом позитивізму. Історика цікавили жіночі характери і доля самих жінок залежно від їхніх особистісних рис, здібностей, освіти. Він аналізував «західний» і «східний» типи жіноцтва, вміння представниць цих типів орієнтуватись у ситуаціях, впливати на події, приймати ті чи інші рішення. Не залишилися поза увагою історика жіноча мода у Західній Європі та Московській Русі, відносини між жінкою і чоловіком, їхня еволюція залежно від часу та географічного простору. Загалом праця Д. Мордовця була не лише відповіддю на суспільні запити. Це був прояв душевних рефлексій людини, у житті якої жінка відіграє ключову роль.

Подібне можна сказати і про М. Костомарова, аналізуючи фемінологічну компоненту його праць. Постійна присутність

¹Александрова–Мордовцева В. Данило Лукич Мордовцев. Спогади його доньки / В. Александрова–Мордовцева // Україна. – 1930. – Січень-лютий (39). – С. 124.

²Мордовцев Д. Русские женщины нового времени. Биографические очерки из русской истории. Женщины первой половины XVIII века... – С. XI.

неординарних жінок, які оточували вченого упродовж життя, і складна нетипова конфігурація стосунків з ними – це перше, що впадає в око у приватному житті історика. М. Костомаров являв собою своєрідний ідеал ученого доби романтизму, поєднуючи у собі сміливість громадського діяча, талант і здібності етнографа, археографа, фольклориста, мислителя, блискучого белетриста і лектора. Цей «історик-поет», як називав його І. Житецький, «в образах уявляв перед очима усі картини перебутого, рушання подій, ув'язку та боротьбу інтересів, побутові особності, минуле народне життя...»¹. Природна поетичність природи, як і віяння часу та впливи оточення, зробили інтерес М. Костомарова до історії жіноцтва цілком закономірним, зумовивши її широкий тематичний спектр у науковій спадщині вченого.

Як зазначав Д. Мордовець, М. Костомаров був «баловнем женщин»². Вони захоплювались та постійно опікувались своїм кумиром. Серед найближчого жіночого оточення історика в різні періоди були непересічні високоінтелектуальні особи, а саме – А. Крагельська, Г. Пасхалова-Мордовцева, Н. Білозерська, К. Юнге. Кожна з них відіграла у його житті знакову роль, хоча стосунки з ними складались не завжди просто, враховуючи особливе ставлення М. Костомарова до жінки. Як стверджував В. Петров (В. Домонтович), автор біографічного роману «Аліна і Костомаров», останній, будучи людиною упереджень і літературних стилізацій, волів би бачити у жінці «святу» і визнавав лише «велике і спасенне значення духовного шлюбу»³.

¹Житецький І. Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова / І. Житецький // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 98.

²Мордовец Д. Л. Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни / Д. Л. Мордовец // Русская старина. – 1886. – Февраль. – С. 330.

³Домонтович В. Аліна і Костомаров. Проза : в 3 т. / Віктор Домонтович. – Мюнхен : Сучасність, 1988. – Т. 1. – 1988. – С. 220–222.

Досвід особистого життя М. Костомарова, його погляди на жінку, шлюб, кохання, безумовно, наклали відбиток на інтерпретацію ним жіночої історії. Неодмінною супутницею життя вченого була мати – Тетяна Петрівна, яка користувалась великим авторитетом, шаною та повагою сина. Це не могло не надихнути М. Костомарова на спробу глибокого осмислення статусу матері в традиційній українській культурі. Зокрема, Тетяна Петрівна стала прообразом матері гетьмана П. Дорошенка у відомому творі М. Костомарова «Чернігівка», позначеному елементами біографічності. «У Дорошенка, – пише історик, – с детских лет до старости жива была глубокая детская вера в силу материнского благословения, и он не мог никогда относиться к матери так, как большая часть казаков относилась тогда вообще к женщине, под каким бы видом ни было женское естество для них; не мог он сказать: «Ты мать, но ты баба, я тебя уважаю, но ты знай свои бабьи дела, а в наши казацкие не мешайся!» Напротив, у Дорошенка не было тайн от своей матери, и никакого дела, никакого похода или союза не предпринимал он, не испросив у матери совета и благословения»¹.

Традиційний образ матері, яким уявляв його М. Костомаров, поставав своєрідною антитезою художньому ідеалу, що популяризувався упродовж ХІХ ст., на кшталт гоголівської героїні у знаменитій повісті «Тарас Бульба». У М. Гоголя дружина козака – це змучена життям, а особливо характером чоловіка жінка з нещасливою долею, про яку письменник красномовно писав: «В самом деле она была жалка, как всякая женщина того удалого века. Она миг только жила любовью... и уже суровый прельститель ее покидал для сабли, для товарищей, для бражничества... Она видела мужа в год два-три дня, и потом несколько лет о нем не бывало слуху. Да и когда виделась с ним... она терпела оскорбления, даже побои; она видела только из милости

¹Костомаров Н. Черниговка. Быль второй половины XVII века / Н. Костомаров // Костомаров М. Твори : у 2 т. / М. Костомаров/ – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2. – С. 628–629.

оказываемые ласки, она была какое-то странное существо в этом сборище безженных рыцарей, на которых разгульное Запорожье набрасывало суровый колорит свой»¹.

На ґрунті власних переживань та переконань М. Костомаров визначив шляхетну лінію своїх стосунків із представницями протилежної статі, яку проніс через усе життя. Для нього кохання – це «молитва серця», «сходження душі на небо», вважав В. Домонтович, аналізуючи відносини історика з А. Крагельською². Хоча М. Костомаров не заперечував самої ідеї шлюбу, його філософія кохання вибудовувалась переважно на піднесених, платонічних почуттях до жінки. Під час свого київського періоду він, як відомо, зробив пропозицію А. Крагельській щодо одруження, але «як справжній романтик мріяв зберегти своє кохання в недоторканій цноті, в мовчанні й несказанності», одмежовуючись «од всіляких мирських насолод»³. Лише у 1875 р., майже через тридцять років після заручення, після смерті матері та власної тяжкої хвороби вчений повінчався з А. Крагельською; на той час йому виповнилося п'ятдесят вісім, а їй – сорок п'ять років.

Пізній шлюб М. Костомарова оцінюється по-різному. В. Александрова у своїх спогадах описує історію його кохання до Аліни Леонтіївни як «романтичну і зворушливу». В. Домонтович назвав цей шлюб «весільним бенкетом», який було справлено перед коханням, оберненим у «трупне ніщо»⁴. Сучасний дослідник Ю. Пінчук додає з цього приводу, що «це були вже дві інші людські долі: одна, що не знала радощів сімейного щастя, друга

¹Гоголь Н. В. Тарас Бульба / Н. В. Гоголь // Гоголь Н. В. Избранные произведения : в 2 т. / Н. В. Гоголь. – К. : Дніпро, 1978. – Т. 1. – С. 232.

²Домонтович В. Аліна і Костомаров. Проза : в 3 т. / Віктор Домонтович. – Мюнхен : Сучасність, 1988. – Т. 1. – 1988. – С. 227.

³Там само. – С. 226.

⁴Там само. – С. 358.

– вдовина»¹. Сама ж А. Крагельська пояснювала це двома причинами: перша – це сам Микола Іванович, який вважав обов’язком честі повідомити її матір про свою нібито невиліковну хворобу, за якої не слід брати шлюб; друга – це обидві матері, які палко любили своїх дітей і вважали своїм правом «устраивать их счастье и расстраивать их браки сообразно своим воззрениям»².

У спогадах В. Александрової широко висвітлюється ставлення історика до жіночого оточення. Розповідається, зокрема, про «найтіснішу дружбу», що встановилась між М. Костомаровим та Ганною Пасхаловою – її матір’ю – під час перебування вченого у Саратові. Г. Пасхалова була надзвичайно талановитою жінкою, «мала блискучу пам’ять, дар красномовства, чудово володіла віршем... знала мови: французьку, німецьку, англійську та латинську, а з слов’янських – польську, чеську, сербську, годі вже говорити про українську...»³. Ця довготривала дружба, на думку В. Александрової, була цілком природною, адже М. Костомаров і Г. Пасхалова «мали багато спільного в характері, психічних властивостях і в манері поводитися. В обох була надзвичайно жива уявність, палка любов до всього надзвичайного, до всього, що виходило за межі повсякчасності»⁴. У Саратові історик близько зійшовся з М. Чернишевським та Д. Мордовцем, у творчості яких «жіноча

¹Пінчук Ю. А. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової. Історіографічні нариси з додатком спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій / Ю. А. Пінчук. – К. : Вища школа, 2005. – С. 44.

²Николай Иванович Костомаров : по воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой // Автобиография Н. И. Костомарова / под ред. В. Котельникова. – М., 1922. – С. 76–77.

³Александрова–Мордовцева В. Данило Лукич Мордовцев... – С. 120–121.

⁴Мордовцева-Александрова В. Микола Іванович Костомаров і його приятелі (дещо з споминів) / В. Мордовцева-Александрова // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С. 71.

тема» займала одне з центральних місць. Попередні зацікавлення нею М. Костомарова тепер отримали новий імпульс, підтвердженням чого стала поява «Очерка домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII ст.», що вийшов у 1860 р., одразу після повернення історика з Саратова до Петербурга.

Перша половина петербурзького періоду М. Костомарова позначена його особливо дружніми стосунками з Н. Білозерською – талановитою перекладачкою та письменницею. «Н. Білозерська – писала про неї В. Александрова, – була видатна жінка, інтелігентна, мала великі знання, брала участь в різних журналах, містила в них серйозні статті з літератури і була своїми поглядами справжньою, як тоді говорили, «передовою женщиною»¹. Познайомившись на костомарівських вівторках, на яких збиралися відомі вчені, професори університету, літературні знаменитості, інтелігентна молодь, Н. Білозерська і М. Костомаров майже двадцять років підтримували тісні стосунки. Н. Білозерська стала «своєю» людиною у домі Костомарових, супроводжувала історика у поїздках до московських архівів, була незмінною супутницею у відвідинах історичних місць Москви та Петербурга. М. Костомаров у листах до неї ділився своїми враженнями від перебування у Празі, Мюнхені, Відні. Разом вони відвідували у 1865 р. Варшаву, здійснювали подорож до Криму. Після розлучення з чоловіком у 1868 р. Н. Білозерська стає офіційним літературним секретарем М. Костомарова і його абсолютно довіреною особою. В одному з листів до неї вчений із притаманною йому емоційністю писав: «Ваши слова, что Вы чувствуете, что сошлись со мной и мы никогда не рассоримся, для меня так бесценны, так стоят выше всякой благодарности... Я желаю иметь возможность и случай в жизни доказать всю полноту моих чувств на деле и

¹Мордовцева-Александрова В. Микола Іванович Костомаров і його приятелі (дещо з споминів) / В. Мордовцева-Александрова // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С. 83.

временем, так чтобы Вам не запала ни малейшая тень сомнения или противоречия, так чтобы Вам в моей душе было все светло, ясно и безоблачно, как и мне в Вашей; так, наконец, чтобы Вам казалось немислимым удержаться от полного доверия ко мне, а мне от такого же к Вам...»¹ Підписуючи листи – «глубоко уважающий и душевно преданный Вам неизменно», М. Костомаров запевняв Н. Білозерську у своїй відданості та щирій готовності прийти їй на допомогу. «Что бы Вы мне ни поручили, что бы Вы мне ни приказали, я все сделаю, что Вам угодно... коль скоро Вы пожелаете», – писав історик².

Н. Білозерська, як видно з її спогадів, у 1872–1874 рр., допомагала М. Костомарову під час його роботи над «Русской историей в жизнеописаниях ее главнейших деятелей». Проте згодом він втратив інтерес до цієї праці, дедалі більше розмірковуючи над новим твором – про Кудеяра. Саме у цей час відновились зустрічі М. Костомарова з А. Крагельською і, як стверджує В. Домонтович, спогади про неї переслідували історика, а кохання перетворилося на «важкий і хмурий душевний кошмар»³. Свої тогочасні відчуття та настрої М. Костомаров, як вважається, відтворив у «Кудеярі» – історичній хроніці (так визначений жанр цього твору), представивши народну легенду про розбійника у вигляді повісті про «вигнанця і в'язня, про нелюдській біль розлуки на все життя з коханою жінкою»⁴. При написанні «Кудеяра» М. Костомаров виступив не лише як історик, а й як людина, що сама пережила драму кохання і розлучення. Твір з'явився якраз на початку 1870-х років, коли після довготривалої розлуки М. Костомаров і А. Крагельська зустрілися у Києві. Перша така зустріч відбулася у 1873 р., а

¹Белозерская Н. А. Николай Иванович Костомаров в 1857–1875 гг. / Н. А. Белозерская // Русская старина. – 1886. – Т. 49. – С. 616.

²Там само. – С. 620.

³Домонтович В. Аліна і Костомаров... – С. 307.

⁴Там само. – С. 323.

друга – наступного року під час Археологічного з'їзду. Наскільки важливими вони були для М. Костомарова, можна судити за спогадами А. Крагельської. Він просив Аліну Леонтіївну, аби вона була присутня при його виступі на з'їзді. Цей момент у їхньому житті А. Крагельська описувала так: «...Мы в назначенный вечер пошли в Ботанический сад (при университете), а оттуда в зал заседаний съезда. У входа в сад и у входа в зал Н. И. предложил мне войти с ним под руку. Нужно было видеть, с каким торжественным видом вводил он меня в этот зал, переполненный уже публикой. Мои обе дочери шли рядом со мной. Н. И. усадил нас в ближайшем к кафедре ряду кресел»¹.

Як вважає В. Домонтович, багатолітня розлука з коханою жінкою не могла не відбитися на його інтерпретації вчинків літературних героїв, а ймовірно і деяких історичних постатей. Не випадково, згадуючи про свої поїздки з М. Костомаровим влітку 1883 р., В. Горленко, зауважував, що історик збирався написати п'єсу про Богдана Хмельницького, і особливо його приваблювала постать другої дружини гетьмана, яка була страчена Тимошем (за наказом батька) після того, як пішли чутки про її зраду. Впливом цієї жінки історик готовий був пояснити всі нерозгадані і не пояснені вчинки Б. Хмельницького. Саме із цією драмою М. Костомаров пов'язував причину того трагічного зламу, який відбувся у душевному стані гетьмана і так і не міг бути подоланий жодними новими перемогами².

Отже, серед сукупності чинників, необхідних для розуміння історичних уподобань М. Костомарова, не останнє місце займають психологічні характеристики особистості, перипетії приватного життя, відносини з жіночим оточенням, сублімацією яких, можна вважати, стала складна і, часом суперечлива, конфігурація його історично-фемінологічних студій.

¹Николай Иванович Костомаров: по воспоминаниям Алины Леонтьевны Костомаровой... – С. 100–101.

² Горленко В. Две поездки с Н. И. Костомаровым / В. Горленко // КС. – 1886. – Т. 14. – № 1. – С. 113.

2.2. Джерела з історії жіноцтва у працях учених другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст.

У процесі зародження та розвитку досліджень з історії жіноцтва від самого початку велике значення надавалось історичним джерелам, які дозволили вченим максимально об'єктивно відтворювати становище жінки у минулому. Джерельна база українських історично-фемінологічних студій мала свою специфіку, зумовлену хоча й широким спектром різнохарактерних матеріалів, проте їхньою кількісною обмеженістю на момент пробудження інтересу до історії жіноцтва. Процес збирання джерел, обробки, формування масиву і спроб класифікації виявився пролонгованим. Розтягнувшись у часі майже на сто років, він був штучно перерваний на початку 30-х років минулого століття.

Акцентуючи увагу на важливості вивчення жіночої історії з використанням історичних документів, В. Шульгін ще у середині ХІХ ст. зауважував, що тоді це було надто проблематичною справою саме через брак джерел: «Чем важнее вопрос, тем ...труднее решить его как следует: проследить подробно во все периоды семейное и общественное положение женщины, ее права, обязанности, значение в семействе и обществе, ее влияние на современников. Трудность эта, главным образом, заключается в свойстве источников, из которых мы почерпаем сведения о минувшей судьбе наших предков. Эти источники, довольно обильные материалами для изображения внешних проявлений общественной жизни, дают очень скудные и отрывочные сведения о семейном быте русского человека, а в этом-то быте по преимуществу проявляется деятельность и значение женщины»¹.

Втім, В. Шульгін одним із перших спробував систематизувати комплекси джерел з жіночої історії та визначити їхню інформаційну цінність.

¹Шульгин В. О состоянии женщин в России до Петра Великого. Историческое исследование / В. Шульгин. – К. : Тип. И. Вальнера, 1850. – С. XVII.

Серед них він виокремив і схарактеризував літописи, фольклорні матеріали, хроніки іноземців, законодавчі акти. Кожен з цих комплексів, на думку автора, мав свої переваги і недоліки, що потребувало від дослідників ретельного, критичного ставлення до них. Літописи хоча і вважалися цінним джерелом, проте у контексті дослідження історії жіноцтва мали свої вади. Ця історія виглядала в них досить туманною, головним чином через брак інформації, оскільки лапідарність як характерна риса літописів унеможлиблювала докладний переказ сюжетів із сфери приватного життя. До того ж, як зазначав В. Шульгін, у літописах неодмінно відбивалося упереджене ставлення до жінки, зумовлене християнською традицією, яка сформувала щодо неї подвійні стандарти¹. З одного боку, саме жінка як добра дружина та домогосподиня заслуговувала на глибоку повагу родини та суспільства. З іншого ж – із жіночим началом віддавна пов'язувалася гріховність людства, результатом чого було насторожливе ставлення до жінки, готовність громади у будь-який момент втрутитися в її приватне життя, звинуватити у відьомстві тощо.

Серед джерел, до яких часто звертались науковці XIX ст., досліджуючи історію жіноцтва, були щоденники іноземців, які відвідували Московську державу з посольськими місіями. Цінність цих джерел полягає в тому, що їхнім авторам удавалось зробити видимими ті пласти культури, які довгий час залишалися поза увагою, в тому числі сферу стосунків між жінкою і чоловіком. В інтерпретаціях іноземних авторів характеристики стандартних, на перший погляд, ситуацій виявлялися гострими і часто несподіваними. Проте ставлення до нотаток іноземців як до історичних джерел, що надавали інформацію про становище жінки, було так само стриманим, оскільки ці автори не могли адекватно і об'єктивно оцінити ситуацію у чужому для них

¹ Шульгін В. О состоянии женщин в России до Петра Великого. Историческое исследование / В. Шульгін. – К. : Тип. И. Вальнера, 1850. – С. XVIII–XIX.

середовищі, розібратися у складному лабіринті суспільних відносин, проникнути у потаємні сфери життя іншого народу. Звісно, іноземні мандрівники спостерігали приватне життя ззовні, а отже навряд чи могли до кінця розпізнати його внутрішній зміст, зумовлений давніми традиціями народу, його ментальністю.

Та попри критичне ставлення до цих джерел історики віддавали їм належне та часто зверталися до праць таких авторів, як А. Меєрберг, Б. Таннер, Г. Корб, Михалон (Литвин), особливо коли це стосувалося становища жінки у Московській державі XVI – початку XVIII ст. Зокрема, книга «Путешествие в Московию» Августина Меєрберга – австрійського дипломата, який у складі посольства короля знаходився у Московській державі у 1661—1662 рр., перебувала у центрі уваги істориків XIX ст. Цей популярний твір, незважаючи на його певну тенденційність і упередженість щодо оцінок державного устрою та рівня побутової культури московського суспільства, активно використовувався М. Костомаровим і В. Іконниковим у їхніх дослідженнях з жіночої історії.

Литовсько-польський гуманіст XVI ст. Михалон, як і решта, що відвідували Московію, сприймав її суспільство крізь призму цінностей західноєвропейської цивілізації, оскільки Польща, у складі якої перебували українські землі, мала тісні стосунки із Західною Європою і засвоїла її культурні традиції, в тому числі ставлення до жінки. В. Іконников, звертаючись до праці Михалона «О нравах татар, литовцев и московитян», наводив таке його спостереження: «Ни татары, ни московитяне не дают своим женам никакой свободы, говоря, что кто дает свободу жене, тот отнимает ее у себя. Они у них не имеют власти, а у нас некоторые владеют многими мужчинами»¹. Інший мандрівник, чех Бернгард Таннер, відвідавши

¹Иконников В. Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после нее. Сравнительно-исторический очерк / В. Иконников. – К.: Тип. Императорского университета св. Владимира, 1874. – С. 42.

Москву разом із польсько-литовським посольством, так само не міг стримати свого здивування і не оминув увагою «жіночі» сюжети. «Описание путешествия польского посольства в Москву в 1678 г.» Б. Таннера разом з іншою широко відомою у ХІХ ст. працею секретаря австрійського посольства Г. Корба «Дневник путешествия в Московское государство Игнатия Христофора Гвариента, посла императора Леопольда I к царю великому князю Петру Алексеевичу в 1698 г.» використовувалися істориками для дослідження становища жінки за часів панування «Домострою» та для вивчення змін у жіночому статусі, що відбулися в наслідок реформ Петра I.

Вивчаючи жіночу історію з урахуванням регіональних та соціальних факторів, історики звертались і до пам'яток права, у яких відбилося розмаїття законодавчих практик. Ставлення до цього масиву джерел також було неоднозначним. Визнавалася важливість інформації, збереженої у цих джерелах, але водночас зазначалося, що вони часто фіксували те, що мало бути, а не те, що відбувалось у реальному житті, тобто на підставі цих джерел можна було скласти уявлення скоріше про правове, ніж про дійсне становище жінки, яке залишалося значною мірою прихованим¹. Для вивчення правового та сімейного статусу жінки у різні епохи залучались Ізборник Святослава, Устав Ярослава, Судебник Івана III, Литовські статuti, Кормча книга, приписи Магдебурзького права. У комплексі з іншими джерелами, зокрема судовими книгами, що стали доступними для історичних досліджень унаслідок роботи археографічних комісій, вони дозволили значно розширити уявлення про реальне становище жінки.

Перші спостереження М. Костомарова щодо українського жіноцтва були зроблені завдяки осмисленню фольклорного джерельного комплексу². Разом

¹Шульгин В. О состоянии женщин в России до Петра Великого... – С. XXIII.

²Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии / Н. Костомаров // Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з

із тим великого значення історик надавав епістолярним джерелам. Про це свідчать його історичні дослідження, в тому числі праця «Императрица Анна Ивановна и ее царствование». Зазначаючи надзвичайну важливість листування Анни Іоанівни як історичного джерела, М. Костомаров наголошував: «Переписка эта превосходно высказывает личность государыни...»¹.

Схильність більшості істориків ХІХ ст. до етнографізму зумовила широке використання фольклорно-етнографічних матеріалів, що стали безцінним джерелом для історичної фемінології. Великий масив таких матеріалів став одним з найбільш популярних і досліджуваних. Упродовж ХІХ ст. з'явилися численні збірки народних пісень, дум, збирачами, упорядниками та коментаторами яких були В. Антонович, І. Білик, М. Драгоманов, І. Вагилевич, Я. Головацький, М. Костомаров, Леся Українка, М. Максимович, О. Маркович, Марко Вовчок, Панас Мирний, М. Цертелєв, П. Чубинський. Жіночі образи, що поставали з народних пісень, ставали предметом дослідження у працях істориків, давали імпульс до філософсько-психологічних роздумів з приводу жіночої природи, дозволяли простежити зміни у жіночій самоідентифікації, розкривали місце жінки у родині, громаді, суспільстві формували модерні погляди на стосунки між жінкою та чоловіком.

Новий комплекс джерел історики отримали завдяки плідній праці археографічних комісій. Зокрема, актові книги старовинних судів стали об'єктом ґрунтовних досліджень О. Левицького. Його блискуча доповідь «Об актовых книгах, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии» була

фольклористики й літературознавства / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1994. – С. 44–200.

¹ Костомаров Н. И. Императрица Анна Ивановна и ее царствование / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: в 4 т. / Н. И. Костомаров. – М. : Рипол Классик, 1998. – Т. 4. – С. 279.

виголошена на XI Археологічному з'їзді у Києві 1899 році.¹ Характеризуючи цей масив джерел, історик так визначав його великий інформаційний потенціал: «...Нет другого предмета в области русской истории, при изучении которого исследователь располагал бы таким обилием чрезвычайно ценных материалов, какой для означенной цели представляют сохранившиеся в громадном количестве на всем пространстве Юго-Западной России акты книги старинных ее судов»².

О. Левицький глибоко професійно підходив до джерел, які могли б розкрити «таємниці» народного життя та органічно вписаної до нього жіночої компоненти з усією її різнобарвністю. «Звичайні» джерела, як він називав літописи, дипломатичні акти, законодавчі пам'ятки, на його думку, були недостатніми для розкриття багатого та різноманітного спектру повсякдення. «Ни литература того века, скудная и безжизненная, ни записки иностранных путешественников, очень ценные в других отношениях, не дают сколько-нибудь полного представления о тогдашней народной жизни; своих же мемуаров из этой эпохи мы и вовсе не имеем»³. Ураховуючи такий стан справ, історикові довелося покладатись ледь не на єдиний масив джерел, в яких відбилися картини повсякденного життя XVI – XVII ст. на українських теренах, – судові акти.

Попервах у розпорядженні істориків опинився великий масив судових книг переважно Правобережної України. О. Левицький зазначав, що у

¹ Василенко М. П. Академік Орест Іванович Левицький / М. П. Василенко. – К. : [Відбиток (Записки Соціально-економічного відділу УАН. – 1923. – Т. 1. – С. XLVI–XCVIII.)], 1923. – С. 32.

² Левицький О. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. / О. Левицький // Русская старина. – 1880. – Ноябрь. – С. 550.

³ Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в. / О. Левицький. – К. : Тип. Императорского университета св. Владимира, 1902. – С. 3.

київському Центральному архіві знаходиться більше 6000 актових книг судів гродських, земських, магістратських і до півмільйона окремих документів. Із них до 1880 р. було розібрано лише 300–400 книг. Не менша кількість книг містилась у Віленському, Вітебському та Варшавському архівах. На першому місці у цьому безмежжі матеріалів були свідчення про сімейний побут та шлюбне право в українських землях XVI – XVII ст., а також «крайне интересные сведения о форме заключения браков того времени, о правах и обязанностях супругов, и особенно о формах и условиях расторжения браков»¹.

Упродовж тривалого часу питання щодо наявності подібних судових книг Лівобережної України залишалося відкритим. Вважалося, що вони не збереглися, хоча було відомо, що такі книги велись у Малоросії від XVI до XVIII ст. при різних судах – старостинських, гродських, земських, магістратських, ратушних, а від часів Б. Хмельницького – при полкових, сотенних та Генеральному військовому суді. Ці джерела стали доступними історикам лише наприкінці XIX ст., проте з величезної кількості судових книг, що мали б накопичитися за цілу епоху існування Гетьманщини, збереглися лише поодинокі. О. Левицький вказував на знайдені уривки зі Стародубських та Ніжинських магістратських книг, на книги Бориспільського ратушного, Борзенського сотенного, Прилуцького та Полтавського полкового судів XVII – XVIII ст. Решта, як зазначав історик, «погибли бесследно, а некоторые, быть может, хранятся еще под спудом в столичных архивах, в числе других старых дел, поступивших туда из малороссийских губерний по закрытии старых судов в 1860–70-х годах»².

¹ Левицкий О. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII веках.... – С. 551.

² Левицкий О. Черты семейно-юридического быта в Левобережной Малороссии во 2-й половине XVII в. // ЧИОНЛ. – 1901. – Кн. XV. – Вып. 2. – С. 27–28.

Утім, навіть маючи перед собою таку кількість судових книг, О. Левицький наголошував: «Кращого матеріалу для нашого завдання ми не змогли б і побажати: навряд чи знайдуться інші судові акти, щоб вони могли так яскраво й повно висвітлювати народне життя, як акти Лівобережної України»¹. При підготовці «Нарисів народного життя в Лівобережній Україні в другій половині XVII ст.» історик використовував переважно акти Полтавського полкового суду. Згодом, крім уже згаданих повних книг Полтавського полкового суду, що з часом потрапили до бібліотеки Київського університету, дві книги того ж суду були віднайдені у Чернігівському музеї ім. В. Тарновського і видані В. Модзалевським у «Трудах» Полтавської губернської вченої архівної комісії. Пізніше ще одна книга Полтавського полкового суду виявилась у колекції професора О. Кістяківського і була придбана бібліотекою УАН.

Користуючись судовими книгами як історичними джерелами, слід було зважати на те, що ця інформація відображала передусім скандальні історії, пов'язані з далеко не кращими вчинками людей. Отже, для історика існувала явна загроза того, що соціальні процеси, людські стосунки, характери тощо могли бути представлені однобічно. З цього приводу О. Левицький застерігаючи зауважував: «Здесь вся Малороссия времен Самойловича и Мазепы, правда, преимущественно в лице своих порочных граждан, но и самые их пороки и преступления нередко так своеобразны, так резко запечатлены характером того оригинального быта и века». Щоправда, на переконання історика, за тієї доби «пороков было больше, нежели добродетелей, и поэтому отрицательные типы южнорусских женщин XVI–XVII ст. отличаются изобилием и разнообразием»².

¹Левицький О. Нариси народного життя в Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. // ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 33898. Арк. 3.

² Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст... – С. 4 – 5.

В українській історіографії вагоме місце займає доробок О. Лазаревського, який постійно відшукував, вивчав, публікував, коментував джерела, що відображали сферу сімейного життя козацької старшини. М. Костомаров з приводу праці О. Лазаревського «Очерки малороссийских фамилий: Материалы для истории общества в XVII – XVIII вв.» в одному з листів до нього писав: «Ваши статьи в «Русском архиве» о малорусских фамилиях читал с жадностью. Бесспорно, никто не изучил старой Гетьманщины, как Вы, и никто не имел под рукою такого богатства материалов для истории и особенно ее прошедшего внутреннего быта, как Вы»¹.

Комплекс джерел для вивчення приватного та публічного життя жінки у козацько-старшинському середовищі Лівобережної України другої половини XVII – початку XVIII ст., що опинився у розпорядженні О. Лазаревського, складався з сімейних архівів, листів, тестаментів тощо. Важливого значення надавалося зображальним джерелам, в тому числі жіночим портретам, що входили до багатой художньої колекції історика. Кожний із трьох томів «Описания старой Малороссии» О. Лазаревського розпочинався докладною характеристикою джерел, які використовувались при написанні історії гетьманських полків – Стародубського, Ніжинського і Прилуцького. Одне з центральних місць займав архів Генеральної військової канцелярії. О. Лазаревський зазначав, що він надзвичайно насичений документами, котрі дають уявлення про приватне життя з усіма його складовими, враховуючи подружні відносини, становище жінки, ставлення до неї. Особливе місце відводилося приватним листам, де, як зауважував історик, відбилися усі потаємні сторони життя людини. Місцезнаходженням листів, як і багатьох інших документів приватного характеру, були сімейні архіви козацької старшини. Архіви Скоропадських, Лизогубів, Холодовичів, Кандиб, Галаганів, Милорадовичів, як неодноразово підкреслював історик,

¹ Житецький І. Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова / І. Житецький // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 101.

містили «любопытную» інформацію, яка розкривала приватне життя козацько-старшинського середовища¹.

Вивчення фольклорно-етнографічних джерел наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ ст. свідчило про намагання науковців відобразити реалії українського соціуму в усіх його протиріччях. Критичне ставлення до цього масиву джерел, до історії як процесу, впливи світової науки на українську етнографію стають чинниками, що визначають нові тенденції в історично-фемінологічних студіях. Традиції, закладені Ф. Вовком, М. Драгомановим, М. Сумцовим, І. Франком у другій половині ХІХ ст., були продовжені В. Гнатюком, К. Грушевською, Н. Заглодою² та іншими дослідниками у перші десятиліття ХХ ст.

Корпус «побутових дум», зібраних та проаналізованих у працях К. Грушевської, яскраво відображає історично-фемінологічну багатоманітність³. Супроводжуючи думи розлогими коментарями, дослідниця здебільшого приділяла увагу історії цих фольклорних текстів. Вона порівнювала

¹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. / А. Лазаревский. – К. : Тип. К. Н. Милевского, 1893. – Т. 2: Нежинский полк. – С. III.

² Гнатюк В. Легенда про три жіночі долі / В. Гнатюк // ЗНТШ. – Львів, 1910. – Т. ХСVII. – Кн. III. – С. 74–85; Його ж. Пісня про покритку, що втопила дитину / В. Гнатюк // Матеріали по українській етнології. – 1919. – Т. XIX–XX. – С. 249–389; Його ж. Пісня про неплідну матір і ненароджені діти / В. Гнатюк // ЗНТШ. – 1922. – Т. СXXXIII. – С. 173–224; Заглода Н. Побут селянської дитини : матеріали до етнології / Н. Заглода. – К. : ВУАН, Музей антропології та етнографії ім. Ф. Вовка, 1929. – 180, 24 с. та ін.

³Українські народні думи : у 2 т. / [вступ К. Грушевської]. – К. : Держвидав України, 1927. – Т. 1-й корпусу. – 175 с.; Українські народні думи : у 2 т. / [передмова К. Грушевської]. – Х. ; К. : Пролетар, 1931. – Т. 2-й корпусу. – 304 с.

варіанти дум, встановлюючи між ними взаємозв'язок, визначаючи ареали їхнього поширення, автентичність окремих записів. Чимало розглянутих нею дум присвячувалося материнській проблематиці. Так, «Удова» – дума, просякнута ідеєю поваги до матері та покарання тих, хто зневажає моральні постулати, додавала до поширеної романтичної жіночої міфологеми елементи суворої дійсності, засвідчуючи, що попри традиційно високий статус матері в українському суспільстві траплялись випадки, що виходили за межі канонів.

Цей час історики вводять до обігу нові фольклорні та етнографічні комплекси, які дозволяють під новим кутом зору розглянути жіночу складову в українському соціумі. Як відомо, В. Гнатюку, котрого І. Франко називав «феноменально щасливим збирачем всякого етнографічного матеріалу, якому... мабуть, не дорівнював ні один»¹, одному з перших належала ідея послідовного збирання та ретельного опрацювання українського сороміцького фольклору. Наслідком роботи ученого стало двотомне видання «Сексуальне життя українського селянства», що побачило світ у Ляйпцигу.

Критичне осмислення великого масиву історичних джерел, що постійно збільшувався упродовж другої половини ХІХ – першої третини ХХ ст., надало можливість максимально наблизитися до адекватного розуміння соціуму, аналізуючи його з урахуванням різноманітних складових, жіночої зокрема. Таким чином в українському наративі створювалась основа для реконструкції багатогранного жіночого образу, що поставав в історично-правовому, етнографічному, соціальному, культурологічному вимірах. На ґрунті історичних джерел вибудовувались соціальні конструкції українського, польського, російського етносів, що мали бути особливо промовистими у контексті національного відродження.

¹Мушинка М. Володимир Гнатюк – дослідник фольклору Закарпаття. Праці історично-філософської секції / М. Мушинка. – Париж ; Мюнхен, 1975. – С. 7.

2.3. Фемінологічні студії на тлі інституалізаційних процесів української історіографії

У другій половині XIX ст. тривав процес інституалізації історичної науки, у межах якої відбувалось зародження історичної фемінології. Історіографічний простір наповнився працями, у яких жінки фігурували як об'єкт дослідження, розглядались проблеми їхнього правового статусу, становища у родині, суспільстві, стосунки з чоловіком, впливи на хід історичних подій, релігійний та культурологічний контексти жіночої історії. Проте застосування поняття «інституалізація» щодо тогочасної історичної фемінології потребує деякого уточнення, оскільки це ще не було організаційно розробленим, спланованим та усталеним процесом. Інституалізація цих студій відбувалась у загальному історіографічному річищі, набуваючи певної послідовності при домінуючій тенденції до дискретності й фрагментарності.

Розширення спектру історично-фемінологічної тематики та активізація студій з жіночої історії стали можливими завдяки діяльності археографічних комісій – Київської (1843–1921 рр.), Віленської (1864–1914 рр.), Львівської (1896–1918 рр.). Робота цих комісій дозволила значно розширити джерельну базу досліджень, у тому числі з історії жіноцтва. Зібрані матеріали сприяли виокремленню нових напрямів в історіографії, де увага істориків акцентувалась на сфері сімейних відносин у їхньому правовому та соціально-психологічному аспектах. До кола історичних джерел додавались документи, які раніше не були доступними дослідникам, зокрема судові книги.

З роботою археографічних комісій були пов'язані історики, у творчості яких фемінологічна проблематика стала органічною складовою. М. Костомаров працював у Петербурзькій археографічній комісії, будучи редактором «Актов Южной и Западной России». Упродовж тривалого часу секретарем Київської археографічної комісії був О. Левицький. Як зазначав М. Василенко, «в особі О. І. Левицького Комісія придбала собі видатного

редактора і дослідувача, який вмів критично, глибоко й обережно підійти до темних в історії питань і різноманітного матеріялу, зробити цінні наукові висновки і використовувати із джерел всі їх наукові вартості»¹. Майже двадцять років Віленську археографічну комісію очолював Я. Головацький. Археографічна комісія Наукового товариства ім. Шевченка у Львові здійснювала свою роботу під керівництвом М. Грушевського та І. Франка.

Одним із перших видань, підготовлених Київською археографічною комісією, стала двотомна праця «Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни» (1849 р.). Документи, віднайдені Комісією, дозволили реконструювати колізії сімейного життя А. Курбського, його одруження та скандальне розлучення з Марією Гольшанською, осмислюючи водночас особливості шлюбних традицій у двох соціокультурних системах – українській та російській. Редакція цього двотомного видання, як і передмова до нього належали М. Д. Іванишеву, наукова діяльність якого близько 20 років була пов'язана з роботою комісії.² Для істориків ці матеріали стали важливими джерелами, які використовувались для обґрунтування тези про відмінність жіночих ідеалів у московському та литовсько-українському соціумах XVI ст.

На ґрунті матеріалів Київської археографічної комісії написана більшість праць О. Левицького. Історик вважав судові книги, зібрані археографічними комісіями, цінними історичними документами і наголошував, що при дослідженні родинних відносин та всього спектру проблем, пов'язаних з

¹Василенко М. П. Академік Орест Іванович Левицький / М. П. Василенко. – К. : [Відбиток... – С. 31.

²Іванишев Николай Дмитриевич // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834 – 1884) / [под ред. В. С. Иконникова]. – К. : Тип. Императорского университета св. Владимира, 1884. – С. 221.

жіночою історією, вони надають унікальний за обсягом та змістом матеріал. В них широко відображались процедури укладання шлюбних угод та механізми розлучень, включаючи записи щодо віна, приданого, тестаментів, а також колізій, що траплялися при зіткненні двох чинних практик – «вінчаних» (шлюбних) і «невінчаних» (нешлюбних) союзів. На його думку, записи судових процесів були ледь не єдиними джерелами, що надавали найбільш повну інформацію для дослідження повсякденного життя різних соціальних верств.

Підкреслюючи їхню джерельну цінність, він наголошував: «...достаточно напомнить, что и в наше время при возможности непосредственного наблюдения над общественной или народной жизнью нет более удобного места для подобных наблюдений, как судебные заседания, и недаром судебные отчеты занимают такое место в современной печати. Нередко уголовные процессы вскрывают такие тайники души народной или такие глубоко скрытые язвы в общественном организме, которые при обыкновенных условиях жизни не поддаются наблюдению»¹. Вагомим результатом роботи Київської археографічної комісії стала підготовка спеціального тому в серійному друкованому органі «Архів Південно-Західної Росії», де було вміщено понад півтори сотні документів про шлюбне право та родинний побут в українських землях XVI – XVII ст.² Цей проект здійснювався так само завдяки безпосередній участі О. Левицького, який виступив автором ґрунтовної вступної статті до видання.

¹ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст. – С. 2.

² Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв. / О. Левицкий // Архив Юго-Западной России, издаваемый комиссией для разбора древних актов. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси XVI – XVII вв. – К. : Тип. Императорского университета св. Владимира, 1909. – Т. 3. – Ч. 8. – С. 1–120.

На підставі документів, зібраних Віленською археографічною комісією, розпочав свої перші дослідження у сфері сімейного права та юридичного становища жінки М. Владимирський-Буданов¹. Матеріали актових книг дозволили історика розкрити особливості сімейного права, специфічні умови укладання та розірвання шлюбу, дослідити традиції приватного життя та правовий статус жінки на південно-західних територіях Російської імперії.

Важливим етапом на шляху становлення української історіографії було створення наукових товариств у Львові, Києві, Одесі, Харкові та інших містах України, які здійснювали «плодотворну пошукову, публікаторську і культурно-просвітницьку діяльність в галузі історичної науки»². Їхня робота проводилась у тісному зв'язку з університетами, зокрема Харківським, Київським, Львівським, Новоросійським, які займали ключові позиції у розвитку української історіографії, в тому числі історично-фемінологічних знань. Випускниками та викладачами цих університетів було чимало дослідників жіночої історії. Випускником Харківського університету був М. Костомаров, хоча подальша його діяльність була пов'язана з Київським та Петербурзьким університетами. М. Богачевська-Хомяк називає М. Костомарова «першим українським ученим, який звернувся до історії жіноцтва»³. Звання професора Харківського університету мала О. Єфименко, відома своїми дослідженнями про становище селянської жінки, народні шлюби, про ставлення народу до церковного обряду у процедурах укладання та розірвання сімейних союзів⁴. О. Єфименко посідає особливе місце в українській

¹Владимирский-Буданов М. Ф. Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской / М. Ф. Владимирский-Буданов // Университетские известия. – 1878. – № 4. – С. 94–111.

²Калакура Я. С. Українська історіографія... – С. 194.

³ Богачевська-Хомяк М. Білим по білому... – С. 33.

⁴ Ефименко А. Крестьянская женщина / А. Ефименко // Дело. – 1873. – № 2; Її ж. Народные юридические воззрения на брак / А. Ефименко // Знание. – 1874.

історичній науці, оскільки упродовж довгого часу залишалась єдиною жінкою-професором у колі вітчизняних істориків¹. Її праці зазвичай мали великий резонанс у громадському та науковому середовищі. Наголошуючи на особливому значенні «Исследования народной жизни» О. Єфименко, М. Драгоманов наполегливо рекомендував І. Франкові, аби цю працю було обов'язково «проштудійовано» на засіданні історичного гуртка².

До кола вчених Харківського університету, в науковій спадщині яких знайшла висвітлення фемінологічна складова у історичному, етнографічному, культурологічному вимірах, належали професори В. Бузескул, М. Сумцов, О. Загоровський, Д. Багалій.

В. Бузескулу, який був визнаним фахівцем з історії античної Греції, належить праця «Женский вопрос в Древней Греции», надрукована у 1904 р. у петербурзькому збірнику «К свету»³. Роком пізніше вона вийшла окремим виданням у Харкові. В ній розглядалось становище жінки за творами Еврипіда, Софокла, Аристофана, аналізувались погляди Платона та Аристотеля на жінку, родину, стосунки між представниками протилежних статей, жіночу освіту. Зазначалось, що на відміну від Аристотеля Платон дотримувався ідеї рівноправ'я жінок і чоловіків, вважаючи, що жінці має бути відкритий шлях до всіх чоловічих занять, посад, освіти, навіть до участі

– № 1. – С. 1–45.; Її ж. Исследование народной жизни (Обычное право) / А. Ефименко. – М., 1884. – 382 с.

¹Пивовар С. Олександра Єфименко – дослідниця України / С. Пивовар // Українки в історії / [за заг. ред. В. Борисенко]. – С. 59.

²Листування І. Франка і М. Драгоманова. Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. Видає комісія Західної України Всеукраїнської академії наук. – К., 1928. – Т. 1. – С. 71.

³ Бузескул В. Женский вопрос в Древней Греции / В. Бузескул // К свету. Научно-литературный сборник. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1904. – С. 1–29.

у війні. Ідеї Платона щодо спільності дітей, дружин, майна, дискусії з цього приводу з Аристотелем, як і питання співвідношення шлюбу, кохання та розлучення, а також емансипації жінок, що виокремлювались у праці В. Бузескула, мали точки перетину з дискусіями, які точилися у суспільстві на початку ХХ ст. Стверджуючи верховенство кохання і свободу вибору у стосунках між Періклом та Аспазією та природний пріоритет права кохання над шлюбом, історик проводив прямі аналогії з ідеями Д. С. Мілля, висловленими у творі «Підкореність жінки».

Фемінологічна компонента у спадщині М. Сумцова – етнографа, фольклориста, літературознавця, член-кореспондента Російської АН, академіка УАН – представлена в етнографічному контексті. Серед його широко відомих праць є «Легенда о грешной матери», «О свадебных обрядах, преимущественно русских», «Досветки и посиделки» та ін.

О. І. Загоровський – історик права, автор фундаментальних праць з історії сімейного права – був випускником юридичного факультету Київського університету. Одним з перших лекційних курсів О. Загоровського у Київському університеті був курс на тему «Громадянські шлюби». Подальша його доля була пов'язана з Харківським та Новоросійським університетами, що репрезентує його як вченого, дослідження якого представляли три провідні університетські наукові центри на українських теренах. Інтерес О. І. Загоровського до правових аспектів шлюбних відносин та жіночої складової в історико-правових процесах відобразився у монографіях¹.

Д. Багалій активно займався висвітленням наукових здобутків О. Єфименко. Репрезентуючи їх широкій громадськості, він тим самим започатковував новий історично-фемінологічний дискурс, що презентував

¹Загоровский А. И. О разводе по русскому праву / А. И. Загоровский. – Х. : Тип. М. Ф. Зильберберга, 1884. – 490 с.; Його ж. Курс семейного права / А. И. Загоровский. – Одесса : Экономическая тип., 1902. – 460 с.

жінку науковця у українській історії. Уперше огляд праць ученої був представлений Д. Багалієм у 1910 р. (Записки Харківського університету. 1910 р.) Наступного разу це була його публікація в академічному виданні «Записки історично-філологічного відділу УАН» (1919 р.). Крім того, вчений дав високу оцінку праць О. Єфименко у передмові до її «Історії українського народу» (1922 р.) та в огляді української історіографії, зазначаючи в ній важливе місце дослідниці.

У Новоросійському університеті в Одесі працювали І. Линниченко, у доробку якого зустрічається фемінологічна проблематика у вигляді династичних сюжетів¹. І. Линниченко, будучи випускником Київського університету, учнем В. Антоновича, належав до, так званої, київської школи істориків. Відданість позитивістському дискурсу вплинула на його історіографічні уподобання. Він лише побіжно торкався теоретично-методологічних питань, асоціюючи себе з істориками, які своєю працею над джерелами готують ґрунт для історіософів².

З Новоросійським університетом пов'язана наукова діяльність М. О. Грушевського³, О. Маркевича⁴, М. Слабченка¹, чії дослідження так

¹Линниченко И. А. Брачные разводы в древней Польше и Юго-Западной Руси / И. А. Линниченко // Юридический вестник. – 1890. – Т. 6. – Кн. 3. – С. 503–528; Линниченко И. А. О браках русского княжеского дома с польским / И. А. Линниченко // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – С. 180–181.

²Музичко О. Теоретико-методологічні проблеми історичної науки в інтелектуальній спадщині професора І. А. Линниченка / О. Музичко // Історіографічні дослідження в Україні. – 2008. – Вип. 19. – С. 81–82.

³Грушевський О. З сучасної української літератури. Начерки і характеристики / О. Грушевський. – К., 1909. – 237 с.

⁴Исторический очерк Одесской Мариинской городской женской гимназии 1868–1894 / составил преподаватель А. Шапеллон. – Одесса, 1896. – 176 с.

само містили фемінологічний сегмент. Зокрема І. Линниченко відіграв велику роль у визначенні наукових інтересів і дослідницьких пріоритетів М. Слабченка, якого сучасні дослідники вважають визнаним фахівцем із соціально-економічної та правової історії України². Інтереси вченого, який навчався на історико-філологічному, а потім юридичному факультетах Новоросійського університету – у майбутньому академіка ВУАН і людини трагічної долі, були зосереджені на соціально-економічній та адміністративно-правовій історії Гетьманщини. Водночас у праці «Опыты по истории права Малороссии XVII–XVIII ст.» він звернувся до різноманітних проявів «жіночої присутності» в українській правовій традиції. Його монографію «Судівництво на Україні XVII–XVIII ст.» (1919 р.) було видано у серії «Культурно-історична бібліотека» поряд із працями академіків В. Бузескула, Д. Багалія, М. Сумцова. Визнаючи національний чинник серед основних, що впливали на суспільний розвиток, М. Слабченко сприйняв українізацію як можливість реалізувати себе, свій науковий потенціал та організаторські здібності і був серед перших професорів-істориків, хто перейшов на українську мову викладання в університеті. Низка його публікацій вийшла у «Записках» Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, Харківського історико-філологічного та Одеського бібліографічного товариства. До близького оточення історика належали К. Копержинський, А. Ніковський, С. Єфремов, Н. Полонська-Василенко, чії наукові інтереси охоплювали історичні, літературознавчі, культурологічні аспекти історії жіноцтва.

¹ Слабченко М. Опыты по истории права Малороссии XVII–XVIII ст. / М. Слабченко. – Одеса : Тип. Акц. Южно-Русского общества печатного дела, 1911. – 296 с.

² Курас І. Слово про академіка М. Є. Слабченка // Вісник Академії Наук України. – 1993. – № 2. – С. 37–44; Курас І., Водотика С. Академік М. Є. Слабченко // Український історичний журнал. – 1993. – № 11 – 12. – С. 92–108.

Внесок до фемінологічних студій О. С. Грушевського – випускника історико-філологічного факультету Київського університету, котрий деякий час викладав у Новоросійського університета, був утілений у дослідженні феномена жіночої присутності в українській літературі. Увага історика і літературознавця зосередилася на творчості жінок письменниць Ганни Барвінок, Грицька Григоренка (О. Судовщикової-Косач), Надії Кибальчич, Олени Пчілки, Ольги Кобилянської. На хвилі формування нових тенденцій у фемінологічних студіях об'єктом його вивчення стали не образи далекого минулого, а жінки, яким судилося бути водночас ідеалами століття, яке відійшло, і того, що розпочиналося.

Львівський університет об'єднував учених Західної України, які, зокрема, помітно поглиблювали історично-фемінологічні студії в етнографічно-етнологічній площині та докладали зусиль для їх популяризації. Ключовими постатями тут були М. Грушевський, І. Франко, В. Гнатюк, у працях яких відображаються різноманітні, у тому числі соціально-психологічні сторони жіночої історії. До львівського кола вчених, яке переважно гуртувалось навколо Наукового товариства ім. Шевченка та його друкованих органів, належали З. Кузеля та Ф. Вовк. Доробок І. Кокорудза, В. Охримовича у цій царині також дає уявлення про погляди західноукраїнських вчених на жіночу складову в суспільстві та засвідчує, що попри територіальну розділеність українських земель, дослідники працювали в єдиному науково-інтелектуальному просторі¹.

¹Кокорудз І. О становищі женщины в старинном законодательстве русском / І. Кокорудз // Зоря. – 1886. – Ч. 9–10. – С. 150–152; 172–176; Охримович В. Значение малорусских свадебных обрядов и песен в эволюции семьи / В. Охримович // Етнографическое обозрение. – 1891. – Кн. IX. – С. 44–105; Його ж. Жіноча доля в Скільських горах / В. Охримович // Народ. – 1890. – Ч. 18. – С. 277–279.

Про те, що собою являло життя Львівського університету у момент вступу до нього І. Франка та М. Павлика, свідчить їхнє ставлення до навчання в університеті, яке було досить критичним. Серед об'єктивних причин цього, як припускає Я. Грицак, була провінційність інтелектуального життя у Львові взагалі й у Львівському університеті зокрема: «Будучи столицею провінції, Львів до останньої третини ХІХ ст. не мав достатніх умов щоб стати вогнищем науки і літератури»¹. М. Павлик залишив університет і підбурював зробити те саме І. Франка. Останній продовжував там навчатися, проте йому так і не вдалося закінчити університет. Тільки через десять років І. Франко отримав вищу освіту в Чернівецькому університеті.

І. Франко, як зазначає С. Павличко, був одним із тих відомих діячів та істориків, для яких фемінізм являв собою близьке і зрозуміле явище². Він став ґрунтом для його історично-фемінологічних студій. Франко неодноразово звертався до цієї тематики. Окрім відомої праці «Жіноча неволя у руських піснях народних», він рецензував численні етнографічні розробки своїх колег, у тому числі одну з центральних праць історично-фемінологічних студій – «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу», аналізував творчість жінок-письменниць – Лесі Українки, Марка Вовчка та ін.

Я. Головацький – професор, який пізніше став ректором Львівського університету, один із засновників «Руської трійці», пройшов складний еволюційний шлях у своєму розвитку – «від принципу взаємовиключних свідомостей до ієрархії численних національних і культурних лояльностей»³. Випускником Львівського університету, який навчався спочатку на

¹ Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні... – С. 155.

² Павличко С. Фемінізм... – С. 25.

³ Колесник І. І. Українська історіографія (ХVІІІ – ХХ століття) / І. І. Колесник. – К. : Генеза, 2000. – 256 с.

філософському, а потім на юридичному факультеті, був В. Охримович – один із найпопулярніших апологетів концепції матріархату в українській історіографії.

Ситуація в університеті, особливо стосовно історичних наук, кардинально змінилася, коли у 1894 р. кафедру всесвітньої історії очолив М. Грушевський. Прихід випускника київського Університету став знаковою подією у подальшому процесі об'єднання української історичної науки. Трохи пізніше, у 1898 р., закінчив філософський факультет львівського університету В. Гнатюк - етнолог, текстолог фольклорно-етнографічних матеріалів, який був секретарем Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, головою етнографічної комісії НТШ, головним редактором «Етнографічного збірника» й «Матеріалів до української етнології», одним із редакторів «Літературно-наукового вісника», головним редактором і директором «Української видавничої спілки». Він видав понад 140 наукових та белетристичних праць, серед яких чимало засвідчувало інтерес ученого до фемінологічної тематики, відбитої у фольклорно-етнографічних джерелах. З його ім'ям пов'язується ціла епоха наукових відкриттів в етнографічно-етнологічних студіях¹.

Будучи прихильником порівняльної школи у фольклористиці, В. Гнатюк простежив прямий зв'язок між кількома українськими народними оповіданнями та сюжетами з «Декамерону», віднайшов до трьох десятків варіантів однієї з найпоширеніших українських балад – про «покритку-дитозгубницю», зупиняючи увагу на видозмінах окремих фольклорних сюжетів відповідно до часового та географічного чинників. Зміст джерел він неодмінно порівнював з історичними фактами, реаліями народного побуту, судовими протоколами тощо.

¹ Качкан В. А. Творець золотого фонду етнології (Володимир Гнатюк) / В. А. Качкан // Качкан В. А. Українське народознавство в іменах : у 2 ч. / В. А. Качкан. – К. : Либідь, 1994. – Ч. 1. – С. 229–243.

Шлюбно-сімейні відносини у ракурсі чинного австрійського законодавства як правовий сегмент історично-фемінологічних досліджень вивчалися С. Дністрянським¹, якого більшість вчених вважають одним з засновників нової української правової науки².

Фемінологічний напрям у київському середовищі істориків представляли В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, М. Драгоманов, В. Іконников, О. Левицький, А. Лобода та ін. Більшість із них була активними членами Історичного товариства Нестора Літописця, яке відіграло важливу роль у процесі розвитку історичних знань. Тези доповідей, що проголошувались на засіданнях товариства, зазвичай друкувались у його часописі «Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца». Одне з центральних місць серед публікацій фемінологічної проблематики, займали праці історично-правового спрямування М. Владимирського-Буданова³. Автором матеріалів, де жіноцтво розглядалось у контексті історії права та

¹ Дністрянський С. Заручини в австрійським праві. Габілітаційний виклад д-ра Станіслава Дністрянського / С. Дністрянський. – Л. : [Відбиток], 1899. – 23 с.; Його ж. Причини до реформи приватного права в Австрії / С. Дністрянський. // Часопись правнича і економічна. – 1912. – Р. VII. – Т. X. – С. 1–111; Його ж. Австрійське право приватне / С. Дністрянський. – Л. : Вид. «Кружок правників», 1906. – 308 с. та ін.

² Гомотюк О. Є. Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр. XIX – перша третина XX ст. / О. Є. Гомотюк. – Тернопіль: Економ. думка, 2007. – С. 478.

³ Владимирский-Буданов М. Ф. Новые сведения по истории русского семейного права, по материалам, изданным Витебской комиссией / Ф. М. Владимирский-Буданов // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 59.; Його ж. Черты семейного права в западной России в половине XVI века / М. Ф. Владимирский-Буданов // ЧИОНЛ. – 1890. – Кн. 4. – Отд. II. – С. 42–100.

повсякденності, був О. Левицький¹. Деякі з його статей, вміщених у ЧИОНЛ, раніше вже друкувались у журналі «Киевская старина»².

На сторінках часопису побачили світ дослідження В. Іконникова, присвячені Катерині II та Марфі Борецькій³. У контексті проблем жіночої освіти на сторінках видання була проаналізована діяльність Ф. Фортинського на київських Вищих жіночих курсах. Праця з'явилась у вигляді спогадів Г. Іконникової⁴. Жіноча сюжетна лінія як неодмінна складова династичних шлюбів привернула увагу професора Київського університету

¹Левицкий О. И. О семейном быте и брачном праве в Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв. / О. И. Левицкий // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. I. – С. 126.; Його ж. Из истории брачного права и семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв. / О. И. Левицкий // ЧИОНЛ. – 1905. – Кн. 18. – Вып. III – IV. – С. 68–71; Його ж. О формах заключения браков в Юго-Западной Руси / О. И. Левицкий // ЧИОНЛ. – 1906. – Кн. 19. – Вып. II. – Отд. I. – С. 22–23; Його ж. Черты семейно-юридического быта в Левобережной Малороссии во второй половине XVII ст. / О. И. Левицкий // ЧИОНЛ. – 1901. – Кн. 15. – Вып. 2. – Отд. I. – С. 27–30.

²Левицкий О. И. Очерк из жизни и деятельности княжны Анны-Алоизы Острожской / О. И. Левицкий // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. I. – С. 21; Його ж. Раина Могилянка, княгиня Вищневецкая / О. И. Левицкий // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 283.

³Иконников В. С. Значение царствования Екатерины II / В. С. Иконников // ЧИОНЛ. – 1898. – Кн. 12. – Отд. II. – С. 138 – 241; Його ж. О семье Борецких в Новгороде и о Марфе Посаднице / В. С. Иконников // Там само. – 1902. – Кн. 16. – Вып. IV. – Отд. I. – С. 2.

⁴Иконникова А. Л. Воспоминания о деятельности Ф. Я. Фортинского на Высших женских курсах в Киеве / А. Л. Иконникова // ЧИОНЛ. – 1903. – Кн. 17. – Вып. II. – Отд. I. – С. 67–75.

А. Лободи¹ та знайшла висвітлення у публікаціях професора Київської духовної академії І. Малишевського². Останній сформулював практичне значення вивчення цієї проблематики. На його думку, «на этих союзах более или менее отражались национальные, политические особенности, вероисповедания и культурные отношения Руси к другим нациям и странам. Знакомство с этими союзами может до некоторой степени, в известных случаях, освещать для нас черты семейного и нравственно–общественного быта страны»³. У цьому ж виданні був розміщений матеріал І. І. Малишевського, присвячений заможній киянці Галшці Гулевичівні – одній із знакових постатей української історії, що стала об'єктом досліджень⁴. Розвідка І. Малишевського була відзначена секретарем Товариства Нестора Літописця М. П. Дашкевичем як така, що розкривала «совершенно неизвестные доселе данные»⁵.

¹Лобода А. М. Женильба кн. Владимира Св. по летописным и былевым данным / А. М. Лобода // ЧИОНЛ. – 1904. – Кн. 18. – Вып. 1. – Отд. 1. – С. 18–19.

² Малышевский И. И. О брачных союзах древнерусских княжеских фамилий с иностранными владельческими домами с X до XIII в. / И. И. Малышевский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. I. – С. 142; Його ж. О князьях и княгинях Олельковичах / И. И. Малышевский // Там само. – 1879. – Кн. 1. – С. 276.

³ Малышевский И. И. О брачных союзах древнерусских княжеских фамилий с иностранными владельческими домами с X до XIII в... – С. 142.

⁴Малышевский И. И. О вновь открытом документе относительно фундаторки Киевобогоявленского братского училища Анны Гулевичевны / И. И. Малышевский // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн. 1. – С. 278.

⁵Дашкевич Н. П. Историческое общество Нестора Летописца / Н. П. Дашкевич // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского Университета св. Владимира (1834–1884) / ред. В.С. Иконников. – К. : Тип. Императорского университета св. Владимира, 1884. – С. 23.

Дещо осторонь цієї когорти вчених стоїть В. Шульгін – історик і публіцист, який одним із перших підготував комплексне дослідження у галузі жіночої історії – «О состоянии женщин России в период до Петра Великого». Погляди В. Шульгіна неоднозначно сприймалися та оцінювалися сучасниками. Одні цінували в ньому блискучого лектора, талановитого викладача та історика-дослідника, яскравого публіциста і взагалі неординарну особистість, що, без сумніву, випередила свій час¹. Інші різко критикували за відсутність національного патріотизму. Як людина широкого світогляду, В. Шульгін гостро відчував виклики часу і максимально швидко реагував на них, завдячуючи власним науково-дослідницьким та публіцистичним здібностям.

Світоглядні позиції В. Шульгіна, що ґрунтувались на загальноімперській парадигмі історичного розвитку, врешті-решт розійшлися з переконаннями значної частини нового покоління істориків, яке з'явилося у Київському університеті в 1860-х роках, у тому числі з поглядами М. Драгоманова. Хоча слід зауважити, що саме В. Шульгін, певною мірою, визначив його подальшу наукову кар'єру. Палкий політичний виступ Драгоманова-студента у 1861 р. на проводах М. Пирогова, відправленого у відставку за лібералізм у сфері освіти, мав для майбутнього історика доленосні наслідки. Цей виступ зблизив його з колом ліберальних університетських професорів і особливо з В. Шульгіним. Під його керівництвом, як зазначав Б. Кістяківський, М. Драгоманов «розширив свої наукові студії над вселюдською історією»². У цей же час він зацікавився

¹ Захарченко М. М. История Киевского института благородных девиц. 1838-1888 / М. М. Захарченко. – К. : Тип. С. В. Кульженко. – 1889. – С. 41.

²Кістяківський Б. О. М. П. Драгоманов. Його політичні погляди, літературна діяльність і життя / Б. О. Кістяківський // Кістяківський Б. О. Вибране / Б. О. Кістяківський. – К. : Абрис. – 1996. – С. 313.

історичними процесами в останній період існування Римської республіки, виникненням християнства, історією Стародавнього світу. Очевидно, не без впливу В. Шульгіна одна з перших праць М. Драгоманова була присвячена становищу жінки у Римській імперії.¹ В. Шульгін високо цинив здібності М. Драгоманова і, йдучи у відставку, рекомендував його Раді Київського університету як майбутнього кандидата у професори, пропонуючи по закінченні курсу відрядити талановитого випускника за кордон. Примітно, що у майбутньому шляхи В. Шульгіна і М. Драгоманова знову перетнуться, але на цей раз вже на ґрунті протистояння громадівського видання «Киевский телеграф» та «Киевлянина», редагованого В. Шульгіним. Різні проблеми з історії жіноцтва і надалі залишатимуться актуалізованими у науковій творчості М. Драгоманова. У підготовленому до друку виданні «Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893–1895)» М. Павлик звернув увагу саме на фемінологічний доробок М. Драгоманова, підготувавши список праць, написаних вченим на теми жіночої історії. Серед них – «О положении женщины в украинской народной семье», «Детоубийство, совершаемое русским правительством: Женщины процесса московских социалистов», «Покази на волю українського жіноцтва в «Слові о полку Ігоревім»².

Інтерес М. Драгоманова до фемінологічної проблематики був зумовлений соціальними, політичними та ідейними переконаннями вченого, якого вважають одним із послідовних прихильників ліберального фемінізму³.

¹ Драгоманов М. О состояниии женщины в первый век Римской империи / М. Драгоманов // Университетские известия. – 1864. – Май. – С. 1–33.

² Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893 – 1895) / зладив і видав М. Павлик. – Л. : Друк. Удїлова, 1905. – С. 3.

³ Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на Західноукраїнських землях ХІХ – першої третини ХХ ст.: типологія та

Історик, філософ, мислитель, людина прогресивних поглядів, інтелектуал, один із лідерів громадівського руху, М. Драгоманов не міг залишатися осторонь гострих процесів у суспільстві, у тому числі тих, що стосувалися зміни соціального статусу жінки. Під час перебування в Женеві його відвідувала одна із провідниць жіночого руху в Галичині Н. Кобринська. Їхнє листування свідчить про спільність і водночас розходження поглядів на питання жіночої емансипації. М. Драгоманов віддавав пріоритет інтелектуально-освітній емансипації жінок, з чим не погоджувалась Н. Кобринська, виступаючи за радикальні зміни у правовому становищі жіноцтва. Постійний зв'язок з М. Драгомановим підтримувала його племінниця Леся Українка, високо цінуючи в ньому ерудованого консультанта з питань історії, світової літератури і багато в чому поділяючи поміркованість його поглядів на жіночу емансипацію. Виходячи з позитивістської теорії історичного процесу, історик доводив, що суспільний розвиток, крім соціально-економічних і політичних, має ще й вагомі духовні виміри. Основним критерієм цього розвитку є людська свобода і жіноча свобода як її неодмінна складова. Визнаючи необхідність жіночої емансипації та послідовно виступаючи на її підтримку, М. Драгоманов, проте, не вважав за доцільне відокремлювати вирішення жіночого питання від загальнокультурних та загальноцивілізаційних проблем, відкидав фемінізм як самодостатню ідеологію і не погоджувався з твердженнями про жіночий рух як окремий напрям у суспільно-політичних процесах, не визнавав окремих жіночих видань, скептично ставився до створення суто жіночих організацій.

Яскравою самобутньою постаттю у київському осередку істориків-інтелектуалів був член Київської археографічної комісії і Історичного товариства Нестора Літописця, один із засновників та активних

європейський культурно-історичний контекст / О. Маланчук-Рибак. – Чернівці : Книги – ХХІ, 2006. – С. 198–200.

співробітників журналу «Киевская старина», випускник Петербурзького університету, юрист за фахом О. Лазаревський. Історик, джерелознавець, дослідник козацької еліти, бібліограф, він був переконаний, що без уявлення про поведінку людини у сімейному колі неможливо скласти цілісний портрет правлячої української верстви. Про феномен О. Лазаревського – знавця і публікатора матеріалів з фамільних архівів української козацької верхівки – написано чимало, проте ще далеко не все осягнуто у його спадщині. Сучасний погляд на неї дає підстави стверджувати, що вчений набагато випередив час, упроваджуючи у своїх розробках елементи соціальної історії, історії повсякденності та історичної фемінології.

Пріоритетною сферою наукових інтересів О. Лазаревського була історія козацько-старшинських сімейств Лівобережної України з усією різноманітністю їхнього повсякденного, приватного життя, включаючи стосунки між чоловіком і дружиною, батьками і дітьми. Для ученого історія Гетьманщини асоціювалася передусім із буденним життям людей, відомих і пересічних, впливових і маргінальних, їхніми переживаннями, емоціями, турботами про майбутнє – власне і нащадків. Як зазначав М. Грушевський, для О. Лазаревського історія втілювалась «не в економічних і соціологічних схемах, не в юридичних нормах, а в портретах, в характерах, в живих людях епохи»¹.

Спроби розглянути науковий доробок ученого під кутом зору історичної фемінології із властивими їй механізмами та прийомами дослідження відкриває нові грані унікального таланту О. Лазаревського і створює додатковий простір для переосмислення його доробку. Особливо актуальним це видається з огляду на те, що спадщина О. Лазаревського підлягала різним, інколи навіть полярним оцінкам. Оригінальність,

¹Грушевський М. В двадцять п'яти роковини смерті Ол. М. Лазаревського : кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження / М. Грушевський // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 6.

несхожість, окремішність історичної позиції, якими характеризувався науковий стиль історика, багато в чому забезпечили не лише його визнання, а й перманентну критику.

М. Грушевський, віддаючи належне О. Лазаревському як одному з «найбільших українських істориків», критикував його за відсутність національного патріотизму, «живого нерва», «внутрішнього горіння», які потрібні, аби «ворушити, будити й електризувати оточення»¹. Більшість сучасників О. Лазаревського закидали йому упереджене ставлення до нової української еліти, що сформувалася з козацької старшини. У своїх спогадах М. Стороженко – відомий діяч Київської Громади, директор 1-ї Київської гімназії, який разом з О. Лазаревським, був членом Археографічної комісії, Історичного товариства Нестора Літописця, автором «Киевской старины», не міг утриматися, аби не зауважити, що О. Лазаревський «не подобався» йому, оскільки «дуже вороже ставився до козацької старшини, тільки й помічаючи її негативні риси, а не звертаючи уваги на її любов до рідного краю та культурні заслуги перед ним. Він оповідав і писав про «старих людей», як той статистик рахує одиниці, немов вони на світ з'явилися, їли, пили, людям зло робили, та й вмирали, немов у них не було душі, що й любила, у щось вірила, на щось покладала надію!»².

Вважаючи О. Лазаревського «великим істориком Гетьманщини», О. Оглоблин відкрито заявляв, що він не був «безпристрасним літописцем» і як людина демократичних поглядів «пристрасно не любив старого українського панства»³.

¹Грушевський М. В двадцять п'яті роковини смерті Ол. М. Лазаревського... – С. 4–5.

²Стороженко М. З мого життя / М. Стороженко. – К. : Либідь, 2005. – С. 180.

³Мезько-Оглоблин О. Люди старої України та інші праці / О. Мезько-Оглоблин. – Острог ; Нью-Йорк, 2000. – С. 37.

Суперечки навколо наукової спадщини О. Лазаревського тривали і в 1990-х роках. Переосмислюючи здобутки української історіографії в умовах вже незалежної української держави, відомий історик С. Білокінь дійшов висновку, що хоча праці О. Лазаревського загальноновизнані, та «із нього був дуже слабкий історик», який «невміло користувався історичними фактами», «переоцінив значення документів, відкладених по державних установах, передусім по судах». На думку С. Білоконя, загальна картина українських знатних родів XVIII ст., складена О. Лазаревським за подібними документами, вийшла у нього «карикатурною» і «просто потворною»¹. Таким різким судженням, на нашу думку, навряд чи можна цілком довіряти, адже вони були зроблені у той момент, коли українське суспільство переходило від тотального звинувачення національної еліти до її повної реабілітації, і отже, історик не уникнув того, що, за висловом Марка Блока, називається «манією судити».

Найбільш неупередженою та переконливою виглядає оцінка відомого історика М. Василенка. Не будучи «істориком-філософом», як вважав М. Василенко, О. Лазаревський своєю працею тільки готував ґрунт для широких узагальнень і теорій². О. Лазаревський, дійсно, мало відповідав стереотипним уявленням про історика, поширеним у науковому українському середовищі в різні часи, а отже, спроби вписати його у рамки, визначені історіографічною традицією XIX ст., а тим більше у лещата радянської історіографії з її детермінованим класовим підходом, не були вдалимими.

¹Білокінь С. Про національну аристократію України / С. Білокінь // Розбудова держави. – 1992. – №1. – С. 57.

²Василенко М. Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902) / М. Василенко // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 80.

2.4. Історично-фемінологічний дискурс у часопису «Киевская старина»

Часопис «Киевская старина» – упродовж майже чверті століття (1882–1906) гуртував навколо себе українських інтелектуалів. Захоплюючись вітчизняною історією, натхненно досліджуючи її, вони в умовах політичної реакції та мовно-репресивної імперської політики змогли зробити «Киевскую старину» центром культурницького руху. Журнал, як вважають історики, був справжньою енциклопедією українознавства, де регулярно публікувались наукові статті з історії, етнографії, археології, літератури тощо. З огляду на те, що часопис був покликаний сприяти українському національному відродженню, його автори вели пошук конструкцій та механізмів, які б дозволяли ефективно впливати на національну свідомість з метою її пробудження та звільнення від стереотипів. Журнал виявився надзвичайно чутливим до соціальної та побутової історії, проявляючи сталий інтерес і до історії жіноцтва, яка отримала в ньому різноманітне та багатогранне відбиття.

Достатньо символічним виявилось те, що вже у першому номері журналу за 1882 р. були надруковані матеріали, які засвідчили його інтерес до історії жіноцтва. Однією з них була рецензія В. Антоновича на працю І. Шараневича «Гальшка, княгиня Острожска», що вийшла у 1880 р., а другою – публікація О. Лазаревського «Властная гетманша».

Усвідомлення власної історичної місії вимагало від «Киевской старины» дотримання старанної вибіркості у підходах до сюжетів жіночої історії, особливо її персоналій. Різноманітні за змістом, жанром, формою матеріали часопису із позиціонованою фемінологічною компонентою склали потужний блок історичних, документальних, етнографічних, бібліографічних, белетристичних матеріалів, доповнений художніми жіночими портретами, що друкувались у журналі. В історичних

дослідженнях пріоритет надавався тим постатям, життя яких могло надихнути на пробудження національної свідомості та патріотичних почуттів українства. Такі публікації були присвячені передусім знаковими особам, відомим своїми патріотичними та благодійницькими вчинками. Справжнє ім'я Гальшки Гулевичівни-Лозчиної – фундаторки Київської братської школи – стало відоме широкому загалу завдяки публікації І. Новицького, у дослідженні якого йшлося про корективи та уточнення щодо імені жінки, котра віддала свою земельну ділянку під будівництво просвітницького закладу¹. Це не була Анна, як про неї писав І. Малишевський. Окрім того, І. Новицький закидав дослідникам (М. Максимовичу, П. Лашкарьову, С. Голубєву), що всі вони неправильно пишуть ім'я благодійниці: «совсем без надобности вносят в средину слова смягчение, вместо Галшка – пишут Гальшка»². Причина такої «помилки», на думку автора, крилася у співзвучності імені Гальшка з зменшувальною формою українського імені Галя, яке приймалося, у свою чергу, за архаїчну форму Ганни. Асоціюючи відому своїм шляхетним вчинком міщанку з представницею українського середовища, патріотично свідомі автори «Киевской старины» прагнули бачити більше української автентичності у звучанні цього жіночого імені. Проте І. Новицький вважав це помилковим і доводив, що ім'я Галшка утворилось від скороченого польського імені Галжбета, що є аналогом Єлизавети.

«Киевская старина» не наважилась розвіяти ореол «мудрості й жіночого чару» княгині Ольги, зважаючи на її місце в історії. Більшість істориків ХІХ ст. ідеалізували образ правительки Київської Русі, спираючись на її канонізацію та офіційну історіографічну концепцію, що репрезентувала

¹ Новицкий И. Настоящее имя первой фундаторки киевских братских школ / И. Новицкий // КС. – 1885. – Т. 12. – № 8. – С. 732–735.

² Там само. – С. 733.

Ольгу як «русскую великую княгиню», «законодательницу и устроительницу», «мудрую правительницу земли русской»¹.

Історичні джерела, що акцентували увагу вчених і широкої читацької аудиторії на жіночій компоненті, мали слугувати подальшому розвитку досліджень у сфері історичної фемінології. Документи, які потрапляли на сторінки «Киевской старины», репрезентували різні сторони жіночого повсякдення, включаючи моду, побут, сватання, весілля, похорон². О. Лазаревському належала велика заслуга у підготовці та публікації документів, що безпосередньо стосувались жіночої історії, персоніфікованої оточенням гетьманів І. Мазепи³, Б. Хмельницького¹, представницями козицької еліти².

¹ Малышевский И. Происхождение русской великой княгини Ольги св. / И. Малышевский // КС. – 1889. – Т. 26. – № 7. – С. 1–27; – № 8. – С. 325–353.

² Модзалевский В. Приданое знатной малорусской пани XVIII в. и расход на ее похороны и поминки / В. Модзалевский // КС. – 1904. – Т. 87. – № 12. – С. 143–146; В-ый Н. К. Платье и белье малорусской пани XVIII ст. / Н. К. В-ый // КС. – 1905. – Т. 90. – № 7–8. – С. 43–44; Г. А. М. [Милорадович Г.] Как сватались сто лет назад: Письмо Петра Степановича Милорадовича к Евдокии Михайловне Безбородко / Г. А. М. [Милорадович Г.] // КС. – 1898. – Т. 61. – № 6. – С. 92; А. Л. [Лазаревский О.] Старинные пригласительные на свадьбу письма (1729–1735 гг.) / А. Л. [Лазаревский О.] // КС. – 1899. – Т. 65. – № 6. – С. 133–135; Гетманское приглашение на свадьбу [Лист дружини гетьмана Данила Апостола до Павла Скоропи із запрошенням його на весілля гетьманської небоги з писарем Юркевичем] // КС. – 1882. – Т. 4. – № 12. – С. 613–614.

³ Лазаревский А. Исторические мелочи: Племянница Мазепы / А. Лазаревский // КС. – 1894. – Т. 45. – № 5. – С. 357–360; Його ж. На ком был женат Мазепа / А. Лазаревский // КС. – 1888. – Т. 21. – № 5. – С. 43–45.

Численну групу матеріалів часопису складають рецензії В. Антоновича, Д. Багалія, В. Горленка та інших дослідників, що дозволяють уявити широкий спектр форм та механізмів актуалізації історично-фемінологічної проблематики. Рецензія В. Горленка на роман Панаса Мирного «Повія» – яскраве підтвердження багатофункціональності цього журнального жанру³. Роман був написаний за змістом весільних пісень, і це не поодинокий випадок, коли Панас Мирний, будучи збирачем та упорядником збірки народних пісень, використовував їх для сюжетів своїх художніх творів. Широко відомою була пісня «Ой не ходи Грицю та й на вечорниці» з його драматично-кримінальною фабулою, яка відкривала приховані сторони жіночої природи, здатної до рішучих і жорстоких кроків, коли йшлося про зражене кохання, образу тощо. Сюжет пісні, що потрапила до різних збірок, справив глибоке враження на дослідників, у тому числі на Панаса Мирного. У 1870 р. на основі цього сюжету він розпочав писати оповідання «Кохання», яке завершив під назвою «Грицько і Галя».

Те, що автором рецензії був талановитий критик, мистецтвознавець, етнограф, теж не було випадковістю. Науково-творча спадщина В. Горленка так само свідчить про його інтерес до історії, уособленої в жіночих постатях. В «Киевской старине» були надруковані, зокрема, розвідки В. Горленка

¹ Лазаревский А. Властная гетманша / А. Лазаревский // КС. – 1882. – Т. 1. – № 1. – С. 213–214.

² Лазаревский А. Из семейных отношений начала XVIII века / А. Лазаревский // КС. – 1899. – Т. 65. – № 4. – Отд. 2. – С. 4–5; Його ж. Четыре письма жены полкового обозного Евдокии Сахновской к мужу. 1743-1744 гг. / А. Лазаревский // Там само. – 1891. – Т. 32. – № 1. – С. 177 – 183; Його ж. Два письма Натальи Демьяновны к сыну Алексею Григорьевичу, 1743 и 1748 гг. / А. Лазаревский // Там само. – 1890. – Т. 31. – № 11. – С. 332–334.

³ Г-ко В. [Горленко В.]. Рец. П. Мирний. Повія / Г-ко В. [Горленко В.]. // КС. – 1883. – Т. 6. – № 6. – С. 366–370.

«Воспоминания госпожи Смирновой о Гоголе» (1886 р.), «Племянница Потемкина» (1888 р.). До його збірки «Украинские были» (1899 р.) увійшли нариси «Бабушка Полуботкова», «Семейная драма в военном поселении», «Аполлоновы житницы». У рецензії Г. Горленка не лише давалась оцінка змісту роману П. Мирного та письменницької майстерності автора, а й загострювалась увага на соціальних проблемах українського жіноцтва. Крім того, наголошувалось на значенні художніх творів (у даному випадку так званого побутового роману) як важливого джерела для вивчення епохи у її культурному та соціально-психологічному вимірах. Порушувалося, таким чином, одне із спірних питань методології історії. Зокрема, зазначалося, що «историческая наука, повернувшая с дороги протоколирования внешних фактов и событий на путь изучения нравов, направлений мысли и изменений во времени характера и духа человека, все более и более дает цену художественному воспроизведению жизни и стала верить прозорливому творческому оку поэтов наравне с несомненными историческими документами». Це свідчило про появу нових підходів в історичній науці, що мало супроводжуватися зміною методологічної парадигми. А саме: художні твори, написані на ґрунті фольклорно-етнографічних джерел, пропонувалося розглядати як історичне джерело.

Великий спектр фемінологічної проблематики репрезентований в етнографічних матеріалах В. Боржковського, М. Сумцова, М. Чернишова, В. Ястребова, де крізь призму вивчення народних традицій досвіток, вечорниць, парубоцьких громад аналізувалося ставлення до жінки в українському селянському середовищі, у тому числі розглядалась проблема дівочої цнотливості у контексті індивідууму (дівчина/парубок) та соціальних структур (групада/родина)¹. Ґрунтовні дослідження П. Єфименка,

¹ Сумцов Н. Досветки и посиделки / Н. Сумцов // КС. – 1886. – Т. 14. – № 3. – С. 421–441; Його ж. Парубоцкие братства / Н. Сумцов // КС. – 1890. – Т. 29. – № 6. – С. 478–493; Боржковский В. «Парубоцтво» как особая группа в малорусской сельской общине / В. Боржковский // КС. – 1887. – Т. 18. – № 9.

В. Милорадовича, присвячені вивченню відьомства як соціально-культурного феномена з яскраво окресленим жіночим началом, підтверджували наслідування традиції, започаткованої В. Антоновичем, та актуальність проблематики, пролонгованої у часі¹. Інші прояви упередженого, стереотипного сприйняття жінки суспільною свідомістю так само неодноразово знаходили своє відбиття у етнографічних матеріалах, представлених у часописі².

Фольклористичні публікації, зокрема розвідки, присвячені пісням «О злополучнице»³, «Про Бондаривну та пана Каневского»⁴, надавали багатий матеріал для реконструкції моделей жіночої поведінки у різноманітних

– С. 765–776; Чернышев Н. К вопросу о парубоцтве, как особой общественной группе / Н. Чернышев // КС. – 1887. – Т. 19. – № 11. – С. 491–505; Ястребов В. О союзах неженатой молодежи на юге России / В. Ястребов // КС. – 1896. – Т. 55. – № 10. – С. 110 – 128.

¹ Ефименко П. Суд над ведьмами / П. Ефименко // КС. – 1883. – Т. 7. – № 5. – С. 374–401; Милорадович В. Украинская ведьма / В. Милорадович // КС. – 1901. – Т. 72. – № 2. – С. 217 – 233.

² Беньковский И. Народный взгляд на «нечистую» женщину / И. Беньковский // КС. – 1899. – Т. 65. – № 6. – С. 128–131; Ястребов В. Варианты сказки о неверной жене / В. Ястребов / КС. – 1894. – Т. 45. – № 4. – С. 159–165.

³ Смоктий А. Украинская злополучница / А. Смоктий // КС. – 1883. – Т. 5. – № 1. – С. 215–217; Нейман Ц. Еще об украинской злополучнице / Ц. Нейман // КС. – 1883. – Т. 6. – № 5. – С. 187–189.

⁴ Варианты к песне о Бондаривне // КС. – 1902. – Т. 77. – № 5. – С. 99–101; Нейман Ц. Малорусская баллада о Бондаривне и пане Каневском / Ц. Нейман // КС. – 1902. – Т. 76. – № 3. – С. С. 347 – 390; Доманицкий В. Баллада о Бондаривне и пане Каневском / В. Доманицкий // КС. – 1905. – Т. 88. – № 3. – С. 480–494; Новицкий И. Два слова о пане Каневском (По поводу статьи «Две старые украинские песни», «Киевская старина», октябрь) / И. Новицкий // КС. – 1885. – Т. 13. – № 11. – С. 554–556.

життєвих ситуаціях. Проте увага дослідників спрямовувалась передусім на історичну фабулу фольклорного джерела, а не на соціопсихологічний аналіз сюжету, хоча саме він міг являти очевидний інтерес для розуміння суспільної психології. Показовою є розвідка Ц. Неймана «Еще об украинской злополучнице», яка з'явилася з приводу публікацій у тому ж часописі (січень, квітень 1883 р.) пісні про нещасну дівчину, скривджену і вбиту невідомими людьми. Першочергова увага зверталась на те, що подібна пісня у різних її варіантах була поширена у поляків, причому зміст пісні був аналогічний українському. Обидва варіанти пісні, на думку Ц. Неймана - польського фольклориста, етнографа, історика, який тісно співробітничав з часописом «Киевская старина» (тут було надруковано 21 його працю), мали виховне, моралізаторське значення. Сюжет був зорієнтований не на те, щоб засудити жорстокість щодо дівчини (адже, очевидно, наявність кримінального елементу в суспільстві сприймалась як річ буденна), а на моральне виховання молодих представниць жіночої статі. Мораль цього твору, як вважав етнограф, полягала в тому, аби закликати дівчат бути слухняними, не думати про втечу від батьків та дотримуватись їхніх настанов, у тому числі заборони знайомств із невідомими особами.

Фемінологічні сюжети були органічною складовою історичної белетристики – популярного жанру, широко представленого у «Киевской старине». Специфіка історичної белетристики дозволяла подати розгорнуту характеристику жінки у контексті епохи, розкрити її стосунки з навколишнім світом, показати різні здібності розв'язувати конфліктні ситуації, впливати на події, підкоряти обставини чи підкорятись самим. Белетристика яскраво й емоційно представляла різнобарвність жіночих характерів, багатоманітність їхніх уподобань та життєвих вчинків.

Соціально-психологічні портрети жінок XVI–XVII ст. були однією з провідних тем у спадщині історика права О. Левицького – постійного автора «Киевской старины», якому належить найбільша кількість публікацій історично-фемінологічного спрямування у вітчизняній історіографічній

спадщині¹. Зокрема, упродовж 1889–1891 рр. тут друкувалася його велика праця «Очерки старинного быта Волыни и Украины», у 1901 р. інша фундаментальне дослідження «Очерки народной жизни в Малороссии», у яких розгорнута широка палітра жіночих образів представниць різних суспільних верств Правобережної та Лівобережної України.

Яскравою сторінкою у часописі «Киевская старина» були праці історика-белетриста Й. Ролле, який друкувався польською мовою під псевдонімом Dr. Antoni I. Його доробок – ще одне переконливе підтвердження зацікавленості жіночою історією, особливо соціально-психологічним феноменом жіноцтва ранньомодерної доби. Син французького емігранта, Й. Ролле закінчив медичний факультет Київського університету в 1854 р., але присвятив себе історії. Більшу частину життя прожив у Кам'янці-Подільському². Його дослідницьку діяльність та літературний талант високо оцінили В. Антонович і М. Грушевський. В. Антонович назвав його «крупным и весьма деятельным тружеником на поле истории юго-западного

¹ Левицкий О. Анна-Алоиза, княжна Острожская / О. Левицкий // КС. – 1883. – Т. 7. – № 11. – С. 329–373; Його ж. Ганна Монтовт / О. Левицкий // КС. – 1888. – Т. 20. – № 1. – С. 94–161; Його ж. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI – XVII вв. / О. Левицкий // КС. – 1900. – Т. 68. – № 1. – С. 65–68; Його ж. Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужа / О. Левицкий // КС. – 1905. – Т. 88. – № 1. – С. 89–97; Його ж. Воспрещение повенчанным молодым жить врозь до свадьбы / О. Левицкий // КС. – 1900. – Т. 68. – № 2. – С. 65–68; Його ж. Покинутая жена. Эпизод из эпохи войны Богдана Хмельницкого / О. Левицкий // КС. – 1898. – Т. 61. – № 5. – С. 37–39; Його ж. Сговор малолетних (Страница из истории брачного права на Украине XVI в.) / О. Левицкий // КС. – 1906. – Т. 92. – № 1. – С. 64–72.

² Матях В. М. Публікація журналу «Киевская старина» / В. М. Матях // УІЖ. – 1991. – № 3. – С. 86–88.

края»¹. Праці Й. Ролле були написані на багатій джерельній основі, в тому числі, як зазначав М. Грушевський, «на неизданных и малодоступных архивных данных»². Проте епізодичність історичних досліджень Й. Ролле, неточності при викладі матеріалу, деяка упередженість його поглядів не залишилися поза критикою корифеїв українській історії. Особливо, як відзначав В. Антонович, це стосувалось епітетів у історичних текстах Й. Ролле, що належали вже до категорії понять «давно отживших или по крайней мере спорных».

Підкреслюючи важливу роль Й. Ролле як популяризатора історії, вони наголошували на тому, що белетристичний талант історика дозволяв йому писати легко і захопливо, не відступаючи при цьому від історичних фактів. «Несмотря на весьма добросовестное изучение серьезного исторического материала, доктор Антоний не был сухим педантом; обладая в значительной степени умением изображать художественные картины, он является скорее талантливым популяризатором, чем строгим ученым», – писав про нього В. Антонович³.

Зупиняючись на трансформаціях жіночого характеру, поведінки та факторах, що впливали на них, Й. Ролле підготував серію матеріалів, які з'явилися на сторінках «Киевской старины»⁴. Праця з промовистою назвою

¹ В. А. [Антонович В.] Иосиф Иосифович Ролле (Д-р Antoni I.). Некролог / В. А. [Антонович В.] // КС. – 1894. – Т. 44. – № 2. – С. 305.

² М. Г. [Грушевский М.] Dr. Antoni I. Opowiadania historyczne, serya siódma. Lwow, 1891 / М. Г. [Грушевский М.] // КС. – 1891. – Т. 34. – № 7. – С. 157.

³ В. А. [Антонович В.] Иосиф Иосифович Ролле... – С. 308.

⁴ Dr. Antoni I. [Ролле Й.] Украинские женщины. Исторические рассказы д-ра Антония I. (Перевод с польского) / Dr. Antoni I. [Ролле Й.] // КС. – 1883. – Т. 6. – № 6. – С. 268–309; Його ж. Судьба красавицы (София Глявоне-Витте-Потоцкая): перевод с польского. Из исторических рассказов д-ра Антония I. / Dr. Antoni I. [Ролле Й.] // КС. – 1887. – Т. 17. – № 1. – С. 99–138; Його ж.

«Украинские женщины» презентувала портрет українського жіноцтва XVI–XVII ст. та жіночі характери, об'єднані спільними рисами, а саме, войовничістю, рішучістю, відсутністю сентиментальності. Подібний жіночий тип отримав назву «амазонки», оскільки більшість свого життя ці жінки проводили у боротьбі, провокуючи конфлікти або вирішуючи їх, переважно за допомогою зброї. Героїнями його дослідження стали відомі своїми зухвалими вчинками представниці шляхетської верстви. Серед них Марія Гольшанська – волинська дружина князя А. Курбського, Ганна Мільська, Ганна Борзобогатая-Красенська, відома запеклою боротьбою за земельні володіння із князем В. Острозьким. Хоча і не без упередженості, але Й. Ролле все ж таки вдалося змалювати соціально-психологічний портрет української шляхтянки XVI–XVII ст. Послугуючись етичними ідеалами свого часу, автор критично ставився до «жінок-амазонок», щиро засуджуючи ненависть та заздрість, що часто рухали героїнями його історичних праць, дорікаючи їм за прояви легковажності в особистому житті, «разгульность и грубость нравов»¹.

Інша робота Й. Ролле з його фемінологічного циклу, надрукована у «Киевской старине», була присвячена Софії Глявоне (Главані)-Вітте-Потоцькій. Праця саме цього історика, як зауважує Єжи Лоек, стала «поворотним пунктом у вивченні історії Софії Главані»². Її ім'я вже тоді було овіяно романтичною легендою, і автор зробив спробу розібратися у суперечливостях характеру та колізіях життя жінки, відомої не лише вродою,

Женщины при Чигиринском дворе во второй половине XVII в., д-ра Антония I. / Dr. Antoni I. [Ролле Й.] // КС. – 1894. – Т. 44. – № 1. – С. 107–126; – № 2. – С. 282–304; – № 3. – С. 512–529.

¹ Dr. Antoni I. [Ролле Й.] Украинские женщины... – С. 271.

² Лоек Є. Історія прекрасної бітники. Оповідь про життя Софії Вітт-Потоцької (1760–1822) : [роман] / Є. Лоек. ; [пер. з польськ.]. – К. : Юніверс, 2005. – С. 8.

а й скандальними історіями на просторі від Відня до Петербурга. До Й. Ролле, як він сам зазначав, потрапив портрет Софії Потоцької з колекції її першого чоловіка Йосифа Вітте, і історик описав свої відчуття від зображення: «Неужели эта женщина грешила, не сознавая греха?.. Лицо Софии полно того спокойствия, которое дается только внутренним представлением о честно проведенной молодости, о годах, прожитых, согласно заповедям»¹. Художник змалював п'ятидесятирічну жінку у скромному одязі зі слідами колишньої краси. Єдиним натяком на далеко не безгрішне її життя було яблуко, яке Софія тримала у руці як біблійний символ спокуси та гріховного жіночого начала.

Серед матеріалів журналу, різних за жанром та авторством, чільне місце відводилось художнім портретам як історичним зображальним джерелам. Вміщені у часописі, вони вирізнялись такими рисами, як «психологізм, емоційна насиченість, прагнення розкрити внутрішній стан портретованої особи»². Портрети, на думку авторів журналу, мали подвійне значення – «археологічне» та «історичне», а отже, виконували подвійну функцію. Передусім портрет відображав зовнішність зображуваної персони, епоху, суспільну верству, до якої вона належала, знайомив з елементами побуту і моди. Крім того, він надавав можливість уявити риси характеру, психологічні особливості та уподобання особи, допомагав скласти її цілісний образ, відчутти, якою вона сприймалась оточенням і якою була за власною природою.

У коментарях до портретів відомих діячів багато уваги приділялось розгляду історичних епох, до яких вони належали, висловлювалось ставлення до драматичного перебігу української історії, давались оцінки подій та

¹Dr. Antoni I. [Ролле Й.] Судьба красавицы... – С. 132–133.

²Палієнко М. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець XIX – початок XX ст.) / М. Палієнко. – К. : Темпора, 2005. – С. 117.

вчинків. Завдяки портретам читацька аудиторія мала нагоду долучитися до осмислення історичної спадщини, відкрити невідомі сюжети минулого. Як зауважує М. Палієнко, редакція «Киевской старины», на відміну від багатьох інших тогочасних видань, намагалась підходити з наукових позицій до публікації зображальних джерел, «ставлячи собі за мету не тільки зацікавити читацьку аудиторію, але й звернути увагу наукової громадськості на необхідність пошуку, аналізу та використання» подібних матеріалів в історичних дослідженнях¹.

Публікація портретних зображень, у тому числі жіночих, та історично-культурологічні коментарів до них були характерною рисою часопису. Ініціатива тут належала О. Лазаревському. Будучи великим поціновувачем живопису, він вважав його не лише витвором мистецтва, а й історичним свідченням епохи. Вчений «одним з перших оцінив джерельне, історико-пізнавальне значення українського живопису»². Виступаючи автором багатьох коментарів до портретних зображень, він заклав підвалини джерелознавчого вивчення творів українського мистецтва. Завдяки багатоплановій інформації портрет визнається сучасними дослідниками одним з найбільш цінних історичних зображень. Відтворюючи образ людини, її внутрішній світ, портретне зображення може бути джерелом, за яким вивчається не лише зовнішній вигляд певної особи, а й епоха, до якої належить портретна пам'ятка³.

Жіночу галерею «Киевской старины» склали портрети Анни Ярославни, Раїни Могилянки-Вишневецької, Софії Тарновської-Острозької, Анастасії

¹Палієнко М. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України... – С. 114.

²Там само.

³Павленко С. Зображальні джерела / С. Павленко // Історичне джерелознавство : підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко [та ін.]. – К. : Либідь, 2002. – С. 257.

Полуботок, дружин Івана Гонти та Семена Палія. У різні часи ці жінки відіграли помітну роль у суспільно-політичних процесах, відзначились особливістю характерів, незвичністю долі та увійшли в історію України як самостійні постаті або як дружини відомих діячів. Звичайно, цим жінкам пощастило з тим, що вони, на відміну від багатьох інших, мали свої портрети. До того ж ці зображення вціліли, адже велика кількість портретів, як зазначав О. Лазаревський, загинула у лихоліттях історії¹.

Яскравим підтвердженням того, що жіноча проблематика органічно вписувалась у контекст історіографічних концепцій, стала поява у «Киевской старине» портрета дружини Івана Гонти. Публікація з приводу портрета дружини І. Гонти за підписом «Ред.» належала Ф.Лебединцеву². Зважаючи на захоплення істориків народними рухами, серед яких Коліївщина займала одне із центральних місць, цілком виправданим і логічним було те, що саме цей портрет з'явився серед перших жіночих зображень, надрукованих часописом³.

¹ Лазаревский А. Старинные малороссийские портреты / А. Лазаревский // КС. – 1882. – Т. 2. – № 5. – С. 337–342.

²Палієнко М. «Киевская старина» (1882–1906): хронологічний покажчик змісту журналу / М. Палієнко. – К. : Темпора, 2005. – С. 48.

³ [Лебединцев Ф.] По поводу портрета жены Гонты / [Лебединцев Ф.] // КС. – 1883. – Т. 7. – № 9/10. – С. 326–328; К портрету княгини Софии Острожской // КС. – Т. 7. – № 12. – С. 714–716; К портрету Анны Ярославны // КС. – 1884. – Т. 9. – № 7. – С. 555–560; [Левицький О.] Раина Могиляка – княгиня Вишневецкая / [Левицький О.] // КС. – 1887. – Т. 19. – № 6. С. I–X; А. Л. [Лазаревський О.] Антон Танский, полковник киевский / А. Л. [Лазаревський О.] // КС. – 1894. – Т. 45. – № 4; Його ж. Настасья Степановна Полуботок, рожд. Леонтович (1732–1802) / А. Л. [Лазаревський О.] // КС. – 1898. – Т. 61. – № 6. – С. I–VI.

Джерелознавчий підхід до зображальних джерел потребував ретельної перевірки автентичності портретів, що потрапляли різними шляхами до рук істориків у ХІХ ст. У коментарі до портретного зображення дружини І. Гонти докладно висвітлювалась історія портрета з посиланням на авторитетну експертизу професора В. Антоновича. Оскільки І. Гонта був церковним старостою у с. Володарка Сквирського повіту Київської губернії, то за давньою традицією його портрет розміщувався у місцевій церкві. Те, що портрет його дружини розташовувався поруч із зображенням чоловіка, свідчило про її благодійну діяльність на користь церкви. Згодом портрет за нез'ясованих обставин потрапив до рук місцевого поміщика, який брав участь у польському повстанні 60-х років ХІХ ст. Після придушення повстання майно поміщика було конфісковане і опинилось на торгах. Таким чином цей портрет був придбаний В. Антоновичем і наданий для публікації в часописі.

Розміщуючи портрет, автори не приховували, що сам по собі він не мав особливого «археологічного» значення: зачіска і костюм жінки не викликали особливого інтересу, оскільки були не дуже виразними, типовими для середовища, до якого належав І. Гонта¹. Про дружину Гонти майже нічого не було відомо, навіть її ім'я, не говорячи вже про походження та віросповідання. Проте інтерес до цього матеріалу не стільки був пов'язаний з жіночою особою, скільки з нагодою за допомогою публікації звернутись до осмислення подій Коліївщини та акцентувати увагу на постаті одного з її керівників. Отже, зображення дружини І. Гонти являла більший інтерес в історичному, ніж у психологічно-культурологічному контексті. Розміщення цього портрета ставило на меті спростувати поширене, передусім у польській історіографії, стереотипне сприйняття ватажка Коліївщини як «хлопа», що зрадив свого пана. Натомість у коментарі був окреслений новий образ І. Гонти – патріота, героя-мученика. Його дії називались справжнім

¹ [Лебединцев Ф.] По поводу портрета жены Гонты... – С. 326.

подвигом, відчайдушним поривом, котрий «поднимает дух народный, колеблет рассвирепевшее море шляхетного буйства и страстей, наносит им последний и самый тяжкий удар и в потоках крови, в ужасах смертей спасает нам нашу веру и народность»¹. Не менш важливою метою було намагання свідомо загострити увагу на одній із драматичних і, на думку істориків ХІХ ст., героїчних сторінок української минувшини, презентуючи її у світлі національної забарвленості та глибокої соціальної конфронтації. Розраховувалось, і не без підстав, що цей матеріал впливатиме на пробудження свідомості українців та на їхні патріотичні почуття.

Портрет Феодосії Палєєвої – дружини фастівського та білоцерківського полковника Семена Палія – концептуально доповнював історіографічну модель, вибудовану за допомогою попереднього портрета. До героїзації української історії долучалась соціальна компонента, репрезентована козацько-старшинською верствою початку ХVІІІ ст. У культурологічному вимірі портрет Ф. Палєєвої вважається шедевром портретного мистецтва та підтвердженням того, що портретний живопис мав свого широкого споживача у козацькому середовищі і став суттєвою ознакою приналежності до суспільної верхівки². Як історичне джерело він є важливим документом, який дає уявлення про жіночу моду козацької верхівки, її смаки, уподобання, пріоритетні цінності². Портрет Ф. Палєєвої був розміщений у часописі разом з публікацією матеріалу про київського полковника Антона Танського, якому жінка доводилась тещею. О. Лазаревському було відомо два портретні зображення. Одне з них потрапило до колекції В. Тарновського. Інший портрет містився у зібранні А. Ханенка. Донька О. Лазаревського згадувала, що ще перебуваючи у Чернігові у 1860-х роках, він роздобув там стару

¹ [Лебединцев Ф.] По поводу портрета жены Гонты... – С. 327.

² Жолтовський П. М. Український живопис ХVІІ – ХVІІІ ст. / П. М. Жолтовський. – К. : Наукова думка, 1978. – С. 119.

копію портрета дружини С. Палія з двома онуками Танськими, що «подає інтересне вбрання української пані XVII – початку XVIII ст.»¹.

Зображення було покликане нагадати читацькій аудиторії про долю «останнього представника малоросійського козацтва» на правому березі Дніпра. До того ж його розміщення у часописі було слушним приводом для організаторів журналу і для О.Лазаревського, який був автором портретного коментаря, продемонструвати свої демократично-ліберальні погляди, позиціонуючи С. Палія «улюбленцем народу», «козацьким батьком», «жертвою мазепинських інтриг». Стосовно ж гетьмана вживалась поширена в імперському історичному наративі лексика – «зрадник», яка відображала упередженість оцінок українською народницькою історіографією постаті гетьмана І. Мазепи².

Етнографічна складова портрета дружини С. Палія була більш виразною, ніж на портреті дружини І. Гонти, і про саму полковницю було дещо більше відомостей. Українська жіноча мода на зламі XVII–XVIII століть, як видно з портрета Ф. Палєєвої, являла собою своєрідний синтез різноманітних традицій – автентичних козацьких, східних та західних. Увага дослідників зосереджувалась на жіночому вбранні, основними атрибутами якого були намітка – біла пов'язка як різновид головного убору заміжньої жінки – та парчевий кунтуш. Зображення малоросійської «матрони» часів Мазепи яскраво репрезентувало зовнішній вигляд та вказувало на норми етикету козацької верхівки, де жодна жінка «не может явиться в беседу без кунтуша, а мужчинам запрещено видеть ее в одном корсете, кроме разве близких родных»³. Розгляд портретного зображення Ф. Палєєвої з джерелознавчих позицій свідчить про жорсткі вимоги щодо публічного

¹Лазаревська К. О. М. Лазаревський і старе українське мистецтво / К. Лазаревська // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 85.

²А. Л. [Лазаревський О.] Антон Танский, полковник киевский... – С. 146.

³Там само. – С. 151.

жіночого одягу, що домінували у тогочасній козацько–старшинській традиції попри її наближеність до європейської моди. Остання, як відомо, була вельми демократичною і вирізнялась не стільки розкішшю, скільки елегантністю. Як зазначав В. Іконников, європейські жінки могли перебувати на людях у відкритому костюмі та без покритої голови, чого неможливо було уявити для російської жінки, яка, опинившись у публічному місці, повинна була замотуватися з голови до п'ят¹. На портреті Ф. Палеевої під кунтушем так само були ретельно приховані форми її тіла, і увага глядача зупинялася передусім на суворому, але глибоко людяному обличчі та молитовно складених руках жінки.

Портрет Софії Тарновської – дружини князя Василя-Костянтина Острозького – репрезентував у журналі жінку іншої епохи і суспільної верстви. Проте в її класичному ренесансному портреті домінує не стільки соціальна характеристика, скільки синтетична типізація жіночого образу – мудрої, спокійної, врівноваженої, самодостатньої дружини одного з найзаможніших і найповажніших аристократів Волині. Її одяг виписаний достатньо детально, проте не відвертає уваги від головного – обличчя зображуваної. У коментарі зазначалось, що портрет переконливо передає розум, зосередженість, шляхетність, вишуканість моделі. Разом із тим розкішне вбрання дає уявлення про тодішню жіночу моду князівської верхівки як закономірний синтез національних традицій та західноєвропейських впливів.

Публікація у часописі портрета Раїни Могиляки, княгині Вишневецької – доньки молдовського господаря і двоюрідної сестри київського митрополита – порушувала цілу низку актуальних історично-релігійних та етичних проблем. Водночас портрет являв великий «археологічний» інтерес, демонструючи «живое изображение костюма знатной южнорусской

¹Иконников В. С. Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после нее. – С. 19.

женщини XVII ст.»¹ Як і у попередньому портреті, у ньому були присутні як національні, так і європейські елементи. Разом із «перлами українськими» на княгині був золотий «ланцуг» із рубінами, а оксамитову сукню та кунтуш доповнював промовистий атрибут західної моди – берет зі страусовим пір'ям та дорогоцінним камінням.

Загалом журнал за роки своєї діяльності опублікував шістдесят шість портретів переважно представників української знаті, козацької верхівки, церковної еліти, серед яких було шість жіночих. Проте у колекції О. Лазаревського зберігалось значно більше жіночих портретів, ніж було надруковано. Не потрапили до часопису відомі портрети Євдокії Жоравко – дружини стародубського полковника Лук'яна Жоравко, Євдокії Забілівни – дружини генерального писаря Андрія Безбородька, дружини стародубського вйта Спиридона Ширая і ще багато інших. Кожен з них був унікальним не лише як художній твір, а й як джерело цінної історичної інформації. Катерина Лазаревська згадує, що її батько докладав чимало зусиль, аби «Киевская старина» давала якомога більше репродукцій², але цього не завжди вдавалось зробити. Причин може бути декілька. По-перше, це було пов'язано з фінансовими обмеженнями часопису, і навіть кошти В. Тарновського не допомагали втілити всі задуми у повному обсязі. О. Лазаревський розраховував, що зможе опублікувати більше портретів у своїх окремих виданнях – «Люди Старой Малороссии» та «Описание Старой Малороссии», однак це теж не було реалізовано.

Оскільки відбір для публікації портретів, особливо жіночих, був жорстким, неодмінно враховувалось, наскільки значущою для історії могла бути постать зображеної. Так, з художньої точки зору, обидва портрети – Євдокії Жоравко і Феодосії Палєєвої – являли собою шедеви портретного

¹[Левицький О.] Райна Могилянка, княгиня Вишневецкая... – С. IX.

²Лазаревська К. Куліш і Марко Вовчок (Кілька невиданих листів) / К. Лазаревська // Україна. – 1929. – № 35. – С. 97.

мистецтва, проте надрукований у часописі був лише один з них. І це зрозуміло. Портрет дружини народного героя Семена Палія змальовував героїчний образ української жінки – і водночас доброї щирої бабусі – саме ті жіночі риси, які культивувалися в історично-фемінологічних моделях доби національного відродження другої половини ХІХ ст.

Специфіка жіночих портретів полягає у двовимірності інформації, що взагалі характерно для зображальних джерел. Зовнішність людини, її фігура, деталі костюма, зачіска тощо надають об'єктивні дані про вигляд портретованої особи, тенденції у моді, смаки та уподобання епохи. Внутрішній ж світ моделі, що є не менш важливим для історика, залишається поза об'єктивними оцінками, і дослідник зазвичай інтерпретує його виходячи з власних світоглядних позицій. Коментарі до жіночих портретів, зроблені авторами «Киевской старины», підтверджують можливість ситуативної інтерпретації портретних зображень залежно від актуальних викликів сучасності, проте це не призменшує їхньої джерелознавчої значущості.

Науково-інтелектуальний простір часопису став «місцем зустрічі» багатьох дослідників, долучених до фемінологічних студій. Різноманітні фемінологічні сюжети «Киевской старины» переконливо свідчили про інтерес науковців до проблем жіночої історії та вказували на пріоритетні напрями досліджень. Особливу увагу істориків (О. Левицький, І. Малишевський, Й. Ролле) привертала яскраві жіночі постаті, які розглядалися з позицій їхніх впливів на оточення та на хід історії. Історично-етнографічні та фольклористичні розвідки (П. Єфименко, В. Милорадович, Ц. Нейман, М. Сумцов, М. Чернишов, В. Ястребов.) прямо чи опосередковано реконструювали жіночі характери, внутрішній світ жінки, моделі її поведінки, стереотипи сприйняття громадою. Публікацією джерел (О. Лазаревський, В. Модзалевський), у яких відображались різні сторони жіночого життя, журнал створював підґрунтя для подальшого розвитку цього напрямку історичних знань. Численні рецензійні матеріали свідчили про спроби вписати історично-фемінологічні студії у формат традиційної

культури історичного дослідження. Разом із тим ступінь інтересу до цих студій, зумовлений передусім концептуальним контекстом соціальної та політичної історії Правобережної та Лівобережної України, визначав їхню певну підпорядкованість у загальних історіографічних конструкціях.

РОЗДІЛ 3

ЖІНКА В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІУМІ: ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

3.1. Соціальний та правовий статус жінки в українській історичній думці

Українська історіографія звернулася до фемінологічної проблематики ще на початку ХІХ ст., зацікавившись самотністю національного минулого, відбитого у фольклорних традиціях. Ідеї культурно-національного виокремлення народів захопили вчених, літераторів, збирачів фольклору, який трактувався як уособлення «народної душі».

Постать жінки як знакова в українському соціумі почала акцентуватись у більшості фольклорно-етнографічних розвідок, авторами яких першими виступали вихованці Харківського університету – «батьківщини українського Романтизму»¹. У 1819 р. М. Цертелєв видав збірку «Опыт собирания старинных малорусских песен», а вже 1822 р. – працю «О свадебном русском обряде», до якої увів жіночу компоненту як невід’ємну складову соціокультурних процесів². Ця традиція, підхоплена першим ректором Київського університету М. Максимовичем, котрий упродовж 1827–1850-х рр. видав низку фольклорних збірок та розвідок, була продовжена М. Костомаровим. На початку 1840-х років він розпочав збирання фольклорного матеріалу та спроби його інтерпретації. Перші висновки стосовно становища жінки у порівняльному українсько-російському контексті історик сформулював у своїй дисертації «Об историческом значении русской народной поэзии», яку захистив у 1844 р.

¹ Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – С. 141.

² Цертелєв Н. О свадебном русском обряде / Н. Цертелєв // Труды Вольного общества любителей российской словесности. – 1822. – Т. 19. – С. 113–131.

Інтерес до фольклорно-етнографічного жіночого образу, як і в цілому до історії жіноцтва у різноманітних її проявах, історик зберіг упродовж всього життя. У фольклорному масиві, зібраному М. Костомаровим, виокремлювались сімейні, любовні, шлюбні пісні з виразною проекцією на жінку, її поведінку, ставлення до неї громади, родичів, чоловіка тощо¹.

Романтична традиція збирання пісенних джерел поширювалася по всій Україні, засвідчуючи спільність дослідницьких інтересів. У Галичині до перших видавців фольклору належали діячі відомої «Руської трійці» І. Вагилевич, М. Шашкевич, Я. Головацький. Збирачами народних скарбів виступили й інші представники інтелектуальної еліти, письменники, історики, серед яких Марко Вовчок, Опанас Маркович, Панас Мирний, Іван Білик, Михайло Драгоманов, Володимир Антонович. Кожен з них, звертаючись до фольклорно-етнографічних джерел, у своїй науковій чи то літературній спадщині не оминув фемінологічних проблем. Зокрема 1867 р. в Петербурзі вийшла розвідка відомого юриста, випускника Харківського університету А. Боровиковського «Женская доля по малорусским песням»². Її україномовний переказ, зроблений С. Недельським, складався з трьох частин («Дівчина», «Заміжня», «Мати і дитя») і був надрукований у популярному західноукраїнському часописі «Зоря»³.

На загал фольклорний матеріал, зібраний упродовж ХІХ ст., розцінювався як важливе історичне джерело, до якого звертались і

¹ Народные песни, собранные в западной части Волынской губернии в 1844 г. Н. И. Костомаровым // Малорусский сборник. / [издал Д. Мордовцев]. – Саратов, 1859. – С. 179–353.

² Боровиковский А. Женская доля по малорусским песням / А. Боровиковский. – М. : Университетская типография, 1868. – 47 с.

³ Недельский С. Женска доля після малоруських пісень / С. Недельский // Зоря. – 1882. – № 1. – С. 11–12; – № 2. – С. 27–29; – № 3. – С. 43–44; – № 6. – С. 93–95; – № 7. – С. 107–108; – № 10. – С. 154–155; – № 11. – С. 172–173.

дослідники, що представляли романтичний напрям в історіографії, і історики-позитивісти, з метою глибшого осмислення суспільних процесів. Не меншу роль відігравали фольклорні джерела у тогочасних культурно-національних процесах, виступаючи ґрунтом для створення художніх творів, що відображали складну картину українського соціуму з його багатовекторними стосунками, в епіцентрі яких часто опинялись жіночі постаті.

Жіночий образ у науковій творчості М. Костомарова конструювався відповідно до романтичної традиції, домінантою якої слугувало національне підґрунтя. Як відомо, історик зазнав значного впливу ліберального романтизму та «слов'янофільської сентиментальної забарвленості»¹ ще під час навчання у Харківському університеті. Прихильниками гердерівської романтичної концепції народу в університеті виступали професори І. Кроненберг і М. Лунін, які свого часу здобули освіту в Німеччині. Вони вважали, що історія повинна розглядатись під національним кутом зору, з урахуванням історичної своєрідності кожного народу². Наслідуючи своїх вчителів, М. Костомаров так само визначив «народний дух» та «народну особливість» як базову основу історіософської концепції, зокрема й стосовно методології історично-фемінологічних студій.

У згаданому дисертаційному дослідженні історик піддав аналізу статус жінки відповідно до координат двох етнокультурних систем – «малоросійської» та «великоруської», зупиняючись на ментальних та правових традиціях кожної з них. Він виокремив такі поняття, як «характер малоросійської жінки», «філософія малоросіянки», диференціюючи ставлення до коханої, дружини, матері, сестри у родині та суспільстві. Використовуючи фольклорні матеріали, М. Костомаров спробував

¹Яковенко Н. Вступ до історії... – С. 142.

²Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія : історіософія світової та української історії XVII–XX століть / В. А. Потульницький. – К. : Либідь, 2002. – С. 268–270.

класифікувати «жіночі типи», що траплялись у народних піснях, поклавши в основу класифікації соціально-вікові характеристики. Спектр жіночих образів був представлений «дівчиною», «молодицею», «матір'ю», «сестрою», «знахаркою»¹. Кожен з них мав свою філософію, відігравав чітко окреслену роль у соціумі, позиціонував себе за ustalеними традиціями, відчував відповідне ставлення з боку громади.

Розмежовуючи та протиставляючи становище жінки у малоросійському та великоруському соціумах, історик мав на меті продемонструвати відмінності між російським та українським етносами. Для М. Костомарова українська дівчина є гідною любові, яка змінюється глибокою повагою до неї, коли вона переходить у статус матері². Великоруська жінка, на противагу, «не имеет почти воли, существо слабое, она легко покоряется обстоятельствам и судьбе»³. Такий прийом, який згодом дістане граничного розкриття у праці «Две русские народности», спрямовувався на те, аби показати розбіжність історичних витоків українців і росіян, що, на його думку, зумовило різний перебіг їхньої історії та визначило традиційну схильність перших до демократизму, індивідуалістичного свободолюбства та шанобливе ставлення до влади, підпорядкованість особистого громадській волі – других.

Обґрунтовуючи ідею окремішності української нації, самобутності українського історичного процесу, М. Костомаров вдало використовував елементи фемінологічних студій, органічно вписуючи їх у загальний контекст подій. Культурні символи, притаманні історичній фемінології, відповідали досягненню поставленої мети. Високий правовий статус жінки в

¹Костомаров М. І. Об историческом значении русской народной поэзии / М. І. Костомаров // Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1994. – С. 164–172.

² Там само. – С. 171.

³ Там само. – С. 194.

українському соціумі та її традиційна повноправність – ці постулати стали ключовими для романтичної концепції історика та увійшли органічною складовою до його науково-творчої спадщини, формуючи матриархальну міфологему у вітчизняній історіографії. До таких тем, як повага до жінки-матері в українському суспільстві, внутрішня сила та незламний характер української жінки, здатної чинити опір несприятливим обставинам, боротися за свою гідність, історик неодноразово звертався у своїх працях.

«Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI–XVII столетиях» продовжував зіставлення українського та російського етносів при більш докладному розгляді сімейного становища жінки у великоросів. Праця вийшла у 1860 р. після повернення історика з заслання. Примітно, що перебуваючи у Саратові, М. Костомаров познайомився з М. Чернишевським та Д. Мордовцем, у творчості яких «жіноча тема» так само стала однією з провідних. Дружба двох істориків, що ґрунтувалась на спільності наукових та літературних інтересів, схожості світоглядних позицій та національних уподобань, триватиме до кінця життя М. Костомарова, про що у своїх спогадах згадують Д. Мордовець та його донька В. Александрова.

«Очерк...» з'явився у той час, коли в Петербурзі українські інтелектуали вели підготовку до випуску журналу «Основа» та визначали пріоритети щодо його проблематики. З огляду на актуальність історично-фемінологічний напрям у часописі був представлений фольклорно-етнографічними розвідками, а також серією художніх творів Т. Шевченка, Марка Вовчка, Ганни Барвінок, присвячених жіночій долі. Журнал продовжив глорифікаційну традицію романтичної школи щодо трактування образу української жінки, поширюючи твердження на кшталт того, що «в нашому краю були героїні, які нарівні з козаками та горожанами захищали кріпосні вали від ворога та кидалися у прірву з дітьми на руках, тільки б не дістатися ворогові»¹.

¹ Основа. – 1862. – Березень. – С. 127.

В «Очерке...» ліберальним традиціям європейців та українців у ставленні до жінки М. Костомаров протиставляв домостроївські порядки Московської держави, наголошуючи, що російська жінка була «невольницею с детства и до гроба», тоді як у козаків дружини виступали їхніми помічницями, ходили з ними у походи і взагалі «пользовались сравнительно большею свободой»¹. Паритет і толерантність у стосунках між чоловіком і жінкою в українців історик пояснював їхнім традиційним тяжінням до демократії та наближеністю до європейської культури, а деспотизм чоловіка щодо жінки у великоросів пов'язувався з «византийским аскетизмом» та «грубой татарской ревностью»².

На думку історика, правовий статус знатної заміжньої жінки у московському суспільстві XVI–XVII ст. практично втрачав сенс, оскільки максимально розчинявся у її соціальному безправ'ї, продиктованому кодексом сімейних порядків – «Домостроем». У заможних людей Московії «женский пол находился взаперти, как в мусульманских гаремах»³. Водночас своєрідний трикутник, у межах якого перебувала жінка (державна влада, батьківська родина, чоловік), мав свої парадокси, які, втім, виглядали логічними у координатах східно-деспотичної моделі суспільства. Виявлялось, що на загальному тлі безправності дружини перед своїм чоловіком її голос брався до уваги, коли це стосувалось інтересів царських осіб⁴. Йшлося про те, що чоловік, маючи повну зверхність над жінкою, міг опинитися беззахисним перед своїм сюзереном і стати жертвою помсти власної дружини. Схильна до підозрливості, таємних інтриг, підступництва і

¹ Костомаров Н. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях / Н. Костомаров. – СПб. : Тип. К. Вульфа, 1860. – С. 103.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само. – С. 106.

перманентних заколотів московська влада, як зауважував М. Костомаров, могла дослухатися до голосу жінки, навіть якщо це був наклеп ображеної дружини.

Що стосувалось правового статусу представниць інших соціальних верств Московщини, то, за М. Костомаровим, він був неоднозначним. Залишаючись вірним народно-романтичним поглядам, історик вважав, що селянська жінка хоча й перебувала під тягарем фізичної праці, однак її не тримали за сімома замками, а отже її становище можна було вважати порівняно кращим. Інша картина спостерігалась у середовищі «служилих людей», коли чоловіки, вирушаючи на військову службу, мали звичай залишати в заставу своїх дружин. Якщо у чоловіка по поверненні не знаходилось грошей, то дружину перепродували комусь іншому «і таким чином жінка переходила з рук у руки»¹.

Особливо обурювала історика подвійність моральних стандартів, що панували у московському суспільстві. Так, становище дівчини у батьківському домі визначалось переважно канонами «Домострою», за якими від неї вимагали цілковитої покори, що не могла не бути ні щирою, ані свідомою, адже не підкріплювалася моральними принципами, насаджувалася силою і трималася на відчутті постійного страху. Згодом для дівчини батьківське рабство змінювалось рабством чоловіка, коли її видавали заміж. Відсутністю внутрішньої та зовнішньої свободи у суспільстві М. Костомаров пояснював більшість його вад, а саме нехтування нормами християнської моралі, жіночу та чоловічу невірність, що було нерідким явищем, особливо у боярському середовищі. «За характером людської природи, – наголошував історик, – рабство завжди породжує брехню та підступництво»².

¹Костомаров Н. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII столетиях... – С. 108.

²Там само. – С. 107.

За допомогою фемінологічних сюжетів яскраво і цілісно розкривався політичний лад Московської держави XVI–XVII ст., переконливо обґрунтовувалась традиційна схильність великоросів до авторитаризму та самодержавства з елементами східної деспотії. Подібні висновки обернулись для історика новими ускладненнями та негараздами. Вже у 1860 р., як зазначав М. Грушевський, «виросло тверде переконання про Костомарова як ворога Москви»¹. «Проголосивши російське самодержавство продуктом монгольського поневолення, засвоєним московськими князями і пересадженим на східнеслов'янський ґрунт для внутрішнього вжитку, він тим самим проголосив се централістичне самодержавіє за явище глибоко противне народному життю – «слов'янському духові», говорячи тодішньою термінологією, – таким, що з ним не можна було миритись, ні толерувати»². Сам же М. Костомаров, полемізуючи з російськими опонентами, зокрема М. Погодіним, стверджував: «Я люблю вашу Москву и признаю за нею звание собирательницы земель русских», зауважуючи при цьому, що патріотизм в історичній науці – великий недолік, оскільки заважає бачити реалії³.

Водночас не можна не помітити певної упередженості історика, зокрема ідеалізацію ним гендерних стосунків у західноєвропейському суспільстві та в українській минувшині. Послідовний прихильник етнографізму, він часто звертався до фольклорних джерел, зокрема прислів'їв, аби продемонструвати брутальне ставлення до жінки у великоросів, ігноруючи ті, в яких відобразилися подібні сюжети в

¹Грушевський М. Із публіцистичних писань М. Костомарова / М. Грушевський // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. Зібрані заходом історіографічної Комісії української історіографії. – К. : Державне видавництво України, 1928. – С. XIII.

²Там само. – С. III.

³Костомаров Н. И. М. П. Погодину / Н. И. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова... – С. 188–189.

українському середовищі. В українському фольклорі теж не бракувало подібних прислів'їв: «Жінку люби як душу, а тряси, як грушу»; «Жінка небита, як коса неклепана» тощо¹. Свідомо наповнюючи текст цитатами з західноєвропейських джерел, М. Костомаров прагнув підкреслити, що він поділяє обурення авторів, шокованих жорстоким поведінням з жінкою у Московії. Утім, західноєвропейське суспільство теж не було позбавлене подвійних моральних стандартів, у тому числі стосовно жінки. Як пише відома сучасна дослідниця гендерної історії Джоан Келлі у своїй статті «Чи існував Ренесанс для жінок» західноєвропейське суспільство, з одного боку, афішувало «вільні і сповнені взаємності гетеросексуальні позашлюбні відносини» і навіть виправдовувало адюльтер². Водночас шлюб розглядався як соціальна необхідність і супроводжувався тотальною вимогою жіночої цнотливості, вірності жінки шлюбній обітниці. Авторка піддає великому сумніву історіографічні стереотипи і стверджує, що на західноєвропейських, зокрема італійських, жінок Ренесанс «справив настільки несприятливий вплив, що можна б сказати: для них Відродження не було...» Вона обґрунтовує свої висновки тим, що можливості жінки у соціальному й особистому виборі були значно обмеженішими, ніж у чоловіка, а куртуазне кохання було певною грою і не мало нічого спільного з панівними патріархальними сімейними відносинами.

Уже на завершальному етапі своєї науково-творчої діяльності М. Костомаров знову повернувся до фемінологічної проблематики і зробив ще одну спробу використати багаторічні спостереження, аби висловити своє розуміння соціально-правового статусу жінки у козацькому середовищі,

¹Жайворонок В. В. Знаки української етнокультури. Словник-довідник / В. В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – С. 223.

²Келлі Дж. Чи існував Ренесанс для жінок? / Дж. Келлі // Гендерний підхід : історія, культура, суспільство / [під ред. Л. Гентош, О. Кісь]. – Л. : ВНТЛ – Класика, 2003. – С. 46–47.

представивши його крізь призму великорусько-московського та українсько-козацького світоглядів. Праця «Чернігівка: Быль второй половины XVII века», написана як художній переказ історичних документів, являла собою нову форму «белетризованого, на підставі архівних матеріалів опрацьованого історичного нарису»¹. Це був своєрідний експеримент історика, який вдало поєднував етнографічні та архівні джерела. Цього разу пріоритет визнавався за останніми, з приводу чого М. Костомаров писав, що історію «Чернігівки» було взято з «Дел Малороссийского приказа», які зберігалися у московському архіві міністерства юстиції. Критики називали «Чернігівку» протокольним твором «уважного архівіста, що під час своїх архівних розшуків випадково натрапив на цікавий історичний матеріал»².

Дисертацію М. Костомарова та його «Чернігівку», часова відстань між якими становить майже сорок років, сполучає концептуальна єдність, вибудована на подібності фабули. Ще у дисертаційному дослідженні історик звернув увагу на епізод в одній з великоруських пісень, де йшлося про викрадення дівчини, яка не чинить спроб, аби звільнитися, зникає до нового способу життя і пасивно чекає на подальші примхи долі. Працюючи над матеріалами архіву міністерства юстиції на початку 1880-х років, М. Костомаров віднайшов у них подібну історію, але із протилежним знаком, яка й була покладена в основу «Чернігівки». Ця історія сталася вже з українською дівчиною, підступно викраденою за бажанням царського воєводи і вивезеної до Московії. Героїня твору – послідовна, сильна, цілісна натура, справжній ідеал українки в очах історика – зробила все, аби звільнитися і повернутися додому.

¹Петров В. «Чернігівка» Костомарова / В. Петров // Костомаров М. Чернігівка : Бувальщина з другої половини XVII віку / М. Костомаров ; [пер. Б. Грінченка]. – К. : Книгоспілка, 1929. – С. IV.

² Там само. – С. III.

Аналіз проблеми було здійснено у характерній для вченого площині порівняння двох культурних традицій – української та московської. Здавалось, на перший погляд, що М. Костомаров розставив всі необхідні акценти у цьому питанні ще у 1860-х роках. Проте необхідність знову звернутися до нього не була «випадковою», як це видалося В. Петрову. Радше це стало логічною потребою задекларувати пом'якшене сприйняття проблеми культурних відмінностей двох народів. «Бувальщина з другої половини XVII віку» відображала еволюцію поглядів історика, який пройшов складний шлях – «від принципу взаємовиключних свідомостей до ієрархії численних національних і культурних лояльностей»¹. «Чернігівка», де знову визнавались і на яскравих прикладах демонструвались відмінності двох культур, проте були відсутні їх різкі протиставлення, стала своєрідним підтвердженням нового внутрішнього світосприйняття вченого та зміни його поглядів на історичний процес.

Цього разу М. Костомаров утримався від висновків, акцентуючи увагу переважно на загальнолюдських принципах та ідеалах в українській культурній традиції, одним з яких було осмислення материнського статусу та ставлення до матері в українському соціумі. Базовими для науково-творчих рефлексій ученого виступали в тому числі автобіографічні моменти, зокрема відносини історика з його матр'ю упродовж довготривалого спільного життя². Вони екстраполювалися М. Костомаровим у площину приватної історії гетьмана П. Дорошенка, про що вже йшлося на початку цього розділу.

Фрагменти історії жіноцтва, представлені органічною складовою у науково-творчій спадщині М. Костомарова, надавали йому можливість різноманітніше уявляти та відчувати процеси минулого, пояснюючи «причини их, исходящие из духовной жизни и ее развития»³. Історично-

¹ Колесник І. І. Українська історіографія... – С. 35.

² Петров В. «Чернігівка» Костомарова... – С. XIV.

³ Житецький І. Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова... – С. 101.

фемінологічний доробок вченого свідчив про його постійний поглиблений інтерес до цієї сфери наукових знань, водночас віддзеркалюючи етапи його світоглядної еволюції. Починаючи з 1840-х років у працях історика наростає протиставлення двох етносів, одним з обґрунтувань якого виступають складові жіночої історії. Таке спрямування набирає сили і сягає апогею у працях, що з'являються у 1860-х роках. Протягом же наступних десятиліть радикалізм М. Костомарова еволюціонував у напрямку більш лояльного сприйняття історичних подій і процесів та ставлення до них, уособленням чого стала ліберальна концептуальна модель зіткнення двох слов'янських культур, ужита у праці «Чернігівка».

Фемінологічні студії романтика М. Костомарова дістали продовження в етноантропологічних розробках позитивіста В. Антоновича, зокрема у його статті «Три національні типи народні» (1888 р.). Як і М. Костомаров, для національної характеристики розглядуваних етносів В. Антонович використав параметри соціальної поведінки, домінантою якої було ставлення до жіноцтва та сприйняття родинних цінностей у кожного з народів. Але, на відміну від М. Костомарова, В. Антонович зіставив не лише психологічні, а й антропологічні характеристики, вибудовуючи систему доказів на суто етнографічному матеріалі, що надавало їм справді позитивістської переконливості. Додаючи до порівняльної моделі, окрім української та російської родини, третій об'єкт дослідження – польську родину, історик не тільки розширяв дослідницьке поле, а й мав далекогляднішу мету. Як зазначає З. Когут, «головним внеском Антоновича як історика було фактичне розвінчання польського міту. Він здійснив це не шляхом теоретичних узагальнень, а опублікувавши документи і монографії з вузьких питань»¹.

Відповідно до етнопсихологічної моделі, представленої В. Антоновичем, росіяни зневажають жінок, поляки перебувають з ними у

¹Когут З. Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. – К.: Критика, 2004. – С. 207.

постійній конфронтації, українці ж ставляться до них з повагою. У росіян «члени родини доволі таки обезличуються, найпаче жіноцтво», – зауважував В. Антонович¹. Він вказував на абсолютну безконтрольну владу глави родини, що є однією з причин пригніченості російської жінки. Другою ж причиною він називав характер росіянки, яка терпить утиски і не помічає браку власної самостійності «через свою малу чутливість». У польській родині, що, за спостереженнями В. Антоновича, була далекою від ідеалу, чоловік і жінка «бажають пишатися та величатися», а отже, у їхньому союзі неминуче потенційно закладена «люта усобиця»². Хто вийде переможцем у цій боротьбі, тому й належатиме влада у родині. Крім того, В. Антонович вказував на таку рису польських жінок, як «вихваляння одна перед одною своїми дітьми». Родина ж українська (в Антоновича – русинська) має свої особливості. Не ідеалізуючи цю родину, історик не відкидав можливість конфліктів у ній, але їхня причина, на його погляд, коріниться не у становищі жінки, а в «надмірній нервовій чужості», що спричиняє «суперечки, клопіт, сварки». Проте оскільки русин «пильнує стояти далше від гріха», то він намагається уникати конфліктів. Шлях, який обирається для цього, полягає у тому, що «сім'я русина ділиться і розходиться», тобто кілька поколінь не проживають під одним дахом³. На думку В. Антоновича, найбільш вражаючим для цієї сім'ї є її невелика чисельність.

Розширення масиву історичних документів, спроби комплексного використання джерел стали підґрунтям для подальшого розвитку історично-фемінологічних знань та зумовили появу нових праць. Окрім фольклорних матеріалів, хронік іноземців, дослідники зверталися до літописів,

¹ Антонович В. Три національні типи народні / В. Антонович // Антонович В. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Антонович. – К. : Либідь, 1995. – С. 95–96.

² Там само. – С. 96.

³ Там само.

законодавчих актів, сімейних архівів, актових книг. Правовий статус жінки у контексті його регламентацій юридичними кодексами, чинними традиціями, відголосками звичаєвого права став об'єктом досліджень, що регулярно здійснювались починаючи з середини XIX ст. Правові механізми, які історично визначали матеріальне становище жінки, її незалежність чи залежність у сім'ї та суспільстві, форми укладання та розірвання шлюбу, співвідношення у цих процедурах громадянських та церковних елементів, специфіка кримінальних жіночих вчинків та покарання за них - усе це стало актуальними темами в українській історіографії.

Одним із перших досліджень, в якому докладно аналізувався правовий статус жінки, стала магістерська дисертація В. Шульгіна, що мала назву «О состоянии женщин в России до Петра Великого». Вона свідчила про появу фемінологічного дискурсу в українській історіографії, який ґрунтувався на загальноцивілізаційних, ліберально-демократичних цінностях і де була відсутня актуалізація національної історії. Праця замислювалась автором як масштабне дослідження становища жіноцтва у різні історичні часи. Проте В. Шульгін обмежився розгорнутим вступом історіософського характеру, в якому сформулював своє бачення проблем жіночої історії, та докладним розглядом становища жінок часів Київської Русі, де однією з головних тем був їхній майновий статус.

У 1850 р. була надрукована перша частина цієї праці і написана друга «Состояние женщин в период времени от введения христианства до нашествия монголов», яка мала стати продовженням. Проте, вона так і не побачила світ через заборону Київського цензурного комітету, що посилався на духовну цензуру, яка «не одобряет к печатанию главных оснований этого сочинения»¹. Причиною до заборони могло стати стримано критичне ставлення автора до духовенства, його ремарки на кшталт «с самого начала

¹ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 1148. Арк. 1.

духовенство резко отделилось от всех сословий древней Руси, стало высоко над ним и удержало это положение до XVI века»¹.

Попри те, що історично-фемінологічна спадщина В. Шульгіна виглядає скромною (особливо на тлі таких істориків, як М. Костомаров, О. Левицький, О. Лазаревський, М. Владимирський-Буданов), він спромігся чітко виокремити засадничі вектори майбутніх досліджень. Акцентуючи увагу на правових аспектах становища жіноцтва, він водночас окреслив основні контури вивчення жіночої історії, визначив перспективи, принципи, підходи до її аналізу. Зазначаючи актуальність праці В. Шульгіна, сучасники наголошували, що історик одним із перших відгукнувся на запити часу². Майже жоден фахівець, який вивчав жіночу історію, не оминув цього дослідження. Незабаром після праці В. Шульгіна з'явилися нові розвідки, у тому числі І. Забеліна, Д. Дубакіна, О. Добрякова, А. Чудинова³, а також відомий цикл Д. Мордовцева.

Розмірковуючи над інформативною суперечливістю літописних джерел, в яких відбилися особливості життя суспільної верхівки, та етнографічних, що здебільшого відображали побутові народні традиції, В.

¹ ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 1148. Арк. 5.

² Дубакин Д. Влияние христианства на семейный быт русского общества (в период до времени появления Домостроя) / Д. Дубакин. – СПб., 1880. – С. 1.

³ Забелин И. Е. Домашний быт русского народа в XVI – XVII столетиях: в 2 т. / И. Е. Забелин. – М. : Тип. Грачева и К., 1872. – Т. 2: Домашний быт русских цариц. – 1872. – 855 с.; Дубакин Д. Влияние христианства на семейный быт русского общества (в период до времени появления Домостроя) / Д. Дубакин. – СПб., 1880. – 188 с.; Чудинов А. История русской женщины в последовательном развитии ее литературных типов. Публичные лекции, читанные в марте 1871 г. / А. Чудинов. – СПб. : Тип. Дома призрения малолетних, 1889. – 228 с.; Добряков А. Русская женщина в домонгольский период. Историческое исследование / А. Добряков. – СПб., 1864. – 128, IV с.

Шульгін намагався вибудувати схему правових норм у шлюбних відносинах Русі та знайти відповідь на питання, яким чином гарантувалась майнова свобода жінок різних соціальних верств та якими були механізми її забезпечення. Насамперед потребували з'ясування такі поняття, як «віно», «придане», «посаг». Використовуючи прийоми компаративістики, історик проаналізував зміст віна у чеських, польських і руських пам'ятках і дійшов висновку, що у кожному випадку воно мало свої особливості. За чеськими джерелами віном вважалось придане нареченої, яке складалось з подарунків її батьків та нареченого і ставало її повною власністю при укладанні шлюбу. Польські джерела називали придане, яке давалось батьками нареченої, посагом, а подарунки самого нареченого – віном. За руськими же літописами під віном малось на увазі надання чоловіком майбутній дружині майна, зокрема нерухомого, для забезпечення її стабільного матеріального становища. Придане або посаг, на думку В. Шульгіна, відіграло не менш важливу роль у забезпеченні матеріального становища жінки, ніж віно: «Приданое показывает, что женщина переходит из дома отца в дом мужа как лицо самостоятельное, имеющее собственность, а посредством вена личность и самостоятельность ее признаются и обеспечиваются мужем от всякого с его стороны нарушения»¹.

З'ясовуючи, на яких умовах жінка залишала дім батька і переходила до чоловіка, В. Шульгін намагався проаналізувати морально-психологічне підґрунтя правової традиції у дохристиянській і християнській Русі, а саме: «заключається ли брачний союз посредством торга, т. е. продажи невесты отцом и покупки ее женихом, или же, напротив, посредством приданого, даваемого отцом за дочерью при переходе ее в семейство мужа»². Наскільки важливим для історика було з'ясування цього питання, свідчив його коментар: «продажа и покупка жены уничтожает личность женщины,

¹ Шульгин В. О состоянии женщин в России до Петра Великого... – С. 19.

² Там само. – С. 16.

обращая ее в предмет торга, в простую вещь; приданое, напротив, возвышает женщину: оно дает ей, как лицу, право владеть вещью, становится личностью женщины, выраженной во внешнем мире»¹. Із властивою для доби романтизму емоційністю він стверджував, що процедура продажу і купівлі дружини нищить жінку як особистість і з упевненістю заявляв, що віно і придане виключають продаж нареченої її майбутньому чоловікові, хоча при цьому змушений був визнати, що у весільних обрядах та народних піснях все ж таки відбилися ознаки купівлі наречених.

Підбиваючи підсумки, В. Шульгін дійшов висновку, що «торга невестами в языческом быту славян словами Нестора доказать нельзя: в них более намека на приданое, чем на продажу девушек»². Придане нареченої інтерпретувалось як необхідна складова давньослов'янських шлюбів і одночасно як втілення нерозривного зв'язку жінки з рідним домом. Визнавався еволюційний характер віна, яке спочатку слугувало своєрідним еквівалентом плати родині нареченої за те, що та позбувалась однієї зі своїх робітниць, а далі вже існувало у вигляді винагороди дівчині за її «дівочий вінок», за свободу, з якою вона розлучалась при одруженні. Лише за умов «более развившейся гражданственности вено сделалось залогом, которым муж обеспечивал приданое и личность жены от всякого со стороны его или родственников нарушения»³. На переконання В. Шульгіна, подібне ставлення до жінки у слов'янських народів остаточно сформувалося з прийняттям християнства, хоча підґрунтя для нього було закладено ще за часів язичництва.

Окресленого та предметного вигляду соціально-правовий статус жінки набув у 70–80-ті роки ХІХ ст. у працях В. Іконникова, М. Владимирського-Буданова, О. Левицького. У дослідженнях історика-позитивіста В.Іконникова, на відміну від М. Костомарова, відсутній сентиментальний

¹ Шульгин В. О состоянии женщин в России до Петра Великого... – С. 18.

² Там само. – С. 21.

³ Там само. – С. 25.

пієтет перед українськими традиціями, проте жіноча історія представлена фундаментально, за «класичною» схемою. Серед його багатой наукової спадщини – праці, що засвідчують сталий інтерес ученого до історичної фемінології. Він комплексно розглянув статус жінки крізь призму різних епох і цивілізацій, виокремлюючи первісне суспільство, грецьку та римську Античність, християнську Візантію, європейське Середньовіччя, добу Реформації, Нові часи. Особливе місце вчений приділив становищу жінки у Московії, зокрема змінам, що відбулись унаслідок реформ Петра I. Поміж інших історик виокремив проблеми жіночої освіти, тим самим привертаючи увагу до гострих культурних та соціальних проблем другої половини ХІХ ст.

У 1870 р. В. Іконников з успіхом прочитав у Київському університеті дві благодійні лекції, присвячені жіночій історії, зміст яких було покладено в основу монографії «Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после нее: Сравнительно-исторический очерк». Праця побачила світ у 1874 р. і стала вагомим доробком вченого в історично-фемінологічній галузі. У ній охоплено широке коло питань, у тому числі питання правового статусу жінки в різні історичні епохи, висвітлено соціальні, культурні аспекти її становища у родині та суспільстві. Багатогранне дослідження вимагало від історика використання широкого спектру джерел. Окрім свідчень іноземців, що складають значну частину джерельної бази, В. Іконников, не позбавлений схильності до етнографізму, як і М. Костомаров, звертався до весільних та шлюбних традицій, вкорінених у московському побуті.

Особливу увагу вчений приділив періоду ХVІІ–ХVІІІ ст. і змінам, які відбулись у становищі жінки за правління Петра I. Історик був переконаний, що цей діяч сприяв виведенню Росії з ізоляції та звільненню від елементів візантинізму¹. Інтерес В. Іконникова до цієї історичної епохи зберігався ще

¹Ульяновський В. Знаний і незнаний Володимир Іконников / В. Ульяновський // Володимир Іконников. Історичні портрети / [упоряд. В. Ульяновський]. – К. : Либідь, 2004. – С. 41.

від часів роботи над докторською дисертацією. Проте «Домострою» у цьому дослідженні було приділено чимало уваги, адже тільки на контрасті становища жінки у різні часи можна було усвідомити масштаб петрівських перетворень. Феномен «Домострою» В. Іконников розглядав як віддзеркалення державної авторитарної системи. Він порівняв домостроївські порядки у родині з деспотичною формою правління у державі, владу глави сімейства з правлінням самодержця і встановив безпосередній взаємозв'язок між безправною сімейною роллю жінки та підлеглим становищем більшості населення у Московській державі. У трикутнику, що зумовлював становище жінки (державна, батьківська родина, чоловік), основний акцент було зроблено на першій складовій, хоча усі три моделі влади уподібнювалися за механізмами їхньої дії. Кожна з них спрямовувалась на підпорядкування та підкорення того, хто потрапляв у систему її координат. Новим у дослідженні «Домострою» було осмислення його як явища, що формувалось упродовж століть на ґрунті візантійських пам'яток і набуло своєї завершеної форми у XVI ст., оскільки саме тоді відбулось остаточне оформлення державної влади. Візантійській складовій у її формуванні вчений відводив одне із центральних місць.

Водночас зазначалось, що в українських землях, де діяв Литовський статут – інша законодавча система, ніж у Московії, жінка користувалась значними майновими правами, мала свободу вибору при укладанні шлюбу та право на розлучення і не була виведена за рамки суспільного життя¹. Одним з яскравих прикладів на підтвердження гіпотези про несумісність європейсько-українського та азійсько-великоруського жіночих стереотипів була відома історія сімейного життя А. Курбського. У праці «Жизнь Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни» значна увага приділялась приватному життю опального московського князя з його українськими дружинами. Після

¹ Іконников В. Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после нее... – С. 43.

появи цього видання приватне життя А. Курбського, його сприйняття українського жіноцтва в цілому стали предметом історичної критики¹.

Історія одруження й драматичного розлучення князя-втікача і представниці відомого волинського князівського роду М. Гольшанської була хрестоматійно показовою. Інтерес до постаті А. Курбського В. Іконников висловлював ще у 1868 р. З цього приводу у листі до І. Григоровича він писав: «Еще у меня приготовлен материал о Курбском – против сочинения Горского, но не знаю, успею ли скоро его обработать»². Як зауважував історик, коментуючи розлучення князя з М. Гольшанською, «идеал жены у Курбского был совсем другой» і не виходив за межі московсько-домостроївського канону. Московський князь оцінював свободу і права, що їх надавав жінці Литовський статут, як зло, що розбестило суспільство і обернулось для нього крахом, і вважав, що саме свобода, надана жінкам, спричинила політичний занепад держави і супроводжувалась її невдачами на міжнародній арені³.

Поділяючи погляди М. Костомарова щодо європейсько-російського етнокультурного протиставлення, В. Іконников не менш ефективно використовував порівняльний метод у своєму дослідженні. У європейській культурі, наголошував він, ставлення до жінки формувалось за правилами «услужливой вежливости», було вишукано-галантним, побудованим на засадах лицарської культури і супроводжувалось гаслом «Бог і дами». У «Домострої», навпаки, жодним словом не згадувалось навіть про пом'якшені сімейні стосунки, а постійно наголошувалось на образі грізного «мужа» – батька і чоловіка, який карав і милував за власним бажанням.

¹ Мордовцев Д. Русские исторические женщины. Популярныe рассказы из русской истории.... – С. 202–207; Левицкий О. Южно-русская женщина в XVI – XVII ст... – С. 115.

² Ульяновський В. І. Знаний і незнаний Володимир Іконников... – С. 37.

³ Іконников В. Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после нее... – С. 43.

Як позитивіст, В. Іконников не схильний був до широких теоретичних узагальнень. Проте, як стверджує І. Войцехівська, було б явним спрощенням вважати, що у своїх численних працях учений прагнув тільки до констатації фактів: «точніше було б сказати, що теоретичні проблеми не займали в його роботах домінуюче положення, він надавав їм побіжного значення»¹. Втім, розмаїття тем жіночої історії відкривали йому простір для узагальнень, цікавих висновків, проведення паралелей між сімейними і державними порядками у Московській державі.

Проблеми сімейних майнових традицій, укладання шлюбу та розлучень у контексті чинних законодавчих систем та соціальної практики виходять на новий рівень аналізу в дослідженнях професора права Київського університету, засновника київської історично-юридичної школи, одного з провідних дослідників литовсько-руського права М. Владимирського–Буданова. У 1878 р. в «Университетских известиях» вийшла його стаття, в основу якої були покладені матеріали Віленської археографічної комісії, що відображали різноманітні сюжети побутової історії Великого князівства Литовського. Переважно це були судові книги XVI–XVII ст., які надавали можливість дослідити специфічні умови укладання та розірвання шлюбу, відображали традиції, які домінували у сфері приватного життя жінки і чоловіка, демонстрували особливості шлюбного права на землях України. Водночас вони надавали можливість проаналізувати суспільне становище жінки, її право на свободу вибору. Особливу увагу вчений приділив співвідношенню трьох компонентів, присутніх у шлюбній процедурі, а саме світської влади, публічного визнання та церковного вінчання. Якщо наявність перших двох вважалась обов'язковою при укладанні шлюбу, то церковне вінчання таким не було. Позиція церкви щодо подібного стану речей на той момент виглядала не вельми визначеною, оскільки церковні

¹Войцехівська І. Н. Володимир Іконников: джерелознавчі студії / І. Н. Войцехівська. – К. : Ін-т української археографії НАН України, 1999. – С. 68.

ієрархи коливались, чи «признавать такие браки законными, подчиниться ли взглядам обычного права, или стоять на строгом исполнении канонических правил»¹.

Досліджуючи причини розлучень та механізми, за якими вони відбувалися, М. Владимирський-Буданов дав оцінку так званим «роспустным листам», у яких письмово засвідчувалось взаємне бажання подружжя розлучитися. «Роспустный лист», як повідомляє М. Владимирський-Буданов, – «особый письменный акт», який подавався до судових установ. Він укладався подружжям, що приймало рішення «відпустити» одне одного, тобто розлучитися. Цей термін був запозичений ученим із судових книг XVI–XVII ст. і використовувався у тогочасному історичному наративі при дослідженні феномена шлюбних відносин в українському соціумі.

Примітним у цих листах було апелювання до добровільної форми розлучення, тобто наголошувалось на тому, що чоловік і жінка, які добровільно зійшлися, так само добровільно й розлучаються. Для світської влади, як зазначав історик, подробиці обставин, що привели подружжя до розлучення, були абсолютно несуттєвими. Основною мотивацією розлучень у будь-якому разі, було звичайне небажання жінки або чоловіка продовжувати спільне життя. При цьому жоден не звинувачував іншого і не виставляв себе жертвою, а отже, не слід було шукати причин розлучень у жорсткому поводженні чоловіка з дружиною².

До цих питань історик знову звернувся у 1890 р. у праці «Черты семейного права в Западной России в половине XVI в.», аналізуючи численні

¹ Владимирский-Буданов М. Ф. Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской / М. Ф. Владимирский-Буданов // Университетские известия. – 1878. – № 4. – С. 97.

² Там само. – С. 98.

колізії у стосунках між чоловіком і дружиною, що виникали при розлученнях на Київщині та Поділлі. На цей раз акцент робився на географічному та соціальному чинниках, які зумовлювали особливості сімейного права у даний період, зокрема виділялося «пограничне», тобто українське, сімейне право»¹. Підкреслювалось, що традиції укладання та розірвання шлюбу на українських землях мали свою специфіку і відрізнялись від тих, які існували на територіях, наближених до центрів Польської держави та Литовської Русі. Влада лояльно ставилась до подібних звичаїв, визнавала законність процедур, щоправда, називаючи укладання шлюбів і розлучення без участі церкви звичаєм «пограничним». Майнові права жінки гарантувались при розірванні невінчаного шлюбу так само, як і вінчаного, оскільки придане у будь-якому разі поверталось жінці. Особисте ставлення вченого до предмета дослідження відбилось у його стислих коментарях та ремарках. Вищим ступенем еволюції шлюбного права М. Владимирський–Буданов вважав вінчаний шлюб, називаючи саме його правильним.

Праці М. Владимирського-Буданова надихнули іншого відомого українського історика – О. Левицького – провести подібні наукові дослідження, цього разу на підставі матеріалів, зібраних Київською археографічною комісією. Історик, археограф, етнограф, правознавець, О. Левицький, як вже зазначалось, займає виняткове місце у розробці історично-фемінологічної проблематики за концептуальністю, спектром питань, кількістю публікацій. «Він володів надзвичайним талантом схоплювати характерні, типові риси якоїсь доби та діячів і давати яскравий образ, часами немов драматизовану хроніку. Ця риса хисту Левицького особливо позначилась в його історичних нарисах – оповіданнях, де він на

¹Владимирский-Буданов М. Ф. Черты семейного права Западной России в половине XVI века. Приложение: документ, извлеченный из книг Виленского центрального архива / М. Ф. Владимирский-Буданов // ЧИОНЛ. – 1890. – Кн. 4. – Отд. II. – С. 45.

підставі актового матеріалу реставрує старинне життя в живих побутових малюнках», – писав Д. Дорошенко¹.

Ранньомодерне сімейне право, родинні відносини, становище жінки у сім'ї, її правовий та соціальний статус, стосунки з чоловіком стали для вченого темами, яким він присвятив більшість своїх наукових та науково-белетристичних праць. Характеризуючи його белетристичний таланти, С. Єфремов зазначав: «Відомий історик і великий знавець побуту XVI–XVII ст., О. Левицький має до того ж майстерне перо оповідача і легко відновлює перед нашими очима давнє минуле. Він бере звичайно старі акти, який-небудь уривок з документів і на підставі його реставрує побут, обставини і людей тих давніх часів, яких ми часто й розуміти не можемо без такої художньої реставрації»². Одними з кращих белетристичних нарисів О. Левицького були праці «Анна-Алоиза, княжна Острожская» та «Ганна Монтовт: Историко-бытовой очерк из жизни волынского дворянства XVI ст.», які багаторазово перевидавалися.

Перші результати досліджень були викладені О. Левицьким у статті «О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII веках», що з'явилась у журналі «Русская старина» у листопаді 1880 р. Пізніше статтю було перероблено, доповнено новими даними і надруковано у 1885 р. українською мовою у львівському часописі «Зоря» під псевдонімом Левко Маячанець³ (один із псевдонімів О. Левицького, що впливав із назви містечка Маячка на Полтавщині, де народився історик). Примітно, що ця публікація присвячувалась жіночому товариству у Станіславові. У 1906 р.

¹ Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – Прага, 1923. – С. 147.

² Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Femina, 1995. – С. 519.

³ Левко Маячанець [Левицький О.] Про шлюб на Україні – Руси в XVI – XVII ст. / Левко Маячанець [Левицький О.] // Зоря. – 1885. – Ч. 13, 14, 15, 16, 18.

Українсько-руська спілка випустила цю працю окремим виданням у серії «Літературно-наукова бібліотека» за редакцією В. Гнатюка.

Сповідуючи національно-ліберальні погляди, О. Левицький розвинув і поглибив ідеї М. Костомарова. Дотримуючись позитивістських підходів, він, утім не втримався від спокуси, аби остаточно затвердити в українській історіографії жіночу міфологему, через що його фемінологічна спадщина є своєрідним синтезом позитивізму і романтизму. Він наголошував, що «южнорусская женщина» (у працях, виданих українською мовою, вживався термін «українська жінка») в давні часи, а особливо у XVI–XVII ст., мала особисту й майнову свободу, що гарантувалася правовою системою Литовського статуту¹.

У перших працях О. Левицького значна увага приділялась сімейним відносинам в українському шляхетському середовищі, аналізувалася законодавча система, яка сформувала і закріпила правовий та сімейний статус української жінки-шляхтянки – доньки, дружини, вдови – у сім'ї та суспільстві. Проте, апелюючи до Литовського статуту, історик не міг не відзначити елементи жіночої дискримінації. Так, він наголошував, що фіксуючи спадщину дівчини у розмірі однієї чверті батьківської, Литовський статут водночас вимагав, аби при одруженні вибір нареченої не суперечив волі батьків, інакше вона позбавлялась права на придане². Щоправда, ця вимога, як і те, що за статутом чоловік після одруження вважався довічним опікуном своєї дружини, не надто змінювали ідеалізоване і дещо романтизоване сприйняття О. Левицьким українських подружніх відносин. Опіка чоловіка, як вважав учений, була формальною, і жінка у своїх діях мала не менше свободи, ніж чоловік. Принципово не змінюючи свого ставлення до шлюбних стосунків в українському соціумі, історик, утім, вже у

¹ Левицький О. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI – XVII веках / О. Левицький // Русская старина. – 1880. – Ноябрь. – С. 552.

² Там само. – С. 553.

1905 р., на засіданні Історичного товариства Нестора Літописця виокремлював питання юридичної підпорядкованості жінки за Литовським статутом, наголошуючи, що жінка вважалась такою, що упродовж всього життя перебувала під опікою батьків, чоловіка, родичів¹.

Питання посагу та віна відповідно до Литовського статуту, форми та механізми їхньої дії перебували у центрі уваги досліджень О. Левицького. Після одруження, як він стверджував, «женщина в имущественном отношении становилась в совершенно независимое и достаточно обеспеченное положение. Она имела право совершенно свободно распоряжаться своим венем как при жизни мужа, так равно и по его смерти...»² У найвигіднішому матеріальному становищі, на думку О. Левицького, були вдови, які успадковували значну частину, якщо не все майно свого чоловіка. Із незмінним переконанням історик стверджував, що шлюби, укладені на ґрунті українських правових родинних традицій, були надійними, міцними, такими, що існували на взаємній повазі, а сімейні відносини – чудовими.

Історично-фемінологічна концепція О. Левицького базувалася на положеннях, домінуючими серед яких були такі: жінка шляхтянка мала незалежне майнове становище, яке забезпечувалося її правом вільно розпоряджатися своїм віном; вона мала право самостійно звертатися до суду для захисту своїх прав; отримуючи прізвище чоловіка при укладанні шлюбу, жінка мала право зберігати власне; нарешті, вона мала свою печатку, на якій було викарбовано її ім'я та герб.

Щодо участі у громадському житті, то, згідно з О. Левицьким, «южнорусская женщина играла вполне активную роль в тогдашней

¹ Левицкий О. И. Из истории брачного права и семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв. / О. И. Левицкий // ЧИОНЛ. – 1905. – Кн. 18. – Вып. III–IV. – С. 68–71.

² Левицкий О. И. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси... – С. 554.

общественной жизни, являясь представительницей в одинаковой мере как хороших, так и дурных ее сторон»¹. Історик визначив коло громадської діяльності жінки, яка могла проявлятися у той час у церковних справах, просвіті, благодійності тощо. До жінок, які уособлювали активну громадянську позицію в українському середовищі, він відносив Олену Горностаєву (уроджена княжна Чарторийська) – фундаторку Пересопницького монастиря, Галшку Гулевичівну, відому своєю підтримкою Київської братської школи, засновницю Почаївського монастиря Ганну Гойську та інших. Водночас зверталась увага на те, що жінки могли бути войовничими, брати участь у наїздах на маєтки сусідів, вести боротьбу за володіння. Від самого початку своїх історично-фемінологічних студій О. Левицький уникав уніфікованого образу українського жіноцтва, виокремлюючи серед нього щонайменше дві категорії – «благодійниць» та «амазонок».

Ідеалізуючи подружні стосунки, О. Левицький все-таки змушений був визнати, що «возможны были случаи, когда лица, вступившие в брак, по несходству ли характеров или по другим каким-либо причинам оказывались решительно неспособными к сколько-нибудь согласной совместной жизни»². Вивчення процедури розлучень (підстав, механізмів тощо), які відбувались в українському соціумі, становили один із базових сегментів у його дослідженнях правового статусу жінки. О. Левицький, як і більшість українських істориків, констатував, що практика розлучень у багатьох випадках не збігалася з канонічними правилами і правовою системою, передбачуваною Литовським статутом. При розлученнях домінуючою виступала народна правосвідомість, яка розглядала шлюб як договір, що укладався і розривався з волі осіб, що домовлялися, а процедура розлучень мала так само полегшений характер і полягала в тому, що подружжя при свідках давали один одному «ропустный лист».

¹ Левицький О. І. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси... – С. 555.

² Там само. – С. 558.

Коментарі історика з приводу досліджуваної проблематики свідчили про його особисту лояльність у ставленні до розлучень як компромісу, який неодмінно має існувати у суспільстві, що сповідує ліберальні цінності. На переконання історика, лише там, де наявною була дискримінація жінок, законодавча система виступала проти розлучень, примушуючи людей жити разом усупереч їхньому бажанню. І навпаки, там, де існували паритетні гендерні відносини, подібна практика унеможлилювалась, оскільки «неразрывный союз двух равноправных, но взаимно не симпатичных друг другу лиц неизбежно будет приводит к таким печальным последствиям, что общество рано или поздно вынуждено будет если не вполне отказаться от освященного религией и в существе своем необыкновенно возвышенного принципа неразрывности брачного союза, то по крайней мере допустить известного рода компромисс между его велениями и неумолимыми требованиями действительной жизни, т. е. в данном случае облегчить возможность разводов»¹.

Фрагменти жіночої історії, в тому числі суспільно-правове становище жінки, її приватне та публічне життя у привілейованому козацько-старшинському середовищі знайшли різноманітне висвітлення у багатому доробку О. Лазаревського. Наголошуючи на особливій важливості розуміння внутрішнього світу людей тієї епохи, вчений неодмінно зупиняв увагу на становищі жінки у суспільстві та сім'ї². У його публікаціях акцентувалися питання ставлення козацької еліти до шлюбу, подружніх стосунків, родинних традицій, жіночої освіти. Своє комплексне бачення місця жінки в українському соціумі О.Лазаревський сформулював у циклі праць під назвою

¹Левицкий О. И. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси... – С. 559.

²Лазаревский А. Четыре письма жены полкового обозного Евдокии Сахновской к мужу. 1743–1744 гг. / А. Лазаревский // КС. – 1891. – Т. 32. – № 1. – С. 177–178.

«Описание старой Малороссии», хоча у його науковому доробку відсутні дослідження історіософського характеру. За визначенням М. Грушевського, О. Лазаревський був «твердокамінним документалістом і об'єктивником», який уникав «відповідальності інтерпретатора»¹. Він належав до тих істориків, які залишали за читачем у більшості випадків право самостійно робити висновки, віддавали перевагу так званій «первинній репрезентації» джерел.

Утім, опрацювання численних тестаментів (заповітів) дозволило О. Лазаревському зробити деякі узагальнення, зокрема щодо впливового становища жінки в українському козацько-старшинському середовищі. У більшості заповітів, що збереглися у сімейних архівах, яскраво відбилася дбайлива турбота про майбутнє вдови, часто йшлося про те, що глава сімейства, залишаючи земне життя, передавав їй владу над маєтками і над дітьми. Зміст тестаментів надавав можливість наблизитися до розуміння психоемоційних характеристик козацької верхівки. В них втілювалася не лише турбота про незалежне фінансово-економічне становище вдови, а й упевненість, що вона зможе правильно й мудро розпорядитися спадщиною, враховуючи інтереси власні та своїх дітей, які в майбутньому мали успадкувати батьківське майно.

Зокрема, коментуючи заповіт А. Кандиби у другому томі «Описания старой Малороссии», присвяченому Ніжинському полку, О. Лазаревський особливу увагу звернув на безмежну довіру, існуючу між подружжям, що створювала підґрунтя для впевненого становища жінки. У тестаменті зазначалось, що необмежену владу над усім рухомим і нерухомим майном А. Кандиба передавав своїй дружині Домінікії Яківні Лизогубовій, аби вона

¹Грушевський М. В двадцять п'яти роковини смерті О. М. Лазаревського. Кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження / М. Грушевський // Україна. – 1927. – № 4. – С. 4.

залишалася «первейшею и полномощною наследницею, не испытывая от детей никаких затруднений»¹. За деякими іншими тестаментом передбачалося передання спадщини, окрім дружини, також дітям. У цих випадках особливо наголошувалось на необхідності поважного ставлення до матері дітей та онуків як головної умови отримання спадщини. Так, чернігівський полковник Яків Лизогуб заповідав маєтності синові лише за умови, що той залишиться жити з матір'ю і в жодному разі не буде її ображати й чинити щось проти її волі². Дбаючи про те, аби й онук не був обділений дідовою спадщиною, Я. Лизогуб водночас наголошував, щоб той намагався заслужити «милость и ласку своей бабы, которую бы чтил, шановал и поважал, как мать и даже больше того», яка залишалась «головою» над цими землями³. До того ж за волею Я. Лизогуба дружина була визначена головною особою виконання посмертної волі небіжчика, і їй же передавалася вся ініціатива у розпорядженні коштами по його смерті. Своім донькам, «сколько их есть», він виділив по 500 золотих, а решту капіталу дружина сама мала поділити між дітьми, «когда и как захочет»⁴. Подібних настроїв був сповнений тестамент Степана Миклашевського, котрий заповідав двом своїм синам жити при матері та доглядати за нею. Без

¹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К. : Тип. К. Н. Милевского, 1893. – Т. 2 : Нежинский полк. – С. 193.

² Лазаревский А. Люди старой Малороссии. Лизогубы, Милорадовичи, Миклашевские и Свечки (Из 1, 3 и 8-й книжек «Киевской старины» за 1882 г.) / А. Лазаревский. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. – С. 6.

³ Лазаревский А. Люди старой Малороссии. Лизогубы, Милорадовичи, Миклашевские и Свечки (Из 1, 3 и 8-й книжек «Киевской старины» за 1882 г.) / А. Лазаревский. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. – С. 6.

⁴ Там само. – С. 53.

благословення, волі та поради матері дітям заборонялось одружуватись та приймати будь-які інші самостійні рішення¹.

Палкими дискусіями довкола проблем жіночої освіти, що точилися у суспільстві у другій половині XIX ст., був продиктований особливий інтерес О. Лазаревського до освітнього рівня представниць української козацько-старшинської верстви. Історика цікавило, коли саме вони стали письменними і яким чином це відбилось на їхньому загальному становищі. Дослідження цих питань, навіть у рамках їх констатації, надавало можливість побачити нові грані соціокультурних та психологічних змін, що відбувалися в тодішньому українському суспільстві.

За версією О. Лазаревського, жінки з козацько-старшинського середовища навчилися писати лише у другій половині XVIII ст. У його розпорядженні були численні листи жінок, які він вважав одними з найкращих джерел для ознайомлення з їхнім внутрішнім світом. Листи дружин малоросійської старшини, як стверджував дослідник, до середини XVIII ст. у більшості випадків були написані домашніми писарями, оскільки лише незначна частина представниць цієї верстви могли читати, а решта зовсім не вміли ні читати, ані писати. На великому масиві епістолярних джерел історик визначив, що у листах жінок їхній підпис з'явився лише у другій половині XVIII ст., а власноруч написані ними листи трапляються лише під кінець цього століття². Обстоюючи свою точку зору, він неодноразово підкреслював, що неписьменною була навіть дружина гетьмана І. Скоропадського, хоча це не завадило їй активно втручатись в урядові справи і тримати під контролем ситуацію у Гетьманщині. У першому томі

¹ Лазаревский А. Люди старой Малороссии. Лизогубы, Милорадовичи, Миклашевские и Свечки...

²Лазаревский А. Четыре письма жены полкового обозного Евдокии Сахновской к мужу. 1743–1744 гг. / А. Лазаревский // КС. – 1891. – Т. 32. – № 1. – С. 177–178.

«Описания старой Малороссии», присвяченому Стародубському полку, О. Лазаревський спростовував автентичність автографа Н. Скоропадської як доказ освіченості гетьманші, оскільки вона мала домашніх писарів, які підписували за неї документи¹. Феномен же Н.Скоропадської він не пов'язував з її освіченістю, пояснюючи його природними здібностями жінки.

Питання жіночої освіти було знову акцентовано О. Лазаревським у зв'язку з публікацією цікавого листа Анастасії Дмитрашкової. Основну увагу історик звернув не на зміст листа, хоча він і заслуговував на окремий коментар, розкриваючи специфіку стосунків між близькими жінками – матір'ю і донькою. О. Лазаревський наголошував, що лист був написаний не самою жінкою, а за її дорученням. Авторка листа, як зауважував він, не вміла писати, «как все тогдашние малорусские женщины», незважаючи на те, що була донькою, «багача полковника»². Друкуючи та коментуючи жіночі листи, датовані кінцем XVIII ст., О. Лазаревський зазначав, що вони вже були написані жінками власноруч. Серед них він виокремив лист доньки Григорія Галагана до своїх дітей як документ, що міг слугувати підтвердженням наявності освічених жінок у цей час. Окрім того, підкреслювалось, що цей лист міг би використовуватися для дослідження «истории женского образования в старой Малороссии»³. Тим самим маркувалась актуальність одного з напрямів фемінологічних знань.

¹Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К.: Тип. К. Н. Милевского, 1888. – Т. 1 : Стародубский полк. – С. 36.

² Лазаревский А. Из семейных отношений начала XVIII века / А. Лазаревский // КС. – 1899. – Т. 65. – № 4. – Отд. 2. – С. 4.

³Лазаревский А. Описание старой Малороссии / А. Лазаревский. – К.: Тип. Императорского университета св. Владимира, 1902. – Т. 3: Прилуцкий полк. – С. 52.

До жіночої освіти і пов'язаного з нею місця жінки у привілейованому українському середовищі О. Лазаревський звертався неодноразово. Аналізуючи матеріали архіву графа Милорадовича, серед яких були листи і портрет його тещі Настасії Степанівни Полуботок, він знову порушив питання, що реконструювали образ «енергійної й розумної» представниці відомого козацько-старшинського роду. Портрет Н. Полуботок та її листування із зятем та онукою давали уявлення не тільки про саму жінку нової генерації, а й про ставлення до неї оточення. Виконаний у 1802 р., портрет супроводжувався красномовним написом: «Зри здесь Анастасию Полуботкову, жену добронравную, коя обычаем в мире влечет жизнь православленную; шестьдесят девять лет веку истекает, шестерых внуков и двенадцать правнук питает милостью, любовью и искренностью вседушно»¹. У листуванні йшлося про самовільне одруження онуки Настасії Степанівни – епізод, котрий зайвий раз підтверджував рішучість представниць жіночої статі щодо власного вирішення своєї долі. У цій скандальній історії бабуся виступала посередницею між зятем та онукою, підтримуючи останню та захищаючи її від батьківського гніву. Тим самим підкреслювалися особливий авторитет цієї жінки у сім'ї, її розум, енергія, вміння розв'язувати конфліктні ситуації.

Таємне одруження Анастасії Милорадович з Іваном Лашкевичем мало у свій час великий резонанс і не тільки серед численних родичів, але й у широких українських шляхетських колах, навіть у Петербурзі². Судові процеси, що розпочалися між родинами подружжя, залишили по собі томи документів й листування, частина яких була опублікована за редакцією О. Лазаревського у «Любецком Архиве графа Милорадовича» (Київ, 1898).

¹А. Л. [Лазаревський О.] Любецкий архив графа Милорадовича / А. Л. [Лазаревський О.] // КС. – 1898. – Т. 61. – № 6. – С. II.

²Мезько-Оглоблин О. Люди старої України та інші праці / О. Мезько-Оглоблин. – Острог ; Нью-Йорк, 2000. – С. 381.

Саму ж історію цього романтичного шлюбу описав, користуючись документальним матеріалом, В. Горленко у нарисі «Бабушка Полуботкова» («Украинские были». Киев, 1899).

Листи представниці нової української еліти, сімейні перипетії, до яких вона була долучена, повага до неї, пієтет тональності портретного напису – все це надихнуло О. Лазаревського дати їй високу оцінку і навіть зробити нетиповий для нього узагальнювальний висновок щодо «значительного развития» малоросійської жінки другої половини XVIII ст. Ця характеристика свідчила про намагання історика бути об'єктивним, оцінюючи людей минулого за їхніми вчинками та характерами.

Та не всі представниці нової української еліти, що вийшла з козацько-старшинського середовища були такі близькі до ідеалу. У праці «Люди старой Малороссии», яка друкувалась в «Киевской старине» з першого року виходу часопису, О. Лазаревський не шкодував фактів, аби проілюструвати схильність до інтриг, жадобу до влади, грошей та маєтностей відомих жінок XVIII ст., серед яких були, зокрема, Анастасія Маркович – дружина гетьмана Івана Скоропадського¹ та дружина гадяцького полковника Михайла Милорадовича Уляна Бутович².

Розгляд історичних документів, що потрапляли до поля зору О. Лазаревського, переконливо свідчив про поступове перетворення козацької старшини на замкнене коло, що керувалося здебільшого земельно-фінансовими або кар'єрними інтересами при створенні нових сімейних кланів. Своєрідною жертвою подібної тенденції, як видно з матеріалів Галаганівського архіву, став один з представників цього сімейства. В

¹ Лазаревский А. Люди старой Малороссии : Лизогубы / А. Лазаревский // КС. – 1882. – Т. 1. – № 1. – С. 121–122.

² Лазаревский А. Люди старой Малороссии: Милорадовичи / А. Лазаревский // КС. – 1882. – Т. 3. – С. 479–498.

автобіографії – унікальному історичному документі – Григорій Галаган відверто зізнавався, що «в 22 (года) оженился не кстати и не по своей воле и терпел неудовольствие чрез десять лет»¹. Багатство батька, дружина з впливової заможної родини Дуніних-Борковських, посада прилуцького полковника, що дісталась Г. Галагану у двадцять три роки, не зробили його щасливим.

Два короткі рядки з автобіографії Г. Галагана розкривають його ставлення до матері та дозволяють скласти уявлення про почуття безмежної любові та відданості сина. Смерть матері, очевидно, найближчої у його житті людини, настільки приголомшила сорокасемирічного нащадка знаменитого роду, що він відмовився від полковництва і вирішив усамітнитися. Колізії особистого життя, у якому жіноча складова у вигляді небажаного і невдалого шлюбу та фанатичної любові до матері відіграла не останню роль, змусили Г. Галагана зробити невтішний висновок: «и так, как рассмотреть мою жизнь обстоятельно, которая уже продолжается 55 лет, то не много можно в ней найти благополучных лет, которые за нечто почестья могут»². На думку О. Лазаревського, Г. Галаган був «исключительный человек между его современниками»³, адже потреба залишити по собі відверту автобіографію з'являлася не в кожного і була свідченням особливо гострого сприйняття навколишнього світу.

Дослідження документального масиву вивело О. Лазаревського й на проблему публічної діяльності жінки у контексті історії України XVII–XVIII ст. Ця діяльність розумілася певною мірою як продовження її сімейного життя, про що, зокрема, свідчили листи друзів знаного військового товариша

¹ Лазаревский А. Галагановский фамильный архив / А. Лазаревский // КС. – 1883. – Т. 7. – № 11. – С. 459.

² Там само. – С. 460.

³ Там само. – С. 456.

І. Забіли до його вдови Ганни Василівни, віднайдені, надруковані та прокоментовані О. Лазаревським. Ганна Василівна, залишившись по смерті чоловіка, за тодішнім висловлюванням, «на вдовином столыце», змогла зберегти широке і авторитетне коло свого спілкування, до якого входили генеральний військовий суддя В. Кочубей, чернігівський полковник П. Полуботок, господар батуринського замку І. Черниш. Звертаючись до вдови, вони називають її «моя вельце ласкава приятелко», «зичливая приятелко, пани Забелиная», допомагають порадами вести її «домовство»¹. О. Лазаревський виокремив документи, які розкривали одну з найбільш поширених сфер публічної жіночої присутності – церковну і благодійну діяльність, моральну і матеріальну підтримку будівництва монастирів і храмів. Серед ігуменій і черниць малоросійських монастирів, як зауважував історик, було чимало представниць старшинських родин².

Таким чином українська історіографія другої половини ХІХ ст. засвідчила появу сталого інтересу до проблем суспільно-правового статусу жінки в історичному минулому. Починаючи від з'ясування окремих правових понять, пов'язаних із жіночою компонентою, вчені з розширенням джерельної бази, переходили до інтерпретацій складних переплетінь кодифікованих законів з місцевими традиціями та звичаєвим правом, осмислюючи історично-культурні та соціопсихологічні трансформації суспільства.

Фемінологічні студії цього періоду заявили про себе як про перехрестя різних наукових течій, розглядаючи явища і події з позицій романтизму та позитивізму. Відповідно в історичному наративі виокремилися щонайменше два фемінологічні дискурси, що доповнювали один одного та створювали загальну картину в історіографічному процесі. Один з них ґрунтувався на

¹Лазаревский А. Иван Петрович Забела. Знатный войсковый товарищ / А. Лазаревский // КС. – 1883. – Т. 6. – С. 533–536.

² Лазаревский А. Описание старой Малороссии... – Т. 2. – С. 79.

національних культурних цінностях, будучи представлений науково-творчим доробком М. Костомарова, етнографічно-антропологічними студіями В. Антоновича, історично-правовими розробками О. Левицького, історичними розвідками О. Лазаревського. Інший – вибудовував парадигму жіночої історії, послуговуючись універсальними гуманістичними та ліберально-демократичними ідеями, про що переконливо свідчили дослідження В. Шульгіна, В. Іконникова, М. Владимирського-Буданова.

Українсько-російська антитеза, загострений погляд на відмінності між двома народами, їх етнокультурне протиставлення зближували представників обох течій в українській історіографії і виступили характерною рисою історично-фемінологічного дискурсу як романтиків, так і позитивістів, невід'ємною складовою загальної матриархальної міфологеми. Деякі з цих студій, з огляду на ідеологізацію української історіографії, мали виразний суспільно-політичний підтекст і відігравали суттєву роль у подальшому поглибленні процесів національно-культурного відродження.

Більшість фемінологічних досліджень ґрунтувалась на усвідомленні того, що правове становище жінок різних верств мало власну специфіку, зумовлену соціальною диференціацією у суспільстві. Істориками брався до уваги географічний фактор, який надавав можливість проаналізувати регіональні відмінності та найбільш яскраво відтворити еволюційні процеси правового статусу жінки як у межах етнічних українських земель, так і на сусідніх територіях Литви, Білорусі, Росії, південно-західних слов'ян та у західноєвропейських державах. Прискіпливе вивчення істориками-позитивістами документів, що відображали сімейні традиції в українському шляхетському та козацько-старшинському середовищі, дозволило окреслити основні параметри універсальної концепції гендерних відносин усередині привілейованих верств Правобережної та Лівобережної України, домінантою якої стала теза про пріоритетне соціально-правове становище жінки.

3.2. Жінка і політика в українському історичному дискурсі

Органічною складовою фемінологічного сегменту в українській історіографії другої половини XIX ст. стала тема жінки у політиці – актуальна у контексті загальних соціокультурних процесів та на тлі поширеного наукового інтересу до феномена жіночого правління. Одним із перших в імперському історичному наративі цю тему порушив М. Карамзін, присвятивши працю Марфі Посадниці, котра намагалась протистояти самодержавним намірам Москви. Цією повістю, у якій яскраво розповідалось про політичні колізії навколо боярської опозиції, очолюваною Марфою Борецькою, на думку Н. Пушкарьової, було започатковано «жіночу тему» в російській історіографії¹.

Праця М. Карамзіна «Марфа Посадница, или Покорение Новгорода», що вийшла у 1802 р., стимулювала науковий інтерес до вивчення впливів інших відомих жінок минулих епох. Марфа Борецька продовжувала залишатись у центрі уваги дослідників. Разом з тим у великій кількості почали з'являтися праці, де аналізувалась дотичність жінок до політики. Здебільшого це були невеликі за обсягом, популярні за формою публікації, що друкувалися у періодичних виданнях, хоча вже робились перші спроби узагальнюючого аналізу жіночого правління². Історики з українського наукового середовища, серед яких В. Іконников, М. Костомаров, О. Лазаревський, Д. Мордовець, Й. Ролле, зацікавившись політичною кар'єрою окремих представниць жіночої статі, долучилися до висвітлення впливів жіноцтва на хід політичних подій, прийняття доленосних рішень. У кожного з дослідників існували власні пріоритети щодо вибору історичних

¹ Пушкарева Н. Л. Русская женщина: история и современность... – С. 11.

² Михневич В. О. Женское правление и его противники / В. О. Михневич // Исторический вестник. – 1882. – № 2. – С. 261–271.

жіночих постатей, своє бачення та розуміння місця жінки на політичному Олімпі. Основна увага в українській історіографії зосереджувалась на найбільш відомих жіночих особах, які у різні часи перебували при владі різного рівня, вели боротьбу за неї, вміло впливали на оточення або ж жорстоко розплачувались за свої злети.

У цьому історіографічному масиві дещо осторонь стоять праці Д. Мордовця та Й. Ролле, оскільки ці автори були не стільки вченими, скільки талановитими популяризаторами історії. Втім, їхня спадщина, включена до українського історичного наративу, доповнює загальну картину історіографічного процесу, окреслює її специфіку.

Ім'я Данила Мордовця у другій половині XIX ст. було вельми популярним, а сам він - людиною як талановитою і неординарною, так і суперечливою та неоднозначною. Нащадок козацького роду, автор численних історичних романів та оповідань, який виявив дивовижну плодовитість на цій ниві, Д. Мордовець був відомим публіцистом, етнографом, поетом і просто популяризатором історії. Більшість його творів присвячувалась українській тематиці. Серед гучних у той час романів та історичних оповідань Д. Мордовця були «Царь и гетман», «Сагайдачний», «Тимош», «Булава и бунчук», «Крымская неволя», «Дві долі» (роман, присвячений Юрію Хмельницькому та Івану Сірку), «Гайдамаччина», «Палий» та інші, значна частина яких за відомих обставин виходила російською мовою і лише деякі – українською.

До того ж Д. Мордовець вважався людиною високоавторитетною в українській громаді Петербурга і був «на той час ніби за проводиря українського життя у столиці»¹. Він листувався ледь не з усіма відомими українськими письменниками та громадськими діячами тієї доби. Серед його

¹Дорошкевич Г. Д. Мордовець як літературна і громадська постать (1830–1905) // ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 17301. С. 4.

кореспондентів були П. Куліш, М. Костомаров, О. Кониський, Б. Грінченко, М. Старицький, М. Драгоманов, І. Нечуй-Левицький, М. Лисенко, Олена Пчілка, М. Коцюбинський та ін. У 1896 р. широко відзначався 50-літній ювілей творчої діяльності Д. Мордовця, який буквально «розворушив українське громадянство».

Водночас багато непослідовностей, навіть історичних неточностей, яких припускався Д. Мордовець у своїх творах, брак критичної думки та чітко сформульованого громадянського та політичного світогляду, ускладнені хиткою індивідуальною вдачею самого письменника, сформували досить неоднозначне ставлення до нього сучасників і критиків. З критикою на адресу Д. Мордовця виступали М. Драгоманов, С. Єфремов. По-іншому сприймали та оцінювали творчість Д. Мордовця М. Костомаров та І. Франко. В одному з листів до Д. Мордовця, наголошуючи на його літературному таланті, М. Костомаров писав: «Ваша «Солдатка» превосходна, Данило Лукич! Ради Бога, пишите поболее. Вы теперь едва ли не лучшая надежда наша. Шевченка нет, Марко Вовчок портится сильно. Кулиш в восхищении от Ваших повестей...»¹ Окрім Петербурга та Києва, праці Д. Мордовця виходили у Львові. Високо оцінюючи його спадщину, І. Франко зазначав, що він був «великим майстром української мови», який завжди симпатизував Україні².

Про Д. Мордовця можна сказати, що він був демократом і консерватором одночасно, людиною принциповою і zarazом здатною до компромісів, як українофілом, так і русофілом. Можливо, саме через наявність цих суперечностей і протиріч феномен Д. Мордовця непросто піддавався вивченню та розумінню і, окрім поодиноких спроб дослідити

¹ Мордовцев Д. Н. И. Костомаров по моим личным воспоминаниям / Д. Мордовцев // Новь. – 1888. – № 16. – С. 212.

² Франко І. Данило Мордовець (Некролог) / І. Франко // І. Франко. Зібрання творів у 50-ти т. / І. Франко. – К. : Наукова думка, 1982. – Т. 36. – С. 43.

його, довгий час залишався поза увагою літературознавців та істориків. Постать, що відступає від заданих канонів, не укладається у заздалегідь відпрацьовані кліше, складно піддається дослідженню. Утім, творча спадщина Д. Мордовця – це пласт, без якого неможливо уявити собі український культурний простір другої половини ХІХ ст. і який, звичайно, не можна ігнорувати, осмислюючи тогочасну українську історіографічну традицію. Навіть перший і досить поверховий погляд на творчість історика дає підстави зробити висновок, що його праці, попри їхню неоднозначність, складають суттєвий доробок української історіографії, а спадщина є відбитком непростих соціокультурних, психологічних та ідеологічних процесів та настроїв, притаманних тодішньому українському петербурзькому середовищу.

Ураховуючи низку факторів – соціокультурні процеси, інтелектуальні зв'язки, психологічні особливості, закономірним виглядало те, що одна з перших спроб відобразити багатоманітну персоніфіковану картину жіночої історії у контексті політичних подій належала саме Д. Мордовцю. Його праця, видана 1874 р. у Петербурзі, структурована відповідно до чотирьох історичних епох (допетрівські часи, нова історія, в тому числі перша та друга половини ХVІІІ ст. і ХІХ ст.), являла собою галерею більш ніж півсотні жіночих образів. Їх відбір був здійснений за принципом впливовості та популярності. Героїня кожного сюжету виступала якщо не уособленням епохи в цілому, то, щонайменше, втіленням найбільш характерних її рис, потреб та прагнень. Д. Мордовець розглядав жінку як своєрідний «барометр», що фіксував стан суспільства, зміни у ньому та вказував на появу нових тенденцій. У цьому річизці було сформульовано науково-дослідницьке кредо історика-письменника, який проголосив, що без історії жінки «ніколи не буде повною і достатньо зрозумілою вся російська історія...»¹.

¹ Мордовцев Д. Русские исторические женщины. Популярныe рассказы по русской истории... – С. ХІ.

Разом із тим Д. Мордовець не проводив самостійного наукового дослідження, орієнтуючи свої історичні нариси, які він називав «популярними оповіданнями», на широку читацьку аудиторію. Він відверто визнавав, що вони є ніщо інше, як просто систематичне викладення більш-менш загальновідомих фактів із життя «історичних жінок». Проте цикл його біографічних нарисів не був позбавлений авторських висновків, аналогій, узагальнень, оскільки Д. Мордовець прагнув простежити не лише те, як жінки впливали на події, а й те, як час змінював жінок, пристосовуючи їх до нових політичних умов. Відомі історичні сюжети стали підґрунтям для формування власного авторського бачення жіночої історії, хоча й не позбавленого протиріч та суперечностей. Д. Мордовець висловив ряд точних і актуальних спостережень з приводу жіночої історії. На його переконання, кожна епоха висувала свої політичні, моральні та культурні ідеали, і вміння зрозуміти та відчувати їх, а також наслідувати та дотримуватись у житті багато в чому вирішували успіх жінки. Навпаки, відсутність подібної інтуїції оберталась для жінки поразкою і часто навіть особистою катастрофою. Ця думка Д. Мордовця проходить через декілька його нарисів.

Феномен княгині Ольги – однієї з перших відомих жінок у вітчизняній політичній історії – цікавив багатьох як українських так і російських дослідників XIX ст. Їй присвячувались монографії, численні статті у періодичних виданнях. Канонізована та міфологізована постать княгині стала однією з найбільш популярних і переважно позиціонувалась у літературі як ідеал жінки – мудрої правительки землі руської. Більшість історичних досліджень стосувалися місця її походження та хрещення. Включаючи Ольгу до свого зводу «Русских женщин», Д. Мордовець намагався з'ясувати, що саме могло приваблювати літописців і цілі покоління нащадків у цій жінці, популярність якої не знала часових меж. Він нагадував, що одним з найбільш відомих фактів її біографії була жорстока помста за вбивство свого чоловіка, вчинена «с редкой женской находчивостью и даже

изысканностью»¹. Дії Ольги у контексті ранньосередньовічної моралі видавались Д. Мордовцю логічними, а всенародне її вшанування і поклоніння у ХІХ ст. – анахронізмом і наслідком поширення стереотипів. Він віддавав належне княгині «как законодательнице и устроительнице русской земли», проте у його сприйнятті ідеал правительки поставав як суперечливий синтез політичної далекоглядності та людської жорстокості.

Д. Мордовець не надавав особливого значення національному походженню жінок, наближених до політики, зосереджуючись в основному на їхніх характерах, особистих рисах, здібностях, освіті. «Русскими женщинами» історик назвав дружину Ярослава Мудрого Інгігерду, Софію Вітовтовну, Олену Глинську, Софію Палеолог, Марину Мнішек, Мотрю Кочубеївну, Ганну Монс, Анастасію Скоропадську, Марту Скавронську, княжну Тараканову, пояснюючи свій вибір тим, що, незважаючи на різне походження, ці жінки були пов'язані із «східноруською землею» та її визначними подіями.

Найбільш цікавою для вченого виявилась характеристика жінок за, так званими, двома типами – «західним» та «східним». Одним з перших Д. Мордовець здійснив спробу такої класифікації. Симпатії історика були на боці жінок «західної Русі», до якої він відносив литовські та українські землі. Жіночий тип «східної», або Московської, Русі виглядав для нього менш привабливим, оскільки мав відбиток «теремного життя». Серед «західних» жіночих постатей допетрівської епохи Д. Мордовець звернув увагу на таких, як Софія Вітовтовна – донька великого князя литовського, що стала дружиною московського князя, Олена Глинська – племінниця нащадка старовинного князівського роду Михайла Глинського, яка зійшла на московський престол після одруження із Василієм ІІІ, Марія Гольшанська – волинська дружина князя Андрія Курбського.

¹ Мордовцев Д. Русские исторические женщины. Популярныe рассказы по русской истории... – С. 66.

«Західних жінок» історик зображував енергійними, ініціативними, такими, що мали гарну освіту, виховувались відповідно до вимог часу, активно впливали на політику, були незалежними у прийнятті рішень. Такі риси характеру, на думку історика, могли сформуватися завдяки сильним впливам європейських держав, а саме Польщі, Литви, Чехії, Моравії. Їхні традиції сприяли вихованню жіночої самостійності та самодостатності, забезпечуючи жінці почесне місце на сторінках історії¹. Так, Софія Вітовтовна, дружина московського князя, відзначилася тим, що «лично участвовала как умная и энергичная женщина в великом «собирании Русской земли», помогала своему сыну в управлении землею, попадалась в плен к врагам, выдерживала в Москве осады татар и других противников московского княжества и вообще значительно возвысила собой положение женщины в Русской земле, положение, столь обесцвеченное и приниженное удельными смутами и татарщиной»².

«Західними» жінками Д. Мордовець вважав і тих, які попри своє східне походження потрапили у сферу західних впливів. Серед них – Марфа Борецька, що зверталась до Литви, шукаючи захисту від наступу Москви. Не останню роль у політичному виборі М. Борецької відіграв фактор приватного життя. Вона, як писав Д. Мордовець, закохалась у Михайла Олельковича – представника знатного українського князівського роду. Жінкою «західного типу» історик називав московську княжну Олену Іванівну, що після одруження із великим князем литовським Олександром Казимировичем стала королевою польською та великою княгинею литовською.

Д. Мордовець звернув увагу на своєрідний феномен «західних» жінок, які, опинившись на московському престолі та отримавши корону, починали активно впроваджувати та підтримувати імперську політику своїх чоловіків –

¹ Мордовцев Д. Русские исторические женщины. Популярные рассказы по русской истории... – С. 139.

² Там само. – С. 59.

потенційних чи реальних противників їхніх батьківських родин, як це було з Оленою Глинською. «Фрондистські» демарші Михайла Глинського обернулись для нього врешті-решт тим, що рідна племінниця відправила його до в'язниці, аби він не зміг завадити у майбутньому її синові – Івану Грозному – обійняти московський престол. З Оленою Глинською пов'язували «все внутренние и внешние дела Московского царства до возмужалости Ивана Грозного»¹. Сам Д. Мордовець був вражений тим, як вміло «західні» жінки задавали тон політиці, опинившись наближеними до самих вершин східноросійської влади, як вміло вони маніпулювали своїми вінценосними чоловіками. Автор «Русских женщин» докладно розповів історію про те, як Василій III наважився навіть поголити бороду, аби подобатися молодій і модній Олені Глинській та бути схожим на «панів литовських». У той час це вважалося справою просто гріховною в Московській державі, де аж до початку XVIII ст. все ще лунали численні протести та виникали «сильные выходки против этого гнусного, эллинского обычая»².

Порівнюючи «західноруських» та «східноруських» жінок і висловлюючи симпатії на адресу перших, Д. Мордовець не міг не зазначити «чистоти нравів» та моралі жінок Московської Русі. Марію Гольшанську, з якою одружився князь Андрій Курбський, перебуваючи в українських землях, історик називав «західною жінкою». Але, на його думку, вона через свою легковажність та сумнівні моральні якості навряд чи була гідною дружиною для князя. Її незалежна поведінка відносно двох своїх попередніх чоловіків і третього – Андрія Курбського – не відповідала уявленням Д. Мордовця про шлюбні відносини і підлягала осуду. Аналізуючи ці колізії, заради справедливості, Д. Мордовець зазначав, що сам Курбський, «дитя своего времени, не был чужд его пороков и странностей», хоча остаточно

¹Мордовцев Д. Русские исторические женщины. Популярныe рассказы по русской истории... – С. 139.

² Там само. – С. 140.

історик дозволив собі зробити висновок, схожий на своєрідний вирок, винесений «західним» жінкам: «по сопоставлению женских личностей восточной или московской Руси с женскими личностями западной или литовской Руси, в отношении чистоты нравов, преимущество едва ли окажется на стороне женщин западной Руси...»¹

Історія розлучення А. Курбського та М. Гольшанської поставала не лише ординарним побутовим конфліктом між чоловіком та жінкою. Вона була уособленням значно глибшого соціокультурного зіткнення західного і східного менталітетів, яке врешті-решт визначило «сценарій» шлюбного розлучення, що опинився у центрі уваги істориків. На відміну від В. Іконникова та О. Левицького, для яких А. Курбський був красномовним уособленням східно-деспотичної традиції у ставленні до жінок, Д. Мордовець розпливався в оцінках, звинувачуючи жінок, зокрема М. Гольшанську, у недостойній поведінці.

Марфа Борецька так само не викликала у Д. Мордовця великої симпатії. Його обурювала поведінка зухвалої жінки, яка, будучи вже в літах, дозволила собі роман із Михайлом Олельковичем: «Честолюбивая Борецкая могла теперь надеяться иметь и наместника, и жениха, несмотря на то, что у нее самой были уже дети и внуки... Но она забыла свои лета для Великого Новгорода»². На перший погляд, Д. Мордовцю як людині демократичних переконань мали би імпонувати автономно-республіканські уподобання цієї жінки. Але стосунки між статями він сприймав і оцінював вельми консервативно, у межах загальнопоширеної на той час суспільної моралі. Попри демократичні тенденції другої половини XIX ст. у цій сфері продовжували домінувати християнські канони та усталені стереотипи.

¹ Мордовцев Д. Русские исторические женщины. Популярныe рассказы по русской истории... – С. 202.

² Там само. – С. 66.

Звернувшись до постаті Анастасії Скоропадської, Д. Мордовець переконливо довів, що початок XVIII ст. сформував новий образ жінки у політиці, уособленням якого стала дружина гетьмана Івана Скоропадського. Він промовисто назвав її «новой украинской женщиной» – на відміну від Мотрі Кочубеївни. Остання, на думку історика, була романтичним символом минулого часу і загинула через те, що не змогла оцінити нову геополітичну ситуацію, піддавшись своїм власним почуттям. Переконаний у тому, що А. Скоропадська була повною протилежністю Мотрі Кочубеївни, Д. Мордовець показав, як жорсткий прагматизм та природна жіноча інтуїція допомогли А. Скоропадській із доньки прилуцького купця стати «ясновельможною гетьманшею».

Хоча в цілому міркування Д. Мордовця з приводу зовнішньополітичних реалій та перспектив України не витримували критики, все ж таки А. Скоропадську він спробував оцінити об'єктивно, підкреслюючи: «Скоропадская вырвала из рук Матрены эту гетманскую булаву, потому что поняла, куда должна была тяготеть с этой булавой вся Малороссия: булава эта буквально очутилась в руках Настасьи Скоропадской, потому что муж ее, гетман Иван Скоропадский, человек слабый, безвольный, бесхарактерный, не умел держать эту булаву...»¹

Постаті, представлені у доробку Д. Мордовця, давали уявлення про складну картину жіночої історії, у якій в одних випадках жінки виступали сильними особистостями, здатними нарівні з чоловіками, а інколи й замість них керувати державами, в інших – ставали жертвами, приводом до розгортання політичних конфліктів. Такою, на думку Д. Мордовця, була історія Мотрі Кочубеївни. «...Измена Мазепы, тайный союз его с королями шведским и польским, и страшная гибель отца Матрены, сложившего голову

¹ Мордовцев Д. Русские исторические женщины. Биографические очерки из русской истории. Женщины первой половины XVIII ст... – С. 27–28.

на плахе за несчастную дочь свою и за всю Украину, и Полтавская битва, так вознесшая Петра и Россию, весь этот ряд великих исторических событий, отразившихся на всей судьбе русской земли и соседних с ней государств и сложившихся именно так, как они сложились: – все это неразрывно связано с именем Матрены Кочубей и с ее несчастной, роковой привязанностью к Мазепе», – писав історик, оцінюючи вплив цієї жінки на перебіг історичних подій¹.

З урахуванням процесів, які переживала українська історіографія упродовж другої половини XIX ст., та загальних суспільно-політичних трансформацій інтерес вітчизняних істориків поширювався на жінок, так би мовити, загальноімперського значення. Зокрема, фемінологічна спадщина В. Іконникова переважно присвячувалася аналізу жіночої влади, персоніфікованої російськими імператрицями та княгинями – неординарними особами, чия поведінка відрізнялась від стереотипних уявлень про жінку. Серед них – імператриця Єлизавета Петрівна, велика княгиня Наталія Олексіївна, княгиня Н. Долгорукова, княгиня К. Дашкова. Не оминув В. Іконников не менш легендарну особу – одну із своєрідних «фавориток» історичних досліджень – Марфу Борецьку, наголошуючи на її впливовості, рішучості та активності². Але найбільше уваги він приділив імператриці Катерині II, до феномена якої неодноразово звертався³. На підставі великої

¹ Мордовцев Д. Русские исторические женщины. Популярныe рассказы по русской истории... – С. 346.

² Иконников В. С. Борецкая Марфа Ивановна / В. С. Иконников // Русский биографический словарь / [под ред. А. А. Половцева]. – СПб., 1908. – С. 214–223.

³ Иконников В. С. Императрица Екатерина II как историк / В. С. Иконников // Военно-исторический вестник. – 1911. – № 1–2. – С. 13–24; Иконников В. С. Значение царствования Екатерины II / В. С. Иконников. – К.: Тип. Императорского университета св. Владимира, 1897. – 107 с.

кількості документів, що було характерним для його позитивістського методу, із притаманною йому вишуканою манерою викладу історик відтворив багатоплановий портрет Катерини II, підкреслюючи високу освіченість, розум, мудрість та навіть гуманність правительки, що присвятила себе поширенню освіти та долученню Росії до здобутків європейської культури. В. Іконникова, безперечно, цікавило «женское чувство Екатерины», що видно з його праці «Императрица Екатерина как историк», де він розглядає сприйняття Катериною II іншої знакової правительки княгині Ольги. Він пише з цього приводу: «Когда она пишет об Ольге, в славном происхождении и знатности рода которой она не сомневается, то обращает внимание на ее мужество и мудрость и тут же прибавляет, что Святослав, пока жива была его мать» мало приділяв уваги управлінню державою, в усьому покладаючись на неї¹. Історик був переконаний, що у цьому місці Катерина II намагалась провести прямі паралелі між собою та княгинею. Окрім цього, імператриця, на що також зверталась увага вченого, особливо наголошувала просвітительську діяльність княгині, стверджуючи, що завдяки їй стала процвітати слов'янська мова.

Ще однією «історичною фавориткою» Катерини II, на думку В. Іконникова, була царівна Софія, правлінню якої вона давала високу оцінку. Вчений звернув увагу на те, що портрет царівни Софії з усіма регаліями і повним титулом знову з'явився за часів Катерини II. Розмірковуючи над почуттями імператриці з приводу феномена жіночої влади, історик начебто відслідковував хід її думок щодо феномена Софії: «Я думаю, говорит она, что ей не была отдана справедливость... Она в течение нескольких лет руководила делами государства со всею проницательностью, которой возможно желать...Она была весьма способна царствовать. Ее честолюбие

¹ Иконников В. С. Императрица Екатерина II как историк ... – С. 18.

возбудило волнения, которые утихли лишь, когда ее заточили в монастырь»¹. В. Иконников був переконаний, що висловлюючись на адресу геніальності як Ольги, так і Софії, Катерина II тим самим прагнула поглибити аналогії між собою і попередніми жінками-правительками, аби зробити сприйняття жіночого правління природним, не менш значущим для суспільної думки, ніж чоловіче.

У національно окресленому фемінологічному дискурсі М. Костомарова, на відміну від В. Иконникова, історія жіночої влади висвітлювалась на ґрунті двох культур. З огляду на це його жіноча галерея була значно різноманітнішою: поряд з російськими вінценосними особами у ній були представлені й відомі українські жінки – дружини Б. Хмельницького, жіноче оточення І. Мазепи. Цю тему також репрезентували Марина Мнішек, царівна Софія, імператриці Анна Іоаннівна та Єлизавета Петрівна, що стали одними з об'єктів уважного вивчення у дослідженні М. Костомарова «Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей».

Відповідно до романтичної традиції кожний з образів, майстерно створених істориком, поставав багатограним, яскравим, в усій повноті суперечностей. Прихід жінки до влади, механізми її утримання, плата за перебування на престолі – ці питання створювали підґрунтя для осмислення вчинків представниць жіночої статі, пояснювали мотиви зробленого ними вибору. Імператриця Анна Іоаннівна представлена правителькою, схильною до пліток, з обмеженим інтелектом, убогістю розуму і здібностей, жінкою, «всем сердцем и душою погруженною в узкий мирок домашнего угла»², що, однак, не завадило їй протриматись на російському престолі упродовж цілого

¹ Иконников В. С. Императрица Екатерина II как историк... – С. 18.

² Костомаров Н. И. Императрица Анна Ивановна и ее царствование... – С. 281.

десятиліття. На противагу їй царівна Софія, незважаючи на свій молодий вік, як зазначає історик, «отличалась от других замечательным умом и способностями»¹. Проте це не стало запорукою утримання влади і вона змушена була закінчувати життя у монастирі. Праця над нарисом про царівну Софію знову повернула М. Костомарова до питання становища неординарних жінок у Московській державі. Історик схильний був думати, що «ум всегда очень уважался на Руси, и умной личности женского пола не трудно было заявить себя, если только в том семейном кругу, в котором она находилась, ослабнут связывающие ее путы монашеских приличий»². Щоправда, драматична розв'язка правління царівни Софії суперечила цій тезі, оскільки свідчила про те, що інтриги в боротьбі за владу часто виявляються сильнішими за будь-який розум. Примітно, що у цій праці вже змінена тональність щодо становища жінок у Московській державі з критичної на більш апологетичну порівняно з позицією історика у 1860-х роках.

Під час роботи над фундаментальними монографіями, присвяченими гетьманам Б. Хмельницькому та І. Мазепі, історик проявляв постійний інтерес до постатей їхніх дружин та найближчого жіночого оточення. З листування М. Костомарова з О. Лазаревським видно, наскільки важливим він вважав з'ясування деталей приватного життя гетьманів. Так, у 1877 р. він просив О. Лазаревського, аби той надіслав йому інформацію про дружину І. Мазепи : «Я о ней не знаю ничего, кроме того, что она была из Корсуни, когда Дорошенко послал Мазепу к туркам... есть известие о ее кончине в 1659 году (кажется), но как ее звали, какого рода была она и что такое за женщина – не знаю»³. В іншому листі М. Костомаров нарікав, що у

¹ Костомаров Н. И. Царевна София...– С. 212.

² Там само. – С. 212.

³ Житецький І. Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова... – С. 100.

документах, з якими йому доводиться працювати у московських архівах, мало свідчень про сімейне та домашнє життя: «вот почему даже до сих пор я не знал, кто такая была жена Мазепы и узнал только от Вас». І знову звертається з проханням: «Сделайте милость, исполните Ваше обещание: пришлите сведения о госпоже Мазепе...»¹ М. Костомаров також просив О. Лазаревського повідомити його, яка з трьох дружин Б. Хмельницького була вдовою з дітьми. Назагал жіночі образи в обох зазначених монографіях М. Костомарова органічно вписані у контекст подій, доповнюючи образи гетьманів та представляючи такими, якими їх уявляв історик-романтик.

Роботу над «Богданом Хмельницьким» історик розпочав іще на засланні у Саратові. Вперше ця праця була опублікована у журналі «Отечественные записки» 1857 р. (№ 1–7) під назвою «Богдан Хмельницкий и возвращение Южной Руси к России». У 1859 р. окремим виданням вийшли два, а у 1876 р. – три томи дослідження, яке вже мало назву «Богдан Хмельницкий»². Загалом за життя автора ця праця перевидавалася тричі (останній раз у 1884 р.) та принесла йому майже фантастичний успіх³.

У житті Б. Хмельницького, як і в історичних подіях середини XVII ст., що відбувались в Україні, фатальну роль М. Костомаров відводив другій дружині гетьмана – Олені Чаплинській, значною мірою пов'язуючи з нею «зав'язку всієї драми, яку в народі назвали Хмельниччиною»⁴. За версією

¹ Житецький І. Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова... – С. 101.

² Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – Прага, 1923. – С. 96.

³ Ясь О. Історія як сюжет: представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М. І. Костомарова / О. Ясь // УІЖ – 2007. – № 2. – С. 90.

⁴Костомаров М. І. Богдан Хмельницкий. Исторична монографія / М. І. Костомаров. – Дніпропетровськ : Січ, 2004. – С. 488.

історика, саме конфлікт за Олену між Чаплинським та Хмельницьким став детонатором розгортання національно-визвольної війни в Україні. Окрім того, ця «загадкова жінка», яку гетьман «кохав пристрасно», стала причиною родинної драми, що вплинула на весь подальший душевний стан Б. Хмельницького. Побутова історія, яка відбулась на фоні доленосних політичних подій, могла видатися, на перший погляд, малозначущою, хоча «за впливом на серце героїв епохи» вона була «набагато важливішою, ніж може здатися», як визначав сам М. Костомаров. Йшлося про роман О. Чаплинської «на стороні» та страту обох коханців за наказом гетьмана. М. Костомаров детально змалював цю сцену: «Винних роздягли догола, зв'язали разом у такому вигляді, у якому вони чинили перелюб (*sicut erant in actione adulterii*) і повісили»¹. Вже тоді М. Костомаров був переконаний у тому, що «трагічна тривога», яка запанувала після цього у душі гетьмана, надломила його психологічно і можливо стала «однією з причин сумного закінчення війни»². Ця тема не давала історикові спокою до кінця життя. Нагадаємо, що М. Костомаров мав намір написати п'єсу про Богдана Хмельницького, приділивши особливу увагу другій дружині гетьмана.

Відомий діалог Б. Хмельницького з польським послом, який передав листа та коштовності для дружини гетьмана від польської королеви з проханням про заступництво і допомогу, був використаний М. Костомаровим, аби показати впливовість третьої дружини гетьмана – Ганни Золотаренко, її безпосередню причетність до політичних подій. Як відомо, невдовзі після страти Чаплинської, Б. Хмельницький одружився втретє. Його дружиною стала Ганна Золотаренко. Її вплив на гетьмана та політику в цілому став предметом розвідок багатьох українських істориків, зокрема О. Лазаревського, Й. Ролле, В. Липинського, Н. Полонської-Василенко.

¹ Костомаров М. І. Богдан Хмельницький. Історична монографія... – С. 488.

² Там само.

Історик майстерно передав психологічний стан гетьмана, водночас акцентуючи увагу на статусі його дружини: «Хмельницький прочитав, просльозився і, піднявши до неба очі, прорік: – Боже всемогутній! Що значу я перед лицем Твоїм? Черв'як нікчемний! І ось який знак подарувала мені милість Твоя, що до моєї Ганни найясніша королева польська пише листа й удостоює її просити заступництва переді мною»¹. Цей епізод як один з найвагоміших аргументів впливовості Ганни Золотаренко й надалі широко використовуватиметься у працях істориків, присвячених Хмельниччині.

Що ж до Мотрі Кочубеївни, то М. Костомаров писав про неї як про «ограниченное женское существо»². Утім, на його думку, вона відіграла центральну роль у трагедії, що привела до «рокової вражды» між Кочубеєм та Мазепою і, як наслідок, виявилась фатальною для всієї України. Вчений докладно розповів історію пристрасного захоплення І. Мазепи своєю юною хрещеницею, наводячи уривки з його листів до неї, надрукованих ще 1859 р. в першому часописі «Чтений в Императорском московском обществе истории и древностей». При цьому романтик Костомаров усе ж таки не сповнився співчуття до цієї «романтичної історії», характеризуючи гетьмана як «большого женолюбца», яким той був «от молодости до глубокой старости»³. Вірний своїм народницьким переконанням, М. Костомаров був нестримний щодо критики окремих вчинків Мазепи, зокрема його роману з Мотрею.

Якщо у ставленні до Олени Чаплинської і Мотрі Кочубеївни у дослідженнях історика відчувається те, що С. Павличко назвала «жінконенависництвом»⁴ його прозі, то мати І. Мазепи Марія-Магдалена представлена мудрою, розважливою жінкою, здатною брати участь у

¹ Костомаров М. І. Богдан Хмельницький... – С. 722.

² Костомаров Н. И. Мазепа / Н. И. Костомаров. – М. : Республика, 1992. – С. 208.

³ Там само. – С. 205.

⁴ Павличко С. Фемінізм... – С. 13

непростих політичних комбінаціях. Вона була ігуменею київського жіночого Печерського монастиря, активною політичною діячкою, безпосередньо дотичною до складних історичних колізій початку XVIII ст. Відомі подорожі Марії-Магдалени до Москви, де вона відвідувала патріарха, царів Івана та Петра й царівну Софію з метою зміцнення становища свого сина. Через неї гетьман мав намір також налагодити зв'язок із польськими та шведськими політичними колами. Особливо буде звеличений цей образ в українській історіографії на початку XX ст., коли у її державницькому напрямі зміняться акценти щодо постаті самого Мазепи.

Попри неприйняття істориком політики гетьмана Марія-Магдалена залишалася поза критикою. Образи трьох жінок – матері Мазепи, його сестри та Мотрі Кочубеївни, що виявилися втягнутими у вир політичних подій, стосунки жінок з гетьманом, дозволили М. Костомарову відтворити складність постаті самого гетьмана, якою вона уявлялась історикам народницького напрямку в історіографії.

Наукова спадщина О. Лазаревського відбиває неабиякий інтерес ученого до теми жіночої участі у політиці. Публікація різноманітних матеріалів, коментарі до них, докладні описи відомих козацько-старшинських родин свідчили про спроби О. Лазаревського реконструювати портрети впливових жінок на підставі історичних джерел, що були у його розпорядженні. Зокрема, завдяки зусиллям О. Лазаревського з'явилися нові відомості про суттєву впливовість третьої дружини Б.Хмельницького. Досліджуючи один з документів, а саме перелік грамот та універсалів, виданих Густинському монастирю на маєтності, історик натрапив на згадку про універсал від 22 липня 1655 р., виданий та підписаний Ганною Золотаренко¹. Універсал забороняв «обывателям прилуцким» втручатись у земельні справи Густинського монастиря. Документ надзвичайно зацікавив

¹ Лазаревский А. Властная гетманша / А. Лазаревский // КС. – 1882. – Т. 1. – № 1. – С. 213–214.

ученого, адже, як він вважав, випадків передання влади дружині за звичаями Війська Запорізького до того моменту не існувало.

Йшлося про той самий універсал, який згодом використає В. Липинський. Як визнаний лідер державницького напрямку в українській історіографії, вчений у своїй праці «Україна на переломі 1657–1659», що вийшла у Відні 1920 р., звернув увагу на приватне життя гетьмана, але при цьому свідомо уникав тих фактів його біографії, що могли би внести дисонанс у цілісність образу провідника національно-визвольного руху, виразника ідеї «абсолютистської влади, яка стоїть понад усім». Зосередившись саме на третій дружині Б. Хмельницького, В. Липинський стверджував, що наділення її правом підписувати універсали свідчило про намагання гетьмана реалізувати модель правління за європейським зразком, у якій дружини монархів були безпосередньо долучені до влади. Історик опублікував важливу інформацію про віднайдення у Кракові оригіналу універсалу, підписаного гетьмановою дружиною і з родовим гербом Б. Хмельницького «Абданк». Навіть не володіючи багатим джерельним матеріалом, В. Липинський усвідомлював, що жіноча компонента в історичних подіях не могла не бути важливим фактором.

Оскільки сферою інтересів О. Лазаревського була історія козацько-старшинських сімейств Лівобережної України, то у поле його дослідження потрапили жінки з середовища козацької верхівки. Крім останньої дружини Б.Хмельницького, вчений, спираючись на великий масив особисто віднайдених джерел, найбільш докладно зупинився на постаті Н. Скоропадської та обґрунтував справедливості відомого прислів'я «Іван носить плахту, а Настя булаву». Називаючи Н. Скоропадську «красавицею и умницею», О. Лазаревський підкреслював, що вона належала до найбільш помітних жінок свого часу, вирізнялась надзвичайною енергією, талантом

впливати на свого високопосадового чоловіка та його оточення, вмінням маніпулювати людьми, підкоряти обставини та досягати поставленої мети¹.

Жіноча складова, персоніфікована образом Н. Скоропадської, виявилась одним із впливових аргументів для історика у його спробах позбавити українську історіографію деяких стереотипів, зокрема присутніх у концепції «Історії Русів». На думку вченого, наказний гетьман П. Полуботок був не народним героєм, а «героєм шляхты», який отримав гетьманську булаву саме завдяки активному сприянню Н. Скоропадської, оскільки був її близьким родичем. Саме вона була «главным решителем вопроса, в чьи руки будет отдана судьба семьи умершего гетмана»². За версією історика, І. Скоропадський підтримував кандидатуру Д. Апостола, проте той, зважаючи на впливовість та активність Настасії Марківни, відмовився втручатися у справи, де «верховодила» ця жінка.

Попри те, що ставлення О. Лазаревського до козацької старшини було досить критичним, він намагався дотримуватися об'єктивності щодо «ясновельможної» гетьманші, віддаючи належне її неординарності. Навряд чи йому імпонували такі риси, як «ловкость», з якою вона роздавала хабарі у Москві для залагодження справ, або, навпаки, приймала дорогі подарунки у гетьманській резиденції. Констатуючи історичні факти, він уникав остаточних оцінок на адресу Н. Скоропадської, високо оцінював її здібності вміло розпоряджатись гетьманськими маєтностями по смерті чоловіка та утримувати їх всупереч боротьбі, що розгорнулася між претендентами³. У більшості випадків О. Лазаревський обмежувався стриманими коментарями і всіляко

¹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии... – Т. 1. – С. 36–37.

² Лазаревський А. Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII века / А. Лазаревський // Русский архив. – 1880. – Т. 1. – С. 193.

³ Лазаревский А. Люди старой Малороссии. Семья Скоропадских / А. Лазаревский // Исторический вестник. – 1880. – Т. II. – С. 719.

засвідчував свою нейтральну позицію, залишаючи право висновку за читачем.

Тема жіночого впливу на хід політичних подій знайшла відбиття й у матеріалах, що стосувались гетьмана І. Мазепи. О. Лазаревський доклав багато зусиль, аби з'ясувати, що за особа була дружиною гетьмана. Результатом його наукового пошуку стала публікація в «Киевской старине»¹. У часописі було надруковано також матеріал про племінницю І. Мазепи², а в «Русском архиве» – листи гетьмана до Мотрі Кочубеївни та її батька³. Якщо історію кохання Мазепи і Мотрі історик, на відміну від М. Костомарова та Д. Мордовця, майже не коментував, то відповідь гетьмана на лист ображеного В. Кочубея не залишив поза увагою. У властивому для нього іронічному стилі він схарактеризував гетьманський лист як «замечательный по тому тону, в котором Мазепа нашел нужным отвечать». Мазепа знімав з себе будь-які звинувачення, котрі йому закидалися батьком Мотрі, і натомість звинувачував дружину В. Кочубея в «гордості та високоумії», через що начебто страждала їхня донька і шукала захисту в гетьмана, переховуючись у його будинку. Лист не лише передавав важливі деталі конфлікту між колишніми близькими друзями, а й демонстрував дипломатичну вишуканість гетьмана, з якою він намагався відновити мир зі своїм найближчим оточенням. Проте загалом народник О. Лазаревський поділяв критичне ставлення М. Костомарова до І. Мазепи, маючи до гетьмана свої «претензії».

¹ Лазаревский А. На ком был женат Мазепа / А. Лазаревский // КС. – 1888. – Т. 21. – № 5. – С. 43–45.

² Лазаревский А. Исторические мелочи. Племянница Мазепы / А. Лазаревский // КС. – 1894. – Т. 45. – № 5. – С. 357–360.

³ Лазаревский А. Очерк малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII – XVIII вв. / А. Лазаревский // Русский архив. – 1876. – Т. III. – С. 442.

Спробу узагальнити жіночі впливи на хід української історії середини XVII ст. було зроблено у дослідженнях історика і белетриста Й. Ролле. Його праця «Женщины при Чигиринском дворе» з'явилась у «Киевской старине» 1894 р. Окреслюючи мету дослідження Й. Ролле зазначав: «...Мы постараемся обрисовать двор и обстановку гетмана и в особенности проследим роль женщины, ее влияние и значение при этом дворе. Это не лишено интереса. Известно, что во время военных бурь Хмельниччины погибла масса женщин – как местных уроженок, так и привилегированных шляхтянок, большая часть их в качестве предмета местной торговли поступала в продажу на бахчисарайский и константинопольский рынки, но немало осталось на месте, среди новых условий общественности, неожиданно выступившей на историческую арену»¹. Крім того, у праці, орієнтованій на польськомовну аудиторію (Й. Ролле писав польською мовою), історик прагнув якщо не розвіяти, то хоча би похитнути стереотипи щодо Б. Хмельницького у польського читача. Зокрема, він поширював думку про те, що чигиринський осідок гетьмана, в основному завдяки зусиллям його третьої дружини, ставав дедалі більше подібним до європейських дворів. Виходячи з романтичного уявлення про королівський двір, він надавав таких самих ознак і чигиринському оточенню гетьмана, застосовуючи для більшої переконливості європейську лексему.

Серед жінок, присутніх при гетьманському дворі упродовж Хмельниччини та Руїни, особлива увага приділялась тим, що мали найбільший вплив на політичну ситуацію. Передусім аналізуючи постаті трьох дружин Б. Хмельницького, Й. Ролле показав, що вони суттєво відрізнялись одна від одної, а отже їхнє місце у вирі історичних подій було нерівнозначним – так само, як і ставлення до них гетьмана. Характеристика

¹ Dr. Antoni I. [Ролле Й.] Женщины при Чигиринском дворе / Dr. Antoni I. [Ролле Й.] // КС. – 1894. – Т. 44. – № 1. – С. 107–108.

Ганни Сомко – першої дружини Б.Хмельницького і матері його чотирьох дітей – обмежувалась тим, що вона була, «спокойного нрава», «тщедушная», «болезненная», цілком занурена у домашнє господарство. Освіту гетьмана та його життєвий досвід історик вважав причинами, які забезпечили йому домінування над першою дружиною і унеможливили її впливи на події. Такий висновок недвозначно демонстрував погляди самого дослідника. На переконання Й. Ролле, перебування у турецькому полоні не пройшло для гетьмана безслідно і сприяло тому, що «Богдан должен был усвоить... некоторого рода пренебрежение к женщине, этому покорному орудию в руках повелителя-мужа, почти невольнице»¹. Ставлення гетьмана до Олени Чаплинської було вже іншим і, як вважав історик, вона була близькою до того, аби впливати на політику, оскільки гетьман палко кохав «степную Елену». Проте вона, «пустая, легкомысленная щеголиха», не зуміла скористатися зі свого становища. «Судя по дошедшим известиям, «степная» Елена... не принимала участия в общественных делах и выступала лишь в подчиненной роли хозяйки, угощающей гостей своего мужа, а главным образом его самого. Некоторые полагают, что она делала так с целью угодить своему господину и таким образом приобрести на него и его окружение влияние, но... влияние это ни в чем не заметно. Наряженная в дорогие материи и бархат, в бриллиантовом ожерелье, диадеме и с великолепными перстнями на пальцах, она во время приемов наполняла золотые кубки обыкновенной водкой и подносила гостям, набивала «люльки»².

Образ Ганни Золотаренко, представлений Й. Ролле, відрізнявся низкою позитивних характеристик. На його думку, вона була «серьезная и скромная,

¹ Dr. Antoni I. [Ролле Й.] Женщины при Чигиринском дворе / Dr. Antoni I. [Ролле Й.] // КС. – 1894. – Т. 44. – № 1. – С. 111.

² Dr. Antoni I. [Ролле Й.] Женщины при Чигиринском дворе / Dr. Antoni I. [Ролле Й.] // КС. – 1894. – Т. 44. – № 1. – С. 123–124.

вероятно, более развитая, нежели ее предшественницы»¹. Й. Ролле повідомляє деякі подробиці з біографії Ганни, обґрунтовуючи її суттєвий вплив на гетьмана та його політику останніх років правління. Підтверджуючі широкі повноваження та великий вплив на гетьмана його третьої дружини, Й. Ролле використав вже відомі на той час документи а саме, опублікований О. Лазаревським універсал Густинському монастирю за підписом Ганни Золотаренко та лист до неї польської королеви, на який посилався М. Костомаров у праці «Богдан Хмельницький». Дбаючи про авторитет свого чоловіка, вона встановила новий порядок у гетьманському дворі. Прийоми проводились відповідно до європейського дипломатичного етикету. Сама Ганна мала власний жіночий придворний штат, писаря, гайдуків. Під її впливом гетьман «сделался мягче, спокойнее на время»². Крім того, нова дружина зуміла зорієнтуватись у непростому сімейному оточенні Б. Хмельницького, знайшла порозуміння з його доньками та їхніми чоловіками.

Під цим кутом зору Й. Ролле віднаходить у політичних перипетіях 1654 р. «жіночий слід». За його версією, Ганна з часом узяла бік «московської партії» і, можливо, вплинула на вибір Б. Хмельницького щодо укладання союзу з Московією. Сильний вплив на гетьмана, як вважав автор, мали двоє її братів, які завдяки породичанню з гетьманом стали корсунським та ніжинським полковниками. Іван Золотаренко відіграв не останню роль у подіях 1654 р. Про нього Й. Ролле писав: «Иван, как более способный, руководит сестрою, а через нее и гетманом; он решает судьбу батогских пленных; часто исполняет должность наказного гетмана в 1653 и 1654; тогда же во главе отряда он воюет в Белоруссии, помогает царю Алексею

¹ Dr. Antoni I. [Ролле Й.] Женщины при Чигиринском дворе / Dr. Antoni I. [Ролле Й.] // КС. – 1894. – Т. 44. – № 2. – С. 291.

² Там само. – С. 292.

Михайловичу... За это он получил награды, выделявшие его из толпы: царь отдает ему в потомственное владение Батуриин...»¹.

Олена Виговська – дружина наступника Богдана Хмельницького стала втіленням нових тенденцій у Чигирині, які проявились у формуванні привілейованої козацької верстви та її поступовому домінуванні. Дружину І. Виговського – «панну Стеткевич», що мала родинні зв'язки з князями Четвертинськими, Сангушками, Тишкевичами та іншими не менш знаними родинами, Й. Ролле описував як жінку, котра мала великий вплив у гетьманській столиці завдячуючи саме своєму походженню. Вважаючи знаковим її в'їзд до Чигирина, він докладно описав подробиці ескорту нової гетьманши, подібного до королівських. Її супроводжував величезний почет, що складався з родичів, обслуги, кондитера, шевця тощо. «В авангарде кортежа ехала музыка и несколько сотен лейб-гвардии; далее французская карета везла гетманшу и ее невестку, жену Юрия Стеткевича; затем придворные дамы и девицы в богато убранных колясках, разряженные в пух и прах... Все это великолепие произвело сильное впечатление на горожан; ясно было, что доступ в «светлицы» гетманши будет не так легок, как прежде»². О. Виговська не дуже долучалася до політичних справ, залишаючись символом європейської вишуканості «Чигиринського двору».

На тлі жіночої історії Й. Ролле представив свою версію політичного фіаско, якого зазнав І. Виговський. Нововведення дружини нового гетьмана, як вважав історик, не були сприйняті козацькою спільнотою і стали однією з причин формування недовіри до нього. Поміж інших закидів опозиція звинувачувала І. Виговського у тому, що він одружився з польською шляхтянкою.

¹ Dr. Antoni I. [Ролле Й.] Женщины при Чигиринском дворе / Dr. Antoni I. [Ролле Й.] // КС. – 1894. – Т. 44. – № 2. – С. 291.

² Dr. Antoni I. [Ролле Й.] Женщины при Чигиринском дворе / Dr. Antoni I. [Ролле Й.] // КС. – 1894. – Т. 44. – № 3. – С. 515.

Водночас Й. Ролле намагався показати, що навіть знатним жінкам не завжди вдавалося зайняти самостійну позицію у політичних процесах. Інколи вони ставали жертвами політичних маніпуляцій, будучи поза своїм бажанням втягнуті у політику. Якщо Ганна Золотаренко і Олена Виговська показані як відносно самостійні постаті, то Розанда Лупул – дружина Тимоша Хмельницького – виглядала як жертва і заручниця військових союзів та драматичного перебігу подій середини XVII ст. Ці сюжети знайшли також висвітлення і в інших матеріалах, опублікованих у «Киевской старине»¹. Попри високе походження, наближеність до гетьманської родини та поважне ставлення до неї Б. Хмельницького Розанда Лупул показана істориком як пригнічена, самотня, нещасна жінка². Він вважав, що причиною такого стану була не об'єктивна ситуація, у яку потрапила молода жінка, а її східне виховання та «двукратное пребывание в серале», які позбавили її «всякой самостоятельности, а, быть может, приучили к безусловному повиновению»³.

Таким чином, використовуючи численні джерела та літературу, Й. Ролле окреслив широкий спектр проблем, зумовлених темою жіночої присутності у політиці, зокрема впливи жінок на чоловіків-правителів та на хід історичних подій, спроможність чи неспроможність представниць жіночої статі скористатися своїм становищем, вміння вибудувати модель власної поведінки і стосунків з найближчим оточенням.

¹ Венгрженовский С. Свадьба Тимоша Хмельницького / С. Венгрженовский // КС. – 1887. – Т. 17. – № 3. – С. 469–493; – Т. 18. – № 5. – С. 26–51); Л-в П. [Лебединцев П.] Две поправки к статье «Свадьба Тимоша Хмельницького / Л-в П. [Лебединцев П.] // КС. – 1887. – Т. 18. – с № 6/7. – С. 26–51.

² Dr. Antoni I. [Ролле Й.] Женщины при Чигиринском дворе / Dr. Antoni I. [Ролле Й.] // КС. – 1894. – Т. 44. – № 2. – С. 300.

³ Там само. – С. 303.

Більшість фемінологічних праць, як бачимо, свідчать про спроби вписати жінку в політичну історію та представити її учасницею процесу. Разом із тим написані з дотриманням традицій, домінуючих в українській історіографії XIX ст., вони відображали «чоловічий» погляд на жіночу присутність крізь призму романтизму й позитивізму та мали здебільшого дескриптивний характер. Героїнями національно орієнтованого фемінологічного дискурсу (М. Костомаров, О. Лазаревський, Й. Ролле) передусім стали жінки з оточення гетьманів Б. Хмельницького, І. Мазепи, І. Виговського, І. Скоропадського. Національний чинник у нарисах Д. Мордовця, спрощений і маловиразний, зайняв підпорядковане місце, поступаючись політичним, культурним, психологічним аспектам жіночої історії. Попри це українська складова все ж була присутня у нарисах Д. Мордовця, оскільки доля багатьох його героїнь в той чи інший спосіб нерозривно пов'язувалася з Україною: княжна Тараканова мала українське коріння, будучи донькою Олекси Розумовського та Єлизавети Петрівни; сестра Марини Мнішек була дружиною Костянтина Вишневецького; Марфа Борецька мала «ніжні почуття» до Михайла Олельковича; навіть княгиня Наталія Долгорукова-Шереметєва після тривалих поневірянь опинилась у київському монастирі. Невіддільними від історії Гетьманщини були долі Мотрі Кочубеївни та Анастасії Скоропадської. Водночас політична влада розглядалась як чинник, що виявлявся домінантним у самоідентифікації жінок, дотичних до політики.

Послугуючись принципом, що вчений викладає тільки факти, а читач сам повинен сформулювати своє ставлення до подій та історичних постатей, історики були обережними щодо висновків та винесення «вироків». Утім, у деяких дослідженнях відбилися і авторські емоції стосовно жіноцтва, наближеного до політичних процесів, а саме симпатії чи антипатії, співчуття, засудження, захоплення, розчарування тощо. Разом із тим портрети ключо-

вих жіночих постатей, змальовані українськими істориками другої половини XIX ст., демонструють їхнє розуміння місця жінки у політиці – з урахуванням потреб часу, історіографічної кон'юнктури, світоглядних позицій авторів, а також їхніх наукових смаків та морально-етичних принципів.

3.3. Історичні дослідження релігійного життя жіноцтва

Друга половина XIX ст. в історіографії позначилась підвищеним інтересом до історії релігії та церкви, особливо їхніх впливів на різні сторони людського життя, шлюбні та сімейні традиції зокрема. Цей інтерес стимулювався суспільними трансформаціями та поширенням нових морально-етичних принципів. У Російській імперії на той час готувалась реформа церковного суду, наріжним каменем якої було питання шлюбних розлучень. Церква неодмінно культивувала ідею нерозривності шлюбу як союзу, що укладався «на небесах», активно поширюючи її у громадській свідомості. Крім того, реформа мала визначити, чи залишати справи шлюбних розлучень під юрисдикцією духовної влади, чи передавати їх до світських установ. Церковні інституції намагались відстоювати непохитність власних позицій, не бажаючи втрачати контроль над сферою приватного життя людини.

Віддавна шлюб міг бути розірваний лише духовною консисторією за поданням одного з подружжя, що завжди означало ускладнення у регламентації процедури. Підставою ж для розлучень у другій половині XIX ст. залишалися практично ті самі обставини, що колись були визначені церквою, а саме: доведена невірність чоловіка або дружини, причому докази мали надаватися свідками; неспроможність вступати у шлюбні відносини; вирок суду, що позбавляв прав на майно або передбачав ув'язнення, і, нарешті, відсутність одного з подружжя упродовж тривалого часу з невідомої причини. Закладена церковною традицією незмінність подружнього статусу

оберталась як моральними, так і правовими проблемами для різних суспільних верств. Один з вагомих аргументів церкви полягав у тому, що народ, мовляв, завжди розглядав шлюб як виключно релігійний акт. Утім, розвиток суспільства вносив свої корективи у шлюбні відносини, і церковні регламентації інколи виглядали явним анахронізмом. У різних верствах суспільства дедалі більше зростало неприйняття довічного шлюбного зв'язку, і, незважаючи на те, що церкви (православна, римокатолицька, грекокатолицька) протестували проти розлучень, переконання у непорушності шлюбу поступово послаблювалися.

Упродовж другої половини ХІХ ст. у російській історичній науці з'явилися праці, в яких історія жіноцтва розроблялася з урахуванням релігійних чинників¹. До цієї сфери наукових досліджень долучилися українські історики, етнографи, правознавці. Впливи християнства на формування родини, морально-етичні норми громадської поведінки, участь церкви у процедурі укладання та розірвання шлюбу, її причетність до культивування образу жінки як спокусниці та втілення гріховності – ці теми набули поширення в українській історіографії. М. Владимирський-Буданов, М. Грушевський, М. Драгоманов, О. Єфименко, О. Загорівський, В. Іконников, М. Костомаров, О. Левицький, Ю. Сіцинський І. Франко не оминули цих проблем, неодмінно приділяючи їм увагу в тому чи іншому ракурсі. На кінець ХІХ ст. ця проблематика отримала остаточне утвердження у фундаментальній праці М. Грушевського «Історія України-Руси», якій судилося стати не лише втіленням офіційного визнання української історіографії, а й символом національного відродження.

¹ Надеждин А. Права и значение женщины в христианстве / А. Надеждин. – СПб., 1873. – 183 с. ; Дубакин Д. Влияние христианства на семейный быт русского общества в период до времени появления «Домостроя» / Д. Дубакин. – СПб., 1880. – 188 с.

Історично-фемінологічні студії, що репрезентували жінку крізь призму релігійних чинників, мали багатофункціональну спрямованість. Вони були покликані, по-перше, реконструювати історичний процес утвердження християнських традицій у приватній сфері, відтворити механізми їхніх впливів на родину та її членів, по-друге, сприяти поширенню ліберально-демократичних ідей у суспільстві, по-третє, здійснювати культурологічну місію. Різноманітні фемінологічні сюжети з релігійною компонентою відкривали перспективи для осмислення актуалізованих національним відродженням історично-культурних процесів, конфесійних трансформацій української еліти, православно-католицького протистояння, протестантських впливів в українському середовищі тощо. Все це мало сприяти усвідомленню історичного вибору України, її місця у системі європейської цивілізації та культури.

Романтична традиція в історіографії розглядала релігійне забарвлення як неодмінну ознаку жіночого ідеалу, що яскраво відобразилось у творчості М. Костомарова. Історик виходив із власної світоглядної позиції, вважаючи релігію абсолютною цінністю і пов'язуючи перспективи щодо зміни світу, людини, долі України та її народу з потенційними можливостями християнства. Значущість християнства для нього, як і для інших членів Кирило-Мефодіївського братства, зумовлювалась його потужним етичним потенціалом та моральною силою. Разом із тим М. Костомаров сприймав релігію, розмежовуючи її на світогляд, церковну історію і богословську систему, що дозволяло йому критично оцінювати прояви візантійських впливів на сімейні традиції, звертаючи увагу на наявність подвійних моральних стандартів у суспільстві. Розглядаючи моральний стан московського боярського середовища XVI–XVII ст., він різко засуджував жіночу та чоловічу невірність, повселюдне нехтування нормами християнської моралі. Таке явище, як перелюбство, попри те, що воно вважалось тяжким гріхом і жорстоко каралось правовою системою, М. Костомаров характеризував як соціальний феномен, який мав під собою

підґрунтя у вигляді політичної деспотичної системи. Відповідно до переконань історика, моральний стан суспільства пояснювався відсутністю внутрішньої та зовнішньої свободи.

Не менш актуальним виглядав інший блок проблем, що розглядалися М. Костомаровим, – усвідомлення чи неусвідомлення, відповідно до християнських канонів, аморальності вчинків у тогочасному московському соціумі. Існування подвійних моральних стандартів, як вважав історик, було тоді певною нормою. З огляду на це патріархальна традиція на рівні громадської думки поблажливо ставилась до чоловічої розпусти і водночас була нетерпима до жіночої. Для зображення бруталності московського боярського середовища М. Костомаров не шкодував різких фарб. «Очень часто, – писав історик, – знаменитые бояре, кроме жен, имели у себя любовниц, которых доставляли им потворенные бабы, да сверх того не считалось большим пороком пользоваться и служанками в своем доме, часто насильно. По известиям одного англичанина, один любимец Алексея Михайловича завел у себя целый гарем любовниц, и так как жена его была этим недовольна, то он почел лучшим отравить ее. Вообще же мужчине и не вменялся разврат в такое преступление, как женщине». Не кращим був стан моралі й у середовищі «простих людей», і історик наводив приклади негарної поведінки як самих жінок, так і такого ж поводження з ними їхніх чоловіків, називаючи подібні стосунки «распущенностью наглых форм». На його думку, більшість людей не могли не усвідомлювати, що здійснюють гріх, адже церква регулярно нагадувала про це та засуджувала подібні явища. Проте захоплення формальними сторонами християнства, сприйняття його переважно як обрядовості, а не за сакральною глибинністю, призводили до того, що люди не відмовлялися від спокус.

У контексті подвійності морально-етичних стандартів, закладених «Домостроєм», М. Костомаров також проаналізував сферу стосунків між батьками та дітьми. Зазначалося, що, з одного боку, церква оголошувала повагу до батьків священною та інтерпретувала її як своєрідну за поруку

довгого та щасливого життя людини. Водночас покірність дітей батькам, як вважав історик, була скоріше рабською, аніж свідомою, а влада батьків над ними мала вигляд сліпого деспотизму, прикритого «ложною святостью патриархальных отношений»¹. Чим послідовніше батьки дотримувались православних норм, тим суворіше вони ставилися до своїх дітей, передусім дівчат. Особлива суворість вимагалась від батька, якому за «Домостроем» було рекомендовано частіше бити своїх доньок, аби вони не забували про збереження дівочої честі.

Під іншим кутом зору розглядав М. Костомаров вплив християнства на українське суспільство. Перевага надавалась одній з найпоширеніших тем – ролі церкви при укладанні та розірванні шлюбу, а ширше – трансформаціям, що сталися внаслідок укорінення православних традицій на українському ґрунті.

Українська шлюбна традиція другої половини XVII ст., зображена у праці «Черниговка», переконливо вказувала на пріоритетність громадського визнання весілля перед церковним вінчанням. Історик, аналізуючи достовірний факт, показує, як московський воєвода не вірить головній героїні, що вона повінчана, оскільки дівчина ходить з «непокритою головою». На його закиди і намагання наводити приклади з московської практики, де жінки мусять покривати голову одразу після вінчання, дівчина відповідає: «Я буду ходять по-дівоцьки, поки вернеться з походу муж; тоді весілля справлять і мене покривуть»². Крім того, М. Костомаров звертає увагу на таку рису української шлюбної традиції, як вінчання під час посту, тоді як

¹ Костомаров Н. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа... – С. 108, 109.

²Костомаров Н. Черниговка. Быль второй половины XVII века / Н. Костомаров // Костомаров М. І. Твори : в 2 т. / М. І. Костомаров – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2. Повісті. – С. 652.

за московським церковним обрядом це було суворо заборонено. Один із героїв, чернігівський полковник, пояснює: «У нас від прадідів так ведеться, що в пости забороняється вступлення в малженське сожитіє, а не вінчання; владика може разрішити обрядок, хоч і в піст...»¹

Показуючи, що українська шлюбна традиція багато в чому відрізнялась від московської, історик тим самим ще раз нагадував про відмінності, що існували між українцями та росіянами у інтерпретаціях та сприйнятті православних канонів, а також їхні різні світоглядні позиції, зокрема несхожість у ставленні до жінки. Крім того, М. Костомаров, як і більшість вітчизняних істориків – його сучасників, схилився до думки, що в українській практиці розірвання шлюбу не було неможливою процедурою, адже за наведення необхідних доказів нескладно було отримати дозвіл і взяти інший шлюб. Демократизм українців відносно церковних канонів був ближчий історичному, ніж православний фанатизм у його візантійсько-московській проекції.

Позитивістська течія в українській історіографії на відміну від романтичної взяла за основу багатий комплекс джерел, який надавав можливість відтворити ступінь візантійсько-християнських впливів на московське суспільство, зокрема на формування сімейних відносин та статусу жінки. Історія Візантії в її багатовекторних зв'язках з історією слов'янства була однією із сфер постійного наукового інтересу В. Іконникова – починаючи від докторської дисертації «Опыт о культурном значении Византии в русской истории». Один з основних висновків ученого стосувався природи «Домострою», який, на його думку, був укладений у XVI ст. на підставі пам'яток, запозичених «московськими книжниками» з візантійських збірників². При цьому наголошувалося, що гуманні погляди візантійських

¹Костомаров М. Черниговка. Быль второй половины XVII века... – С. 664.

²Иконников В. Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после нее... – С. 31.

авторів не брались до уваги або розглядались під таким кутом зору, який відповідав ідеології московського державотворення.

Роль релігії у формуванні жіночого статусу історик простежував, вивчаючи документи різних епох, у тому числі Ізборник Святослава, устав Ярослава, Судебник Івана III, Литовські статuti. Жіноча дискримінація, на його переконання, була наявною вже починаючи з Ізборника Святослава (1073 р.), у якому відбився негативний погляд на жінку як на уособлення спокуси та зла. Характерним було те, зазначав В. Іконников, що існувало суттєве протиріччя між реальним становищем жінки у суспільстві, майнові права якої майже не відрізнялись від чоловічих та ідеологічною трактовкою її образу. Так, удова користувалась повною владою над дітьми, була звільнена від відповідальності за злочини чоловіка, за Судебником Івана III майно померлого батька за відсутності сина могло успадковуватися донькою. Зміни ж у статусі жінки у бік обмеження і надалі повного ігнорування її прав почали проявлятися за правління Івана IV, коли остаточно була вибудована система «Домострою». У той час характеристика жіночого начала в дусі поширеного твору «Книга о злонравных женах, или Беседа отца с сыном, избранная из разных писаний богомудрых отцов и многих философов» почала зводитися до висловів на кшталт: «жена льстивая, лукавая, колдунья, львица, змея, ехидна, прокудливая (проказливая) и аспид»¹.

Дослідження культурних впливів християнства на український соціум, у тому числі на жінку та сімейну сферу, вийшли на новий рівень у вітчизняному історіографічному дискурсі наприкінці XIX ст., затверджуючи інтерес до цієї проблематики майже одночасно з європейською історіографією. Приблизно тоді, коли розпочався випуск перших томів «Історії України-Руси» М. Грушевського, у російському перекладі з'явилось

¹Іконников В. Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после нее... – С. 55.

третомне німецьке видання «Мужчина и женщина: Их взаимные отношения и положение, занимаемое ими в современной культурной жизни» (1896). Це була одна з перших праць, де комплексно розглядалися проблеми соціального та економічного становища представників протилежних статей, стосунки між ними у різних сферах життя, їхній культурний розвиток та фізіологія. Серед найбільш актуальних було питання впливів християнства на європейську культуру та на становище жінки у слов'янських народів; висловлювались критичні оцінки щодо його наслідків, особливо на початковому етапі поширення. Автори зазначали, що християнство почало пропагувати аскетизм життя та «нікчемність» земної краси, забороняючи зображення людського тіла як утілення гріховності. Місце тілесної краси зайняла прекрасна душа, але при цьому було знищене мистецтво. Християнство впроваджувало свої мистецькі канони; при цьому «первые христианские изображения Девы Марии, Троицы, внушенные боязнью всего чувственного, условны, безжизненны и лишены всякой художественной оригинальности»¹ У такому ж ракурсі давались оцінки християнським впливам на статус жінки у слов'янських народів, який перед тим був достатньо високим. Християнство ж започаткувало принципи підкорення жінки чоловікові й поширило погляд на неї як на «сосуд диявольський». «Воззрения Даниила Заточника были типичными в этом смысле воззрениями книжника, не вытекавшими из народного славянского быта и характера, а внедрявшимися извне вместе с византийской культурой. Правда, внося порабощение, церковь давала и выход из этого положения – пострижение в монастырь. Но этот выход для

¹ Мужчина и женщина: их взаимные отношения и положение, занимаемое ими в современной культурной жизни : в 3 т. / [под ред. и с доп. проф. А. С. Догеля и женщины-врача А. Н. Шабановой]. – СПб. : Изд-во Т-ва «Просвещение», 1896. – Т. 1. – С. 615.

натур, не склонных к иноческой жизни, равнялся погребению заживо»¹

Справжньою віхою в українській історичній науці стала поява перших томів праці М. Грушевського «Історія України-Руси». З порушенням питання щодо впливів християнства на формування жіночого статусу в українознавчому дискурсі затверджувалася офіційна концепція. М. Грушевський же підійшов до розв'язання цієї проблеми, будучи переконаний у надмірному формалізмі «пересаженого на Русь християнства», який вважав шкідливим². На його думку, надмірно велика увага приділялась зовнішнім, обрядовим проявам християнства, що послаблювало його етичний зміст, який мав відігравати головну роль, виховуючи людей у дусі гуманізму, любові, всепрощення. У контексті критики християнського формалізму М. Грушевський звернув увагу на його роль у процесі формування негативного образу жінки як «знаряддя диявольської спокуси» та «гріховного сосуду»³. Він посилається на збірник XI ст. «О добрых женах и злых», де чоловіка застерігають навіть від розмов з жінкою, так само як від медового напою, бо як одне, так і друге «віруючих відвертають від віри». Коментуючи зміст збірника, М. Грушевський зауважив, що жертвами жорсткої критики ставали не лише злі жінки, а взагалі всі представниці жіночої статі. Такий «підозріливий погляд» на жінку у християнській традиції, який накладався на язичницьке трактування жінки як створіння нижче за чоловіка і йому підкорене, був дуже згубним для суспільства. Критично оцінював історик і обмеження християнськими канонами числа дозволених шлюбів, заборону третього і навіть другого, що

¹ Мужчина и женщина: их взаимные отношения... – Т. 3. – С. 425.

² Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К.: Наукова думка, 1991. – Т. 3. – 1993. – С. 406.

³ Там само. – С. 410–411.

аж ніяк не вирішувало проблему розпусти, як на це сподівалась церква, забороняючи розлучення. Навіть із невеликих історично-фемінологічних фрагментів із усього величезного наративу М. Грушевського стає зрозумілим його особисте неприйняття релігійного фанатизму та аскетизму в цілому і стосовно жінки зокрема.

Значним кроком у розвитку історично-фемінологічних студій другої половини XIX ст. стали праці О. Єфименко, у яких становище жінки розглядалось у різних ракурсах, в тому числі народних звичаїв одруження та розлучення. Її розвідка «Народные юридические воззрения на брак», надрукована у 1874 р., мала великий резонанс у науковому середовищі й засвідчила не лише теоретичну, а й практичну значущість та соціальну загостреність проблематики.

Будучи представницею народницького напрямку, О.Єфименко мала свій оригінальний погляд на історичні події. Предметом дослідження було обрано історичні традиції укладання та розірвання шлюбу, що існували у народі, їхню еволюцію у просторі й часі. При цьому авторка висловлює толерантне ставлення до розлучень як однієї із форм прояву свободи людини. Хоча дослідниця підкреслювала, що уникатиме власних оцінок історичних явищ, лише бажаючи встановити факти, які не можна ігнорувати, її позиція була очевидною і відповідала поширюваним у суспільстві демократичним поглядам щодо становища жінки.

Зробивши докладний екскурс в історію шлюбного законодавства та дослідивши процес проникнення у нього церковних впливів, О. Єфименко стверджувала, що формальне шлюбне право в основі своїй склалось під впливом греко-римської законодавчої традиції, в якій на початку переважали виключно світські елементи. Навіть у Кормчих книгах другої половини IX ст. не було натяків на обов'язковість укладання шлюбу за посередництва

церкви¹. Згодом остання поступово взяла під свій контроль укладання сімейного союзу і зробила вінчання обов'язковою процедурою, але світське законодавство залишалося більш гнучким і наближеним до реалій життя, враховувало його широке розмаїття і не поділяло суворих церковних вимог.

Одна з головних тез О. Єфименко, на підтвердження якої наводились численні докази і приклади, звучала так: шлюб у народі переважно сприймався як громадянський акт, лише освячений благословенням церкви. На думку дослідниці, укладання шлюбу з його атрибутикою – наявністю контрагентів-сватів, попередніх домовленостей, витрат, приданого, подарунків, умов щодо кількості гостей, завдатків, інколи виплати штрафів – по суті не відрізнялось від укладання будь-якого громадського договору. «Товаром» у даному випадку виступала дівчина, родичі якої були переконані: якщо залежить, то зовсім впаде у ціні².

О. Єфименко обґрунтовано доводила, що у різних верствах населення упродовж тривалого часу існував значний спротив релігійним обрядам при укладанні шлюбів. Лише з часом у привілейованих колах під впливом духовенства був прийнятий обряд вінчання як необхідний атрибут укладання шлюбу. Що ж стосується простолюду, то до XV–XVI ст. він виявляв пряме небажання звертатися до церковного благословення і за дозволом на розлучення. Сприймаючи шлюб як суто громадянський акт, люди, природно, прагнули зберегти за собою право розривати цей союз за власним бажанням. Свобода розлучень, як зазначала О. Єфименко, була поширеною практикою у наших предків і існувала у тих формах, у яких вона збереглася до XIX ст. у південно-західних слов'ян – сербів, чорногорців, болгар³. Достатньо було

¹ Єфименко А. Народные юридические воззрения на брак / А. Єфименко // Знание. – 1874. – № 1. – С. 5.

² Там само. – С. 21.

³ Там само. – С. 6.

лише бажання однієї зі сторін, аби чоловік і жінка змогли розлучитися, а все, що стосувалося дітей і розподілу майна, здійснювалося за відповідно встановленою процедурою.

Поряд із цим в українській історіографії існували й інші погляди на проблему. Так, на безумовно позитивній ролі східного християнства, його значенні в укріпленні позицій батьків, пошани до них дітей та культивуванні почуття взаємної відповідальності наполягав професор Львівського університету, голова Віленської археографічної комісії етнограф Я. Головацький. Виступаючи послідовним апологетом православної віри, він висловлював негативне ставлення до західної культури і західного християнства, яке, на його думку, розбестило народ і призвело до падіння суспільної моралі. Висновок щодо впливів західного християнства на українську культуру відображав переконання історика в тому, що «Древние русские дворяне западного края отличались набожностью и приношениями церквам и монастырям. Таковыми они жили тихо и мирно по преданию отцов, пока оставались верны православию и обычаям русским и пока не соблазнились западной культурой, внушенной поляками, которая внесла с протестантским безверием и фанатическим католицизмом раздор, вражду, ненависть и все низкие страсти, от которых не просвещался, а грубел и дичал народ»¹.

Слід сказати, що у галицькому суспільстві другої половини ХІХ ст. в цілому зберігалися традиційні патріархальні погляди на жінку та її призначення, і подібна апологетика східного християнства була скоріше винятком. Утім, вона визначала світоглядні позиції певної частини інтелектуальної еліти, її культурно-політичні орієнтації. З огляду на те, що Я. Головацький пройшов складний еволюційний шлях² і врешті-решт еволюціонував у своїх

¹ Головацкий Я. Черты домашнего быта русских дворян в Подляшье, то есть в нынешней Седлецкой и Гродненской губерниях (по актам ХVІ ст.) / Я. Головацкий. – Вильно, 1888. – С. 19.

² Колесник І. Українська історіографія... – С. 35.

поглядах у напрямку москвофільства, для нього це не було несподіваним. Його висновки були своєрідною зворотною реакцією на поширювані у галицькому середовищі, як і в цілому в Російській та Австро-Угорській імперіях елементи моралі, що не вкладалися у схеми патріархальної свідомості.

Релігійний чинник як домінанта соціокультурних характеристик минулої історії неодмінно враховувався при розгляді правового статусу жінки. Відповідним чином формулювалися ці проблеми М. Владимирським-Будановим: «Единоженство: ограничения многоженства в языческую эпоху; следы многоженства в христианскую эпоху»; «Церковное венчание – постепенное введение его в древнерусскую практику»; «Требование совершения браков только в церкви»; «Причины расторжения брака по византийскому праву»¹. З позицій позитивізму вчений розглядав місце церковних традицій у процедурах укладання та розірвання шлюбів, їх поступове проникнення до сфери приватного життя. В історично-правових дослідженнях А. Загоровського виокремлювалися дві епохи – «дохристиянська» та «християнська», а отже, християнство виступало основою хронологічного підходу, що застосовувався для характеристики «руського семейного права»². Дотримуючись, як і М. Владимирський-Буданов, позитивістських поглядів на історію, він дійшов висновку, що на розірвання шлюбу або збереження його у давньоруській родині впливали два головних фактори – християнська релігія та патріархальна традиція³.

Феномен так званого громадянського шлюбу і відповідного до нього «свобідного» сімейного статусу жінки, що тривалий час існував на Поділлі, а

¹Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – СПб. ; К. : Изд. Н. Я. Оглоблина, 1888. – 542 с.

² Загоровский А. И. О разводе по русскому праву / А. И. Загоровский. – Х. : Тип. М. Ф. Зильберберга, 1884. – 490 с.; Його ж. Курс семейного права / А. И. Загоровский. – Одесса : Экономич. тип., 1902. – 460 с.

³ Загоровский А. О разводе по русскому праву... – С. 264.

також ставлення церкви до цієї форми подружніх стосунків були проаналізовані істориком і богословом Ю. Сіцінським. Це був відомий дослідник історії Поділля, священник, громадський діяч, член різних наукових товариств, викладав у жіночій Маріїнській гімназії. З 1918 р., коли відкрився університет у Кам'янці-Подільському, його було обрано приват-доцентом богословського факультету. Науковець дотримувався методологічних засад позитивізму у своїх дослідженнях, які визначались глибиною джерельної бази, насиченістю фактологічним матеріалом, особливим прагненням до об'єктивності.

Його називають «завзятим дослідником проблем людської долі», оскільки ці проблеми були одними з центральних у його дослідженнях¹. «Семейная жизнь в Подолии в первой половине прошлого века» – яскрава сторінка в історично-фемінологічних студіях – була надрукована у 1891 р. в «Киевской старине» і вийшла того ж року окремим відбитком (обидві під авторським криптонімом Є.С.)². Поява невеличкої розвідки збіглася з початком найбільш плідного періоду у творчості вченого. Вона була написана на хвилі загального інтересу української історіографії до історії приватного життя та під впливом попередніх публікацій М. Владимирського-Буданова та О. Левицького. Аналізуючи та коментуючи висновки відомих істориків, Ю. Сіцінський на ґрунті історичних джерел вибудував картину сімейних відносин на Поділлі.

¹Рокарчук В. Н. Проблеми людини та суспільства в творчості Ю. Й. Сіцінського / В. Н. Рокарчук // Юхим Сіцінський в історії та культурології Поділля : зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 173–179.

²Е. С. [Сіцінський Ю.] Семейная жизнь в Подолии в первой половине прошлого века / Е. С. [Сіцінський Ю.] // КС. – 1891. – Т. 33. – № 4. – С. 56–67; Е. С. [Сіцінський Ю.] Семейная жизнь в Подолии в первой половине прошлого века / Е. С. [Сіцінський Ю.]. – К. : [Відбитка з журналу КС], 1891. – 12 с.

У центрі уваги дослідника опинились шлюбні стосунки з полегшеною процедурою їх укладання та розірвання, поширені на Поділлі майже до середини XVIII ст., які, з огляду на термінологію, були названі громадянським шлюбом. На його думку, це був союз між жінкою і чоловіком, за яким нотаріальний договір прирівнювався до церковного благословення, а для розлучення достатньо було лише взаємного бажання та надання вже згадуваних «ропустных листов» одне одному. Дослідник не тільки проаналізував саме явище, але і пояснив, чому громадянський шлюб на цій території протримався найдовше, на відміну від решти південноруських земель, де церква спромоглася взяти під контроль цю сферу людського життя значно раніше.

Серед причин тривалого існування цієї традиції на Поділлі називалося «хаотическое состояние страны», зокрема війни, турецьке панування і спричинені цими обставинами постійні міграції людей. Крім того, як вважав Ю. Сіцінський, нестабільна ситуація, соціальні катаклізми, постійна небезпека формували негативізм до церковно-канонічних поглядів на шлюб та «легковажне» ставлення до самого інституту шлюбу, сприяли частим розлученням та укладанням нових союзів. Серед інших причин називався і такий психологічний чинник, як відчуття короткотривалості життя¹.

У праці відображена світоглядна дуалістичність у сприйнятті та інтерпретації шлюбних традицій. Якщо місцеве населення ставилось до них як до природних, не вбачаючи у своїх діях порушень норм моралі, то церква різко засуджувала їх. Проте контури самої моралі на той момент були досить невизначеними. Як наголошував дослідник, на Поділлі було багато випадків прийняття християнами ісламу, а українські жінки Подністров'я «еще с XVI века пополняли гаремы цареградские и крымские», і траплялось, що

¹ Е. С. [Сіцінський Ю.] Семейная жизнь в Подолии в первой половине прошлого века... – С. 3.

добровільно. Ю. Сіцинський писав: «Женщина, взятая в турецкий гарем, если это было недалеко от Подолии, например, в Хотине, жила там до тех пор, пока ей жилось хорошо. Если ей там было плохо, то уходила оттуда тайно или старалась освободиться законным порядком»¹. Отже, християнська ідея та християнські цінності в українській історії, як це впливає з дослідження, не були імперативом у повсякденному житті, особливо коли йшлося про екстремальні ситуації. Ці спостереження перебували в одній площині з висновками М. Драгоманова та В. Антоновича, які, характеризуючи фольклорні джерела, звернули увагу на феноменальну спроможність жінок адаптуватися до змін в умовах українсько-турецького протистояння².

Як священик, Ю. Сіцинський не міг не висловити власної оцінки подібних явищ. Він наголошував на негативних впливах «магометанства», що своєю ідеєю багатоженства розбещували українське суспільство, оскільки жінки, які поверталися з гаремів, не приносили додому «убеждения высокой нравственности и скромности»³.

Тема жіночої релігійної самоідентифікації була також репрезентована у тодішньому історіографічному дискурсі серією матеріалів, різних за своїм цільовим призначенням. Утім, спільним для них було дослідження жіночої поведінки відповідно до тих чи інших тенденцій у релігійній ситуації.

¹ Е. С. [Сіцинський Ю.] Семейная жизнь в Подолии в первой половине прошлого века... – С. 11.

² Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа с объяснениями : в 2 т. / В. Антонович В., М. Драгоманов. – К. : Тип. М. П. Фриза, 1874–1875. – Т. 1. – 1874. – 360 с.; – Т. 2. – 1875. – 177 с.; Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків / М. Драгоманов. – К., 1917. – 69 с.

³ Е. С. [Сіцинський Ю.] Семейная жизнь в Подолии в первой половине прошлого века... – С. 11.

Звернення до життєвих колізій окремих видатних жінок, зокрема Софії Тарновської, Раїни Могилянки, Анни-Алоїзи Острозької, кожна з яких виступала уособленням певних релігійних процесів, що відбувались в Україні упродовж XVI ст., стало підґрунтям для глибшого осмислення цих процесів. Так, увага істориків до портрета Софії Тарновської, розміщеного в «Киевской старине», була зосереджена не стільки на зовнішності жінки, скільки на її віросповіданні, про що свідчив розгорнутий коментар. Питання щодо віросповідання С. Тарновської (православне чи католицьке) на момент укладання шлюбу з К. Острозьким залишалось для істориків відкритим і дискусійним. На цьому тлі публікація портрета була доречним приводом, аби ще раз порушити гостру історичну проблему, а саме – співіснування православної та католицької церков в українських землях у XVI ст. З тексту коментаря випливало, що його автор, дотримуючись національно-патріотичної позиції, упереджено ставився до можливого толерантного співіснування у минулому цих двох конфесій. Шлюб Костянтина Острозького, який був послідовним прихильником православної віри, та католички Софії Тарновської дещо порушував концептуальні засади поширеної на той час української історіографічної моделі. Портрет С. Тарновської наводив істориків на заздалегідь суперечливі роздуми і неоднозначні висновки, оскільки навіть історичні факти не в змозі були похитнути стереотипи. Одні піддавали сумніву, що К. Острозький узагалі міг взяти собі в дружини католичку, іншим важко було прийняти те, що він мирився з «католичеством в лице своей жены»¹. Разом із тим М. Драгоманов ще наприкінці 1860-х років наголошував на релігійній толерантності князя. Називаючи К. Острозького «ревнителем православия», він водночас указував на його належність до тієї частини української еліти, яка прагнула, не

¹ К портрету княгини Софии Острожской // КС. – 1883. – Т. 7. – № 12. – С. 714.

відриваючись від національного віросповідання, провести у ньому перетворення, відкриваючи простір «личной совести и уму», вкорінюючи риси «православно-реформаційного, чуждого узкого сектантства свободомыслия, свойственного южнорусам вообще»¹.

Якщо у публікації стосовно портрета С. Тарновської відчувалось прагнення обґрунтувати «правильність» виключно православної віри, то М. Драгоманов підкреслював природну для тодішньої аристократії терпимість К. Острозького до всіх гілок християнства, який вважав їхніх представників, навіть кальвіністів, послідовниками «істинного закону Христового»². Як палкий прихильник історично-порівняльного методу, М. Драгоманов не відокремлював українську гуманітарну сферу кінця XVI – початку XVII ст. від європейської, аналізуючи її у контексті духовних процесів Відродження як панєвропейського явища. Ренесансні впливи, зазначав учений, не оминули Україну і позначились на родині Острозьких, проявились у їхній діяльності та морально-етичних цінностях, якими вони керувалися. Ці думки вченого мають свою проекцію у сучасній українській історіографії, в якій дедалі частіше висловлюються припущення стосовно повсякденних взаємин у XVI ст., де не існувало «того драматичного протистояння, на яке можна було б очікувати, довірившись служителям Церкви»³. Наводяться аргументи з приводу того, що Польща у XVI ст. виробила плюралізм, толерантність,

¹ Драгоманов М. Україна в її словесності. Рец. на кн.: Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVII век. И. Г. Прыжов. Воронеж. 1869 / М. Драгоманов // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. – Л. : Друк. НТШ. – 1899. – Т. I. – С. 20.

² Драгоманов М. Україна в її словесності. Рец. на кн.: Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVII век ... – С. 19.

³ Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2002. – С. 21–23.

відкритість до нових історичних тенденцій¹. Оскільки формування української культури в цілому відбувалось у межах Польщі, це неодмінно мало зумовити специфіку культурних процесів в Україні. Її проявами мали стати втілення діалогічності, поліцентризму, поліморфності, що знайшли відбиття у взаємодіях різноманітних культурних кодів – конфесійних, шлюбних, мовних. Особливо якщо йшлося про віровизнання шлюбного партнера, то тут, як зазначає Н. Яковенко, маніфестувалася «гідна байдужість».

Історичні джерела, опубліковані разом із портретом княгині, хоча й не прямо, але свідчили про те, що ідеї гуманізму, а саме спрямованість проти внутрішнього поневолення людини, обстоювання її прав на земне щастя, особисте самовираження, на вільний вибір віросповідання, проявлялись у взаємоповажних і толерантних подружніх стосунках. Зокрема, про це промовляла латинська епітафія з приводу смерті С. Тарновської, суголосна з піднесеним образом її чоловіка у знаменитій «Палінодії» З. Копистенського. За умов, коли середньовічний теоцентризм змінювався ренесансним антропоцентризмом, цілком природним виглядало сповідання подружжям різних форм християнської релігії. Якщо взяти до уваги, що в Острозі у 70-х роках XVI ст. існував науковий гурток, підтримуваний князем, діячі якого були долучені до розробки ранньогуманістичних ідей, то стає зрозумілим, що для родини Острозьких зовнішній бік релігії був вельми умовним. Основна духовна енергія концентрувалась на внутрішньому стані та була зорієнтована на гідне земне життя.

Автори «Киевской старины» у пошуку відповіді на питання щодо віросповідання С. Тарновської висували різні припущення. Висловлювалась,

¹ Пахлевская О. Категория «инога» в мессианской парадигме польской, украинской и русской культур / О. Пахлевская : [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://www.utoronto.ca>.

наприклад, думка, що княгиня дала згоду змінити віру, вступаючи до шлюбу, хоча в епітафії зазначалося, що вона прожила у «вірі католицькій». Аби виправдати свою версію, історики вдалися до трактування перекладу епітафії з латини, стверджуючи, що вислів «in fide catholica» означав ніщо інше, як у первинному значенні «правовірний» або «православний». Судячи з усього, авторам коментаря до портрета С. Тарновської-Острозької дуже хотілось, аби вона була православною. Врешті-решт, висувався варіант «стриманого» католицизму княгині й акцентувалось на тому, що подружжя було толерантним у своєму ставленні одне до одного. Жіночі чесноти, перелічені в епітафії, а також віра без фанатизму повинні були «пробачити» С. Тарновській її католицтво, а К. Острозькому – його шлюб із католичкою та підтвердити в очах українців його позитивний образ «захисника батьківської віри».

Автором публікації, якою супроводжувався портрет Раїни Могилянки, був О. Левицький¹. Портрет друкувався передусім із метою загострити на сторінках часопису проблеми релігійної конверсії української аристократії, пропагуючи шляхетні вчинки поодиноких її представників, які залишились послідовними у своєму служінню православної вірі. «Клеймя позором отступников нашей веры, подрывающих в корне благополучие и славу родной страны, мы должны хранить в нашей памяти имена лиц, выдержавших в свое время этот тягчайший искус жизни», – говорилося у коментарі². Тож інтерпретація образу Раїни Могилянки відбувалась у межах домінуючої історіографічної традиції з її уявленнями про масове віровідступництво православної знаті в Україні протягом XVI–XVII ст. та

¹Палієнко М. Г. «Киевская старина» (1882 – 1906): хронологічний покажчик змісту / М. Г. Палієнко. – К. : Темпора, 2005. – С. 110.

² [Левицький О.] Раина Могилянка, княгиня Вишневецкая / [Левицький О.] // КС. – 1887. – Т. 19. – № 11. – С. II.

про гостре релігійне протистояння. Особливо наголошувалось на тому, що князівські та шляхетські роди масово зрікались православної віри і переходили в католицизм чи протестантизм. Акценти розставлялись таким чином, аби не виникало сумніву щодо руйнівних наслідків для України цих процесів, які засуджувались як зрада. У цьому сенсі Ієремія Вишневецький – син Раїни Могілянки – називався «наступателем на ее праотеческую веру», а його троюрідний дядько – одним з перших «вероотступников» у давньому українському аристократичному роді. Натомість протиставлялась життєва позиція Раїни Могілянки, що залишилась відданою батьківській вірі та заснувала кілька православних монастирів. На портреті Раїна Могілянка була зображена з «Молитвословом славянорусским» у руках, що мало символізувати її духовну непохитність та цілісність. Отже, і художник, і історик всіляко намагалися наголосити на тому, що такими жінками, як Раїна Могілянка, українцям слід пишатися та прагнути до наслідування їхніх принципів та життєвого шляху.

Водночас українська історіографія не була позбавлена і більш стриманих та лояльних поглядів на релігійні трансформації ранньомодерної України. Той же О. Левицький, розуміючи, що життя могло бути і, як правило, було значно складнішим, ніж ідеологічні схеми часів національного відродження, зауважував, що рідні сестри Раїни Могілянки вийшли заміж за поляків. Хоча історик називав останніх «иноверцями», проте зазначав, що жінки залишилися у своїй вірі, тобто чоловіки, проявляючи толерантність, не примушували їх до зміни віросповідання¹. В іншій своїй праці, критикуючи фанатизм Анни-Алоїзи Острозької, він водночас лояльно висловлювався на адресу жінок-социніанок, не вважаючи аморальним їхній перехід з однієї конфесії до іншої. Підкреслюючи широку популярність протестантських ідей в українській привілейованій верстві, О. Левицький називав «усердними социніанками» представниць українських родин Чаплич-Шпановських,

Сенют, Немиричей, Войнаровських, попри те, що вони по декілька разів змінювали віру, «пробовали всех протестантських сект и нередко снова возвращались к предковской вере»¹. Відзначаючи розум та освіченість Ганни Корецької, історик з повагою ставився до неї, наголошуючи на її палкій прихильності до протестантизму та ухиляючись від будь-яких негативних оцінок. Більш того, він вважав, що якби не боротьба з унією, то багато українських жінок не мали нагоди залишити слід в історії своєю наполегливою відданістю православ'ю.

Що ж стосувалось М. Драгоманова, то до релігійного виміру історичної фемінології він підійшов як історик-«бунтар». Фольклор, антична історія, література доби романтизму, зокрема поезія Т. Шевченка, – ось основні джерела, до яких неодноразово звертався вчений, розглядаючи жіночу компоненту в різних, інколи зовсім несподіваних ракурсах. Його цікавили насамперед контроверсійні теми, серед яких – природа та походження стереотипного релігійного уявлення про жінку як утілення гріховності, яке не виключало водночас поширення культу Діви Марії – уособлення цнотливості, самопожертви, безмежної любові.

Історично-фемінологічні сюжети М. Драгоманова, що формувалися на ґрунті українських фольклорних та світових міфологічних джерел, актуалізували в історіографічному просторі проблеми жіночої національної ідентифікації та самоідентифікації з урахуванням релігійної складової. Слід зазначити, що, говорячи про національне, вчений не розглядав релігію як його неодмінну ознаку. Не заперечуючи існування національних релігій, він разом із тим стверджував, що релігії ніяк не можуть входити в ряд ознак

¹Левицкий О. Анна – Алоиза, княжна Острожская / О. Левицкий // КС. – 1883. – Т. 7. – № 11. – С. 329.

національних¹. Це його переконання знайшло втілення при розгляді такого явища, як «ренегатство», що проявлялось у випадках відмови від християнської віри полонених українців та їхньому прийнятті мусульманства².

Українські пісні, як писав М. Драгоманов, передавали надзвичайно драматичні випадки, що траплялися з жінками і чоловіками у полоні. Ситуації, коли спочатку у полон забирали доньок, які одружувалися з турками, народжували дітей, а потім до того ж полону потрапляли їхні матері, не були поодинокими. На тлі такої гнучкості жіночої релігійної самоідентифікації для М. Драгоманова був очевидним конфлікт двох поколінь жінок, який з особливою силою проявлявся в екстремальних ситуаціях. Приклади, що наводилися істориком, свідчили, що молоді жінки, зрікаючись свого минулого, приймали життя на чужині, адаптувалися до нього, чого не можна було сказати про жінок старшого покоління³.

У цьому матеріалі, як і у відомій праці «Про українських козаків, татар та турків», що вийшла окремим виданням у 1876 р., М. Драгоманов репрезентував біполярну палітру жіночих образів, котрі, на його думку, могли бути уособленням національної та релігійної ідентифікації українок в українсько-турецькому історичному конфлікті. Для вченого своєрідним утіленням протилежних жіночих образів стали найбільш відомі епічні героїні – Маруся Богуславка і Роксолана. За спостереженнями історика, було чимало таких жінок, які, потрапивши на чужину, «усе ж таки пам'ятали про те, що були колись теж християнками, і помагали невольникам утікати з неволі»⁴.

¹ Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу / М. Драгоманов // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. / М. Драгоманов. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. 2. – С. 360.

² Драгоманов М. П. Малороссия в ее словесности... – С. 32.

³ Там само. – С. 31.

⁴ Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків... – С. 23.

Йшлося передусім про Марусю Богуславку – героїню відомої пам'ятки українського фольклору¹. Допомагаючи своїм співвітчизникам звільнитися з полону, сама Маруся, не збиралася повертатися на батьківщину, оскільки, як вона говорила про себе: «...я вже потурчилась, обусурманилась, Для розкоші турецької, Для лакомства нещасного»².

Український фольклор, на думку М. Драгоманова, надавав приклади також іншого типу жінок, які, потрапивши до полону, іноді «забували зовсім свою віру і робилися запеклими бусурманками, ненавиділи християн, як от хоч би ж тая самая Роксолана»³. Роксолана, як це видно з дослідження, не викликала у М. Драгоманова захоплення. Історик був далекий від її міфологізації та піїтизації. Його не надихало те, що ця жінка перебувала у керма влади, адже він не вбачав нічого гарного в тому, що вона, скориставшись закоханістю у неї султана Сулеймана, змусила його «повбивати своїх родичів, навіть свого сина...»⁴ Міфологізація образу Роксолани відбудеться у майбутньому, коли її історії буде надано іншого забарвлення у літературі, яка носитиме більш публіцистичний, аніж науковий, характер.

У праці «Оповідання про заздрих богів», що була надрукована 1894 р. у галицькому часописі «Хлібороб», М. Драгоманов спробував дослідити природу демонізації жіночого начала та його стереотипізації, показуючи при цьому, що це була не лише християнська традиція. Негативний образ жінки-

¹ Див. також: Апанович О. Маруся Богуславка – історична постать? (Історичні дані про українських жінок, турецьких полонянок, і відображення їх долі в думі про Марусю Богуславку) / О. Апанович // Наука і життя. – 1965. – № 3. – С. 9–13; 1965. – № 4. – С. 27–31; 1965. – № 5. – С. 13–15.

² Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків... – С. 23.

³ Там само.

⁴ Там само. – С. 22.

спокусниці, що є спорідненою з дияволом і виступає втіленням гріха, був поширений ще в язичницькій звичаєвості¹. На думку М. Драгоманова, своїм корінням ця традиція сягала античних часів і лише пізніше була запозичена християнством. Аналізуючи відомий міф про Пандору, він дійшов висновку, що ще давні греки окреслили основні стереотипи щодо жіноцтва. Жінка поставала як боже створіння, обдароване красою, але до цього додавалися брехливість, хитрість та цікавість, яка у цій тріаді вважалась найнебезпечнішою. Адже саме вона спонукала жінку відкрити віко скрині, де були сховані різноманітні «слабкості і лиха, котрі відтоді розійшлися по світу і роблять людей нещасливими»². Цей античний сюжет, на думку М. Драгоманова, мав на меті переконати, що жінка була першоджерелом лиха.

У цій же праці М. Драгоманов звернувся до іншого, не менш промовистого біблійного прикладу, в якому жінка-спокусниця так само виставлялась причиною гріхопадіння людини та її вигнання з раю. Історик наводить діалог Адама з Богом, коли чоловік, відверто звинувачуючи Єву, зізнається, що це вона примусила його взяти заборонений плід. «І в сім оповіданні люди втратили щасливе життя через жінку», – підсумовує М. Драгоманов свої спостереження³. Вбачаючи безпосередній зв'язок між цим епізодом та античним міфом про Пандору, історик дійшов висновку, що

¹ Див. також: Rubchak M. J. Christian virgin or pagan godless: feminism versus the eternally feminine in Ukraine / M. J. Rubchak // *Women in Russia and Ukraine*. – New York, 1996. – P. 315–330; Воробець К. Спокусниця чи цнотлива? Непевне статеве становище жінок у пореформеній українській селянській громаді / К. Воробець // *Гендерний підхід : історія, культура, суспільство* / [під ред. Л. Гентош, О. Кісь]. – Л. : ВНТЛ – Класика, 2003. – С. 62–73.

² Драгоманов М. Оповідання про заздрих богів / М. Драгоманов ; [заходом і з переднім слівцем М. Павлика]. – Л. : Друк. НТШ, 1901. – С. 8.

³ Там само. – С. 12.

аналогічні сюжети були поширені в різних релігіях, у тому числі православ'ї, і скрізь мали на меті психологічне та фізичне підкорення жінки чоловікові. «Так і у нас письменні люди перекладали книжки про жіночу злість... і там на перше місце ставили, що через жінку вигнано людей з раю... а значить жінка не може бути рівним чоловіку товаришем, а мусить бути йому підданою, а чоловік... над нею паном»¹. Цей висновок поширювався на всю соціально-психологічну сферу гендерних відносин, пояснюючи залежність жінки від чоловіка у патріархальних суспільствах, де релігійна складова виступала неодмінним атрибутом культури.

Інтерпретація «жіночої гріховності» на початку 1880-х років знайшла відбиття у творчості І. Франка, зокрема у його праці «Жіноча неволя у руських піснях народних». Поява великого масиву етнографічних джерел, у яких домінантою виступала жінка, її поведінка у сім'ї, становище у громаді, стосунки з батьками та чоловіком, стала поштовхом до глибокого філософсько-психологічного осмислення І. Франком цих проблем. «Франко вважав, – наголошує С. Павличко, – що жінка є об'єктом несправедливого, не виправданого ні природою, ні мораллю гноблення, і схвалював будь-який її бунт проти усталених норм...»² Історик, досліджуючи жіночу компоненту в малоросійських піснях, звернув увагу на складний етико-психологічний комплекс проблем, що віддзеркалився у них. Як наслідок його розмірковувань, постало питання: що є більшим гріхом для жінки – «жити і вмирати... не зазнавши любові і не мавши дітей» чи все ж таки пережити любов, народити позашлюбну дитину, нехай навіть всупереч церковним канонам та поширеній суспільній моралі³. Для патріархальної культури

¹ Драгоманов М. Оповідання про заздрих богів... – С. 12.

² Павличко С. Фемінізм... – С. 122.

³ Франко І. Жіноча неволя у руських піснях народних / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50-ти т. / Іван Франко. – К. : Наукова думка, 1980. – Т. 26. – С. 220.

XIX ст., і зокрема галицької, особливо схильної до традиційно-патріархальної системи цінностей, відповідь була очевидною. І. Франко ж підійшов до проблеми з позицій гуманізму, який став центральним у його творчості 1880-х років. Як пише Т. Гундорова, у цей час у творах І. Франка фіксується важливий і актуальний «поворот людської свідомості від химер абсолютного знання до чуття любові, зокрема взаємної, братньої любові, що є підосною життя»¹. Зазначаючи гуманістичну спрямованість творчості І. Франка, С. Єфремов наголошував, що «в творах Франка повно маємо прикладів, як народжується наново людина в людині, як прокидаються приспані життям, заколисані буденщиною щиро людські почування»².

Як гуманіст, І. Франко не міг пройти повз таких укорінених у суспільстві стереотипів, як громадський осуд жінки, що наважувалась на позашлюбне народження дитини. Посилаючись на Талмуд, він зазначав, що у цій древній іудейській книзі народження дитини дається жінці як «виразний припис». І це перегукується з українською лірницькою піснею, у якій неменш виразно декларується негативне ставлення до жінки, яка не може народити дитину: «Приплодне древо до раю приймають, Мене ж неплодющу з раю виганяють»³. Утім, для традиційної культури, сповненої протиріч між деклараціями і практикою, характерним було суворе засудження дівчат, які дали волю «нерозважливій любові». Окрім внутрішніх переживань гріховності скоєного, жінка, що народила позашлюбну дитину, зазнавала публічного осуду та жорстокого покарання громади: «били їх прилюдно шнурами від дзвонів, котрі перед тим на кілька день намочені були в соляній

¹ Гундорова Т. Франко не Каменярь. Франко і Каменярь / Т. Гундорова. – К. : Критика, 2006. – С. 79.

² Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Femina, 1995. – С. 492

³ Франко І. Жіноча неволя у руських піснях народних... – С. 218.

ропі»¹. Утім, поміж сільського жіноцтва зростало переконання, що краще народити дитину «без згляду на то, чи легальним, чи нелегальним способом», аніж залишатися без неї. Тобто значення для жінки народження дитини перевищувало приписані церковною традицією цінності. Посилаючись на свого великого попередника Т. Шевченка, І. Франко згадував його твір «У неділю, у селі», де розповідалося про жорстоку розправу над жінкою, яка змушена була вбити незаконнонароджену дитину, аби врятувати себе від публічного осуду. Висновок, зроблений І. Франком, був вельми далекоглядний: «Суд громадський в таких справах бував безжалісний, а громадяни й не бачили того, що обертаються в блуднім колесі, що строгість кар за менші проступки іменно родить більші проступки»².

У контексті традиційного конфлікту між церковними вимогами та свободою людського вибору І. Франко звертається до проблеми «вільної любові», що виходила за межі християнських канонів. У пісні «Про шандаря», яку він детально аналізує, розповідається про селянина, що вбив коханця своєї дружини, а та просить поховати її разом із коханим. Сюжет цієї пісні згодом став основою однієї з найвідоміших драм І. Франка – «Украдене щастя». «У новій одежі стара подія – насильний розрив зв'язку родинного. Жінка ломить шлюб церковний...», – зауважував історик, коментуючи зміст пісні³. За словами С. Єфремова, І. Франко віддавав пріоритет людським почуттям, а не стереотипним уявленням, у тому числі церковним. «...Скрізь виступає він великим жалібником людини, гуманістом, борцем за її оновлення, проповідником любові», – писав С. Єфремов⁴. Підтверджуючи свою відданість ідеалам гуманізму, І. Франко виправдовував, на відміну від

¹ Франко І. Жіноча неволя у руських піснях народних... – С. 218.

² Там само.

³ Там само. – С. 249.

⁴ Єфремов С. Історія українського письменства... – С. 493.

громади і церкви, жінку, яка покохала, стверджуючи: «нема ні ганьби, не докорів, нічого, окрім любові»¹.

Отже, українська історіографія, відповідаючи на соціальні та національно-культурні трансформації суспільства, у другій половині ХІХ ст. звернулась до проблем релігійного виміру в історично-фемінологічних студіях. У цей час сформувалось коло питань, визначились пріоритетні напрями й тенденції щодо їх інтерпретації відповідно до романтичного та позитивістського напрямів в історіографії. Історики-романтики презентували морально-етичний комплекс проблем, пов'язаний з православною традицією, створювали жіночий образ, що відповідав їхнім уявленням про християнські цінності. Цілий ряд морально-етичних проблем порушувався у зв'язку з розглядом становища жінки у московському соціумі та козацькому середовищі. Однією з них було співвідношення між канонами християнської моралі та суспільною практикою.

Представники позитивізму, оперуючи історичними фактами, намагались відтворити впливи християнства на сімейні стосунки, процедури укладання шлюбу та розлучення, розкрити витoki стереотипних уявлень про жінку, пов'язуючи їх з візантійською традицією в її найреакційніших проявах. В. Іконников дійшов висновку, що у візантійській християнській доктрині існувала неоднозначність інтерпретації жіночого начала, тоді як у московському варіанті християнства відбулось його спрощення, примітивізація та одностороннє трактування. М. Грушевський одним із перших пов'язав негативний жіночий образ, що культивувався у християнських трактатах, з подібним до нього, що мав місце у народних віруваннях, і дав зрозуміти, що перший став своєрідним продовженням другого. У працях О. Єфименко обґрунтовувалась теза про те, що реалії народного життя розходилися з церковними канонами, були значно різноманітнішими і

¹ Франко І. Жіноча неволя у руських піснях народних... – С. 249.

свідчили про значно гнучкіше ставлення селян до одруження та розлучення, ніж то намагалась стверджувати церква. Зокрема, «громадянські шлюби» як різновид подружнього союзу, що існував незалежно від церковних інституцій, стали об'єктом уваги істориків, серед яких були М. Владимирський-Буданов, О. Левицький, Ю. Сіцинський.

У контексті національного відродження актуальним виявилось звернення істориків до проблеми релігійної жіночої самоідентифікації. О. Левицький розглядав релігію як один із провідних чинників жіночої самоідентифікації, використовуючи його для розкриття культурно-релігійних конверсій українського суспільства. Дуалістичність позицій української історіографії у цьому питанні, одна з яких ґрунтувалась на національно-патріотичних почуттях і не була позбавлена упередженості та емоційності, а інша більш тяжіла до наукової об'єктивності, багато в чому визначалась спрямованістю матеріалу, власними поглядами автора, характером видання. М. Драгоманов, який, за визначенням С. Єфремова, «стоячи принципово на космополітичному ґрунті», не переставав бути націоналістом¹, не пов'язував жіночу релігійність із національним самовизначенням. У його спадщині проблема жіночої релігійної самоідентифікації поставала крізь призму співвідношення національного та загальнолюдського.

¹ Єфремов С. Історія українського письменства... – С. 465.

РОЗДІЛ 4

ЖІНОЧИЙ ОБРАЗ В ІСТОРИОГРАФІЧНІЙ ТРАДИЇ НА РУБЕЖІ СТОЛІТЬ

4.1. Етнографічно-етнологічний контекст фемінологічних студій

Соціокультурні трансформації, що відбувались наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст., зумовили кардинальні зміни в українській історичній науці, в тому числі у висвітленні жіночої історії як невід’ємної складової історичного процесу. Характерними рисами історично-фемінологічних студій стали домінування українознавчого контексту, а також перенесення основного акценту в етнографічно-етнологічну площину. «Це був, – як зазначає Я. Калакура, – переломний рубіж у розвитку української національної історіографії»¹, пов’язаний з переїздом М. Грушевського до Львова та початком його титанічної науково-організаційної діяльності.

Знаковим на цьому етапі став 1898 рік, коли побачив світ перший том «Історії України-Руси». Запропонована вченим принципово нова концепція історії України стала офіційною основою українознавства. Того ж року у Львові було розпочато випуск «Літературно-наукового вісника», який відіграв важливу роль в об’єднанні галицьких та наддніпрянських діячів культури і науки. Як згадував В. Дорошенко, «новий журнал мав поглибити, поширити й зміцнити ті ідеї, що їх на порядок денний поставили ці знаменні події»².

Закономірним виявився інтерес «Літературно-наукового вісника» до жіночої складової в українській історії та культурі, що знайшло свій прояв у

¹ Калакура Я. С. Українська історіографія... – С. 229.

² Дорошенко В. Літературно-науковий вісник / В. Дорошенко // Ясінський Б. Літературно-науковий вісник: покажчик змісту / Б. Ясінський. – Т. 1–109 (1898–1932). – К. : Смолоскип, 2000. – С. 529.

різноманітних напрямках його діяльності. Однією з характерних рис стало залучення до активної співпраці з часописом жінок-письменниць. На його сторінках друкувались художні твори Христини Алчевської, Наталії Кобринської, Ольги Кобилянської, Людмили Старицької-Черняхівської, Лесі Українки, Любові Яновської, а також матеріали, у яких аналізувалась їхня творчість¹. Публікації етнографічно-етнологічного змісту були репрезентовані, як спеціальними розробками, так і численними рецензіями, присвяченими ключовим дослідженням у цій сфері². Тоді ж остаточно завершився «процес структурного «укомплектування» української культури, котра вже засвідчила й належну міру рецептивності, і отже, готовність до прямого інтеркультурного діалогу»³. У контексті культурних трансформацій відбувалось формування нового естетичного простору. Однією з його ознак стала поява «модерного дискурсу в публікаціях і писаннях інтимного характеру Лесі Українки та

¹ Франко І. Леся Українка, літературно-критична студія / І. Франко // ЛНВ. – 1898. – Т. III. – С. 6–27; Його ж. Марія Маркович (Марко Вовчок). Посмертна згадка / І. Франко // ЛНВ. – 1907. – Т. 39. – С. 381–384; Грінченко Б. Поет жіночого горя, О. М. Кулішева / Б. Грінченко // ЛНВ. – 1900. – Т. XI. – С. 185–202; Його ж. Ювілей Ганни Барвінок (О. М. Кулішевої) / Б. Грінченко // ЛНВ. – 1901. – Т. XIV. – С. 167–173; Грушевський М. Наталя Кобринська / М. Грушевський // ЛНВ. – 1900. – Т. IX. – С. 1–23; Маковей О. Ольга Кобилянська: літературно-критична студія / О. Маковей // ЛНВ. – 1899. – Т. 5. – С. 28–51.

² Томашівський С. Маруся Богуславка в українській літературі: Історично-літературний нарис / С. Томашівський // ЛНВ. – 1901. – Т. XIII. – С. 291–208; Т. XIV. – С. 18–37; – Т. XIV. – С. 18–37; 68 – 98; 117–133; Франко І. Вступні зауваження до публікації: П. Куліш. Маруся Богуславка / І. Франко // ЛНВ. – 1901. – Т. 13. – С. 117–118;

³ Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період / О. Забужко. – К. : Факт, 2006. – С. 139.

Ольги Кобилянської»¹. У європейській культурі до обігу увійшло поняття «нова жінка», «легалізація» якого відбулася й в Україні².

Бурхливий розвиток етнології став можливим завдяки діяльності Наукового товариства ім. Шевченка у Львові, навколо якого об'єдналися кращі сили української історичної науки в Галичині. При ньому в 1898 р. було створено Етнографічну комісію, яку очолив І. Франко. Зібрані, систематизовані та узагальнені нею матеріали комісія розміщувала у своїх періодичних виданнях – «Записках НТШ», «Етнографічному збірнику», «Матеріалах до українсько-руської етнології». Тут були надруковані статті Ф. Вовка, В. Гнатюка, М. Дикарева, З. Кузеля та інших дослідників, що відображали їхній інтерес до фемінологічної проблематики у її етнографічно-етнологічному вимірі. Етнологічні студії, посідаючи одне з центральних місць в українознавстві, у цей час перетворились на його своєрідну «візитну картку», відому не лише в Україні, а й у Європі. Відтак історична фемінологія як органічна складова етнологічного дискурсу стала одним із стратегічних напрямів українознавства.

Українська етнологія своїм тогочасним розвитком та міжнародним визнанням багато в чому завдячує діяльності Ф. Вовка – вченого європейського масштабу. Тоді провідні наукові центри Франції, Австрії, Німеччини переживали справжній етнологічно-антропологічний бум. Перебування Ф. Вовка у Парижі упродовж 1887–1905 рр. надало йому можливість долучитися до французької антропологічної школи і впроваджувати європейські методи дослідження на українському ґрунті, застосовуючи комплексний підхід в інтерпретації матеріалів. Проживаючи за

¹ Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі / С. Павличко. Теорія літератури. – К. : Основи, 2002. – С. 105.

² Українка Леся. Новые перспективы и старые тени («Новая женщина» западноевропейской беллетристики) / Леся Українка // Українка Леся. Твори : у 10 т. / Леся Українка. – К. : Дніпро, 1965, – Т. 8. – С. 81–105.

кордоном, Ф. Вовк вивчав етнографічні та археологічні колекції у Римі, Неаполі, Женеві, виступав із доповідями у наукових товариствах. За класичну роботу з порівняльної анатомії він отримав ступінь доктора природничих наук Паризького університету, а також премію Російської Академії наук. Окрім галицьких та російських видань, його праці друкувались у європейських часописах. Ф. Вовк був редактором французького журналу «Антропологія», член-кореспондентом Історичного та Антропологічного товариств, Товариства народних переказів у Парижі, автором матеріалів до довідково-енциклопедичних видань Франції. З 90 праць Ф. Вовка 42 було вміщено у французьких журналах, 10 – надруковано українською мовою, решта – болгарською, більшість – російською¹.

Одним із важливих напрямів в етнології Ф. Вовк вважав дослідження шлюбних обрядів, які несли в собі соціально-культурний код інституції шлюбу і краще, ніж будь-які інші, розкривали специфіку сімейних відносин. Будучи глибоко вкоріненими в культуру етносу, вони могли дати відповіді на численні питання щодо жіночої та чоловічої самоідентифікації, сприйняття представниками протилежних статей одне одного, а також розкрити суперечності соціальних процесів, пояснити протиріччя етнокультурного розвитку, існування окремих стереотипів мислення тощо. У шлюбних ритуалах зберігались елементи як етнічної психології, так і культури в цілому, а отже, їх вивчення було важливим для розуміння менталітету нації та її історії. Екстраполяція шлюбного ритуалу в минуле через систему молитов та символічних дій дозволяла скласти картину відносин між жінкою та чоловіком, реконструювати етнопсихологічний портрет кожного з них.

Ф. Вовк високо оцінював етнографічний матеріал, зібраний попередниками, що став підґрунтям успішного розвитку української

¹ Денисенко В. «Шлюбний ритуал та обряди на Україні» Хв. Вовка у першій – болгарській і другій – французькій редакції / В. Денисенко // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1928. – Вип. 2–3. – С. 143.

етнології. Проте це не позбавляло його прагнення критично ставитися до цього матеріалу, нарікаючи на відсутність систематизації та наголошуючи на необхідності його глибшого наукового осмислення. Отримання нових результатів, на переконання вченого, ставало можливим лише за умов типологізації та теоретичного узагальнення етнографічного масиву, де були зафіксовані українські шлюбні традиції, ставлення до жінки, її стосунки з чоловіком, сімейні обряди, в тому числі ті, що стосувалися народження та виховання дітей.

Характеризуючи етнологічну спадщину Ф. Вовка, особливо його напрацювання стосовно шлюбних ритуалів, М. Грушевський зазначав, що в українській історіографії на початок ХХ ст. не з'явилося нічого, «що могло б стати поруч “Весільних обрядів” Вовка»¹. Ця праця («Шлюбний ритуал та обряди на Україні»), що отримала світове визнання, на початку 1890-х років була надрукована у болгарському філологічному збірнику і незабаром з'явилась у французькому часописі «L'Antropologie». Її український переклад був зроблений лише у 1927 р., коли за ініціативою Празького педагогічного інституту вийшла збірка праць Ф. Вовка «Студії з української етнографії та антропології»².

Розмірковуючи над проблемами еволюції шлюбних відносин, Ф. Вовк підтримав поширену на той час ідею існування матріархату як закономірного етапу розвитку суспільства. На думку вченого, зміна порядку наслідування роду за батьківською лінією, тобто поява патріархату, відбулася внаслідок розвитку родинних відносин. Головною причиною він називав виникнення військової організації, коли завоювання жінок силою стало нормою, через що жінки перестали відігравати свою попередню роль. У цьому ж Ф. Вовк убачав підставу для виникнення жіночої залежності. Не уникаючи

¹Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія) / М. Грушевський. – Прага, 1921. – С. 306.

²Денисенко В. «Шлюбний ритуал та обряди на Україні» Хв. Вовка... – С. 144.

коментарів із приводу гендерних трансформацій, що відбулись унаслідок еволюції матріархату, він писав: «По цім новім ладі родинний стан жінки стає залежніший і навіть більше – зовсім рабський». Вивчаючи форми стосунків між жінкою і чоловіком, учений наголошував, що родина пройшла шлях розвитку від примітивних форм шлюбних стосунків – полігамії та поліандрії – до моногамії. Пов’язуючи давнє минуле з сучасним, Ф.Вовк дійшов висновку, що «в моногамічній родині впродовж ще досить довгого часу переховувалися і навіть тепер переховуються сліди від колишніх відносин – чи у вигляді першого права політичної, чи духовної влади країни на молоду (*jus primae noctis*), чи у вигляді перших прав на неї батька її сім’ї чи батька її чоловіка (великоросійське снохачество), або нарешті, перехід жінки у спадщину від одного брата до другого (левірат)»¹.

Новий етап у науковій діяльності Ф. Вовка розпочався на зламі століть, коли у 1899 р. у Львові почали виходити «Матеріали до українсько-руської етнології». У вступі до першого тому часопису було викладено стратегію поступу української етнології, яка мала розвиватися, на думку вченого, у контексті світової історичної науки. «Поки ми діждемо, що наші наукові праці читатимуть по-українському, нам треба самим іти назустріч до європейської науки і прямувати до того, щоб у неї нас приймали як своїх», – писав Ф. Вовк у листі до М. Грушевського².

За період з 1899 до 1904 р. за редакцією Ф. Вовка вийшли перші сім томів «Матеріалів до українсько-руської етнології», зміст яких відображав концептуальне бачення вченим етнологічно-антропологічних студій. Описи українського весілля, репрезентуючи широкий спектр традицій, що

¹ Денисенко В. «Шлюбний ритуал та обряди на Україні» Хв. Вовка.... – С. 156.

²Листування Михайла Грушевського / упоряд. Г. Бурлака, І. Гирич [та ін.]. – К. ; Нью-Йорк ; Париж ; Л. ; Торонто : НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2001. – Т. 1. – С. 107.

розкривали історично-культурний феномен гендерних стосунків, їхні особливості відповідно до регіонів України – Полтавщини¹, Чернігівщини², Гуцульщини³ – опинилися серед пріоритетних публікацій «Матеріалів до українсько-руської етнології». Родинна, передусім весільна, обрядовість сприймалась як віддзеркалення звичаєвого сімейного права, а весільний обряд був не лише сімейною подією, а культурно-правовим актом, що закріплював соціальну структуру. Зважаючи на це, дослідники ставилися до весільного обряду як до важливого етнографічного матеріалу, що надавав можливість для вивчення соціального укладу, гендерних проблем, конфігурації майбутніх подружніх стосунків, ставлення до жінки, її сприйняття родинним колом⁴.

Дослідження Гуцульщини, в тому числі гуцульських весільних обрядів, здійснене В. Шухевичем, сучасні вчені називають «неповторним у науці подвигом однієї людини», аналогів якого не існує й досі⁵. Щоправда, на його адресу свого часу були висловлені суттєві критичні оцінки. В. Гнатюк закидав В. Шухевичу нехтування історіографією питання, обмеженість

¹ Гриша О. Весілля у Гадяцькому повіті у Полтавщині / О. Гриша // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1899. – Т. I. – С. 111–156.

² Литвинова-Бартош П. Весільні обряди у с. Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині / П. Литвинова-Бартош // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1899. – Т. III. – С. 111–156.

³ Шухевич В. Гуцульщина / В. Шухевич // Матеріали з українсько-руської етнології. – 1902. – Вип. 5. – 255 с.

⁴ Гримич М. В. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців: когнітивна антропологія / М. В. Гримич. – К. : [Б. в.], 2000. – С. 278.

⁵ Качкан В. А. З когорти етнографів (до творчої біографії Володимира Шухевича) / В. А. Качкан // Качкан В. А. Українське народознавство в іменах : у 2 ч. : навч. посіб. / В. А. Качкан. – К. : Либідь, 1995. – Ч. 2. – С. 109.

ареалу дослідження, ігнорування порівняльного методу¹. І. Франко, називаючи В. Шухевича найкращим знавцем гуцулів, водночас картав його за відсутність систематизації та захоплення описовим методом. Утім, матеріал, зібраний і використаний В. Шухевичем при підготовці дійсно енциклопедичного п'ятитомного видання, уперше давав комплексне уявлення про традиції, обряди, звичаї гуцульського народу у найрізноманітніших сферах життя. Надто ж критичні оцінки провідних українських вчених на адресу цього видання могли свідчити хіба що про їхнє щире прагнення забезпечити високий науковий рівень та якомога більшу досконалість досліджень.

В етнологічний контекст матеріалу «Гуцульщини» були органічно вписані сюжети, що виокремлювали становище жінки в родині, ставлення до неї родичів, громади, чоловіка, батьків. Складний комплекс відносин розкривався через усталеність таких традиційних стадій весільно-шлюбного ритуалу, як «обзорини», «сватаннє», «заручини», «благословліне», «вінченє», «весіле» тощо. А такі епізоди, як «мати поучає доньку, щоби в часі церковного обряду наступила молодому на ногу, аби верховала – старшувала над ним»², свідчили про особливі претензії жінки на статус у родинному колі. З огляду на розуміння глибинних процесів у сфері гендерних стосунків не менш цікавими виглядали згадки про поведження з жінкою, в тому числі вагітною.

Однією з ключових публікацій у «Матеріалах до українсько-руської етнології» було дослідження «Дитина у звичаях і віруваннях українського народу». Відомості з «полудневої Київщини», зібрані Марком Грушевським, були оброблені, систематизовані та прокоментовані З. Кузелею. Праця

¹ М. Р. [Гнатюк В.] Гуцульщина. Написав проф. Володимир Шухевич. У Львові. Накладом НТШ / М. Р. [Гнатюк В.] // КС . – 1905. – Т. 88. – № 2. – С. 80–84.

² Шухевич В. Гуцульщина... – С. 36.

відображає широкий спектр українських традицій відносно народження дитини, її виховання, ролі батьків у цьому процесі. У зв'язку з цим З. Кузеля вважав за необхідне «дати образ жінки від початків зрілості до приведення дитини в світ»¹. Саме тому перша частина дослідження яка називалась «Жінка, вагітність, народження дитини», присвячувалась селянській жінці й мала розкрити те, що упродовж довгого часу лишалось недоторканим, у тому числі «сексуальне життя жінки, відносини між обома полами, фізіологічні прояви...»². Для пізнання психології українського селянства, що висувалась як основна мета праці, ці аспекти розглядались як край необхідні та важливі.

Упродовж роботи над нею З. Кузеля тримав постійний зв'язок з М. Грушевським, інформуючи його про результати своєї роботи. «Над матеріалами про дітей зачав я уже працювати. Літературу маю уже зібрану, як українську та славянську, так і німецьку... Не знаю однак, чи весь матеріал ввійде до друку, чи лише найважливіше. Матеріалу єсть на 800 карток дрібного і звичного письма», - писав З. Кузеля до М. Грушевського у листопаді 1904³. Через рік він повідомляв М. Грушевському, що «Дитина» вже на узакінченню», а на початку 1906 р. звітував: «Перший том «Дитини» цілком готовий до друку»⁴. Праця отримала міжнародне визнання, органічно доповнюючи світовий доробок у цій науковій сфері. Наука про дитину (пайдологія) на початку ХХ ст. набула значної популярності й стала предметом студій в американських університетах. Нею займались вчені Франції, Італії, Німеччини. Окремі спроби робилися у цьому напрямку й українськими етнографами – Х. Ящуржинським, В. Ястребовим,

¹ Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з південної Київщини. Зібрав Марко Грушевський. Обробив Др. Зенон Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1906. – Т. VIII. – С. IV.

² Там само. – С. II.

³ ЦДІАК України. Ф. 1235. Спр. 575. Арк. 12 (зв.).

⁴ ЦДІАК України. Ф.1235. Спр. 575. Арк. 32, 36.

О. Малинкою, П. Івановим, М. Сумцовим. Попри те, що наука про дитину, як і про жінку, маючи складну конфігурацію, релігійне та етично-філософське забарвлення і знаходячись на перехресті психології, антропології, біології, етнографії, була на той час ще «не скваліфікованою»¹.

Високо оцінюючи видання, І. Франко зазначав його унікальність: «Матеріал вийшов такий багатий, що ні в яким письменстві нема подібної книги з таким різнородним матеріалом, хіба се будуть такі компетенції, як Пльоссові «Das Kidd» та «Das Weib in der Volkhunde»... До кожного важнішого моменту в студіях над українською дитиною (З. Кузеля. – Л. Б.) додавав або пояснення про етнологічні зв'язки сього моменту з міжнародними чи місцевими явищами в різних краях і у різних народів, або реєстри книжок, де говориться про такі самі явища. Таким способом зроблено все, що може дати сучасний стан науки дослідження і вистудіювання тих явищ, таких многоважних для розуміння традиції і життєвих звичок народу...»².

Видання мало неабияке наукове значення. Особливої уваги заслуговувала бібліографія до нього, яка охоплювала новітні на той час розробки американських та європейських учених. Складаючи її, З. Кузеля спеціально працював у Віденській університетській бібліотеці. Наскільки важливого значення надавав саме бібліографічному огляду етнограф, свідчать знову ж таки його коментарі у листі до М. Грушевського: «Наперед зладжу недовгий огляд часописів за останній рік... Надішлю перегляд літератури, книжок і окремих видань взагалі за рік 1903 – 1904 з

¹ Кузеля З. Про студії над дітьми / З. Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1907. – Т. IX. – С. XXIII.

² Франко І. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини, зібрав Марко Грушевський. Матеріали до українсько-руської етнології. 1906. Т. VIII. 220 с. / І. Франко // ЛНВ. – 1907. – Т. 38. – С. 370–371.

доповненнями за попередні роки (1900–1902). Цей огляд буде много більший, бо призбиралося дуже багато літератури»¹.

Одним із фундаментальних доробків Наукового товариства ім. Т. Шевченка були праці В. Гнатюка. «Легенда про три жіночі долі», «Пісня про неплідну матір і ненароджені діти», «Пісня про покритку, що втопила дитину», «Купаніє і паленіє відьм у Галичині»² визначаються глибокою аналітичністю і свідчать про те, що дослідження фольклорних джерел, у яких жіноча складова була домінантною, склали вагому частину наукової спадщини вченого.

В. Гнатюкові як досліднику фольклору довелось вибирати між двома основними напрямками в українській етнографії – історичним та порівняльним. Виходячи з того, що перший фіксував твір у часі, визначаючи «хронологічні шляхи його мандрівки», а другий розглядав «фольклорний твір у просторі», окреслюючи географічні координати його пересування³, вчений віддавав перевагу порівняльному. Так, він ретельно простежив процес міграції «Легенди про три жіночі долі», порівнюючи різні її варіанти. В. Гнатюк висунув гіпотезу, що сюжет легенди зародився в Індії, звідти перейшов до арабів, які передали його туркам, далі потрапив до сербів та хорватів, завдяки яким ця легенда стала відомою у Закарпатській Україні.

¹ ЦДІАК України. Ф.1235. Спр. 575. Арк. 32 (зв.).

² Гнатюк В. Легенда про три жіночі долі / В. Гнатюк // Записки НТШ. – 1910. – Т. ХСVII. – Кн. III. – С.74–85. ; Його ж. Пісня про неплідну матір і ненароджені діти / В. Гнатюк // Записки НТШ. – 1922. – Т. СXXXIII. – С. 173–224; Його ж. Пісня про покритку, що втопила дитину / В. Гнатюк // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1919. – Т. XIX – XX. – С. 249–389; Його ж. Купаніє і паленіє відьм у Галичині / В. Гнатюк // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1912. – Т. XV – С. 178–201.

³ Петров В. Академік Володимир Гнатюк у своїх фольклорних студіях / В. Петров // ЗІФВ. – 1927. – Кн. X. – С. 244.

Якщо «Легенда про три жіночі долі» була малопоширеною, то інша пам'ятка фольклору «Пісня про покритку, що втопила дитину», як установив В.Гнатюк, мала двадцять дев'ять варіантів і була однією з найпопулярніших українських балад про «дітозгубницю». Подібний сюжет, на його думку, теж мав інтернаціональний характер, фіксуючись у різних народів, у тому числі німецького¹. В українському фольклорі вчений віднайшов низку оповідань, що потрапили з західноєвропейської літератури, зокрема з італійського «Декамерону». Фемінологічна тематика у фольклорних джерелах створювала підґрунтя для важливих історично-культурологічних узагальнень та висновків. Аналізуючи матеріали, в яких жіноча постать була у центрі сюжету, В. Гнатюк дійшов висновку, що «головні центри, в яких стикався Схід з Заходом, а ісламська культура перехрещувалась з християнською, були Візантія, Італія, Іспанія»².

Сфера українського приватного життя, на думку дослідника, яскраво відбилась не лише у легендах, а й у таких фольклорних музичних творах, як гаївки та коломийки, дослідженню яких були присвячені окремі збірники, що видавались Етнографічною комісією НТШ³. Вважаючи гаївки переважно дівочими піснями, які за своєю природою мали віддзеркалювати радісне сприйняття весни, молодості, життя, В. Гнатюк сприймав їхні тексти як такі, що відтворювали широкий спектр сюжетів та фіксували світ саме жіночих почуттів. Класифікуючи гаївки, вчений виокремив серед них дві групи.

¹ Гнатюк В. М. Рецензія на збірку «Народних кельтських, німецьких, романських пісень» Е. Порембовича / В. М. Гнатюк // Гнатюк В. М. Вибрані статті про народну творчість / В. М. Гнатюк. – К. : Наукова думка, 1966. – С. 223.

² Гнатюк В. М. Передмова до збірки народних казок «Баронський син в Америці» / В. М. Гнатюк // Гнатюк В. М. Вибрані статті... – С. 208.

³ Гнатюк В. Гаївки / В. Гнатюк // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1909. – Т. XII. – 267 с.; Його же. Коломийки / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – 1907. – Т. III. – 254 с.

Перша – «Любов» – відображала дівочі почуття, орієнтовані на зовнішній світ – («Хлопці у дівчини», «Осторога перед зрадою», «Дівчина до сподоби», «Сумна дівчина», «Відданиця» тощо). Друга група – «Родина й окружене» – репрезентувала дівчину або жінку в родинному колі та найближчому оточенні («Мати б'є ліниву доньку», «Мачуха», «Битий муж», «Дівчина з дитиною», «Сирітка» тощо). Промовисті назви пісень – «Жінка на торзі», «Свахи», «Дівчина за паном», «Вибір дружини», «Перелюбство», «Багачка», «Бабська доля», «Дівоча принада», «Закупуванє одягів», «Гарна донька» – навіть без коментарів розкривали картину українського соціуму в його минулому з огляду на родинні традиції як найбільш консервативні та найменш здатні до змін. Соціально-консервативний підхід, покладений в основу відбору фольклорних джерел та їх класифікації, надавав їм особливого значення в якості матеріалу для дослідження, розуміння, інтерпретації соціальних конструкцій, представлених численними зв'язками, де жінка виступала центральною фігурою.

Жіноча складова, присутня в етнологічних дослідженнях В. Гнатюка, тематично поєднувала різні періодичні видання НТШ. У «Матеріалах до українсько-руської етнології», «Етнографічному збірнику», «Записках НТШ» з'являлись його публікації, у яких відобразилася історично-фемінологічна проблематика у контексті фольклористичних студій. «Коломийки» вміщені в «Етнографічному збірнику», були одним з джерел, яке яскраво презентувало розмаїття жіночих образів, на чому акцентував учений, аналізуючи, класифікуючи, коментуючи цей різновид українського фольклору. Основну частину масиву коломийок складала дві великі групи – «Любов» і «Подруже», що були співзвучні виокремленим у гаївках. В. Гнатюк поділив коломийки на п'ятнадцять розділів, кожний з яких був зорієнтований на певну жіночу проблематику: 1) «Хлопці про себе і про дівчат»; 2) «Дівчата про себе і про хлопців»; 3) «Хлопці про дівчат»; 4) «Дівчата про хлопців»; 5) «Милий»; 6) «Мила»; 7) «Любка»; 8) «Люба розмова»: а) «Парубки до дівчат»; б) «Дівчата до парубків»; 9) «Любов»: а) «Незабутня любов», б)

«Любов за гроші»; 10) «Закоханє»; 11) «Розволочити»; 12) «Подарунки»; 13) «Поцілунки»; 14) «Краса»: а) «Біляві»; б) «Рум'яні»; в) «Мальовані»; 15) «Врода»: а) «Вродливі»; б) «Негарні». Хоча І. Франко вважав цей поділ не зовсім досконалим, проте зібраний матеріал оцінив високо, зазначивши: «Не знаєш, чому більше дивуватися, чи багатству поетичних мотивів, чи ширині й ріжнородності життєвої обсервації, чи мелодійній грації та простоті язика. Жарти пересипаються з висловами глибокого чуття, чистий запал мішається з іронією, ніжність з брутальними погрозами й прокляттями – зовсім, як у дійсному життю»¹.

Упереджене ставлення до жіноцтва, яке нерідко асоціювалося з відьомськими чарами, виступало центральним сюжетом праці В.Гнатюка «Купаніє і паленіє відьм у Галичині». Будучи продовженням давньої зацікавленості українських дослідників. Феномен відьомства свого часу вивчався у Наддніпрянській Україні В. Антоновичем (українською мовою його дослідження було видано у Львові у 1905 під назвою «Чари на Україні»), П. Ефименком, В. Милорадовичем², вона свідчила про актуальність цієї проблематики для розуміння культури й традицій соціуму. Праця складається з двох частин. У першій автор зробив спробу провести класифікацію і з'ясувати, яких жінок та за які дії вважали у народі відьмами, а також як їх переслідували і карали. Другу частину становили оповідання про відьом, які В. Гнатюк зібрав у Галичині. Це дослідження, як і інші праці історика, написані на початку ХХ ст., були втіленням міждисциплінарного

¹ Франко І. Коломийки. Зібрав В. Гнатюк / І. Франко // ЛНВ. – 1907. – Т. 40. – С. 167.

² Антонович В. Б. Колдовство. Документы – процессы – исследование / В. Б. Антонович. – СПб. : Тип. Киршбаума, 1877. – 139 с.; Ефименко П. Суд над ведьмами / П. Ефименко // КС. – 1883. – Т. 7. – № 11. – С. 374–401; Милорадович В. П. Украинская ведьма / В. П. Милорадович // КС. – 1901. – Т. 72. – № 2. – С. 217–233 та ін.

підходу до висвітлення проблеми, де знайшли своє відбиття елементи соціології, психології, антропології, етнології, етнографії. Тема відьом в українських віруваннях як одна з культурологічно-соціологічних проблем знайшла своє продовження і висвітлення у монографії В. Гнатюка «Нарис української міфології», котра так і не побачила світ за його життя.

Вчений дійшов висновку, що тяжіння до подібних вірувань, укорінене в етносі, позбавляло людей можливості критично оцінювати соціальні процеси, оскільки причини всіляких нещасть приписувались чарам, а справжні причини ігнорувалися. Особливо це спостерігалось під час суспільних катаклізмів (голод, епідемії тощо), коли загострювалися психічний стан людини та соціальне напруження. В таких ситуаціях люди ставали особливо підозріливими у пошуках винуватців, і стереотипне мислення, що формувалося упродовж століть, указувало на жінок, які ввижались їм відьмами.

Конфлікт між християнською релігією та народними віруваннями є важливою культурологічною проблемою і В. Гнатюк не міг її не порушити. На його переконання, християнська релігія не давала підстав для побутування відьомських вірувань: вони сягали давньої історичної глибини і були спільними у різних народів. Аналізуючи не лише фольклорні, а й історичні джерела, вчений встановив, що публічні страти в Україні жінок, звинувачених у відьомстві на підставі вироків судів, траплялися тільки під час великого лиха. Люди ж, які чинили самосуд, звичайно потрапляли до в'язниці. Автор описував декілька способів, за допомогою яких виявляли, чи була жінка відьмою, серед них – випробування вогнем, водою, зважуванням, уколюванням. Порівнюючи «полювання на відьом» в українських землях і в Західній Європі, історик наголошував, що українське законодавство було більш лояльним у своїх вироків, ніж у європейських країнах, де масово знищувалися жінки, звинувачені у чарах. Відтак впливали висновки щодо особливостей національного менталітету, правових та культурних традицій.

У багатьох сферах українського фольклору В. Гнатюк виступав піонером. Так було, зокрема із сороміцькими елементами фольклору, яким він, як і Ф. Вовк, надавав серйозного значення, вбачаючи у них ключ до розуміння багатьох народних звичаїв і навіть критерій рівня культури народу. Жіночий образ у цих матеріалах поставав у царині повсякденного життя, що охоплювала й інтимну сферу стосунків між жінкою і чоловіком. Ф. Вовк убачав в українських сороміцьких весільних піснях безпосередній зв'язок з індійськими Ведами і відбиток у них «дуже старинних релігійних поглядів на такі речі, котрі тепер видаються соромними»¹. Цей фольклорно-етнографічний матеріал, що розкривав прадавнє, міфологізоване розуміння природи взаємин між представниками протилежних статей, збирався дослідниками, в тому числі М. Максимовичем, П. Чубинським, але не публікувався. «Максимович, – зазначав Ф. Вовк, – почуваючи дуже велику наукову вагу змісту цих пісень, усе ж таки трохи вражався і їх характером, і деякими виразами»². Наприкінці ХІХ ст. внаслідок лібералізації суспільного життя ставлення до подібного роду текстів було переглянуто. Вже у першому випуску «Матеріалів до українсько-руської етнології» побачили світ сороміцькі пісні, записані М. Максимовичем і свого часу передані Ф. Вовку М. Драгомановим.

Фольклорний матеріал, який відбивав народний погляд на жінку й чоловіка та їхні стосунки під еротичним кутом зору, В. Гнатюк ніколи не ігнорував і не викидав ні з власних праць, ані з видань, що редагував. Тим же, хто засуджував збирання та публікацію цього різновиду фольклору, він радив пригадати античні джерела, зокрема «Одіссею», а також наголошував, що «Етнографічний збірник» є виданням для професіоналів та не друкується «для панночок... ані для естетиків та моралістів, що стоять нарівні з ними в

¹ Вовк Хв. Сороміцькі весільні пісні, записані М. О. Максимовичем / Хв. Вовк // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1899. – Т. І. – С. 167.

² Там само.

духовнім розвою, а для людей, що бажають пізнати життя і творчість нашого народу у всіх її проявах»¹.

Як уже зазначалося, українська етнографія початку ХХ ст. розвивалась у загальноприйнятому для європейської науки форматі. З огляду на це В. Гнатюк писав: «Коли трапиться нагода записати сороміцькі пісні (так само і оповідання), треба це зробити. Їх не можна, правда, друкувати у виданнях комісії, але від часу до часу появляються спеціальні видання за границею, де їх можна буде примістити. Хоч вони сороміцькі, але для ученого – фольклориста й етнолога мають таку саму вартість, що інші пісні»². Так, завдяки зусиллям В. Гнатюка у Ляйпцігу вийшло фундаментальне двотомне видання сороміцького фольклору, зібраного П. Тарасевським. Перший том уміщував матеріали з українських земель у складі Російської імперії³, другий – із тих, що перебували під владою Австро-Угорщини⁴. Здебільшого в них були відображені стереотипи у сприйнятті жінок, поширені у патріархальному суспільстві на кшталт: всі «жінки однакові», «невірні своїм чоловікам», «спокушають молодих парубків», «винахідливіші за чоловіків» особливо у втіленні своїх бажань, «сексуально активні», «хитрі», «нещирі»

¹ Білий В. До характеристики академіка В. Гнатюка як збирача й дописувача / В. Білий // ЗІФВ. – 1927. – Кн. ХХ. – С. 239.

² Гнатюк В. М. Українська народна словесність (в справі записів українського етнографічного матеріалу) / В. М. Гнатюк // Гнатюк В. М. Вибрані статті... – С. 65.

³ Das Geschlechterleben des Ukrainischen Bauernvolkes Folkloristische Erhebungen aus des Russischen Ukraina: Autzeichnungen von Pavlo Tarasevskyj. Einleitung und Parallelenachweise von Volodymyr Hnatjuk. – Leipzig, 1909. – Bd. 1. – 461 s.

⁴ Das Geschlechterleben des Ukrainischen Bauernvolkes in Österreich-Ungarn Folkloristische Erhebungen von Volodymyr Hnatjuk. – Leipzig, 1912. – Bd. 2. – 480 s.

тощо. Видання призначалось для проведення подальших досліджень фахівцями – етнологами та істориками. Саме це мав на увазі В. Гнатюк, коли пересилав його примірники М. Коцюбинському, О. Шахматову, а також на адресу Антропологічного музею в Петербурзі, керівником якого був його колега-однодумець Ф. Вовк¹.

Період кінця ХІХ – початку ХХ ст. виявився надзвичайно інтенсивним і продуктивним у розвитку української етнологічної науки. В етнології, з притаманною їй ідеєю універсалізму щодо минулого і сучасного, був закладений великий потенціал щодо вивчення як етносів у цілому, так і їхніх окремих соціальних груп, зокрема жінок і чоловіків. Жіноча компонента завдяки своїй багатовимірності стала органічною складовою теоретичних проблем матріархату, розробкою яких займався Ф. Вовк. Природа соціальної підпорядкованості жінки, залишаючись нерозгаданою, аналізувалася ним серед інших актуальних проблем. Витоки її, як свідчать його дослідження, вчений намагався знайти у процесах, що відбувались на дуже ранніх стадіях становлення людства.

Розвиток етнології в Україні, зокрема у Галичині, у цей час привів до значних здобутків у висвітленні жінки в системі родинних стосунків, включаючи материнство, виховання дітей, відносини з чоловіком на різних вікових стадіях. Представлений етнологами фундаментальний за обсягом і значенням матеріал репрезентував багатоманітність народного життя з його конфліктністю та калейдоскопічністю соціальних зв'язків, створював основу для пізнання психології українського селянства, що висувалось як одна зі стратегічних цілей тогочасних наукових досліджень. Завдяки роботі Етнографічної комісії Наукового товариства ім. Шевченка етнографічно-етнологічні, в тому числі фемінологічні, студії отримали міцний науковий

¹ Гнатюк В. Документи і матеріали (1871–1989) / Володимир Гнатюк ; [упорядкув. Я. Дашкевич та ін. ; відп. ред. О. Купчинський] – Л. : ЦДІАЛ України, НТШ, 1998. – С. 228–229.

грунт і переживали свій ренесанс. Це супроводжувалось критичним осмисленням спадщини, збиранням нових матеріалів та впровадженням досягнень світової науки для вивчення українського етносу з урахуванням його соціальних конструкцій, у тому числі гендерних.

4.2. Материнський дискурс в українському наративі

Злам епох, яким позначилися кінець XIX та перші десятиліття XX ст., супроводжувався складним переплетінням подій, ідеологій, впливів, що тривали на тлі національного відродження. Суттєві корективи відбулися в українському історіографічному процесі, провідною ознакою якого стало оформлення національної історичної науки з відповідними інституціями, кадрами та концептуальним апаратом¹. У цих умовах материнська проблематика, будучи вже традиційною складовою українського історичного наративу, набула нового виміру. На ній відбилися істотні трансформації у суспільстві, зміна течій (романтизм, позитивізм, модернізм, символізм), нова культурна ситуація, зміст якої визначав перехід від етнографічного і побутового реалізму до суспільно-психологічної школи, близької до європейської².

Актуалізація материнської проблематики на переломних етапах історії завжди була закономірним явищем, адже в образі жінки-матері традиційно втілювались ідеї патріотизму, національної ідентичності, самовідданості. З огляду на це етнокультурні та соціально-психологічні аспекти материнства наприкінці XIX – на початку XX ст. стали предметом наукових досліджень багатьох фахівців. Опинившись на межі історичних, етнографічно-фольклористичних, літературознавчих, культурологічних студій, материнський дискурс охопив широкий міждисциплінарний простір.

¹ Колесник І. І. Українська історіографія... – С. 243.

² Гундорова Т. Франко не Каменяр. Франко і Каменяр... – С. 17.

Фемінологічні студії у яких розроблялась ця проблематика, пройшли складний шлях від багатоваріантності та різноплановості до канонічно структурованої міфологеми. У цей час з'явилося декілька характерних публікацій, які відображали зіткнення різноманітних тенденцій на ниві жіночо-материнської проблематики, її особливості відповідно до соціополітичних та культурних трансформацій. Одні з них характеризувались критичним осмисленням феномена материнства в українській культурній традиції та його різнобічних впливів на формування національної ментальності. Інші під впливом емоцій та упереджень національної ідеології конструювали материнську модель, яка мала виступати передусім уособленням неньки-України.

Вітчизняна історіографія на рубежі визначалася спробами здійснити на ґрунті фольклорних та етнографічних джерел аналіз суперечливих людських відносин та складних психологічних комплексів у контексті повсякденності. Тим більше, що такий досвід вже запроваджувався німецькою етнографічною школою і з особливою зацікавленістю був відзначений українськими істориками. В. Гнатюк, зокрема, звернув увагу на працю німецького вченого В. Вундта, у якій обґрунтовувалась важливість казкового матеріалу для вивчення етносів, зауважуючи: «Важливість казок для філософа та соціолога найліпше видна з того, що визначний німецький учений В. Вундт присвятив їм у своїм творі «Volkerpsychologie» (психологія народів) коло 250 сторін друку».¹

Погляд на фольклорні твори, етнографічні матеріали з позицій присутності у них жінки відкривав нові перспективи вивчення культури етносу, надавав можливість виявити пріоритетність почуттів, побачити, як склалися стосунки між представниками протилежних статей, які людські риси звеличувались, які вчинки засуджувались, тощо. Романтична школа

¹ Гнатюк В. Передмова до збірки народних казок «Баронський син в Америці» / В. Гнатюк // Гнатюк В. Вибрані статті... – С. 205.

упродовж XIX ст. сформувала погляд на фольклор як на історичне джерело. При цьому для більшості дослідників фольклорних джерел пріоритетним залишалось вивчення жанрової специфіки, вироблення принципів їх класифікації, дослідження кобзарства як феномена. Разом із тим відображений у цих джерелах широкий спектр почуттів, що розгорталися у родинному колі з його численними репрезентантами і неодмінною постаттю жінки у різних її іпостасях – мати, вдова, дружина, сестра, донька, свекруха, невістка, – надавав широке поле для історично-культурологічних рефлексій та інтерпретацій. Дослідження змісту фольклорних текстів і етнографічних обрядів, наближення до розуміння не лише поверхневого, а й прихованого, потаємного, що закладене в них, стали з'являтися наприкінці XIX – на початку XX ст. Прагнучи відійти від стереотипного прочитання фольклорно-етнографічних джерел, учені намагалися впроваджувати аналітичний підхід до їх вивчення і в такий спосіб збагнути особливості народної психології.

Тема материнського благословення та одна з її провідних ідей – непроститності гріха проти матері – була актуалізована в історіографії ще у 70–80-х роках XIX ст., в тому числі у працях М. Драгоманова, який звертався до теми материнського благословення, аналізуючи думи «Про бурю на Чорному морі», «Про побіг трьох братів із Азова з неволі турецької», виокремлюючи думи «морального характеру» – «Про матір, яку сини зневажали», «Про брата та сестру».

Тема сили материнського благословення прозвучала у О. Потебні при розгляді думи про Олексія Поповича. Проте у його фундаментальній праці був відсутній поглиблений аналіз сюжету думи. Друкуючи фольклорний твір «Святой Петр и его мать в пекле», О. Потебня також обмежився коротким коментарем, зауваживши лише, що святий Петро визволяє свою матір із пекла. Стислим був і його коментар широковідомої пісні, у якій син хоче продати «за мед і горілку» стару мати, а мати доводить йому, що продавати її – великий гріх. Урешті-решт син продає дружину, з чого вчений робить висновок: «мать дороже жены». «Прославление жены» було можливим

передусім як матері, стверджував О. Потебня, коментуючи твір «Умная жена»: «У нее много детей, больше сыновей, чем дочерей. Она их вырастила и «до розуму довела», посылает в школу, причем они не теряют уважения к отцу...» Уникання соціопсихологічного аналізу пісенних джерел узагалі було характерним для тогочасних фольклорно-етнографічних досліджень¹. Утім, вона залишалась майже не розробленою. Ситуація змінилась наприкінці століття, коли фольклорні джерела почали активно використовуватись для характеристики культурних відмінностей етносу.

Широка та багатоманітна інтерпретація жіночо-материнської проблематики у зв'язку з характеристикою соціопсихологічних особливостей українців була репрезентована у широковідомих свого часу праці П. Житецького – «Мысли о народных малорусских думах» та В. Охримовича – «Значение малорусских свадебных обрядов и песен в эволюции семьи». Ці публікації з'явилися майже одночасно і викликали неоднозначні оцінки сучасників своєю авангардністю та оригінальністю. Якщо П. Житецький – етнограф, історик, філолог, громадський діяч, співробітник «Киевской старины» - належав до старшого покоління наддніпрянських інтелектуалів, то В. Охримович – громадсько-політичний діяч, журналіст, історик, етнограф, правознавець, член Наукового товариства ім. Т. Шевченка, співробітник львівських журналів «Народ», «Житє і слово», - представляв молодих галицьких науковців.

Досліджуючи народні думи, весільні пісні та обряди, ці автори звернули першочергову увагу на жіночі образи, серед яких пріоритет надавався матері. Нова методологія дослідження, застосована до вивчення етнографічно-фольклорних джерел, дозволила підійти до розгляду жіночих стереотипів, представлених думами та піснями, а також пояснити моделі

¹ Потебня А. А. Объяснение малорусских и сродных народных песен : в 2 т. / А. А. Потебня. – Варшава : Тип. М. Земкевича и В. Ноаковского, 1887. – Т. 2 : Колядки и щедривки. – С. 304, 708, 783, 793.

жіночої поведінки та причини, якими вона зумовлювалася. П. Житецький, аналізуючи психологічні проблеми українського соціуму, відбиті в думових текстах, використав, окрім методів історизму, прийоми, близькі до психоаналізу. В. Охримович, розглядаючи парадигму жіночої поведінки на ґрунті генетично вкорінених традицій, більшу увагу звернув на її соціальний контекст. Характерно, що свою статтю він присвятив відомому американському антропологу Л. Моргану – автору знаменитої праці «Первісне суспільство».

Ідеї, висновки, оцінки, висловлені П. Житецьким та В. Охримовичем, розділені географічним простором і водночас близькі за новизною та радикальністю, вказують на спільні точки дотику, що робить порівняльний аналіз їхніх публікацій важливим для розуміння настроїв галицької та наддніпрянської наукової еліти кінця XIX ст., в тому числі поглядів її представників на актуальну в тогочасному історіографічному просторі проблему материнства.

Праця П. Житецького «Мысли о народных малорусских думях», що вийшла у 1893 р., викликала гостру полеміку. Вона вважається першим науковим історично-філологічним дослідженням українських дум¹. Спроба проаналізувати думи не лише у філологічному, а й в історичному плані була сприйнята неоднозначно. Позитивні рецензії на працю дали відомі вчені – О. Пипін, В. Перетц, тоді як, скажімо, М. Сумцов та М. Драгоманов поставилися до неї критично. П. Житецький був послідовним прихильником історичного методу в дослідженні дум. Полеміка між ним і М. Драгомановим, який обстоював порівняльний метод, виникла ще під час

¹ Матяш І. Б. Українські народні думи: дослідження, видання, виконавці. Історіографічний нарис : бібліографічний покажчик / І. Б. Матяш ; Укр. н-д ін-т архів. справи та документознавства ; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України ; Нац. парлам. б-ка України. – К., 2008. – С. 29.

Археологічного з'їзду в Києві 1874 р.¹. В. Перетц вважав, що це «велика праця», яка «створила епоху в вивченні генези думи»². Навіть наприкінці 1920-х років він наголошував на тому, що висновки автора не втратили актуальності. Аналіз основних ідей, сюжетів, образів, символів, репрезентованих у думах, П. Житецький проводив у контексті дослідження таких проблем, як походження та еволюція дум, визначення їхньої жанрової характеристики, співвідношення епічних сюжетів та історичних подій, поетика, особливості мови тощо. Віддаючи перевагу історичному методу, що надавав можливість вивчати подробиці змісту дум, П. Житецький водночас вважав за необхідне використання історично-літературного методу, який ставив побутовий матеріал у зв'язок з місцевими культурними явищами. Це допомагало зрозуміти умови, за яких стала можливою поява такої оригінальної форми поезії, як українські думи.

П. Житецький вважав думи особливим жанром, що призначався для широкого кола слухачів, які шукали в них серйозної відповіді на складні питання сімейного та громадського життя. Саме думи, які відкривали широке поле для дослідження психології українського етносу, привертали постійну увагу вченого. Вперше з наукових позицій він проаналізував символіку окремих образів дум, її зв'язок з міфопоетичним мисленням та висунув ряд ідей, що явно випередили час. Як зауважує І. Матяш, «це були важливі наукові ідеї, які й сьогодні потребують поглибленого вивчення у рамках культурологічного напрямку дослідження дум»³.

¹ Драгоманов М. Археологічний з'їзд у Києві 1874 р. (Кореспонденція з України) / М. Драгоманов // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. – Л. : Друк. НТШ, 1906 . – Т. III. – С. 31–39.

² Перетц В. Українські думи в новому виданні К. Грушевської / В. Перетц // Етнографічний вісник. – 1928. – Кн. VII. – С. 73–132.

³ Матяш І. Б. Українські народні думи... – С. 31.

На думку П. Житецького одним із центральних образів, широко представлених в українській фольклорній традиції, зокрема в думках, був образ матері. У розділі «Вірши нравоучительного содержания» він змальовує образ матері як такий, що є «символом правды в поэтических представлениях народа». Припущення, гіпотези, інтерпретації, висновки П. Житецького щодо материнської тематики у думових текстах зроблені під впливом як романтизму, так і символізму – на пряму, що був поширений у європейській літературі наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. і знайшов своїх прихильників в українському культурному просторі.

Образ матері П. Житецький намагався звільнити від примітивізації, стереотипізації та показати, що він не був таким однозначним, як міг видаватись на перший погляд. Цей образ, як вважав дослідник, значною мірою був наділений елементами метафоричності і не просто репрезентував жінку як поважного члена родинного кола, а виступав уособленням істини, у вічному пошуку якої перебуває людина. Пояснюючи, чому в народі великим злочином вважалася образа матері, він писав: «По народным представлениям мать есть символ всепрощающей любви и бесконечного самопожертвования. Она есть сама правда – так же вечно страдающая, как и та святая правда, ... потому и в разбираемых нами стихах правда называется «матерью родною», а мать, в свою очередь, «правдою вирною». Итак, правда есть ни что иное, как любовь, воплощенная в лице матери на земле, в лице Господа Бога на небе. Это, можно сказать, религиозное воззрение на мать вылилось в песнях малорусских с такою силою и страстностью, что нельзя ни слушать равнодушно, ни даже читать их равнодушно»¹.

На відміну від своїх попередників П. Житецький розглядав образ матері як соціопсихологічну домінанту, складну за своєю природою. Культ матері в українській традиції, вважав він, мав потенційне протиріччя. З

¹ Житецкий П. Мысли о народных малорусских думках / П. Житецкий. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1893. – С. 69–70.

одного боку, він виступав уособленням любові, з іншого – втіленням залежності людини від вищого авторитету, хай навіть це був авторитет матері. Дихотомічність цього образу викликала в історика різного роду рефлексії, в тому числі психологічного характеру. Ставлення до матері, виплекане національною традицією, на думку П.Житецького, могло бути причиною гострого внутрішнього психологічного протиріччя людини та провокувати конфліктні ситуації. Аналізуючи можливі їхні моделі, він підсумовував, що інколи для людини, яка опиняється у великій психологічній залежності від того, хто для неї виступає найбільшим авторитетом, у даному випадку матері, така залежність може бути руйнівною. У цій ситуації неодмінно виникає конфлікт між повагою до авторитету та свободою вибору. Як людина ліберальних поглядів, П. Житецький був переконаний, що прагнення внутрішньої свободи, бажання жити власним життям завжди залишається природним, при чому воно властиве як окремій людині, так і народу в цілому. Сучасна канадська дослідниця Н. Кононенко, розвиває гіпотезу, висловлену П. Житецьким, інтерпретуючи думи з позицій західної культури та підкреслюючи типово українські риси ментальності. Вивчаючи українські думи, дослідниця особливу увагу приділила сюжетам, у яких відбиваються стосунки між удовами та їхніми синами. У думі «Про трьох братів, що тікають з Азова», яка аналізується дослідницею, розповідається про загибель героїв, котрі не мали материнського благословення. Подібних сюжетів, як стверджує Н. Кононенко, не зафіксовано у західному епосі¹. Ще глибше розкривається внутрішній конфлікт у думі «Вдова та її три сина». Оберігаючи своїх синів від надмірної праці, мати всю роботу робила сама, розраховуючи на те, що у старості діти будуть дбати про неї. Коли сини виростили, то стали чужатися своєї матері, і тоді з ними почали траплятися численні нещастя. Тільки тоді,

¹ Kononenko N. Widows and Sons: Heroism in Ukrainian Epic / N. Kononenko // Harvard Ukrainian Studies. – 1990. – Vol. XIV, N 3/4. – P. 391.

коли вони зрозуміли причину своїх бід і поспішили її виправити, їхнє життя змінилося на краще¹. Як зазначає дослідниця, власне батько рідко згадується у думках, і конфлікт батька з сином практично відсутній у фольклорній традиції. Натомість конфлікт «мати–син» є досить поширеним і спливає щоразу, коли порушується генетично закладений баланс відносин. Матері, виховуючи синів, яким вони принесли в жертву все своє життя, чекають від них гідної відплати. На цьому ґрунті у синів формується комплекс вини і почуття вічного боргу перед матір'ю. Через це за українською традицією, на думку Н. Кононенко, відносини «мати–син» домінують у соціумі над рештою соціальних зв'язків, у тому числі подружніх, стосунків з друзями, власними дітьми тощо.

Вчений вважав, що саме українська традиція, абсолютизуючи материнський авторитет, генерує одне з тих психологічних роздвоєнь, що виступають підґрунтям душевних страждань людини, відбитих у фольклорних джерелах: «...однако же привычка жить на свой страх, жить личной жизнью остается во всей своей силе. Это одно из тех противоречий, которые нередко совмещаются, как в одном и том же лице, так и в целом народе, – одно из тех психических раздвоений, которые служат источником тревог и душевных страданий. Отсюда эта тоскливая нота, проходящая чрез всю поэзию народную семейного содержания. Чувство неудовлетворенности, неполноты счастья составляет господствующую стихию ее»².

Критично оцінюючи фольклорні джерела у їхньому нерозривному зв'язку з реальним життям, П. Житецький припускав, що ідеальні риси матері далеко не завжди могли відповідати дійсності з її різноманітними колізіями. Авторитет матері, що вимірювався формулою гіперболізованої поваги, не був результатом політичної чи правової української культури, а

¹ Kononenko N. Widows and Sons: Heroism in Ukrainian Epic / N. Kononenko // Harvard Ukrainian Studies. – 1990. – Vol. XIV, N 3/4. – P. 396.

² Житецкий П. Мысли о народных малорусских думках... – С. 73.

створювався як наслідок землеробських відносин. Ці форми відносин потребували індивідуальної праці, на якій вибудовувалось індивідуально-сімейне господарство, що призводило до суперечок, протиріч, сварок тощо. У цьому форматі соціально-економічних відносин, на думку дослідника, єдиною точкою опори, здатною подолати всі негаразди, могла виступати ідея любові в особі матері. «За оскорбление этой беззаветной любви карает Господь, как за нарушение правды... как в семейной жизни, так и в общественной жизни»¹. Завдяки психологічному підходу, використаному П. Житецьким у процесі дослідження українських народних дум, сюжети, що мали, на перший погляд, примітивно-побутовий характер, розкривали складні культурно-правові та соціальні коди українського етносу.

Професор Харківського університету М. Сумцов, переважно опонував П. Житецькому², втім, вважав близькою для себе тему материнського авторитету, відображену у думках, і розвивав її майже паралельно з ним у праці «Дума про Олексія Поповича», що друкувалась у «Киевской старине». Примітно, що вже у 1920–х роках М. Сумцов, рецензуючи «Початки громадянства» М. Грушевського, звернув увагу на працю П. Житецького «Мысли о народных малорусских думах» у контексті соціопсихологічного аналізу «відбитків матріархату в українському народному світогляді». Цього разу М. Сумцов оцінив працю П. Житецького як «цікаву», шкодуючи, що вона залишилася поза увагою у дослідженні М. Грушевського. Ця рецензія історика, одна з останніх у його доробку, була надрукована вже після його смерті. Будучи прихильником критичного аналізу фольклорних джерел, М. Сумцов по-іншому розставляв акценти. Використовуючи синтез порівняльного та історичного методів, він дійшов висновку, що «основная

¹ Житецкий П. Мысли о народных малорусских думах... – С. 72.

² Сумцов М. Михайло Грушевський. Початки громадянства (генетична соціологія). Відень, 1921. – 328 с. / М. Сумцов // Україна. – 1925. – № 3. – С. 153–154.

мораль малорусских дум – прославление силы родительской молитвы»¹ виводиться зі Святого Письма, а не з традицій землеробської культури, як зазначав П.Житецький. Погоджуючись з тим, що з усіх гріхів героя думи на перше місце виносилася зневага до матері, М. Сумцов не вважав, що це є виключно українською специфікою.

Всі перелічені в думі гріхи, а саме зневага до матері та сестри, так само як пограбування церкви, вбивство дітей, образа громади були універсальними і траплялись у болгарських, сербських, шотландських, данських джерелах. Головним гріхом, на думку вченого, скрізь виступала зневага до матері, хоча в українських та болгарських джерелах цей аспект був розроблений особливо детально, що пояснювалось «высоким общественным положением матери при старом патриархальном строе семейной жизни. Уважение к матери выразилось во многих других малорусских думах, великорусских былинах, в старинных повестях и пословицах»². При цьому, на відміну від П. Житецького, М. Сумцов не вважав за необхідне абсолютизувати ідею гріха сина перед матір'ю, хоча не заперечував, що цей мотив дещо домінував над іншими в українських думках. М. Сумцов сприймав думу в органічному поєднанні усіх її компонентів. Повага до громади, висока родинна мораль, щире натхнення автора – всі складові думи існували для нього у нерозривній єдності. Солідарність із ним у такому сприйнятті дум виявляла К. Грушевська. Вона зазначала, що «питання про мораль думи тепер не можна вже трактувати так просто, як се робив Житецький, і безумовно не можна відводити в ній стільки місця спеціально матеріному авторитетові»³.

¹ Сумцов М. Дума об Алексее Поповиче / М. Сумцов // КС. – 1894. – Т. 44. – № 1. – С. 17–18.

² Там само. – С. 16.

³Українські народні думи : у 2 т. / [вступ К. Грушевської]. – К. : Держвидав України, 1927. – Т. 1-й корпусу. – С. СХLIII.

Спроба знайти пояснення етнографічних жіночих стереотипів, зрозуміти моделі жіночої поведінки крізь призму існування матріархату в українському суспільстві була зроблена представником галицьких науковців, членом Наукового товариства ім. Шевченка В. Охримовичем. У його працях репрезентована широка палітра жіночих образів – матері, нареченої, свекрухи, невістки – у контексті розгляду матріархату як явища, відголоски якого спостерігалися в українських весільних обрядах. В. Охримовича справедливо називають поряд із І. Франком, В. Гнатюком, В. Шухевичем, Ф. Вовком та іншими дослідниками, хто залишив помітний слід в українській етнологічній науці¹. Дослідник був глибоким знавцем бойків, їхнього життя, побуту, психології². Високу оцінку сучасників здобула його праця «Значение малорусских свадебных обрядов и песен в эволюции семьи», яка була надрукована у столичному часописі «Етнографическое обозрение»³. У ній переконливо обґрунтовувалась особливість весільних пісень та обрядів утримувати упродовж тривалого часу відголоски давніх, матріархальних форм родинного життя.

¹ Качкан В. А. З когорти бойків (кілька штрихів до портрета Володимира Охримовича) / В. А. Качкан // Качкан В. А. Українське народознавство в іменах : у 2 ч. : навч. посіб. / В. А. Качкан. – К. : Либідь, 1994. – Ч. 1. – С. 218.

² Охримович В. Жіноча доля в Скільських горах / В. Охримович // Народ. – Ч. 18. – С. 277–279; Його ж. Знадоби до пізнання народних звичаїв та поглядів правних / В. Охримович // Житє і слово. – 1895. – Т. 3. – С. 296–401; Його ж. Про останки первісного комунізму у бойків-верховинців в Скільським і Волинським судовім повіті / В. Охримович // ЗНТШ. – 1899. – Т. 31–32. – Кн. 5–6. – С. 1–16.

³ Охримович В. Значение малорусских свадебных обрядов и песен в эволюции семьи / В. Охримович // Этнографическое обозрение. – 1891. – Кн. IX. – 1892. – С. 44 – 105.

Взагалі В. Охримович вважається одним із перших апологетів ідеї матріархату серед українських етнографів¹. Аналізуючи особливості українського звичаєвого права, фольклорні мотиви і численні етнографічні матеріали, учений дійшов висновку про існування у минулому українців доби панування жіноцтва, виразні залишки якої збереглися навіть наприкінці ХІХ ст. «Свадебные и родственные им обычаи, обряды и песни представляют богатейший, неоцененный клад для истории семьи – неоцененный в буквальном смысле, потому что до сих пор мало кто понял его значение и никто не поспешил применить его к делу»².

Названа праця В. Охримовича мала не лише суто наукове значення. Через протиставлення давнього минулого і дійсності кінця ХІХ ст. були актуалізовані гострі соціальні проблеми, зокрема становище жінки в українському суспільстві. Весь цей еволюційний процес В. Охримович пропонував розглядати з урахуванням основного, на його погляд, протиріччя, а саме протиріччя між реальністю і традицією. Одна з проблем, на яку зверталась увага вченого, полягала в тому, що шлюбні традиції, котрі стверджували перевагу матері, з часом почали суперечити дійсності, що відсунула жінку на позиції підпорядкованості.

Праця спиралася на потужну джерельну базу, яку склали пісні, зібрані П. Чубинським, Я. Головацьким, О. Рошкевич, І. Франком та іншими етнографами. На підтвердження своїх висновків В. Охримович наводив численні практичні докази. Кожний розділ праці підкреслював роль матері у тому чи іншому обряді: мати передає доньку нареченому; матері, а не батькові, дістаються подарунки як плата за наречену; мати отримує подяку за видану заміж доньку; мати – вихователька доньки, мати – самотійна

¹ Кісь О. Кого оберігає Берегиня, або Матріархат як чоловічий винахід / О. Кісь // Дзеркало тижня. – 2005. – № 15–16. – С. 27.

² Охримович В. Значение марорусских свадебных обрядов и песен в эволюции семьи... – С. 50.

господиня, мати – власниця майна тощо. Як і П. Житецький, В. Охримович вважав, що мати відіграє провідну роль у вихованні сина – «от колыбели до седла». Мати повчає його, проводжаючи на війну, з нею він радиться щодо вибору дівчини тощо. Услід за П. Житецьким В. Охримович констатував: «В песнях раскрывается власть матери над сыном, подчинение сына матери. Особенно хорошо это видно в песнях о злой свекрови и о том, как мать прогоняет сына прочь и он больше не возвращается домой»¹.

У своєму комплексному розгляді материнської тематики в етнографічному вимірі В. Охримович виокремив традиційний конфлікт українського соціуму між жінками двох вікових категорій і соціальних груп – свекрухою і невісткою. Уже «весільна драма» демонструє складне переплетення їхніх ролей, що відображає подальші взаємовідносини між жінками. Так символічно-принизливим був обряд входження невістки у дім свекрухи, коли її, за традицією, мали пригощати шматком глини з печі, сирим буряком, а іноді могли подати мишу чи жабу, запечену в хлібі. Всі пісні, зазначав В. Охримович, зводилися до трьох основних сюжетів: 1) син любить дружину, вона любить його; причиною смерті невістки виступає свекруха; 2) мати завжди має перевагу над сином; син не в змозі протистояти матері, аби покращити становище дружини; 3) «зла мачуха», «зла свекруха» є поширеними типами українського фольклору, тоді як «злий свекор» фіксується вкрай рідко². Акцентуючи увагу на тяжкому житті невістки в домі свекрухи, вчений намагався дослідити природу цього явища. На відміну від тих, хто вважав причиною протистояння соціальне підґрунтя, він віддавав перевагу психологічним чинникам. В. Охримович виступає з критикою однієї з публікацій у жіночому альманасі «Вінок», у якій авторка обґрунтовувала причини зіткнень між невісткою і свекрухою тим, що обидві замордовані

¹ Охримович В. Значение малорусских свадебных обрядов и песен в эволюции семьи... – С. 65.

² Там само. – С. 76.

тяжкою безкінечною жіночою працею. Тож становище невістки, на думку В. Охримовича, визначається головним чином тим, що вона – «чужа, чужинка» у тому сімействі, до якого вступає. Саме слово «невістка» він пояснював як таке, що, маючи корінь «віст», означає «невідому», «незнайому», тобто людину без вісті¹.

Багатогранність материнського дискурсу охоплювала широкий гуманітарний простір, до якого потрапили й шевченкознавчі студії. В умовах наростання національно-визвольного руху початку ХХ ст. спадщина Т. Шевченка, її жіноча складова, як і драматизм його особистої долі, стали об'єктом наукового інтересу дослідників². У 1907 р. в одному з перших чисел часопису «Україна» з'явилась публікація, що являє безумовний інтерес для розуміння тогочасного жіночо-материнського дискурсу. В ній аналізувався складний історично-культурологічний контекст однієї з останніх поем Т. Шевченка – «Марія». Публікація не обмежувалась лише літературознавчою критикою, як можна було би припускати, зважаючи на авторство, позначене криптонімом М. Кр-ський, який належав письменнику-символісту та літературному критику М. Крупському³. В ній охоплювалось значне коло історичних, психологічних, соціальних питань відповідно до концепції часопису, визначеної як «розроблювання української історії в найширшій розумінні цього слова». Саме таким чином була визначена мета створення часопису «Киевская старина». Вона залишалась актуальною і для журналу «Україна», який мав стати продовжувачем попереднього часопису:

¹ Охримович В. Значение малорусских свадебных обрядов. и песен в эволюции семьи... – С. 78.

² Зайцев П. Перше кохання Шевченка / П. Зайцев. – К. : Друкар, 1918; С. Є. [Єфремов С.] Остання любов Т. Г. Шевченка / С. Є. [Єфремов С.] // ЛНВ. – 1900. – Т. IX. – Ч. II.

³ Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів (XVI – ХХ ст.) / О. І. Дей. – К. : Наукова думка, 1969. – С. 489.

«не вдаючись в національний шовінізм – з одного боку, і не розпливаючись в утопіях вселюдськості до забуття свого національного Я»¹. З огляду на те, що історично-фемінологічна проблематика була широко репрезентована у попередньому часописі «Киевская старина», вона не лише продовжувалась у новому виданні, але й актуалізувалась на українознавчому ґрунті відповідно до тогочасних історичних та соціокультурних викликів. Концептуальні засади журналу «Україна» вибудовувались на хвилі пожвавлення громадсько-політичного та культурного життя після відміни у 1905 р. царського указу про заборону українського письменства. Журнал, заявляючи про необхідність збереження духу, властивого його попереднику, мав залишатись науковим органом, але при цьому не обмежувався історією минулого, а широко охоплював сучасні події, декларував намір об'єктивно їх висвітлювати.

Поява у журналі «Україна», який на цьому етапі проіснував лише один рік (упродовж 1907 р. вийшло 4 томи журналу у 12 книгах і того ж року його видання було припинено і розпочато лише наприкінці 1913 р.), статті, присвяченій поемі «Марія» Т. Шевченка, було важливою подією та, до певної міри, знаковим явищем, що підтверджувало особливу актуальність критичного осмислення матеріалу подібного спрямування. Ця поема, написана поетом у 1859 р., займала особливе місце у його творчості. На неї, як на визначне явище в українській культурі, звернув свого часу увагу М. Драгоманов. З його ініціативи цю поему Т. Шевченка було перевидано з коментарями історика («*Mariya maty Isusowa: Wirszi Szewczenka z uwahamy M. Dragomanowa*». Geneve, 1882) у видавництві «Громада» в Женеві. І. Франко у листі до М. Драгоманова у грудні 1883 р. підкреслював: «На людей простих більше враженіє робить Ваша передмова до «Марії» і примітка, ніж сама поема, котрої, впрочім, і образовані у нас не вміють оцінити, а котра мені видається найгеніальнішим з усього, що написав

¹ Вступна стаття // Україна. – 1907. – Т. 1. – С. III–V.

Тарас»¹. Підходи Т. Шевченка до її біблійного змісту відрізнялись модерністю і, як вважав М. Драгоманов, їх не можна було назвати лише екзегетикою. З цього приводу він писав: «Шевченко в Марії показавсь зовсім не екзегетом (і звісно !), а, сказати би, вільним євангелістом, котрий од себе розказав казку про Марію і Ісуса»².

Проблеми материнства, висвітлені Т. Шевченком, які майже не отримали належного відгуку сучасників, потребували нового осмислення, глибокого аналізу на новому етапі українського національного відродження. Не випадково цей твір Т. Шевченка і коментар до нього М. Драгоманова згадується у листуванні двох видатних українських етнографів. Ф. Вовк повідомляє В. Гнатюка про те, що він має поему «Марія – мати Ісусова», і просить надіслати йому ще один примірник³.

М. Крупський, окреслюючи свою статтю як «аналітичну спробу», тим самим ще раз наголошував на її різноплановості. Будучи прихильником символізму, автор проаналізував ідею материнства у поемі Т. Шевченка, що знайшла свій прояв у дихотомічному образі Марії – діви і матері-покритки. Розшифровуючи прихований зміст сюжетних ліній та ідей, замислюваних поетом, він дійшов висновку, що Т. Шевченко своєю поемою протестує проти міщанської моралі, відповідно до якої покритка – це щось низьке, у кращому випадку – нещасне. Поет, за словами М. Крупського, «обороняє

¹ Листування І. Франка і М. Драгоманова. Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. Видає Комісія Західної України Всеукраїнської академії наук. – К., 1928. – Т. 1. – С. 58.

² Драгоманов М. Уваги впорядника / М. Драгоманов // Громада. Українська збірка. – Женева, 1879. – № 4. – С. 98.

³ Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком / [упоряд. та коментарі В. Наулка, Н. Руденко, О. Франко]. – Л. ; К. : НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2001. – С. 28.

любов, вільне діяння жінки-людини в її вільному обов'язкові перед людськістю – родити і виховати чоловіка»¹.

Автор статті наголошує, що у поемі «високий образ матері виростає в недосяжну величину, що лежить уже почасті поза межами дійсності, приймає форми чудесних об'яв, як у Марії, до котрої Шевченко звертається, бажаючи возвеличить матір»². Ставлення до жінки-матері зливається у Т. Шевченка з любов'ю до Батьківщини, і це є лейтмотивом статті М. Крупського. В образі матері-покритки – «найкращої жінки», «найкращої матері» – поет віддзеркалив образ України, яка є жертвою соціальної несправедливості і водночас утіленням великої любові. Жіноча атрибуція батьківщини, як вважає О. Забужко є міфологічно-традиційною. Посилаючись на культову працю Симони де Бовуар «Друга стаття», вона зауважує, що жінка може бути у архаїчній колективній свідомості країною, землею-годувальницею, навіть містом, як, наприклад, Вавилон, що теж водночас позиціонований як «непорочною дивою», так і «блудницею»³.

Відомий шевченкознавець початку ХХ ст. П. Зайцев, продовжуючи дослідження жіночої теми у творчості Т.Шевченка, пояснював трагічну інтерпретацію образу матері здебільшого особистою драмою поета, його першого кохання зокрема. Праця П. Зайцева, у майбутньому представника західної української діаспори, «Перше кохання Шевченка» була вперше надрукована у 1914 р. у столичному часописі «Вестник Европы». Автор розглядає маловідомий твір Т. Шевченка – поему «Черниця-Мар'яна» у контексті нових епізодів біографії поета. Після трагедії, що сталась з Оксаною – першим коханням Т. Шевченка, доля кожної дівчини, як вважав

¹ М. Кр-ський [Крупський М.] Марія Шевченка / М. Кр-ський [Крупський М.] // Україна. – 1907. – Т. II. – С. 3.

² Там само. – С. 1.

³ Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / О. Забужко. – К. : Абрис, 1997. – С. 126.

П. Зайцев, лякала поета, і це відбилося на всьому подальшому його житті й творчості.

Інтерпретація поетом образу Марії як матері-покритки була, на думку дослідника, не стільки проявом його світоглядної позиції, скільки наслідком пережитого психологічного зламу, хоча сприймалась як виклик моральним канонам. П. Зайцев не шкодує для цього найвищих епітетів: «І не знаходячи відзвучної душі, всі свої ніжні чуття, ніби надолужуючи їх даремне змарнування, він віддав, як лицар середньовічний, Мадонні – Покритці з Покриток, «за всіх Скорбящій Пречистій Матері Діві», утворивши в ідеальнім унесенні найкращий у всесвітній поезії по силі ніжності й умиленості гімн»¹.

Материнська тема у шевченкознавчих студіях знайшла своє подальше розкриття у статті відомої громадської діячки, вченої та педагога С. Русової, надрукованої в «Літературно-науковому віснику» у 1914 р. Написана у публіцистичному жанрі, вона носила більше просвітницько-пропагандистський, ніж науковий характер і була своєрідним продовженням попередніх історично-фемінологічних студій авторки. Зауважимо, що у 1904 р. у збірнику «К свету», який вийшов до 25-річчя Бестужевських Вищих жіночих курсів, була надрукована стаття С. Русової «Малорусские женщины XVI–XVII века», призначена українкам, котрі вчилися на Курсах². Як і більшість її праць ця характеризувалася значним публіцистичним пафосом, хоча за основу були взяті історичні та етнографічні матеріали О. Левицького, О. Лазаревського, Ц. Неймана, В. Антоновича, М. Драгоманова та ін. В рецензії, автором якої був редактор часопису В. Науменко, зазначалося, що С. Русова «в превосходно составленном очерке обрисовала,

¹ Зайцев П. Перше кохання Шевченка / П. Зайцев. – К. : Друкар, 1918. – С. 25.

² Русова С. Малорусские женщины XVI и XVII века / С. Русова // К свету. Научно-литературный сборник. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1904. – С. 205–219.

на основаниии известных уже в печати материалов, картину общественно-семейного положения женщины в Малороссии и дала иллюстрацию этой картины в образах женщин, выступающих героинями в исторических народных песнях (Маруся Богуславка, Бондаривна), а главным образом, отмеченных на страницах истории с характерными чертами в их личной судьбе»¹.

Розвідка С. Русової «Жінка в поезії Шевченка» презентувала один із різновидів досліджень, у яких історичні, літературознавчі, філософські елементи синтезувалися з тогочасними соціальними проблемами. Від попередніх розвідок, де застосовувались прийоми метафоричності, романтичного етнографізму, символізму, цю статтю відрізняли соціальна загостреність та використання порівняльного методу. Погляди Т. Шевченка на жінку С. Русова порівнювала з філософськими ідеями Руссо і Канта, із сюжетами з російської та польської літератури. Якщо в інших поетів жіноча тема, на її думку, розроблялася здебільшого випадково, то у Т. Шевченка вона є однією з головних у поемах «Марія», «Наймичка», «Відьма», «Сова», займає вагоме місце у творах «Княжна», «Неофіти», «Марина», «Катерина», а також в окремих його віршах. «В сих творах можна бачити, – констатувала дослідниця, – як Шевченко шанує матір й повстає проти усіх тих моральних й громадських умов життя, які стають на перешкоді щастю матері: розпуста й неволя, злидні, муштра...»²

Зазначимо, що фемінологічна критика шевченківської спадщини тут здійснювалась відповідно до догматів класичного народництва, в яких не залишалось місця для розкодування символів у поетичних текстах. Стаття

¹ [Науменко В.] Русова С. Малорусские женщины XVI и XVII века (сборник «К свету», стр. 205–219) / [Науменко В.] // КС. – 1904. – Т. 87. – № 10. – С. 43–44.

² Русова С. Жінка в поезії Шевченка / С. Русова // ЛНВ. – 1914. – Кн. 2. – С. 245.

С. Русової надрукована незадовго до початку Першої світової війни, моральну кризу суспільства та духовне спустошення людини в епоху декадансу. Гостро критичне ставлення до тодішніх соціокультурних процесів було домінантою публікації. «Серед огиди нашого сучасного громадського життя, – писала С. Русова, – де знайти підвалини задля будівлі нового чистого життя?.. Хіба сучасна молодь не кидається в розпуці, шукаючи, як розв'язати складне питання родинного і індивідуального щастя?..»¹

На цьому тлі були окреслені межі, формат, канони у підходах до жіночої тематики у спадщині Т. Шевченка, які упродовж тривалого часу залишатимуться провідними у шевченкознавстві. По суті, стаття була одним із кроків у створенні не лише материнської міфологеми у творчості поета, а й Шевченкового міфу материнства. На сучасному етапі, деміфологізуючи стереотипні уявлення про творчість Т. Шевченка, О. Забужко, підтримує Ю. Шевельова, який вважав, що в поезіях останнього року вічне дівоцтво трактується Т. Шевченком як тяжкий гріх – «цей гріх супроти себе, супроти власного тіла, а відтак і проти власної душі». На думку дослідниці, образом самотнього дівоцтва поет передав «ту саму екзистенційну муку нереалізованості ... пасивного тривання в часі, не існування – «сну», яка екстрапольована на «ціле» національне тіло, обертається томлінням «сну» історичного»².

Підходи ж С. Русової були зрозумілими у контексті «боротьби за Шевченка», що мала довготривалу історію, спровоковану «дихотомією між національним і соціальним значенням його поезії»³. Водночас вони свідчили про те, що попри окремі спроби «розшифрувати» Т. Шевченка його

¹ Русова С. Жінка в поезії Шевченка / С. Русова // ЛНВ. – 1914. – Кн. 2. – С. 246.

² Забужко О. Шевченків міф України... – С. 126–128.

³ Там само. – С. 7–8.

символіка залишалась незрозумілою і «не впадала в вічі», як висловився філософ і громадський діяч Д. Чижевський,¹ фактично підтверджуючи думку І. Франка щодо нерозуміння більшістю громади Шевченкової «Марії».

Оскільки С. Русова мала на меті не стільки дослідити фемінологічний контекст творчості поета, скільки акцентувати увагу на гострих проблемах молоді, «жіночому питанні», соціальній несправедливості, то Т. Шевченко на цьому тлі міг виступати лише «апостолом правди і любові», який «не міг мовчати перед такою страшною неправдою і найкращі перли свого поетичного таланту присвятив жіночій долі, її пошарпаному життю»². За таких обставин будь-який складніший аналіз його творчості був би недоречним. Спрощуючи інтерпретацію сюжетів, які, втім, лише на перший погляд виглядали ясними, С. Русова виокремлювала три основні напрями, пов'язані з жіночою складовою, а саме: становище жінки в неволі, коли вона «з людини перетворюється в якусь цяцьку, яка мусить задовольняти нечисті пристрасті людей, які панують над нею грубою силою»; жіноче кохання, яке «Шевченко ставив дуже високо, як фактор життя»; «велична натхненна постать матері»³.

Розробками, що відповідали не стільки науковим запитам історіографії, скільки потребам українського національного відродження, стали невеличкі за обсягом, але промовисті публікації Олени Пчілки, присвячені матері гетьмана Мазепи Марії-Магдалені⁴. З'явившись у полтавському часописі «Рідний край», який призначався для широкого кола читачів, вони передусім спрямовувалися на те, аби вписати в українську

¹ Забужко О. Шевченків міф України... – С. 129.

² Русова С. Жінка в поезії Шевченка... – С. 242.

³ Там само. – С. 243–245.

⁴ Пчілка О. Марія-Магдалена, мати гетьмана Мазепи / Олена Пчілка // Рідний край. – 1912. – № 7. – С. 4–7; Її ж. Пам'ятки від матері гетьмана Мазепи, ігумені Марії-Магдалени / Олена Пчілка // Там само. – № 8. – С. 5–10.

свідомість та історіографію гетьмана Мазепу як «величну постать». Тож образ матері мав бути не менш величним, доповнюючи гетьманський і надаючи довершеності його ореолу. Засвідчуючи власні світоглядні позиції, Олена Пчілка серед усіх чеснот Марії-Магдалени насамперед виокремлювала православність, українськість, освіченість.

Характеризуючи матір гетьмана, Олена Пчілка підкреслювала, що Марія-Магдалена походила зі шляхетного православного українського роду Мокієвських, «мала добру освіту, як і всі тодішні українки з сім'ї хоч трохи багатшої». Щодо останнього, то дослідниця посилалася на один із документів, де Марія-Магдалена розповіла про себе «таким вільним, дрібним і вправним письмом, що так могла писати лише людина дуже добре свідомо в писанню». Взагалі образ матері Мазепи був представлений авторкою у контексті українознавчої концепції жіночої історії та відповідав основним ознакам відповідної міфологеми: «Мати, Марія Мазепина, либонь брала значну участь у громадських справах і взагалі в тодішній краєвій політиці... В тому нема нічого дивного, бо взагалі українське жіноцтво жило життям вільнішим і ширшим, ніж жило жіноцтво в Московщині, де жінку чи матір вважали за «бабу глупую» і держали в рабстві, зачиненою в теремі, на «бабській» половині, що сповнена була лише темряви, невігластва, забубонів та всяких запічних підкопів. Жінки-українки грали далеко значнішу роль, – не тільки приймаючи вільну участь в товариському життю, а й виступаючи діячками на полі просвітницькому й громадському»¹.

Вибір постаті Марії-Магдалени для історичного нарису – не випадковість. Відомо, що українська ментальність узагалі була чутливою до материнської проблематики. Звертаючись до неї, можна було розраховувати на більший ефект у вихованні патріотичних почуттів; окрім того, саме цей історичний матеріал являв благодатне поле, оскільки Марія-Магдалена

¹Пчілка О. Марія-Магдалена, мати гетьмана Мазепи / Олена Пчілка // Рідний край. – 1912. – № 7. – С. 5–6.

заслужувала на всіляку повагу. Вона була не просто матір'ю, що любила свого сина, а сильною духом, розумною, мудрою жінкою, здатною давати поради, брати участь у політичних подіях, приймати самостійні рішення. Свого часу М. Костомаров в історичному дослідженні «Мазепа», відтворив позитивний образ Марії-Магдалени на тлі суперечливої постаті гетьмана.

Позиціонуючи образ матері гетьмана у контексті національно-патріотичної концепції української історії, Олена Пчілка водночас створювала близький до епічного ідеал української жінки-матері. Він був далекий від традиційно-побутового розуміння, як і далеким від усталених канонів було сприйняття материнства самою авторкою. Якщо відкинути міфи, створені навколо самої Олени Пчілки, подивитися на неї реальну, а не вигадану, то услід за О. Забужко можна констатувати, що це також була «жінка-університет», «жінка-епоха» (перша українська жінка-академік, член-кореспондент ВУАН з 1924 р.) – «вольова, владна, пристрасно-імперативна, одержима однією ідеєю – національною, – і... невідпорно харизматична»¹.

Материнська лінія як складова життєвого кредо Олени Пчілки не відповідала тогочасним стереотипам. Навіть її брат, М. Драгоманов, попри ліберальність власних поглядів, стримано, а інколи дуже критично ставився до феміністичних ідей сестри. Підтримуючи гасло рівноправності жінок, він, утім, вважав, що їм варто займатися їхніми традиційними справами. Зокрема, «він нарікав, що Пчілчина громадська діяльність завдає шкоди її дітям, і навіть висловлював побажання, щоб на неї звернула увагу поліція...»² О. Забужко, характеризуючи Олену Пчілку, називає її «великою жінкою». Що ж стосується Олени Пчілки як «великої Матері», то такою, на думку дослідниці, її ніяк не можна вважати за тими канонами, де «велич» жінки вимірюється кількістю народжених дітей. Скоріш за все вона належала до тих жінок, які материнський обов'язок свідомо принесли в жертву обов'язку

¹ Забужко О. Notre Dame d'Ukraine. Українка в конфлікті міфологій / О. Забужко. – К. : Факт, 2007. – С. 428.

² Богачевська-Хомяк М. Білим по білому... – С. 59.

громадському. Такий вибір не був винятковим для тогочасних жінок. Ця дилема поставала у житті С. Русової у вигляді питання, яке вона формулювала таким чином: «...Чи мала я право захоплюватися політичною діяльністю, коли вона мала неминуче привести до руїни родинного спокою. І життя моє постійно калічилось суперечкою між цими двома обов'язками: родина, діти, чоловік – всіх я їх кохала; а з другого боку – громада, рідний край. Нікому з жінок не бажаю такого роздвоєння, бо з цього виходить і погана праця, і страшенна драма в серці». Контраргументом М. Рудницької – однієї з найбільш значних політичних постатей у міжвоєнній Галичині, для якої подібне питання так само мало актуальність, було переконання в тому, що «таке роздвоєння, таке завішення поміж двома життєвими сферами, двома протилежними інтересами збагачує нас та робить наше життя цінним і цікавим... Знаю лиш одно, що я однаково не змогла б жити і без громадської праці, і без дитини, без особистого щастя»¹.

Чи то іронія долі, а, можливо, ще одне підтвердження закономірності, проте на власному життєвому шляху Олена Пчілка стикнулася з усіма колізіями відносин «Матір–діти». Використовуючи «Автобіографію» О. Пчілки, спогади О. Косач-Кривинюк, послуговуючись цілою низкою документів та фактів, які упродовж довгого часу залишалися у тіні, О. Забужко дійшла висновку, що «Ольга Драгоманова-Косач – ця перша «модерна жінка» ібсенівського типу ... була закроєна щонайменше на мірку матріарха нової церкви (і такою в очах дітей і залишилася!), але аж ніяк не на «мадонну з немовлям»: такі жінки взагалі рідко бувають добрими матерями»². Тож на тлі, як видається, непростих стосунків із матір'ю сприйняття Лесею Українкою материнської проблематики та її інтерпретація материнства не могли не зазнати корекції. Універсальний художній образ

¹ Богачевська-Хомяк М. Мілена Рудницька / М. Богачевська-Хомяк // Українки в історії / [за заг. ред. В. Борисенко]. – К. : Либідь, 2004. – С. 125.

² Забужко О. Notre Dame d'Ukraine... – С. 429.

матері у творах письменниці не міг не формуватися у світлі авторитету О. Пчілки з відповідними ознаками. Галерея материнських образів Лесі Українки стає зрозумілою, якщо розглядати їх крізь призму «трагедії» стосунків двох великих «одержимих», двох рідних і водночас різних жінок. Концептуальна материнська парадигма Лесі Українки насичена деструктивними образами на відміну від натхненно-величного образу Марії-Магдалени, створеного О. Пчілкою, та психологічно-надривних материнських образів Т. Шевченка. Леся Українка значно розширила межі екзистенційного конфлікту «мати–син», окресленого дослідниками на початку 1890-х років, надаючи йому всеохоплюючої масштабності.

Український історіографічний процес кінця XIX – початку XX ст. демонструючи багатомірність материнського дискурсу представляв його як актуальну складову науково-теоретичних дискусій та соціальної практики. Складна та неоднозначна інтерпретація материнського образу одна з характерних ознак фемінологічних студій цього періоду. На хвилі розвою національної ідеології робилися спроби створити, використовуючи ідеологему особливого статусу та привілейованого становища жінки-матері в українському суспільстві, романтичний образ матері, який мав служити цілям національно-визвольної боротьби. Водночас історичний наратив позначився дослідженнями, де жіночо-материнська складова відображала комплекс культурологічних та психологічних чинників, які позначилися на українському соціумі, демонструючи його складну природу.

4.3. Багатомірність жіночого образу в історично-фемінологічних дослідженнях

На початку XX ст. історичний наратив поповнився ключовими для історично-фемінологічних студій дослідженнями. У цей час з'явилися праці

О. Левицького¹ та В. Гнатюка² – відомих і поважних істориків, а також молодого вченого, який щойно розпочинав свою наукову кар'єру, – М. Слабченка³. Попри те, що історики належали до різних поколінь, представляли різні наукові центри – Київ, Львів, Одесу, а їхні праці різнилися характером, форматом, метою, їхня спадщина тим не менш підтверджувала, що між вченими існував тісний науковий зв'язок. Це дозволяє розглядати їхній доробок в єдиному інтелектуальному полі, характерною рисою якого була різнобарвна палітра суперечливих жіночих постатей. У центрі правових традицій, юридичних процедур та соціокультурних явищ, що аналізувались, опинився широкий спектр жіночих постатей – відомих і невідомих, тих, що були уособленням благочинності і тих, хто не вписувався у загальноприйнятий соціальний контекст через девіантну поведінку (злочинниці) або знаходився на його узбіччі (шинкарки, покритки тощо). Дихотомічність жіночого образу стала ознакою новітнього історичного нарративу. Тим самим розширювалися уявлення про українське суспільство, його багатоманітність та моральні принципи, вносилися корективи в історіографічні канони.

¹ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в. / О. Левицкий. – К. : Тип. Императорского университета св. Владимира, 1902. – 371с.; Його ж. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв. / О. Левицкий // Архив Юго-Западной России. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси XVI–XVII вв. – К. : Тип. Императорского университета св. Владимира, 1909. – Т. 3. – Ч. 8. – С. 1–120.

² Гнатюк В. Пісня про покритку, що втопила дитину / В. Гнатюк // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1919. – Т. XIX–XX. – С.249–389.

³ Слабченко М. Е. Опыты по истории права Малороссии XVII – XVIII ст. / М. Е. Слабченко. – Одеса : Тип. Акц. Южно-Русского общества печатного дела, 1911. – 296 с.

Хоча в історичному наративі зберігалися тенденції конструювання ідеальних гендерних моделей сімейних відносин, український соціум дедалі більше поставав у дослідженнях і своєю зворотною стороною – крізь призму судових справ і процедур. На переконання О. Левицького, «уголовные процессы вскрывают такие тайники души народной или же такие глубоко скрытые язвы в общественном организме, которые при обыкновенных условиях жизни не поддаются наблюдению»¹.

Численні жіночі постаті були представлені у монографії М. Слабченка «Опыты по истории права Малороссии XVII–XVIII ст.», що охоплювала судову систему Гетьманщини, правові традиції, види покарань тощо. Жінка розглядалась істориком як суб'єкт правового механізму при вивченні чинних у минулому шлюбних різновидів, а саме шлюбу - «сакраменту» і шлюбу - «договору». Назва праці «Опыты» була не випадковою. Вона, як висловлювався автор, являла собою «отдельные камни для будущей общей работы», що планувалась на майбутнє. Монографія презентувала доробок вченого, який щойно, у 1910 р., по закінченні Новоросійського університету залишився там для підготовки до професорського звання і отримав стипендію для наукового відрядження до Парижа.

М. Слабченко цікавився також процедурою передання жінці «посагу», «приданого», що відбувалася згідно з «Богословием Нравоучительным», виданим у Львові 1752 р. У монографії вводились до обігу нові документи, широко використовувався доробок О. Левицького, хоча ставлення автора до нього було критичним. «Работа эта представляет... ряд повестей и рассказов, кое-где снабженных комментариями. Несмотря на то, что она носит громкое название «Очерков народной жизни», книга г. Левицкого представляет собою только сборник ценных материалов для истории наказаний в Старой Малороссии», – так характеризував історик відому працю О. Левицького².

¹ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии... – С. 2.

² Слабченко М. Е. Опыты по истории права Малороссии... – С. 31.

На ґрунті історично-правових досліджень О. Левицького та М. Слабченка, використовуючи при цьому етнографічний матеріал, В. Гнатюк вибудував структуру однієї з фундаментальних своїх праць – «Пісня про покритку, що втопила дитину». Будучи передусім етнографічно-етнологічною, ця праця являла своєрідну модель синтетичного дослідження з використанням історичних, історично-правових, етнографічних джерел. В. Гнатюк не лише проаналізував фольклорну пам'ятку, застосовуючи характерний для нього порівняльний метод, а здійснив глибоке і всебічне дослідження традицій, пов'язаних з її сюжетом. Останній привернув увагу вченого драматизмом і широким культурологічним матеріалом, що відображав давні традиції. «Вечорниці», «досвітки», «вулиця», «толока», «корчма», «музики», «гуляння», «весілля» розглядались істориком як форми соціальної активності молоді, що час від часу оберталися трагічними наслідками.

Аналізуючи історично-етнологічний зміст молодіжних розваг, посилаючись на авторитетні дослідження О. Левицького та М. Слабченка, В. Гнатюк звернувся до специфіки судів та системи покарань за різні злочини, в тому числі скоювані у XVI – XVII ст. жінками. Цікавою й загадковою для істориків виявилась участь жінок у звільненні злочинців від смертного вироку – так звана процедура «*casus notabilis*». Природа незвичної традиції цікавила багатьох вчених і до неї, окрім О. Левицького, М. Слабченка, В. Гнатюка, у різний час звертались В. Антонович, М. Владимирський-Буданов, В. Щурат, О. Загорівський, М. Грушевський. Кожен з них висував власну гіпотезу з приводу того, хто з жінок був наділений правом на такий «привілей», якою була суть цієї традиції, що очікувало жінку після звільнення засудженого. Зверталась увага на те, що хоча подібні випадки траплялися не часто в українському середовищі, вони були вельми показовими. Коментуючи сюжети, що відображали специфіку «*casus notabilis*» в історичних джерелах другої половини XVII ст., М. Слабченко зазначав: «Событие было столь редким в Речи Посполитой,

что писарь нашел нужным записать о нем в вечное воспоминание». Историк вважав, що у цій процедурі стаття не мала значення, і наводив приклади участі в ній як жінок, так і чоловіків. Він яскраво описав момент, коли перед здійсненням смертного вироку з натовпу виступила жінка та, зірвавши з себе хустку, накинула її на шию засудженого. Це означало, що вона готова стати дружиною вбивці, тим самим рятуючи його від смертної кари. Тут же наводився інший випадок: за вироком суду мала бути страчена жінка за вбивство своєї новонародженої дитини. «И вот, когда наступил день и время, назначенное для приведения приговора в исполнение, и когда обвиненная, сданная на руки палача, шла среди несметной толпы любопытных на место казни, произошло замешательство, вызванное жолнером пешего строя. Жолнер, воспользовавшись замешательством, повел осужденную в Варшавский коллегият для бракосочетания. В коллегияте оба присягнули во взаимной верности»¹. Інший висновок М. Слабченка стосувався того, що таким правом переважно були наділені повії, свідченням чого були випадки у Франції та Іспанії. Нарешті, історик, на відміну від інших, пояснював феномен «*casus notabilis*» залишками римського права, наголошуючи, що він траплявся саме на тих територіях, які перебували під його впливом. До них він зараховував і деякі українські землі, а різноманітні трансформації цієї традиції пояснював впливом місцевих умов².

Висновки щодо «*casus notabilis*» В. Гнатюка, який так само вважав, що стаття у даному випадку не відігравала вирішальної ролі, наближались до висновків М. Слабченка, але розширювали коло осіб, наділених правом порятунку засудженого. Документи свідчили про те, що це право мали вдова, а також удовець, який міг звільнити засуджену дівчину або вдову. Отже, на думку В. Гнатюка, головну роль у цій процедурі відігравав соціальний фактор. За версією ж О. Левицького, особлива місія тут випадала саме жінці.

¹ Слабченко М. Е. Опыты по истории права Малороссии... – С. 242.

² Там само. – С. 256.

При чому це мала бути лише «учтива», тобто цнотлива, дівчина, на що вказувалося в одному з документів 1606 р.¹

Вивчаючи правову систему в українських землях у XVI–XVII ст., діяльність судів городських, земських, магістратських, козацьких, О. Левицький приділив чільну увагу становищу жінки у правових відносинах. Продовжуючи дослідження у цій сфері, він опублікував серію матеріалів у часописі «Киевская старина», виступав з доповідями на засіданнях Історичного товариства Нестора Літописця. Крім того, О. Левицький друкувався у популярних виданнях, орієнтованих на широке коло читачів. Зокрема, в «Иллюстрированном сборнике Киевского литературно-художественного общества» вийшла його стаття «Южнорусская женщина в XVI и XVII ст.», яка позиціонувала жінку відповідно до українознавчої історичної концепції, що стала пріоритетною на зламі століть². Після довготривалої перерви був надрукований українською мовою його великий нарис у львівській «Зорі»³. Від часу першої публікації у цьому часописі (1885) минуло десять років, упродовж яких О. Левицький працював і писав виключно російською мовою. М. Грушевський пояснював це психологічним зламом, який довелось пережити О. Левицькому 1885 р. У зв'язку з приїздом до Києва російського імператора вченому стало відомо, що він перебував «під негласним доглядом поліції» і тому мав залишити

¹ Левицкий О. Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужья (Страничка из истории обычного права в Малороссии) / О. Левицкий // КС. – 1905. – Т. 88. – № 1. – С. 89 – 97.

² Левицкий О. Южнорусская женщина в XVI и XVII ст. / О. Левицкий // Иллюстрированный сборник Киевского литературно-художественного общества. – К., 1900. – С. 108–122.

³ Левко Маячанець [Левицький О.] Превелебний сват. Нарис з стародавнього побуту Волині і України / Левко Маячанець [Левицький О.] // Зоря. – 1895. – № 21, 22, 23, 24.

місто. «Для мене, як історика українського життя, – писав М. Грушевський, – се одна з незвичайно пророчистих ілюстрацій того психологічного процесу, котрий переходило українське громадянство під російським режимом, того глибокого каліцтва, яке вражає нас не раз навіть в найбільш світлих і благородних людях і, очевидно, довго ще тяжітиме над нашим життям»¹. У 1906 р. у Львові українською мовою окремим виданням вийшла його праця «Про шлюби на Україні-Руси в XVI – XVII ст.»²

З перенесенням до Києва «Літературно-наукового вісника» та започаткуванням тут «Записок Українського наукового товариства» О. Левицький став співробітником цих українських видань. В «Записках...» була надрукована його праця про невінчані шлюби³. У «Літературно-науковому віснику» з'явилися вже широко відомі твори історика «Ганна Монтовт» і «Єзуїтська преподобниця»⁴. Поновлення виходу часопису «Україна» відзначилось появою у ньому в 1914 р. праці вченого, надрукованої під псевдонімом Л. Орленко⁵. Того ж року в Києві українською

¹ Грушевський М. Орест Левицький. Некролог / М. Грушевський // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 201.

² Левко Маячанець [Левицький О.] Про шлюб на Україні-Руси в XVI–XVII ст. / Левко Маячанець [Левицький О.]. – Л. : Українсько-руська видавнича спілка, 1906. – 62 с.

³ Левицький О. Невінчані шлюби на Русі-Україні в XVI –XVII ст. / О. Левицький // Записки Українського наукового товариства. – К., 1909. – Т. 3. – С. 98–102.

⁴ Левицький О. Ганна Монтовт : історичні оповідання з життя волинського панства XVI ст. / О. Левицький // ЛНВ. – 1911. – Кн. 2. – С. 250–275 ; Кн. 3. – С. 459–489 ; Його ж. Єзуїтська преподобниця: Історичні оповідання / О. Левицький // Там само. – 1913. – Кн. 11. – С. 195–216 ; Кн. 12. – С. 397–414.

⁵ Л. Орленко [Левицький О.] Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII ст. / Л. Орленко [Левицький О.] // Україна. – 1914. – Кн. 4.

мовою вийшла збірка його історичних оповідань¹. Як згадував М. Грушевський про цей період діяльності історика, «сама вдача його змінилась, відійшла та насторожена обережність, офіційна холодність і відчуженість...»² Праці О. Левицького, видані на початку ХХ ст., були втіленням багаторічних напрацювань вченого, своєрідним узагальненням великого матеріалу, який перебував у центрі його досліджень понад тридцять років, підтверджуючи його неодмінний інтерес до проблем пов'язаних з жіночою складовою в українському суспільстві.

Головним результатом цієї роботи став третій том «Архива Юго-Западной России», що вмщував «Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI – XVII вв.», головним чином з луцьких, володимирських і житомирських судових книг, а вступна стаття О. Левицького до цього тому підбивала підсумок його ретельних досліджень родинного побуту, шлюбного права, становища жінки-шляхтянки в українських землях зазначеного періоду. Польський історик, знавець історії України О. Яблоновський, високо оцінюючи цю працю, писав: «Дослід Левицького такий чудовий і, оскільки це дозволяють матеріали, такий вичерпуючий, що іншим дослідникам доводиться тільки йти його слідами»³. Упродовж року у часописі «Przegląd historyczny» О. Яблоновський знайомив польських учених з працею українського історика. Вона містила документи гродських і земських судів, у яких, і це підкреслював сам О. Левицький, сімейний побут дістав особливо яскраве висвітлення через надзвичайне

¹ Левицький О. Волинські оповідання: з життя XVI і XVII ст. / О. Левицький. – К. : Вид. Тов-ва прихильників української літератури, науки і штуки. – 1914. – 315 с.

² Грушевський М. Орест Левицький. Некролог / М. Грушевський // Україна. – Кн. 1–2. – С. 202.

³ Василенко М. П. Академік Орест Іванович Левицький / М. П. Василенко // Записки соціально-економічного відділу УАН. – К., 1923. – Т. 1. – С. 34.

багатство і різноманітні дані, що рельєфно відображали його оригінальні риси.

Говорячи про сімейний побут, О. Левицький мав на увазі, перш за все, становище жінки, зазначаючи, що «оба эти явления (сімейний побут і жінка – Л.Б.) несомненно находятся между собой в ближайшей связи и взаимодействии»¹. Безпосередній доступ до величезного масиву історичних джерел надавав йому можливість реалізувати свої дослідницькі інтереси, вивчаючи становище жінки відповідно до соціального статусу, взаємин із громадою, чоловіком, дітьми, а також її інтимне й публічне життя. Об'єктами численних досліджень О. Левицького виступали жінки різних верств українського суспільства. Це були представниці аристократії, шляхти, козацької старшини, рядового козацтва, селянства, міщанства, а також удови, пономарки, шинкарки та інші, отже, всі ті, що разом складали ранньомодерний український соціум в усій його багатоманітності, різнобарвності та суперечливості. Історик був переконаний, що буденне життя, навіть коли воно точиться «кволо, безбарвно, в дрібній буденній клопітні», є не менш важливим і цікавим для дослідження, ніж «блискучі масові рухи», бо еволюційні процеси відбуваються щомиті, навіть тоді, коли, на перший погляд, нічого не відбувається². Інтерес О. Левицького до побутового, приватного, інтимного минулого українського суспільства лежав у площині тогочасної світоглядної та нерозривно пов'язаної з нею історіографічної парадигми, суть якої полягала в усвідомленні того, що без знання простого життя, його «дрібниць» немає розуміння історії³.

¹ Левицький О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси... – С. 6.

² Левицький О. Нариси народного життя в Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. / О. Левицький // ІР НБУВ. Ф. І. Спр. 33898. Арк. 5.

³ Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство, 2002. – С. 13.

О. Левицький належав до тих учених, які були переконані, що розуміння історії важливіше за окремі історичні факти, і саме воно потребує розкриття конкретних вчинків людей, їхніх мотивів, викликаних певними обставинами та особливостями епохи. Він одним із перших окреслив контури історичних досліджень внутрішнього світу людини.

У працях початку ХХ ст. О. Левицький ще раз підтверджував свою тезу про те, що жінка, яка належала до українського шляхетського середовища у XVI – XVII ст., користувалась широкою свободою і незалежністю, майже не поступаючись правами чоловікові. Її майнове становище було настільки забезпеченим, що «быть может, современная женщина любой страны могла бы позавидовать в этом отношении южнорусской женщине XVI – XVII вв. Прибавим еще, что последняя, находясь в замужестве (и во вдовстве), имела неограниченное право приобретать всякого рода движимое и недвижимое имущество, равно и сама могла его дарить, продавать и закладывать, вступать в обязательства, вести судебные иски, для чего лично являлась в суды, а если поручала подобные дела мужу, то выдавала ему на то формальную доверенность, как и постороннему поверенному. Принимая фамилию мужа, она удерживала и свое родовое фамильное имя (и даже титул)... Жена имела свою отдельную печать, на которой были вырезаны ее имя и герб»¹.

Систематизуючи документи Археографічної комісії для свого фундаментального видання, О. Левицький ще раз звернув увагу на свободу українських жінок щодо їхнього вибору шлюбного партнера, права на розлучення та стабільне матеріальне становище, що забезпечувалося вкоріненими традиціями. Численні документи дали йому право стверджувати, що у ті часи рідко траплялися випадки поганих стосунків між подружжям, попри те, що шляхетське середовище «не отличалось умением сдерживать свои страсти и порочные склонности, и судебные акты того

¹ Левицький О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси... – С. 62.

времени переполнены делами о самых разнообразных преступлениях среди шляхетского сословия»¹.

Втіленням благодійності для О. Левицького була діяльність жінок, про яких він неодноразово згадував, у тому числі у вступній статті до третього тому «Архива Юго-Западной России». Серед них – Олена Горностаєва, Гальшка Гулевичівна, Ганна Гойська, Раїна Ярмолинська, Софія Чарторийська. Жінки, що вирізнялись войовничим характером, могли обороняти свої маєтки й вести боротьбу за сусідні, для вченого асоціювалися з Софією Ружинською та Ганною Борзобогатою-Красенською. Будучи переконаним у тому, що «отрицательные типы южно-русской женщины XVI – XVII вв. отличаются изобилием и разнообразием»², він виокремив категорію так званих «негативних» жіночих персонажів, уособленням яких стала Ганна Монтовт – «украинская Изавелла», як він її називав, що «прославила» себе спробою отруїти чоловіка і таким чином звільнити себе. Історик не лише констатував цей задокументований факт, а й прокоментував його, синтезуючи історичний, соціальний та психологічний підходи в оцінках повсякдення. Як видно, О. Левицького цікавили метаморфози жіночої долі, жорстокість громади, яка культивувала стереотипи і не пробачала відхилень від канонів, підштовхуючи тим самим жінок до асоціальних вчинків. Історик вважав, що було щось трагічне у долі жінки, що колись була княгинею, а стала «преступной женой панского конюшего». На думку О. Левицького, оточення, в якому перебувала жінка, не сприймало і не пробачало слабкостей у цілому, а жінці – в першу чергу, і за законами природи розправлялося з нею, визначаючи таким чином долю своєї жертви. В той час забезпечити собі гідне життя, як вважав історик, могла лише дуже розумна та надзвичайно енергійна жінка, якою Ганна Монтовт не була. Однак попри скоєні нею вчинки О. Левицький щиро співчував їй, навіть виправдовував її дії,

¹ Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси... – С. 63.

² Там само. – С. 8.

зважаючи на молодість. Аналізуючи правові колізії минулого у контексті історичної фемінології, О. Левицький заявив про себе не лише як історик права, а й талановитий белетрист, що зміг зробити результати своїх наукових досліджень доступними для широкої читацької аудиторії.

Якщо дослідження про становище жінки та родинно-побутові відносини у XVI–XVII ст. О. Левицький підготував на ґрунті судових актів Правобережної України, що стосувалися привілейованих верств суспільства, то праця «Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст.» була створена здебільшого на матеріалах актових книг Полтавського полкового суду і відображала широку палітру образів «народної верстви» – селянства, козацтва, міщанства. Ця праця містила п'ятдесят вісім нарисів, у більшості з яких головними дійовими особами виступали жінки. Зокрема, виділялися така соціальна категорія жіноцтва, як удови («Вдова, не получившая дозволения вступить в четвертый брак», «Вдова и компанеец», «Обесчещенная вдова»). Інші нариси присвячувалися шинкаркам («Обманутая шинкарка», «Мельник и шинкарка»). Нариси «Жестокая жена», «Легкомысленная Любка», «Нестатечная» жена» відображали складну і суперечливу картину сімейних стосунків.

Жіночу поведінку О. Левицький аналізував як утілення двох складових. У справах, які історичному доводилось вивчати по судовим книгам, жінка часто поставала як у ролі жертви, так і у ролі учасниці злочину. Її становище в суспільстві, вчинки, стосунки з громадою розглядались з позицій, зумовлених часом, писаними і звичаєвими законами, ментальними канонами соціуму. О. Левицький не лише аналізував історичні, соціальні процеси, психологічні настрої у суспільстві, а й висловлював власне ставлення до них. До того ж він не залишав поза розглядом сюжети, які, здавалось би, мало відповідали гендерному ідеалу, поширеному в українській історіографії. Йшлося про злочини, скоєні жінками (перелюбство, вбивство чоловіка або новонародженого немовляти) та систему їхніх покарань за чинними правовими кодексами, зокрема Магдебурзьким правом і Литовським

статутом. Історику вдалось за допомогою документальних матеріалів відобразити широкий спектр реалій життя, аналізуючи жіночі кримінальні вчинки у контексті культури повсякденності, з урахуванням правового, історичного та психологічного аспектів.

Особливу увагу О. Левицького привернув незбіг нормативних систем, передбачуваних чинними законами, і соціальної практики, коли відбувалася своєрідна верифікація права відповідно до місцевих традицій і культури. У тих випадках, коли хтось з подружжя готовий був пробачити зраду іншого, суд давав на це дозвіл, оскільки, як зауважував О. Левицький, «что оставалось делать суду при этой умиленной сцене? Не вырывать же было осужденных из объятий невинных супругов, любовью и всепрощением покрывших их проступки»¹. Крім того, за подружню зраду жінки Магдебурзьке право передбачало смертну кару, але часто суди замінювали її сплатою грошових штрафів або публічним покаранням. Вивчаючи систему покарань жінок-шляхтянок за Литовським статутом, О. Левицький звернув увагу на жіночу дискримінацію з боку законодавства, що особливо було помітно у третій редакції статуту. Не претендуючи на узагальнювальні висновки, вчений інтуїтивно відчував актуальність проблеми і вважав за потрібне зазначити, що за законом чоловік, на відміну від жінки, не засуджувався до смертної кари за подружню невірність².

Реакція української громади на «жіночі злочини», перелюбство зокрема, та способи їх покарання – ще одна тема, яка цікавила історика. О. Левицький переконливо показав, що таке поняття, як «приватне життя», для українського ранньомодерного суспільства було дуже відносною категорією: «Всякий, кто хотел (а в охотниках не было недостатка)», мав

¹ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии... – С. 81.

² Левицкий О. И. Черты семейно-юридического быта в Левобережной Малороссии во 2-й половине XVII в. / О. И. Левицкий // ЧИОНЛ. – 1901. – Кн. XV. – Вып. 2. – С. 28.

право «подстеречь» порушників закону «на злом учинку»¹. Українська громада хоч і не завжди карала смертю за адюльтер, але «клеймила позором навеки», тоді як «сластолюбивое панство» толерантніше ставилось до позашлюбних відносин. Висновок історика стосувався соціокультурних процесів та психологічних трансформацій, що відбувались у суспільстві. На його думку, малолюдність, навіть у міських поселеннях, зумовлювала те, що люди добре знали одне одного і життя кожного відбувалось на очах громади, а прислів'я «Моя хата з краю», очевидно, склалось пізніше, за інших громадських та адміністративних порядків.

Такі злочини, як вбивство чоловіка дружиною, за спостереженнями О. Левицького, хоча й траплялись, проте були явищем скоріше винятковим, і їх не можна інтерпретувати, услід за М. Костомаровим, як прояв протесту проти сімейного гніту або гендерної дискримінації. «Малорусская женщина XVI – XVII вв. меньше, чем всякая другая, имела поводов посягать на жизнь своего мужа, – писав О. Левицкий, – ее положение далеко не было бесправным; в случае неудачного брака не трудно было добиться развода; наконец, благодаря известным свойствам малороссийских нравов и характеров женщина здесь всегда играла в семье такую роль, что чаще мужу приходилось терпеть от нее, а не наоборот. Поэтому семейные катастрофы были здесь явлением чрезвычайно редким...»² Злочини на кшталт вбивства чоловіка, за висновком ученого, могли скоювати тільки легковажні або розбещені жінки, які були представлені в українському суспільстві виключно його маргінальним елементом.

Увагу історика привернули кримінальні сюжети про дружину, яка вбила свого чоловіка, та про чоловіка, що у такий же спосіб розправився з дружиною. Матеріали були надруковані під назвами «Жестокая жена» і «Женоубийство». Колізія з вироками по схожих, на перший погляд, справах

¹ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии... – С. 88–89.

² Там само. – С. 63–64.

ще раз переконувала у тому, що суд не завжди дотримувався букви закону. У першому випадку він засудив жінку до смертної кари, а у другому – залишив чоловіка «на покаєння», аби той спокутував гріхи «до кончини своєї». Аналізуючи ці випадки у практиці українських судів, О. Левицький дав обґрунтування як самих вчинків, так і полярних судових рішень. Смертний вирок «жорстокій дружині» інтерпретувався істориком як бажання суддів відстояти «людську гідність» і помститися за «приниження, які терпів нещасний чоловік» від дружини, навіть не беручи до уваги те, що вбивство сталося ненавмисне. Випадок, коли за вбивство дружини суд залишив чоловіка в живих, О. Левицький розцінював як «явное противоречие с законом», пояснюючи це тим, що вбивця був дійсно «несчастливым мужем, но заботливым отцом»¹.

Розглядаючи таку «екзотичну» категорію злочинів, як вбивство позашлюбних новонароджених немовлят, О. Левицький акцентував увагу не стільки на формах покарання жінок, що скоїли злочин, скільки на причинах та витоках цього ганебного явища, яке траплялось в українському ранньомодерному соціумі. Він зазначав, що обидва кодекси законів – і Литовський статут, і Магдебурзьке право – передбачали жорстоке покарання таких жінок, були безпощадними до них, незалежно від соціального походження. Та навіть у цих випадках так само мали місце винятки, коли місцеві суди залишали жінку у живих, піддаючи лише публічному покаранню.

Ставлення самого історика до жінок-злочинниць було неоднозначним. Він не приховував свого співчуття до них, розуміючи, що жінка, яка здійснила протизаконний вчинок, опинялась у безвихідній ситуації. Крім того, що її саму могли стратити за перелюбство, діти, народжені поза шлюбом, були позбавлені будь-яких прав у майбутньому. Проте, незважаючи на жорстокість законів, подібні злочини не припинялись, хіба що скоювались

¹ Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии... – С. 70.

обережніше. Висновок О. Левицького звучав риторичним запитанням: «Ввиду такой ужасной перспективы не должен ли был умолкнуть материнский инстинкт, заглушаемый к тому же инстинктом самосохранения?»¹ Він стверджував, що кодифікована правова система була надто жорстокою щодо жінки, натомість стародавні місцеві звичаї послуговувались, в першу чергу, здоровим глуздом, були гуманніші за середньовічних західноєвропейських юристів: «Народное право утратило позором, тогда как действовавшее право жаждало муки и крови»,² – писав О. Левицький. На цьому ґрунті істориком були зроблені висновки стосовно характеру українців, яким за природою не притаманна жорстокість і які навіть до злочинців часом проявляли жалість та добродушність.

Інше спостереження торкалось глибинного протиріччя між природно-стихійною українською ментальністю, давніми правовими традиціями, з одного боку, та привнесеним іззовні західноєвропейським законодавством – з іншого, яке, втім, часто ігнорувалось під час винесення вироку. Зміни у процедурі розлучення в українському суспільстві у бік її ускладнення, що, на думку історика, відіграли негативну роль, відбулися так само внаслідок польських та московських впливів. На Правобережній Україні вони сталися під впливом Люблінської унії, оскільки польський уряд від самого початку вороже поставився до народних звичаїв і особливо у сфері шлюбних відносин. Західна церква гостро критикувала православних священників за легкість, з якою ті давали дозвіл на розлучення. На Лівобережній ж Україні зміни у цій сфері правових відносин розпочалися після того, як у 1686 р. відбулось підпорядкування Київської митрополії Московському патріархату. Як стверджував О. Левицький, від часу утвердження Синоду і реформи церковного управління не лише «настал конец фактической автономии

¹ Левицький О. Матери-преступницы / О. Левицький // Очерки старинного быта Волыни и Украйны. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1891. – Вып. 2. – С. 19.

² Там само. – С. 10.

южнорусской церкви, но и наступила беспощадная ломка всех особенностей ее строя и быта и замена их великорусскими порядками. В первую очередь эта насильственная нивелировка коснулась именно бракоразводных обычаев, что сразу же породило целый ряд конфликтов в семейном быту козацкой старшины, до того времени широко пользовавшейся свободой разводов»¹.

Як людина ліберальних поглядів, О. Левицький був переконаний, що надмірні обмеження людської свободи та суворі заборони породжують і поглиблюють соціальні конфлікти. Причини асоціальних явищ в українському середовищі історик вбачав у низькому рівні розвитку народних мас, їхньому тяжкому становищі, а також у надмірній суворості суспільства і законодавства до людських «слабостей»².

Проте психологічні рефлексії вченого стосовно жіноцтва все ж таки обмежувалися площиною стереотипних упереджень. Не випадково О. Левицький поставив в одному з своїх нарисів запитання: «Отчего мачеха не может стать (при всем своем желании) доброю матерью для приемных детей». Відповідь на це питання, вважав учений, міститься в області «биологии или психологии, но никак не истории. Наша наука может лишь констатировать, что несимпатичный тип мачехи в своих существенных чертах остается неизменным во все эпохи и у всех народов. Влияние расы, религии, даже культуры не имеет здесь почти никакого значения, ибо опыт свидетельствует, что и образованные женщины часто бывают бессильны до конца побороть в себе низменное чувство инстинктивной неприязни к пасынкам и падчерицам»³. Подальші гіпотетичні версії щодо пояснення цього соціально-психологічного феномена розкривають світоглядні позиції історика, підтверджуючи глибинну патріархальність його свідомості та

¹ Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси... – С. 116.

² Левицкий О. Матери-преступницы... – С. 18.

³ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст... – С. 91.

життєвого кредо. Висновок О. Левицького звучав таким чином: «К чести представителей “грубого пола” надо отнести, что они мало или вовсе не подвержены этой странной идиосинкразии. В то время как в народных сказках, например, “злая мачеха” только и делает, что злобно преследует и даже изводит со света несчастную падчерицу, вотчим неизменно рисуется как добродушный и справедливый человек, с одинаковой заботливостью относящийся к родным и неродным детям... Это важное преимущество мужчины, свидетельствующее о превосходстве его ума, чувства справедливости и человечности»¹.

Однією з жіночих постатей, позначених біполярністю в українській історіографічній традиції, була шинкарка. Цей образ поставав з історичних документів XVI–XVII ст., віднайдених Археографічною комісією. До того ж він часто зображувався на багатьох українських іконах Страшного суду серед людності, що відбувала вічне покарання за земні гріхи. Шинкарку – господиню корчми або шинку українська іконописна традиція представляла, як правило, за певним каноном, а саме із келихом у руках, у супроводі чорта. Іконописні сюжети давали підстави припустити, що постать шинкарки займала одне з помітних місць в українському соціумі. Адже бути намальованою на іконі, хоч і в досить сумнівному товаристві, означало у будь-якому разі «заслужити» це право в той чи інший спосіб, опинившись у центрі уваги громади. Тож не випадково шинкарка як соціальний феномен українського ранньомодерного суспільства викликала інтерес істориків.

Шинкарки потрапили до списку так званих «порочных граждан» Малоросії, оскільки часто фігурували у тодішніх судових справах. Але поставало питання: наскільки шинкарка була негативним соціальним типом за своєю природою? Українська історіографічна традиція не давала однозначної відповіді на це питання. Справа полягала в тому, що для одних

¹ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII ст... – С. 91.

шинкарка була уособленням гріха і зла, для інших, навпаки, – втіленням природної розкутості та веселощів, без яких неможливо було уявити собі буденне життя. У будь-якому разі бути шинкаркою – вже означало кинути своєрідний виклик суспільству та опинитися на його узбіччі, бо сама ця «професія» була неоднозначною. Вона по-різному трактувалась і сприймалась суспільством і передбачала готовність до осуду, підозр, чуток та звинувачень. Відповідно і образ шинкарки створювався крізь призму ставлення до шинкарської справи, котра була як спокусливою, так і соціально небезпечною.

Історично склалось так, що шинкарство, будучи надзвичайно поширеним в Україні, являло собою одне із прибуткових і популярних занять. Це було пов'язано з великою кількістю вирощуваного тут зерна, його дешевизною, а також із ліберальною податковою політикою влади щодо так званого винокуріння. Свобода винокуріння в українських землях була традицією, яка ретельно оберігалась й культивувалась не одне століття.

Упродовж своєї історії шинок зазнав суттєвих змін. Первісно це була багатофункціональна установа, що задовольняла не лише вузькопобутові, а й соціальні та культурні потреби громади. Шинок виник як місце, де подорожні могли знайти притулок на ніч, куди люди збирались для спілкування, обміну новинами та розваг. Це було щось на зразок сільського клубу, куди у неділю або святкові дні сходилось багато не лише чоловіків, а й жінок. О. Левицький зазначав, що навіть особи духовного сану «не считали зазорним заходити в шинок для приятельской беседы»¹. В західних слов'ян у корчмах навіть оголошувались постанови уряду, проводилися судові процеси, розглядалися всілякі спірні справи². В. Гнатюк підкреслював важливу роль цих закладів у формуванні культурних традицій західних

¹ Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии... – С. 147.

² Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1895. – Т. XIII. – С. 774.

слов'ян, у тому числі в Чехії, Словаччині, Польщі, Померанії. «До коршем, – писав В. Гнатюк, – заходили нарівні з простими людьми також вищі верстви так само, як до грецьких капілей заходив Сократ, а до римських кавпон Овідій, Горацій, Цицерон»¹. З часом характер корчми змінювався, і вона або під польсько-німецьким впливом перетворилася на шинок, або під московським впливом – на кабак.

Шинок являв собою специфічну територію, що умовно уособлювала різні світи. З одного боку, це було місце тимчасової втечі від психологічного неблагополуччя, повсякденної рутини та обов'язковості. Це був своєрідний простір, де людина знаходила звільнення від тяжкої праці або складної домашньої обстановки, конфліктів та непорозуміння в сім'ї, де можна було відчутися на мить вільним від штучних умовностей, власних комплексів та щоденних негараздів, позбутися почуття самоти, заповнити внутрішню порожнечу, вибратися з переживання безглуздості свого існування. «У кого не було свого семейного угла, – писав О. Левицький, – хто тяготилася одиночеством, кого грызла «журба-печаль», тот также шел в шинок, чтобы размыкать на людях тоску, затуманить голову хмелем или же утешиться ласковым взглядом чернобровой шинкарки»².

З іншого ж боку, крім «благополучних» відвідувачів, серед яких було чимало поважних громадян, сімейних пар, що бажали весело провести час, у шинку траплялися клієнти сумнівної репутації, які формували негативний образ цього розважально-побутового закладу. До них належали «прохожие козаки», «проезжие чумаки», «мандрованные дьяки», «волочащиеся чернецы», навіть розбійники. З огляду на це шинок часто ставав місцем, яке ототожнювалось з аморальними вчинками, розпустою, пияцтвом, навіть криміналом. Подвійність стандартів українського соціуму щодо шинкарства та шинків була у повній мірі екстрапольована на шинкарок, котрі виступали у свідомості української громади своєрідним уособленням двох начал –

¹ Гнатюк В. Пісня про покритку, що втопила дитину... – С. 296.

² Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии... – С. 148.

грішного і праведного, доброго й злого. Звідси – дуалістичність цього жіночого образу, його неоднозначне відбиття в етнографічних джерелах та в історіографії.

Етнографічний образ шинкарки був відмінним від того, що поставав із судових книг. Домінантою першого був романтичний ореол, який репрезентував цю жіночу постать як «постоянного друга и посестриму народных героев»¹. Тип шинкарки в етнографічній традиції, а скоріше її стереотип – це відомий образ козацького епосу – «Насті Горовой, шинкарки молодой», із відповідним лагідним ставленням до хазяйки шинку.

Водночас етнографічна традиція рельєфно зафіксувала те, що жіноче та чоловіче сприйняття цього образу не були тотожними. Відбите в українському фольклорі чоловіче сприйняття, підтверджувало, що у багатьох випадках хазяйка шинку слугувала єдиною розрадою невеселого життя, була спасінням від самотності та джерелом наснаги для багатьох чоловіків. У тих же джерелах, що відображали жіночу психологію, звучали насторожливо-тривожні настрої, які демонстрували негативне ставлення до шинку і шинкарки: «Іди ж, та гляди мені, не заходь у шинок, бо я буду знати»².

У дослідженнях О. Левицького образ шинкарки реконструювався на основі історичних джерел, якими виступали матеріали судових справ. Отже, ідеалізація, поширена в етнографічній традиції, тут поступалася місцем жорстким реаліям. Вражений тим, наскільки актові книги козацьких судів мають силу захоплювати, як художні твори, історик мінімізував свої коментарі, прагнучи зберегти мову учасників судових процесів, її колорит, особливості живого слова. Осмислюючи соціальний і психологічний дуалізм

¹ Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь / Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефрон. – СПб., 1895. – Т. XVI. – С. 360.

² Словарь української мови : у 4 т. / [упоряд. з додатком власного матеріалу Борис Грінченко] ; НАН України, Інститут української мови. – К. : Наукова думка, 1997. – Т. 4 : Р – Я. – С. 495.

цієї загадкової жіночої постаті, він представляв її у контексті подій, органічно пов'язував специфіку характеру та поведінки з психологічним станом суспільства.

Припускалося, що шинкарками ставали особи з сильним характером, налаштовані на виклик суспільству, на боротьбу за здобуття комерційного успіху, готові відстоювати свої інтереси у судах, не боячись гласності й того, що їхнє приватне життя стане підставою для чуток, осуду тощо. Сила характеру вимагалася передусім жорсткою конкуренцією, оскільки свобода винокуріння, його беззаперечна вигода привели до того, що велика кількість людей присвятила себе цій справі. Серед власників шинків були старшини, заможні козаки, міщани, представники духовенства, цехів, братств. Але хто б не володів шинком, його успіх багато в чому залежав від того, хто безпосередньо зустрічав і приймав гостей, стежив за порядком, забезпечував безперебійну роботу цього закладу. Конкуренція, що існувала у шинкарстві, примушувала підприємців особливо дбати про вибір людей, яким доручався продаж трунків, бо від їх зграбності, уміння обійтися з покупцями і навіть заманити їх до свого шинку більш-менш залежала доходність. О. Левицький був переконаний, що жінка у цьому бізнесі відтіснила чоловіка, бо була більш схильною до гнучкості й торгівлі. На переконання історика, пересічна жінка з ординарними властивостями навряд чи змогла би впоратися з шинкарством, оскільки від шинкарки вимагалось «немало ума, женской изворотливости и известная доля беззастенчивости», аби догодити гостям, які цінували як «доброкачественность напитков, так и ласковость шинкарки»¹.

Водночас ця професія користувалась поганою репутацією. Навіть існувало упередження, що займалися нею жінки, яким не було що втрачати, а саме, «покинутые мужьями жены, опороченные вдовы и покровитки»². Часто

¹ Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии... – С. 148.

² Там само. – С. 149.

шинкарок підозрювали у зв'язках із розбійниками. Якщо у місті чи селі траплялись пограбування, то обшуки проводили передусім у шинкарок, інколи й небезпідставно. Цих жінок зазвичай називали «нецнотами», «чарівницями», пов'язували з нечистою силою. Шлюб із шинкаркою засуджувався громадою і був явищем винятковим. У зв'язку з цим поставало питання щодо ставлення самих шинкарок до шлюбу. Що для них було пріоритетним – свобода на маргінесі суспільства чи сімейні обов'язки і пристойне реноме? Дослідники давали однозначну відповідь у межах патріархальних історіографічних схем. О.Левицький був переконаний, що тільки найлегковажніші могли довго залишатись за стійкою. На його думку, статус заміжньої жінки міг повернути їм утрачену репутацію.

Як видно з аналізу джерел, шинкарки дійсно часто прагнули будь-що вийти заміж, звертаючись навіть за допомогою до судів, як це було із шинкаркою Хвеною. У нарисі «Обдурена шинкарка» О. Левицький, аналізуючи справу полкового суду, позначену 1691 р., підкреслював, що «Хвена поила, кормила Грицька Бондаренка», розраховуючи, що він одружиться з нею, і навіть народила дитину¹. Переконавшись, що стала жертвою обману, вона не злякалась оприлюднення і подала до суду. Той виніс несподівано жорсткий вирок: Грицька Бондаренка засудили до смертного покарання, яке потім було замінено на вигнання з села, хоча сам винуватець був уже готовий одружитися із шинкаркою. Жорсткість вироку в даному випадку була викликана не тим, що суд виступив на боці жінки, – так узагалі карались дошлюбні стосунки у тодішньому суспільстві. У цій історії Хвена мала б теж зазнати серйозного покарання, але їй пощастило уникнути його. Можна лише припускати, що суд проявив гуманність, інколи властиву козацьким судам, взявши до уваги те, що у шинкарки була дитина. Але жінка все одно залишилась без чоловіка і мусила задовольнитися лише відчуттям помсти.

¹ Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии... – С. 149.

З іншою шинкаркою, за матеріалами О. Левицького, суд обійшовся значно суворіше, оскільки її було вигнано з села за інтимні стосунки з мельником. Самого ж мельника, чия репутація в українській громаді була подібною до шинкаркиної, адже він вважався бабієм, що вмів «сводить с ума молодых вдов и легкомысленных мужних жен», суд засудив до страти¹. Обидва – і шинкарка, і мельник – стали як заручниками упередженого до них ставлення, так і жертвами суворого закону.

У контексті сюжетів, що привертали увагу О. Левицького, доречним поставало питання про співвідношення приватної та публічної сфер життя, їхніх меж і точок перетину в умовах ранньомодерного соціуму. Ці сюжети яскраво демонстрували, що таке поняття, як «приватне життя» було для тогочасного суспільства досить умовним і практично не відокремлювалось від громадського. Це ще раз підтверджувалось історією, що трапилась з шинкаркою та мельником. Про їхні близькі стосунки, як писав О. Левицький, знало й говорило все село, а найбільш завзяті навіть «полювали» на них, аби мати нагоду здобути якісь «докази прелюбодійства» та віддати винуватців до суду за їхню аморальну поведінку.

Реакція громади на приватне життя своїх членів ще раз підтверджувала, що для людини XVII ст. «жорстокість асоціювалась з цілком інакшими рамками поведінки, ніж сьогодні»². Водночас ці дії стають більш прозорими, якщо виходити з того, що люди в тій чи іншій ситуації діяли за мотивами своєї епохи. Якщо не знати тих мотивів, вважає Ю. Лотман, то і дії людей будуть виглядати незрозумілими: «Когда вы стараетесь объяснить себе, почему человек, живший 200 или 400 лет тому назад, поступал так, а не иначе, вы должны одновременно сказать две противоположные вещи: «Он такой же, как ты. Поставь себя на его место» та : «Не забывай, что он совсем

¹ Левицький О. Очерки народной жизни в Малороссии... – С. 151.

² Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI – XVII ст. / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2002. – С. 227.

другой, он – не ты. Откажись от своих привычных представлений и попытайся перевоплотиться в него»¹.

Розвідки, що з'явилися в українській історіографії, надали можливість наблизитись до розкриття неоднозначності природи шинкарки як соціальної категорії, без якої неможливо уявити ранньомодерне суспільство, але не дали відповідей на цілий ряд запитань. Образ шинкарки, що вибудовувався на підставі джерел, був своєрідним конструктом громадської думки переважно у вигляді або вербального осуду, або судового вироку. Історики, які намагалися бути об'єктивними і не ухилятися від джерел, все ж таки не були вільними від тиску історіографічних схем, а значить, їм не завжди вдавалось усвідомити, що «вся проблема состоит в том, чтобы расслышать ответы людей прошлого, а не спешить с навязыванием им своих собственных ответов»². Так, домінуючий патріархальний підхід в історичних дослідженнях залишив поза увагою власну позицію шинкарки в суспільстві, її самосприйняття та самооцінку. Причина цієї обмеженості криється у прихильності більшості істориків до позитивізму, який на початку ХХ ст., все ще продовжував домінувати в історіографічній практиці. Він практично унеможлилював реконструкцію внутрішнього світу ранньомодерного українського соціуму, його ментальності та ідеології, форм самоусвідомлення, поглядів на довколишній світ тощо. Однак неоднозначні й суперечливі жіночі образи, представлені в історичних дослідженнях, були втіленням широкого спектру людських якостей, своєрідним синтезом природних властивостей окремих жінок та навичок, набутих ними під час складних життєвих випробувань. Отже, обмеженість тогочасних розвідок у жодному разі не зменшує їхнього значення, хоча й не виключає критичного

¹ Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство, 2002. – С. 13–14.

² Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолствующего большинства / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1990. – С. 9.

ставлення до них. Ці дослідження безумовно піднімали завісу над реальними жіночими образами.

4.4. Жінка, місто, освіта: історіографічна рецепція

Процес урбанізації в Україні неможливо уявити без поступового, часом суперечливого й непослідовного, інколи упередженого, але все ж таки наполегливого «вписування» жінки у міський простір. На перший погляд, ці, здавалось би, різні за змістом та наповненням процеси, обернулись органічним поєднанням, що зумовило ряд історичних, соціальних та етнокультурних трансформацій в українському суспільстві. Розв'язання так званого «жіночого питання», здійснюване за допомогою багатовекторного механізму, в якому освіта займала одне з пріоритетних місць, було серед тих факторів, які безпосередньо вплинули на формування самого міста, надали йому нових культурно-цивілізаційних ознак та значно прискорили зміни в урбаністичних центрах. Утім, проблеми української урбанізації, як і спроби розглянути освітянські процеси в її контексті, залишаються практично поза увагою сучасної історичної науки. Як справедливо зауважує М. Богачевська-Хомяк, «про освіту багато говорять, але розвиток освітніх інституцій мало вивчають»¹.

Внаслідок індустріалізації XIX ст. міста Російської імперії стали об'єктами великомасштабної експансії. Процеси, які повільно розгортались від початку століття, набрали своїх особливо потужних темпів наприкінці його та на початку століття наступного. За час, що минув від перепису 1897 р. до 1914 р., міське населення в Україні збільшилось майже вдвічі – від

¹Богачевська-Хомяк М. *Quem di oderunt, paedagogum fecerunt* / М. Богачевська-Хомяк // Схід-Захід : іст.-культур. зб. ; [за ред. В. Кравченка]. – Х. ; К. : Критика, 2005. – Вип. 7 : Університети та нації в Російській імперії. – С. 5.

3 млн. до 5,6 млн.¹ Упродовж XIX ст. суттєво змінилися не тільки чисельний склад українських міст, а й їхня культурна атмосфера та архітектурний вигляд. По суті постало «нове місто», яке відповідало імперським урбаністичним стандартам. Водночас урбанізація в Україні мала свою специфіку. Характерними ознаками «нових міст» стали поширена русифікація та консервація елементів провінційності. Попри промисловий розвиток і зростання населення, оформлення міст як губернських та повітових адміністративних центрів лише деяким з них вдалося перетворитись на справжні промислові, торгівельні та культурні центри з відповідною інфраструктурою та опанувати закони фінансової політики великого капіталістичного міста.

Процеси, що відбувалися в українських землях починаючи з середини XIX ст., свідчили про стремління Києва здобути статус неофіційної столиці Південно-Західного краю. Водночас існує думка, що в Україні на той час і, навіть на початок XX ст., «так і не виділилось столичне місто, яке могло би стати культурним центром»². Не зацікавлена в очевидному домінуванні якогось одного з провінційних центрів імперська влада штучно створювала та утримувала ситуацію, що давало підстави декільком містам одразу претендувати на негласний статус столиці Південно-Західного краю та складати конкуренцію Києву. Скажімо, Одеса не лише випереджала Київ за чисельністю населення, а й утверджувалась як один із впливових економічно-фінансових центрів Російської імперії. Важливу нішу в урбаністичному просторі займав Харків, маючи передусім репутацію найстарішого українського університетського міста, яке залишаючись своєрідним «символом завершення давньої традиції дворянського шкільництва, водночас стало об'єктом застосування нового способу

¹ Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX століття / Б. Кравченко. – К. : Основи, 1997. – С. 71.

² Там само. – С. 37.

передавати освітні та моральні цінності»¹. На думку С. Русової, Єлисаветград був найкультурнішим містом Херсонщини, оскільки асоціювався з відомим теоретиком і практиком українського кооперативного руху Миколою Левицьким та родиною Тобілевичів². Навіть Катеринослав, як вважав В. Петров (Домонтович), на початку ХХ ст. ще зберігав у своїй пам'яті відгуки давно минулих амбіцій «столиці світової імперії греко-росів». «Примхою катерининського вельможі, – писав В. Петров, – виплеканою ілюзіями українських “універсалістів” вісімнадцятого століття, серед претендентів на місце й корону Третього Риму було назване й це розкидане, розпочате й незакінчене місто...»³

Перші спроби розглянути стан жіночої освіти в Україні як проблему історично-культурного виміру були зроблені на початку 1880-х років, коли у галицькому часописі «Зоря» була надрукована праця О. Кониського «Жіноча освіта на Україні»⁴. Письменник, публіцист, науковець, громадській діяч, ініціатор заснування Літературного товариства ім. Т. Шевченка, що сприяв його перетворенню у НТШ, О. Кониський докладав багато зусиль для об'єднання розмежованих імперіями українських земель. Його публікація, що мала більше соціально-культурний, ніж історичний характер, відповідала втіленню стратегічних намірів автора. Вона закладала основи національного дискурсу в дослідженнях жіночої освіти, ідентифікуючи її як один з основних показників національної політичної свободи, економічного та

¹ Богачевська-Хомяк М. *Quem di oderunt, paedagogum fecerunt...* – С. 9.

² Русова С. *Мої спомини (1816–1915)* / С. Русова // *За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початку ХХ століття.* – 1928. – Кн. 2. – С. 155.

³ Домонтович В. *Доктор Серафікус. Без ґрунту* / В. Домонтович. – К. : Критика, 1999. – С. 213.

⁴ Кониський О. Я. *Жіноча освіта на Україні* / О. Я. Кониський // *Зоря.* – 1884. – Ч. 3. – С. 23 – 24; Ч. 4. – С. 29 – 31.

соціального рівня розвитку нації. Освіта сприймалась як соціокультурна компонента, що пов'язана була зі збереженням та розвитком культурних цінностей, ментальністю народу, його традиціями.

Проте, на деякий час цей дискурс перейде у латентний стан і буде актуалізований з появою праці В. Щербини («До історії жіночої освіти у Києві», 1926). Наприкінці XIX – на початку XX ст. інтерес до вивчення жіночої освіти поширився на інші наукові центри України. Переважна більшість відповідних присвячувалась окремим жіночим навчальним закладам Києва¹ та Одеси². Позбавлені національної забарвленості, вони мали здебільшого інформаційно-ознайомчий характер з елементами історично-культурологічного аналізу. У 1892 р. при Харківському Історико-філологічному товаристві було відкрито педагогічний відділ, метою якого визначалось вивчення проблем викладання історично-філологічних дисциплін, у тому числі в жіночих навчальних закладах. Відділ видавав свій

¹ Александрович В. С. Двадцатипятилетие Киевской женской гимназии Министерства народного просвещения / В. С. Александрович. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1895. – 165 с.; Александровский Г. В. Краткая историческая записка о состоянии Киево-Фундуклеевской женской гимназии в 1885–1896 гг. / Г. В. Александровский. – К., 1896. – 34 с.; Александровский Г. В. Историческая записка о состоянии Киево-Фундуклеевской женской гимназии в течение первого 50-летия ее существования. 1860–1910 / Г. В. Александровский. – К. : Тип. Русская печатня, 1910. – 156 с.; Гнеушев М. Историческая записка о состоянии Киевского женского училища духовного ведомства в течение первого двадцатипятилетия его существования / М. Гнеушев. – К. : [Б. в.], 1890. – 78 с.; Двадцатипятилетие Первой Киевской частной женской А. Т. Дучинской гимназии, основанной В. Н. Ващенко-Захарченко. – К. : Тип. Петра Барского, 1903. – 104 с.

² Исторический очерк Одесской Мариинской городской женской гимназии 1868–1894 / [составил преподаватель А. Шапеллон]. – Одесса, 1896. – 176 с.

часопис, де, крім матеріалів методологічно-інформаційного характеру¹, друкувались історичні розвідки².

Відомий історик, автор численних праць, зокрема присвячених навчальним закладам Одеси, професор Новоросійського університету О. Маркевич брав участь у підготовці матеріалів для написання історії одеської Маріїнської жіночої гімназії. Інтерес ученого до жіночої освіти може розглядатися у контексті загальної історіографічної тенденції, оскільки його спадщина не лише відображає специфіку регіональної історіографії, а є складовою вітчизняного історіографічного процесу в цілому³. Хоча безпосереднім автором згаданого «Исторического очерка Одесской Мариинской городской женской гимназии» був А. Шапеллон, у вступі наголошувалось, що нарис є наслідком роботи колишнього викладача гімназії О. Маркевича. Автор книги зазначав, що на долю О. Маркевича «выпала самая тяжелая задача – собиране материалов для первого 15-летнего периода истории заведения»⁴.

Нарис історії Одеської Маріїнської жіночої гімназії, написаний на ґрунті історичних джерел, являв спробу висвітлити, використовуючи переважно хронологічний підхід, головні події та процеси в історії відомого закладу. Навчальні плани, зміни керівництва, будівництво нового корпусу,

¹ Котов А. Ф. К вопросу об организации VIII–х дополнительных классов женских гимназий / А. Ф. Котов // Труды Педагогического отдела Историко-филологического общества. – 1900. – Вып. 6. – С. 133–148.

² Лапин В. В. Императрица Екатерина II, Бецкий и их учреждения для воспитания и образования русских женщин / В. В. Лапин // Труды Педагогического отдела Историко-филологического общества. – 1899. – Вып. 5. – С. 55–76.

³ Попова Т. Н. Историография в лицах, проблемах, дисциплинах... – С. 216.

⁴ Исторический очерк Одесской Мариинской городской женской гимназии... – С. 3.

фінансові проблеми, викладацький склад – ось типовий набір питань, які розглядались у подібного роду картинах. Гімназійні події були органічно вписані у контекст процесів, що відбувались у масштабах імперії, Новоросійського краю, міста, і розглядались на їхньому тлі. Особливо актуальними для гімназії були фінансові проблеми, які загострювалися відповідно до «постоянно увеличивающейся дороговизны в Одессе»¹. Проте, незважаючи на зростання плати за навчання, кількість учениць не зменшувалась, а збільшувалась: керівництво змушено було відкривати паралельні класи, аби задовольнити всіх бажаючих. Наголошувалося, що гімназія забезпечувалася головним чином завдяки Одеській міській управі, яка виділяла необхідні кошти на її утримання.

Намагання загострити увагу на соціокультурних зрушеннях, зумовлених жіночою освітою, було помітно у публікаціях, які розповідали про людей, долучених до розвитку цієї сфери. Розробки Г. Іконникової, присвячені діяльності історика Ф. Фортинського на Вищих жіночих курсах у Києві та засновниці Першої Київської приватної жіночої гімназії В. Ващенко-Захарченко², формували основу історичного наративу, предметом якого визнавалася жіноча освіта, її особливості, форми, зміст.

До історії Києва та навчальних закладів, без яких неможливо було уявити міський простір, неодмінним залишався інтерес В. Іконникова. У його публікаціях, особливо тих, де йшлося про освіту, зазвичай був присутній киевознавчий елемент. Спочатку це були праці, які стосувалися

¹ Исторический очерк Одесской Мариинской городской женской гимназии... – С. 39.

² Иконникова А. Л. Воспоминания о деятельности Ф. Я. Фортинского на Высших женских курсах в Киеве / А. Л. Иконникова // ЧИОНЛ. – К., 1903. – Кн. 17. – Вып. 2. – С. 67–75; Її ж. В. Н. Ващенко-Захарченко: Основательница первой частной женской гимназии в Киеве (Краткий биографический очерк) / А. Л. Иконникова. – К., 1903. – 11 с.

питань освіти в цілому. Ще на початку 1870-х років В. Іконников виступив в «Университетских известиях» з оцінкою книги М. Владимирського-Буданова «Государство и народное образование в России в 18 в.». Згодом з'явилися його самостійні нариси, що охоплювали різні сюжети зі сфери освіти. Деякі з них учений присвятив безпосередньо історії університетів та університетській освіті¹. Однією зі сфер діяльності В. Іконникова, де поєдналися його інтереси до історії Києва та історії освіти, стала його редакційна робота над виданням «Киев и Университет Св. Владимира при императоре Николае I. 1825–1856» (1876 р.). З початку 1880-х років особливу увагу В. Іконников приділяв кївській вищій освіті, в тому числі жіночій, яка тоді була ще зовсім новою справою. Так з'явилися за його редакцією та авторською участю «Положение о Высших женских курсах, учрежденных в Киеве» (1881 р.), «Историческая записка и отчет о Высших женских курсах за первое четырехлетие» (1884 р.). У 1911 р. за редакцією В. Іконникова вийшла збірка, присвячена пам'яті М. І. Пирогова, яка стала своєрідним завершенням циклу праць історика у цьому напрямі.

У своїх дослідженнях епохи Катерини II В. С. Іконников докладно зупинявся на її реформах у сфері освіти². Зокрема давалась характеристика Смольного інституту шляхетних дівчат, створеного за зразком французького Сен-Сіра як інституції, що мала виховувати, за висловом В. С. Іконникова, «матерей семейств в целях той же общественной реформы». Призначеність жіночого освітнього закладу, як і концепція жіночої освіти, розкривалась істориком крізь призму філософської думки XVIII ст., в основі якої знаходилась ідея перетворення суспільства шляхом органічного синтезу

¹ Іконников В. С. Несколько слов по поводу новых данных о наших университетах / В. С. Іконников // Университетские известия. – 1876. – Т. XII. – С. 1 – 18.

² Іконников В. С. Значение царствования Екатерины II / В. С. Іконников. – К. : Тип. Императорского университета св. Владимира, 1897. – С. 104.

двох інституцій (школи та законодавства), що не повинні були суперечити одна одній.

У 1903 р. було підготовлено спеціальний випуск «Чтений в Историческом обществе Нестора Летописца», присвячений пам'яті професора Ф. Фортинського, ректора Університету Св. Володимира (1870–1902), який упродовж десятиліття (1878–1888) був викладачем, членом Педагогічної ради та головою Попечительного комітету Київських Вищих жіночих курсів. У спогадах Г. Іконникової про Ф. Фортинського не лише розкривався його внесок у діяльність Курсів, а й приділялась увага історії цього закладу на першому етапі його діяльності, згадувалися найбільш яскраві події, викладацький склад, атмосфера навчальної установи, проблеми, з якими вона стикалася, тощо. Праця, попри свій незначний обсяг, увійшла цінною складовою в історично-фемінологічний наратив: проблематика вищої жіночої освіти, хай і фрагментарно, але висвітлювалася свідком подій, істориком-професіоналом, дружиною відомого вченого.

Психологічний портрет Ф. Фортинського, представлений Г. Іконниковою, тонко передавав нюанси людської душі. «Есть натуры, – писала авторка, – гордые, замкнутые, все в себе подавляющие, а потому труднее поддающиеся пониманию, общей характеристике и верной оценке. Такие натуры вообще не словоохотливы; они часто отделяются молчком, мужественно подставляя шею под хлещущий поток бурных житейских волн; под наружно спокойным взглядом и улыбкой они скрывают свой внутренний мир, свои побуждения, свои тревожнения от людей близких – чтобы их не огорчить, от посторонних – чтобы не дать им права рыться в своей душе»¹.

Г. Іконникова зазначала, що курси створювались далеко не за сприятливих умов. Використовуючи у своїх спогадах щоденник однієї зі слухачок, вона писала: «Итак, сегодня состоялось открытие Высших

¹ Іконникова А. Л. Воспоминания о деятельности Ф. Фортинского... – С. 74.

Женских курсов; к сожалению, речь проф. Гогоцкого была крайне туманная, а киевлянам следовало сказать сильное слово, ибо между ними весьма много противников высшего женского образования. Слушательницы выказывают живой интерес к знанию; профессора – готовность поделиться своими научными сведениями...»¹ Зверталась увага на те, що Ф. Фортинський не робив різниці між університетською програмою із середньовічної історії та лекціями, які він читав на курсах. Проте слухачок цікавило питання: хто краще складає іспити з історії – вони чи все ж таки студенти університету? Відповідь Ф. Фортинського була такою: «...Студенты иногда больше пускаются в рассуждения, слушательницы добросовестнее готовятся, лучше знают факты»². Певною мірою вона відображала стереотипність у сприйнятті жіночих здібностей щодо освіти в цілому і вищої зокрема.

Лаконічно, але вельми переконливо Г. Іконникова змальовує атмосферу, що склалась у місті навколо вищої жіночої освіти. Преса, як згадувала авторка, поспішала повідомляти про всілякі «благоприятные и неблагоприятные слухи и толки, касавшиеся курсов: и со стороны местного общества, не всегда сочувственно относившегося к новой женской школе, и со стороны администрации, беспрестанно требовавшей от Педагогического совета курсов строгой отчетности и ответственности, иногда в мелочах»³.

Ставлення різних верств українського суспільства до жіночої освіти, сприйняття самими жінками ідеї вищої освіти – цих питань також торкалася Г. Іконникова у своїй розвідці. Зокрема, йшлося про шляхетність тих, хто відшкодував власні кошти на утримання Курсів або навіть заповідав їм усе своє майно. Окрім долання упереджень і стереотипів, Курси переживали великі матеріальні труднощі, оскільки більшість слухачок самі потребували фінансової підтримки. Отже, розрахунок робився на представниць

¹ Іконникова А. Л. Воспоминания о деятельности Ф. Фортинского... – С. 69.

² Там само. – С. 71.

³ Там само. – С. 72.

заможного середовища. Г. Іконникова описала цікавий діалог з приводу ситуації, що склалась наприкінці діяльності Курсів у 1888 р. Коли хтось зауважив, що тепер багаті дами «заради світла науки» залюбки одріжуть на піваршина свої оксамитові шлейфи і підуть здобувати вищу освіту, Ф. Фортинський, позбавлений ілюзій, відповів: «Дамы с бархатными шлейфами ищут больше света электрического»¹.

Як історик, Г. Іконникова підкреслювала високий методологічний рівень викладання історичних наук на Курсах, зауважуючи, що більшість знань вона набула саме там. Розуміючи, наскільки важливим було би для історії освіти подальше вивчення життя і діяльності Ф. Фортинського, вона радила залучити його листування з друзями та офіційними установами, аби зрозуміти «неясность и, быть может, некоторого рода трагизм его внутреннего мира, его жизни и деятельности в период ректорства и его неожиданной и всех поразившей смерти»².

Обидві публікації Г. Іконникової, у яких висвітлювались питання жіночої освіти (одна присвячена Ф.Фортинському, інша – В. Ващенко-Захарченко), вийшли у 1903 р., коли не існувало жодної інституції, що надавала можливість жінкам здобути вищу освіту. Нагадаємо, що останній випуск на Київських Вищих жіночих курсах відбувся у 1888 р., і їхня діяльність була поновлена лише на початку ХХ ст. Виходило так, що праці Г. Іконникової були органічно вписані у боротьбу, яка наполегливо точилася упродовж цього часу за відкриття Курсів, оскільки стало очевидним, що вища жіноча освіта була не лише даниною моді й часу, а підґрунтям для подальшого прогресивного розвитку суспільства.

У короткому біографічному нарисі про В. Ващенко-Захарченко – засновницю першої приватної жіночої гімназії у Києві – знову загострювалася увага на проблемах жіночої освіти, в тому числі вищої.

¹ Іконникова А. Л. Воспоминания о деятельности Ф. Фортинского... – С.74.

² Там само. – С. 75.

Визначивши у центрі нариса постать неординарної жінки, Г. Іконникова вважала за необхідне нагадати: «1878 год был весьма оживленным для успехов женского образования в Киеве, ждали открытия Высших женских курсов, которое состоялось 4 октября того же года; сначала появилось объявление об открытии первой частной женской гимназии В. Н. Ващенко-Захарченко, жены профессора, бывшей классной дамы в институте, с большим педагогическим опытом...»¹

Як Київський, так і інші університети, спираючись на європейській досвід, продовжували порушувати питання перед владою про можливість здобуття жінками вищої освіти. Зазначалося, що не можна ігнорувати прагнення жінок у цьому напрямі, які з кожним роком зростали. Ті ж заклади, що існували на той час, були не в змозі задовольнити потреби жінок у вищій освіті, і вони мушили від'їжджати за кордом. Відомо, що з ініціативи університетських професорів робилося декілька спроб відновити роботу Київських Вищих жіночих курсів. У 1900 р. Міністерство народної освіти проігнорувало проект статуту Курсів та клопотання про дозвіл на відновлення їхньої діяльності, підписане професорами університету на чолі з В. Іконниковим та Ф. Фортинським. У 1903 р. було розроблено проект нового «Положення про Вищі жіночі курси в м. Києві», але дозвіл на відкриття знову не надійшов, цього разу через заборону Міністерства внутрішніх справ.

Переломним моментом у довготривалій боротьбі став 1905 рік, коли в Києві розпочали роботу Вищі вечірні жіночі курси А. Жекуліної, засновані групою професорів Політехнічного інституту. Того ж року відкрилися Вищі приватні жіночі курси професора М. Довнар-Запольського. Пізніше з них утворилися загальноосвітні курси, очолювані професором В. Перетцем, та комерційний інститут для осіб обох статей, керований М. Довнар-Запольським У 1906 р. Міністерство народної освіти дозволило відновити

¹ Іконникова А. Л. В. Н. Ващенко-Захарченко... С. 4.

роботу Вищих жіночих курсів у Києві. Випускницями курсів були видатні жінки – історики Н. Полонська-Василенко, В. Адріанова-Перетц, С. Щеглова, Н. Мірза-Авак'янц, археолог Н. Кістяківська, мовознавець З. Тулуб та ін.

Свідченням інтересу випускниць Курсів до історії жіноцтва може слугувати, зокрема, стаття Л. Кудь «Костюм и украшения древнерусской женщины», надіслана нею до збірника «Minerva» з Керчі¹. У ній містяться цікаві висновки щодо еволюції жіночої моди, східних та західноєвропейських впливів на неї. Аналізуючи особливості жіночої зовнішності у давньоруську добу, одяг жінки, її прикраси, головні убори тощо, авторка широко використовувала праці В. Антоновича, М. Кондакова, К. Мельник, О. Забеліна, Б. Ханенка, а також матеріали Київського міського музею, літописи, записки іноземних мандрівників. Окрім цього, Л. Кудь посилалася на розвідку своєї колежанки В. Козловської «Славянские курганы и городища, как исторический источник», демонструючи наукову шляхетність і повагу до молодшої дослідниці.

Попри одиничні спроби розглянути проблеми жіночої освіти на національному ґрунті домінуючим в історичному наративі залишався загальноімперський дискурс. Наприкінці XIX – на початку XX ст. розвиток жіночої освіти розглядався здебільшого як органічна складова імперського простору з наголосом на її підпорядкованості великодержавній політиці. Попечитель Київського учбового округу Є. Фон Брадке особливо наполягав на тому, щоб уряд узяв під свій контроль керівництво жіночою освітою південно-західних губерній. За його спостереженнями, «в этом крае женщины имели тогда великую власть над молодежью и поддерживали в ней враждебное настроение, подчас даже до фанатизма по отношению к Русскому государству». Офіційна влада вважала, що «за этой гранью лежала

¹ Кудь Л. М. *Костюм и украшения древнерусской женщины* / Л. М. Кудь // *Minerva*. – 1914. – Вып. IV. – С. 49–117.

эпоха иных людей, иной национальности, иных преимущественно политических страстей»¹. З огляду на таку стратегію пріоритетні позиції у цій сфері історичних досліджень займали російські науковці. Йдеться передусім про працю відомої дослідниці жіночого руху історика О. Лихачової². Фундаментальне видання, що охоплювало розвиток жіночої освіти упродовж XI – XIX століть, у тому числі висвітлювало освітні процеси в українських землях. Зокрема, як приклад «дуже гарної» навчальної установи згадувався Єлисаветградський жіночий пансіон, подібних до якого було мало на імперському просторі, особливо у провінційних містах³. Зразковим серед жіночих закладів, створених приватними особами, називався відкритий С. Кочубеем та його дружиною 1808 р. у власному будинку в Полтаві пансіон для дівчат із бідних шляхетських родин. З часом він, за ініціативою В. Рєпніної, був перетворений на Полтавський інститут шляхетних дівчат. О. Лихачова наголошувала на прагненні українських меценатів підтримати реформаторські дії імперської влади щодо поширення жіночої інститутської освіти, а також на їхньому «собственном рвении содействовать успехам женского образования»⁴.

¹ Захарченко М. М. История Киевского института благородных девиц / М. М. Захарченко. 1838–1888. – К. : Тип. С. В. Кульженко., 1889. – С. 8.

²Лихачева Е. О. Материалы для истории женского образования в России (1086–1856) / Е. О. Лихачева. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1899. – 884 с.; Лихачева Е. О. Материалы для истории женского образования в России (1856–1880) / Е. О. Лихачева. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1901. – 648 с.

³ Лихачева Е. О. Материалы для истории женского образования в России (1796–1828) / Е. О. Лихачева. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1893. – С. 252.

⁴ Там само. – С. 259.

Зважаючи на те, що лідерами урбаністичних та освітянських трансформацій у першій половині XIX ст. в українському просторі по праву вважалися Харків і Одеса, дослідниця звернула увагу на харківське приватне училище для дівчат, засноване у 1820 р., куди допускались представниці різних верств. Таке безстанове училище утримувалось за рахунок міської громади, а ініціатива його відкриття належала товариству харківських учителів, які мали намір працювати там безоплатно. Перший набір склали лише 10 учениць, але заклад зміг утриматися та розвинути надалі традиції жіночої освіти у місті. У послідовному впровадженні жіночої освіти Харків займав особливе місце. Широковідомою у другій половині XIX ст. стала недільна жіноча школа Х. Алчевської, досвід якої наслідувався багатьма іншими містами та пропагувався на міжнародних виставках. Для Х.Алчевської місто актуалізувалось як простір для втілення соціально назрілих проектів, серед яких освітянський, особливо жіночої освіти, на її думку, мав посідати провідні позиції в суспільстві. Журі Паризької виставки, яка відбувалась на початку 1890-х років, присудило покажчику Х.Алчевської «Що читати народові?» найвищу нагороду та удостоїло вчителів Харківської недільної школи двох золотих і двох срібних медалей. На Міжнародному конгресі приватної ініціативи у справі народної освіти її було обрано віцепрезидентом Міжнародної ліги освіти.

На ґрунті численних джерел О. Лихачова зробила низку узагальнень щодо еволюції свідомості населення, а також змін, що відбулися у сприйнятті суспільством освічених жінок та в їхній власній самооцінці. Використовуючи матеріали часопису «Украинский вестник», вона підкреслювала, що харківське жіноцтво не поступається прогресивністю поглядів та рівнем освіченості петербурзькому чи московському і Харків навіть «по многим отношениям заменяет столичное воспитание»¹.

¹ Лихачева Е. О. Материалы для истории женского образования в России (1796–1828)... – С. 284–285.

Ще один жіночий навчальний заклад на теренах України – Одеське училище для дівчат усіх «свободных» верств, створене коштом міста за пропозицією графа Ланжерона у 1817 р., також опинилося у полі зору дослідниці. Одеса була одним із перших міст, де було засновано подібного роду навчальний заклад. Міська влада, зацікавлена у його діяльності, й надалі зобов'язувалась відшкодовувати щорічно 10 000 рублів на його утримання¹. У кінці 1870-х років Одеса, будучи вже великим промисловим, торгівельним та культурним центром, до якого тяжіли майже всі південні губернії Малоросії, намагалась дотримуватись лідерства в освітянській сфері й ініціювала відкриття в місті Вищих жіночих курсів. Але через гальмування з боку уряду Курси розпочали свою діяльність лише у 1906 р. і проіснували до 1920 р.

В історичному наративі знайшли свій відбиток урбаністичні трансформації, що супроводжувались своєрідною конкуренцією міст у різних сферах, в тому числі у поширенні жіночої освіти. Традиція висвітлення цього процесу закладалась у дослідженнях, присвячених Київському інституту шляхетних дівчат – одному з перших жіночих навчальних закладів на київських теренах². Київ був першим претендентом серед українських губернських міст, у яких планувалося відкриття такого інституту. Але через політичні колізії імперської влади цей навчальний заклад з'явився тут в останню чергу після йому подібних, які були відкриті у Харкові й Полтаві (1818 р.), далі в Одесі (1829 р.), і тільки у 1838 р. він розпочав свою роботу в Києві.

¹ Лихачева Е. О. Материалы для истории женского образования в России (1796–1828)... – С. 258.

² Шульгин В. Я. Киевский институт благородных девиц (1838–1871) / В. Я. Шульгин. – К., 1871. – 106 с.; Захарченко М. М. История Киевского института благородных девиц. 1838–1888 / М. М. Захарченко. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1889. – 166 с.

Перші дослідники історії інституту змальовували широкомасштабну картину його діяльності, специфіки навчального процесу, атмосфери навколо створення закладу, що мав стати одним із центрів поширення русифікаторської політики уряду. Примітно, що історія інституту органічно вписувалась у міській простір. Викладацький склад Київського інституту шляхетних дівчат був представлений відомими вченими, переважно професорами Київського університету та Київської Духовної академії, серед яких – М. Іванішев, О. Селін, М. Костомаров, В. Шульгін, В. Чехович, В. Іконников та ін. Особливе місце з-поміж них займав В. Шульгін, який являв собою цілу «епоху» в історії інституту. Відкриття у Києві давно очікуваного жіночого навчального закладу завдячувало складним комбінаціям імперської політичної кон'юнктури: його було створено якраз у той час, коли російський уряд остаточно переконався у неефективності чинної у Південно-Західному краї системи виховання молоді. Щодо жіночої освіти, то існувала далекоглядна стратегічна мета – «создать в крае новые поколения, которые были бы верны Престолу и Отечеству»¹.

Одним з пріоритетних напрямів політичної стратегії імперської столиці була спрямованість на русифікацію українських міст за допомогою відкриття навчальних закладів. Водночас Петербург був зацікавлений у консервації їхньої провінційності, аби мати можливість спрямовувати урбанізацію у бажаних для нього соціокультурних напрямках. Можливо, саме це протиріччя постало однією з тих перешкод, які тривалий час залишали Київ без інституту шляхетних дівчат. На думку київського генерал-губернатора, Полтавський інститут тоді вже не справлявся з покладеною на нього місією і не вписувався у державно-політичну стратегію. Більшість його учениць належала до сімей бідних чиновників російського походження. Щодо місцевого дворянства, то воно здебільшого віддавало перевагу

¹ Захарченко М. М. История Киевского института благородных девиц... – С. 7.

приватному навчанню своїх дітей, особливо дівчат, перед інститутським. Річ у тім, що приватне навчання спиралося на місцеві традиції та уподобання, що давало змогу зберігати власну автентичність, не наближаючись до Росії. Крім того, одним із аргументів не на користь Полтавського інституту була його географічна віддаленість від Київської, Подільської та Волинської губерній – регіону, який особливо непокоїв владу своїми прагненнями щодо збереження власної ідентичності. Водночас не виключено, що Полтавський інститут міг зазнати «опали» через те, що мав давні традиції, про які дехто з офіційної влади хотів скоріше забути. Втім, передбачалось, що Київський інститут шляхетних дівчат мав бути створений за зразком та з урахуванням досвіду Полтавського та Харківського інститутів як найстаріших, але водночас мав виконувати вже іншу функцію, відповідно до ідеологічної доктрини офіційної влади.

Неоднозначність наслідків цієї події була очевидною. Перед Києвом відкривались нові перспективи, він отримав реальний шанс укріпити власні позиції та визначитись щодо урбаністичних та соціальних зрушень. Його навіть стали порівнювати з європейськими університетськими містами. «Київ, – як зазначає А. Макаров, – із звичайного губерньського центру перетворився на справжню столицю “Південно-Західного краю”, уперше після гетьмана Мазепи відчув на собі увагу з боку високого начальства і пізнав благо великого державного будівництва»¹. Разом із тим русифікація, у якій цьому місту відводилась особлива роль, ставала невід’ємною складовою усіх трансформацій.

Новий етап урбаністичних змагань приніс перемогу Києву і в царині жіночої гімназійної освіти. Йдеться про заснування у 1860 р. в Києві Фундуклеївської гімназії. Атмосфера змагання між Києвом і Одесою за відкриття безстанової жіночої гімназії була відтворена в історичних оглядах

¹ Макаров А. Малая энциклопедия киевской старины / А. Макаров. – К. : Довіра, 2002. – С. 92.

Г. Александровського¹. В них докладно висвітлювалась ідея створення такого закладу, що належала чорноморському місту, та її втілення вже на київському терені. Як відомо, київський генерал-губернатор І. Васильчиков дізнався про те, що його попередник І. Фундуклей погодився допомогти одеситам в облаштуванні жіночої гімназії та збирався з цією метою передати їм два власні будинки у Києві. Тож І. Васильчиков звернувся до І. Фундуклея з проханням віддати їх для київської жіночої гімназії. Так і сталося, до того ж І. Фундуклей зобов'язався щорічно виділяти на її утримання 1200 рублів. Подібні заклади пізніше відкрились у Катеринославі, Харкові, Полтаві, Сумах, Одесі, Кременчуці, Ромнах, Лубнах та інших містах.

Порівняно з Маріїнським училищем у Петербурзі яке відкрилось для 140 учениць, кількість фундуклеївських гімназисток була незначною – лише 40. Стриману реакцію київського дворянства щодо появи безстанового жіночого навчального закладу Г. Александровський пояснював неготовністю цієї верстви суспільства на той момент сприйняти такого роду виклик. Проте, київське купецтво активно підтримало цей проект, відшкодовуючи кошти та докладаючи чимало зусиль до того, аби була відкрита ще одна навчальна установа для представниць жіночої статі. Завдяки його ініціативам у 1859 р. відкрилось відділення гімназії на Подолі².

У більшості оглядів гімназійного життя переважала описовість, що, втім, не виключало певних узагальнень. Наголошувалось, що впровадження жіночої освіти сприяло подальшій еволюції становища жінки, значно прискорило суспільні зміни та привнесло у суспільство елементи лібералізму та демократизму. Автори констатували вплив жіночої освіти на зміни

¹ Александровский Г. В. Историческая записка о состоянии Киево-Фундуклеевской женской гимназии... – С. 3–4.

² Солуха В. Краткая историческая записка о состоянии Киево-Подольской женской гимназии 1861–1896 / В. Солуха. – К., 1896. – 46 с.

соціальних орієнтирів, формування нових пріоритетів у стосунках між людьми, хоча відмова від станових упереджень залишалася непростю справою. Містам у цих процесах відводились авангардні позиції.

Висновок Г. Александровського, що Фундуклеївська гімназія являла собою яскравий приклад поступового дозрівання суспільства до адекватного сприйняття процесів лібералізації мав об'єктивні підстави. Передаючи атмосферу, що панувала у суспільстві, він зазначав, що реформа жіночої освіти, «допустившая в открытые женские училища детей всех сословий, встретила равнодушие со стороны дворянства; слышны были громкие голоса, что дети, вышедшие из семьи какого-нибудь ремесленника, будут оказывать дурное влияние на детей, воспитанных в правилах и традициях дворянской семьи...»¹ Автор наводив приклад, коли князь І. Васильчиков, аби зламати стереотипи, віддав свою доньку саме до Фундуклеївської гімназії, а не до інституту шляхетних дівчат. При цьому князь наказав не робити жодних винятків чи послаблень для своєї дитини, а виховувати її так само, як і решту. Крім того, він і його дружина регулярно брали участь у гімназійних святах, запрошували учениць до себе додому тощо Такий демократизм київського генерал-губернатора та інші заходи, спрямовані на лібералізацію міського життя, принесли новій справі «неоцененную услугу, создал доверие общества к училищу»². Через п'ять років після відкриття гімназії налічувала вже 500 учениць, а до ліквідації закладу (1918 р.) її загалом закінчили 33 тис. дівчат.

На початок ХХ ст. жіноче населення Києва вже мало у своєму розпорядженні декілька різноманітних навчальних закладів. Крім Інституту шляхетних дівчат та двох гімназій, що належали до відомства імператриці Марії, було відкрито також два духовні училища та гімназія Міністерства

¹Александровский Г. В. Историческая записка о состоянии Киево-Фундуклеевской женской гимназии... – С. 11.

² Там само. – С. 15.

народної освіти. Але гостра потреба у жіночих навчальних закладах була вирішена лише з відкриттям приватних гімназій. У 1910-х роках у Києві діяло 28 приватних навчальних закладів, більшість яких були жіночими¹. Довершувалась жіноча освітянська структура великих міст Вищими жіночими курсами, які створювалися у Києві, Одесі та Харкові.

Втілення у життя соціально назрілого проекту, яким була жіноча освіта, потребувало розвиненого та розгалуженого міського простору, відповідних інституцій, а також громади, здатної до належного сприйняття змін. Міста, акумулюючи інтелектуальний потенціал суспільства, створювали та вдосконалювали систему навчальних закладів, впроваджували та розвивали освітянські традиції. Тим самим вибудовувалося підґрунтя для культурних та психологічних трансформацій українського суспільства, його соціальної та духовної еволюції.

Місто впливало на жінку, поступово змінюючи її світогляд, залучаючи до активних дій та надаючи їй нові можливості для самореалізації. Так само й жінка впливала на місто. Поява мережі жіночих освітніх закладів змінила вигляд самого міста, додала йому цивілізаційних ознак. Один з оглядачів «Киевских епархиальных ведомостей», порівнюючи Київ початку ХІХ та початку ХХ ст., зауважував: «Киев первой половины ХІХ в. – это “большая деревня” – малые деревянные дома, крытые тесом и дранью, длинные заборы, отсутствие правильных тротуаров, мостовых, уличного освещения... Киев второй половины ХІХ в., и особенно теперь, – это европейский красивый город...»²

Однак довічний конфлікт столичності та провінційності на українських теренах, маючи неоднозначний вимір, так і не був розв'язаний. Через об'єктивні обставини провінційність зберігалась у більшості українських

¹ Смоляр Л. Минуле заради майбутнього... – С. 28.

² Фоменко К. Киев второй половины ХІХ в. / К. Фоменко // Киевские епархиальные ведомости. – 1909. – № 17. – С. 393–394.

міст упродовж XIX – початку XX ст., проте вона могла по-різному сприйматися залежно від світогляду та ідейних переконань. Виступаючи генератором міської культури, інтелектуальним ресурсом українського суспільства, місцем зустрічі ментально близьких людей, простором для їхньої самореалізації, місто мало свої обриси у світосприйнятті. Так, харківський простір був затісний для Х. Алчевської. Цій непересічній жінці не вистачало «петербурзьких талантів» та «інтелігентського зібрання», які могли би адекватно оцінити її здібності. Саме це вона мала на увазі, коли у своїх спогадах зауважувала, що столиця «метко определяет людей, их способности, их стремления и мотивы, руководящие их общественной деятельностью. В то время как провинция сплетничает и бесцеремонно роется у вас в душе, силясь найти в ней мелочные инстинкты самолюбия и самомнения и отравляя вашу жизнь мелкими уколами и интригами»¹. Водночас у С. Русової Харків викликав захоплення. Хоча він не мав «високої культурності Києва», але там був присутній «подих великого університетського міста»². Харківський період життя родини Русових вирізнявся інтелектуальною насиченістю, оскільки вони долучились до кола відомих учених університету, серед яких були Д. Багалій, М. Сумцов, подружжя Єфименків.

Висвітлення розвитку жіночої освіти з урахуванням урбанізаційних процесів дозволило тогочасним дослідникам охопити й проаналізувати широкий спектр змін, що відбувались в українському суспільстві, загострити увагу на актуальних проблемах, виокремити пріоритетні напрями в освітянських проектах. Одним із таких напрямів намічалася майбутня схема

¹ Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое / Х. Д. Алчевская. – М. : Тип. Тов-ва И. Д. Сытина, 1912. – С. 263.

² Русова С. Мої спомини (1816–1915) / С. Русова // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і XX століття. – 1928. – Кн. 2. – С. 168.

презентації жіночої освіти у контексті розвитку культурних цінностей українського народу, його історичних традицій. Проте домінуючі позиції у масиві публікацій зайняли праці, що розглядали жіночу освіту як один із загальноцивілізаційних проектів, у втіленні якого повною мірою відбилась імперська політична стратегія.

РОЗДІЛ 5

АКТУАЛІЗАЦІЯ ІСТОРИЧНОЇ ФЕМІНОЛОГІЇ В УМОВАХ НАЦІОНАЛЬНОГО ВІДРОДЖЕННЯ ПЕРШОЇ ТРЕТИНИ ХХ СТ.

5.1. Історично-фемінологічні студії в системі Української Академії наук: напрями та специфіка

Історично-правовий, етнографічно-етнологічний та культурологічний виміри історично-фемінологічних студій зумовили їх органічне включення у дослідницьку роботу, розпочату Українською Академією наук як установою, що являла собою «завершення й укоронування наукової роботи попередніх поколінь і взагалі цілої низки національно-культурних заходів»¹. Дослідження першої третини ХХ ст. у сфері жіночої історії, продовжуючи традиції, що склались в українській історіографії, водночас відбивали суттєві зміни у структурі історичної науки на новому етапі її розвитку. Українська історична наука змушена була розвиватися у складних умовах утвердження більшовистського режиму, який ігнорував її національну самобутність, а згодом перейшов до масових репресій проти інтелігенції. Проте часткова лібералізація національної політики, так звана «українізація», все ж таки створила певні умови, що забезпечили на деякий час продовження історіографічного процесу, започаткованого національним відродженням.

«Рубіжне значення для української історичної науки, – зазначає Я. Калакура, – мало повернення в 1924 р. з еміграції М. Грушевського, створення й очолення ним системи історичних установ у структурі ВУАН»². Утілення багатьох ініціатив ученого та проведення відповідних організаційних заходів мали результатом актуалізацію соціологічних досліджень, їх зближення зі світовою гуманітарною наукою, в якій одним з

¹ Коротке звітлення про діяльність Української Академії наук у Києві за 1919–1924 рр. – К. : Друк. УАН, 1925. – С. 3.

² Калакура Я. С. Українська історіографія... – С. 257.

пріоритетних напрямів стало вивчення людини. В основі підходів західної гуманітарної науки домінуючою залишалась позитивістська теорія О. Конта, відповідно до якої соціальні процеси у суспільстві мали біологічну детермінованість. Теорії знаменитих соціологів Г. Спенсера, В. Мак-Даугалла, Е. Дюркгейма та інших базувались на ідеї суспільного поділу за біологічною ознакою на жінок і чоловіків. Великі переваги історично-соціологічного методу М. Грушевський оцінив, перебуваючи у Парижі в 1903 р., коли ознайомився з досягненнями французької соціологічної школи, зокрема працями Е. Дюркгейма та Л. Леві-Брюля. На думку О. Прицака, це мало переломне значення у творчості вченого, який з історика соціально-економічних та суспільних явищ перетворився на історика-соціолога¹. Ще в еміграції М. Грушевський доклав зусиль для створення Українського соціологічного інституту та організації при ньому Семінару примітивної культури. На цьому ґрунті спочатку за кордоном, а потім із поверненням історика в Україну розгорнулись етнологічні та антропологічні дослідження, до яких органічно була вписана історично-фемінологічна компонента на засадах міждисциплінарного дослідницького напрямку. Основним методологічним орієнтиром стало відтворення цілісності історії людини та суспільства в їхній полівимірності. Згідно з визначенням французького антрополога початку ХХ ст. Поля Ріве, людина була «найскладнішим предметом дослідження»². Стаття П. Ріве «Вивчення людини (Антропологія)», в якій наголошувалось на значенні етнографії, археології, преісторії, історії, лінгвістики, географії та соціології у процесі вивчення людини, її культури, побуту, соціальної організації, була написана спеціально для журналу «Первісне громадянство та його пережитки на Україні».

¹ Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність / П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржаєв. – К. : Ін-т укр. археографії АН України, 1993. – С. 167.

² Ріве П. Вивчення людини (Антропологія) / Поль Ріве // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1928. – № 1. – С. 3.

В Українській Академії наук систематизація досліджень у галузі історичної фемінології намітилася відповідно до створених академічних структур. Більшість питань, які стосувались історичних, культурологічних, етнографічних, соціологічних, антропологічних аспектів історичної фемінології, розглядалися Історично-філологічним відділом, його комісіями, в тому числі Етнографічною, Візантійською, Культурно-історичною, Історичної пісенності, Історії Києва та Правобережної України, а також Кабінетом примітивної культури. З 1924 по 1934 р. Історично-філологічний Відділ не тільки зберігав значення провідного, репрезентативного, а й зміцнював свої позиції, порівняно з іншими підрозділами Академії¹. Науковці, об'єднані навколо нього, виявляли чималий інтерес до фемінологічного напрямку, підтвердженням чого стали розробки В. Щербини (жіноча освіта в контексті киевознавства), Ф. Миценка (візантологія), В. Петрова та К. Квітки (фольклористика), К. Грушевської, Ф. Савченка, К. Штепи, К. Копержинського, Н. Заглади (етнографічна антропологія). Історично-літературне товариство, що входило до структури Відділу, очолюване С. Єфремовим, спрямовувало діяльність на дослідження життя і творчості жінок-письменниць Ганни Барвінок, Дніпрової Чайки, Марка Вовчка, Лесі Українки. Фемінологічна проблематика у її культурологічному вимірі опинилась також у полі діяльності Комісії Західної України, яка організувала урочисте засідання з нагоди ювілею Ольги Кобилянської. На ньому виступили М. Грушевський із вступним словом та С. Гаєвський з доповіддю, присвяченій творчості Ольги Кобилянської². Зі звіту про діяльність Історичної секції стає зрозумілою стратегічна мета цих урочистостей та ключова роль в них Комісії. Ювілейне засідання, як зазначалось, перш за все, «оживляло в свідомості громадянства наші зв'язки і

¹ Гуржій О., Парахіна М. Етнологічні осередки України в 20-х – на початку 30-х років ХХ ст. : Нарис діяльності / О. Гуржій, М. Парахіна. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – С. 69.

² Діяльність Історичної секції ВУАН та зв'язаних з нею історичних установ Академії в 1927 // ЗІФВ. – 1928. – Кн. ХХ. – С. XV.

служило поширенню та поглибленню наукової та культурної праці на всім просторі Української землі»¹.

Вивчення правового становища жінки як складової правових відносин в українських землях потрапило до сфери діяльності Соціально-економічного відділу Академії, зокрема його комісій (Комісії для виучування історії західноруського та українського права та Комісії для виучування звичаєвого права). Фемінологічна компонента стала органічною в історично-правовому доробку О. Добрава, Є. Єзерського, С. Іваницького, А. Кристера, В. Камінського, О. Малиновського, М. Товстоліса, І. Черкаського (західноруське та українське право), Б. Язловського (звичаєве право).

Академія започаткувала практику, за якої матеріали, присвячені жіночій історії, включались до спеціальних ювілейних наукових збірників. У виданні, випущеному на пошану М. Грушевського у 1928 р., Б. Барвінський опублікував та прокоментував джерела, що стосувались невідомих фактів з біографії дружини гетьмана Пилипа Орлика². Документи, здобуті в Архіві актів гродських і земських, підтверджували, що Ганна Орликова з доньками перебували у Станіславові з 1750 по 1753 р. Інтерес Б. Барвінського до цих документів був викликаний його листуванням з відомим дослідником-емігрантом І. Борщак, який, вивчаючи життя й політичну діяльність гетьмана, не оминув і постаті його дружини. Ще у 1924 р. у львівському часопису «Стара Україна» була надрукована стаття І. Борщака «Пилип Орлик: Головні дати життя, акції і бібліографія (з нагоди 182-ї річниці його смерті)». Постать Ганни Орликової і надалі цікавитиме емігрантські наукові кола. До неї звертатимуться Б. Крупницький Б. (З життя першої української еміграції. – Прага, 1940), Н. Полонська-Василенко (Видатні жінки України. –

¹ Діяльність Історичної секції ВУАН та зв'язаних з нею історичних установ Академії в 1927 р. ... – С. XIV.

² Барвінський Б. До побуту Ганни Орликової в Станіславові / Б. Барвінський // Ювілейний збірник на пошану М. Грушевському. З нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – К. : Українська Академія наук, 1928. – С. 234–240.

Вінніпег; Мюнхен, 1969). Публікація Б. Барвінського була своєрідним уособленням єднання різних українських наукових центрів – еміграційного, львівського та київського. Вона відповідала ідеології і стратегії історичних досліджень, що здійснювались під керівництвом М. Грушевського. Їхньою метою було укріплення персональних контактів між українськими вченими, розділеними кордонами, об'єднання їхніх зусиль для вивчення національної історії. Видання ювілейного збірника М. Грушевського, як і відзначення ювілеїв М. Драгоманова, І. Франка, О. Кобилянської, перебувало у площині наукових інтеграційних процесів особливо активізованих у цей час. Саме тоді у ВУАН була утворена Комісія Західної України, метою якої було «організувати тісніший науковий і культурний зв'язок з Західною Україною, утворити планове вивчення і дослідження історії, соціального, економічного і політичного розвитку всіх українських земель по інший бік кордону»¹. Проте від початку 1930-х років подібні контакти стануть практично неможливими, а зв'язок із західноукраїнськими вченими, не говорячи вже про емігрантські наукові кола, буде інкримінований як зрадливість.

У межах наукової діяльності Академії була зроблена спроба повернутися до історії жіночої освіти, що стала продовженням киевознавчих студій В. Щербини. Очолювана ним Комісія історії Києва та Правобережної України у 1926 р. випустила збірник «Київ та його околиці в історії і пам'ятках». Слідом вийшла збірка праць В. Щербини, де був матеріал, присвячений історії жіночої освіти у Києві². Завдяки зусиллям ученого в академічних виданнях було надруковано низку розвідок, заміток, матеріалів з історії Києва, що розглядався як «один з культурно-історичних центрів світового значення, як колонізаційний і комунікаційний, економічний і продукційний вузол безмежної давності і величезного значення, як експонент Середземної культури для Східної Європи і Євразії, що так могутньо часами організовував людські сили на величезних просторах сеї ділянки земної

¹ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 4611. Арк. 1.

² Щербина В. І. До історії жіночої освіти у Києві / В. І. Щербина // Нові студії з історії Києва. – К. : Друк. УАН, 1926. – С. 159–164.

кулі...»¹. М. Грушевський називав В. Щербину «істориком Києва, що з суворо витриманим документалізмом щасливо сполучає нерв історика-суспільника і хист історика-оповідача, який знаходить скрізь, куди він звертає свою увагу, мотиви й тони інтересні для широкого громадянства»².

Стан жіночої освіти у Києві у 1860-х роках, а саме діяльність Фундуклеївської жіночої гімназії, її відділення на Подолі, що скоро стало самостійним закладом, а також відкриття у 1870 р. гімназії Міністерства народної освіти В. Щербина визначив серед головних критеріїв, що дозволяли вважати Київ одним з найкультурніших міст Росії³. Проте згодом і цих гімназій стало недостатньо для населення Києва, яке досить стрімко зростало. Проблема почала вирішуватися з відкриттям приватних жіночих гімназій, яких наприкінці ХІХ ст. налічувалось у місті близько двадцяти.

Мета, яка визначалась істориком при проведенні дослідження, полягала в ознайомленні «з заснуванням у Києві першої школи нового типу»⁴. За основу був узятий матеріал з відомої праці Г. Александровського, присвяченій 50-річному ювілею Фундуклеївської гімназії (1910 р.). Але В. Щербина відповідно до нових історичних умов та настроїв у суспільстві дещо змістив акценти свого попередника. Услід за ним він звернув увагу на два документи 1860 р., що давали уявлення про тодішні погляди представників різних соціальних груп на впровадження жіночої освіти. Одним з них була промова ректора Київської Духовної академії, єпископа Антонія (Амфітеатрова), який виступав проти нового навчального закладу і поширення жіночої освіти взагалі⁵. Другий документ відображав виступ професора В. Шульгіна діаметрально протилежного змісту. При цьому

¹ Грушевський М. Історикові Києва / М. Грушевський // В. І. Щербина. Нові студії з історії Києва... – С. IV.

² Діяльність Історичної секції ВУАН та зв'язаних з нею історичних установ Академії у 1927 р. ... – С. ХХІІ–ХХІІІ.

³ Щербина В. І. До історії жіночої освіти у Києві... – С. 157.

⁴ Там само. – С. 164.

⁵ Там само. – С. 161.

В. Щербина зробив особливий наголос на таких аргументах останнього: жіноча освіта має «1) допомогти матерям виконати їх святий обов'язок – виховати у своїй сім'ї матерів сімей; 2) зблизити загальною людською освітою молодь усіх класів суспільства»¹. Обидва документи збереглися у домашньому архіві В. Щербини і були передані ним до відділу Старого Києва при Державному історичному музеї ім. Шевченка.

Можна припустити, що у реорганізованій М. С. Грушевським Академії наук мали б відкритися нові перспективи для дослідження жіночої освіти, адже вивчення історії освіти в Україні повинно було стати одним із пріоритетних напрямів, який пов'язувався з переїздом до Києва академіка К. Харламповича.² Він являвся автором ґрунтовних праць у цій галузі і керівництво Академії було надзвичайно зацікавлено у присутності вченого³. До того ж, в одному з найбільш відомих досліджень К. Харламповича були широко представлені жіночі особи, що долучилися до поширення освіти в українських землях, серед них – Галшка (Єлизавета) Гулевичівна, Ірина Вишневецька, Олена Горностаєва та інші⁴. Науковий інтерес до історії жіночої освіти стимулювався також поширеною ідеологією щодо феномену жіночої освіченості в українських землях, зафіксованою ще у XVII ст. Павлом Алепським, котра для багатьох і надалі залишалась аксіомою⁵. У 1929—1930 роках була створена спеціальна Комісія історії освіти, проте,

¹ Щербина В. І. До історії жіночої освіти у Києві... – С. 162.

² Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia... – С. 188.

³ ІР НБВУ. Ф. Х. Спр. 18941. Арк. 5.

⁴ Харлампович К. А. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви / К. А. Харлампович. – Казань : Тип. Императорского университета, 1898. – 524 с.

⁵ Біднов В. Школа й освіта на Україні / В. Біднов // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К. : Либідь, 1993. – С. 53.

через розпочаті репресії проти наукової інтелігенції вона так і не змогла опублікувати будь-яких конкретних результатів¹.

З огляду на те, що жінка виступала автономним суб'єктом правових відносин в українському суспільстві, історично-фемінологічна проблематика органічно увійшла до праць дослідників традицій української правової системи. Цей історіографічний сегмент був представлений розробками С. Іваницького, О. Доброва, які брали участь у роботі Комісії для виучування історії західноруського та українського права, очолюваної академіком М. Василенком². Із цією комісією також була пов'язана діяльність історика права І. Черкаського, в дослідженнях якого, присвячених судовому устрою та судочинству Гетьманщини, проблема участі жінок у судових процедурах знайшла найбільш ґрунтовне відображення.

Праця І. Черкаського «Громадський (копний суд) на Україні-Русі XVI–XVII ст.» була одним з найбільш фундаментальних на той час досліджень за кількістю зібраних, опрацьованих та прокоментованих документів, зокрема тих, що розкривали особливості участі жінок у копних судах з урахуванням їхнього соціального статусу (вдова, «отаманова» дружина). Жінки, як зазначалось, виступали у судочинних процедурах на рівні з чоловіками: вони могли відповідати за звинуваченого чоловіка, представляти інших членів родини тощо. Інколи навіть ставили у провину те, що вони не з'являлись на суд разом зі своїми чоловіками. Часто жінки з власної ініціативи приходили на суд, аби давати свідчення, хоча з огляду на існування інституту заступництва, за них це могли зробити їхні чоловіки³. Випадків, які можна було б інтерпретувати як прояв гендерної дискримінації, тобто

¹ Сохань П. С., Ульяновський В. І. Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia... – С. 188.

² Записки Соціально-економічного відділу ВУАН. – 1924–1925. – Т. II–III. – С. XXI.

³ Черкаський І. Ю. Громадський (копний суд) на Україні – Русі XVI–XVII ст. / І. Ю. Черкаський. – К. : Друк. УАН. – 1928. – Вип. 4. – С. 101, 342.

протиставлення жіночих свідчень чоловічим з наданням переваги останнім, майже не траплялось, оскільки, на переконання І.Черкаського, за Литовським статутом, як і за копним правом, свідчення приймалися від представників різних станів і статей, у тому числі «від служебників панських і служебниць».

Діяльність Комісії ВУАН з виучування звичаєвого права України, головою якої від початку її створення був обраний О. Левицький – один з найбільш досвідчених фахівців у цій сфері, могла би стати важливим кроком у подальшому становленні історично-фемінологічних досліджень. Багата науково-творча спадщина О. Левицького переконливо демонструвала його послідовний інтерес до вивчення жіночої історії. На початку 1920-х років Комісія розпочала активну роботу, окресливши пріоритетні напрями, серед яких були «родинно-правові звичаєві стосунки, родинний лад, становище жінки, устрій двору, будова майнових стосунків, спільна сукупна власність в рамках двору, договірні взаємини, спадкування...»¹.

Сфера приватного життя, з якою передусім ідентифікувалась жінка, у звичаєвому праві відображалася найбільш виразно, на що неодноразово вказував О. Левицький, вибудовуючи більшість своїх праць на ґрунті судової практики. Починаючи від 1922 р. Комісію очолювали професори В. Синайський, А. Кристер, академік О. Малиновський. За результатами її роботи був випущений збірник, до якого увійшли матеріали, що відображали зміни у звичаєво-правовому сегменті досліджень з жіночої історії. Правове становище жінки розглядалось у контексті звичаєвих традицій, але таких, що збереглися в українському середовищі аж до ХХ ст. Дослідження Є. Єзерського присвячувалось особливостям прийомства як соціального інституту, що передбачав категорію жінок-приймачок, котрі мали певні права на землю та майно. Якщо закон, за зауваженням вченого, не обмежував жіночих прав на землю, то за звичаєм обсяг прав «жінок, які вступили до чужого двору через шлюб або за

¹ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 1216. Арк. 3.

договором, був менший, ніж обсяг прав приймаків-чоловіків»¹. Спадково-правові відносини, права жінки, зокрема вдови, за звичаєвою традицією були акцентовані у працях М. Товстоліса, В. Камінського². Проблеми правового становища жінки висвітлювались на засіданнях Комісії, де виголошувалися доповіді на теми: «Приймак та його правне становище за звичаєм у Житомирській окрузі й Земкодекс», «Елементи українського звичаєвого права у Литовському статуті» (В. А. Камінський); «Звичаєво-родинне право с. Павлівки Зінківського повіту на Полтавщині», «Шлюбне право хутора Зайці на Зінківщині» (Б. Язловський), «Позви на аліменти. Повинність батьків утримувати позашлюбних дітей», «Розподіл майна між членами двору» (Є. Єзерський)³.

Академік О. Малиновський долучився до вивчення старовинного звичаю звільнення від смертної кари через одруження. На засіданні Історичного товариства Нестора Літописця у 1927 р. вчений зробив доповідь на цю тему, підкреслюючи тим самим, по-перше, актуальність самої проблеми, по-друге, необхідність продовження започаткованих раніше в українській історіографії досліджень правової процедури, відомої як *casus notabilis*⁴. Окрім того, О. Малиновський зробив спробу дослідити відображення звичаєвого права у

¹ Єзерський Є. Вплив звичаю на судову практику: студії про приймацтво / Є. Єзерський // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Збірник Соціально-економічного відділу ВУАН. – 1928. – Вип. 2. – № 8. – С. 231–270.

² Товстоліс М. З минулого: нарис спадково-правових стосунків села Прохорів Борзенського повіту на Чернігівщині / М. Товстоліс // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Збірник Соціально-економічного Відділу ВУАН. – 1928. – Вип. 2. – № 8. – С. 271–293; Камінський В. Розподіл двору та його майна у Дубенському повіті на Волині / В. Камінський // Там само. – С. 150–168.

³ Записки Соціально-економічного відділу ВУАН. – 1924–1925. – Т. II–III. – С. XII–XIII.

⁴ Єфремов С. Звідомлення Історично-філологічного відділу за 1927 р. / С. Єфремов // ЗІФВ. – 1928. – Кн. XIX. – С. 397.

творчості Т. Шевченка з акцентом на родинних стосунках та жіночій долі. У архівних фондах ВУАН зберігається матеріал, що свідчить про незакінчену роботу вченого над цією проблемою, її багатоаспектне осмислення.¹ На його думку, у «Кобзарі» Т. Шевченка широко і різноманітно були представлені прояви звичаєвого права у селянському середовищі саме у тій формі, в якій воно фіксувалось у повсякденному житті. Класик української літератури, не будучи «правником - професіоналом», зміг, на думку вченого, передати достеменно звичаї, пов'язані з урочистими подіями у житті людини (від народження до поховання), її сімейним та громадським життям. До спектру акцентованих відносилися питання, об'єднані поняттям «Сім'я», а саме, стосунки між батьками та дітьми, драма людини, що не має дітей і мусить залишати самотньою світ, дівоча цнотливість і розплата за її втрату, нещаслива доля дітей – байстрюків і трагічна доля жінок – покриток тощо. Родинні стосунки в українському селянському середовищі вибудовувалися за встановленими звичаями, в основу яких здебільшого була покладена формула «піклування – залежність». У розумінні Т. Шевченка вона забезпечувалась фізіологічним зв'язком, а саме, існувало тверде переконання, що піклування про своїх дітей від народження надавало батькам право вирішувати їхню долю у подальшому, особливо щодо обрання шлюбного партнера. Звичай батьків влаштовувати шлюбну долю дітей вважався глибоко вкоріненим, як і обов'язок дітей доглядати батьків у старості.

Аналізуючи твори Т. Шевченка, О. Малиновський писав, що батьки влаштовують шлюбну долю дітей, а діти визнають таке батьківське право і можуть висловлювати лише своє бажання. Твори Т. Шевченка в інтерпретації О. Малиновського відображали широкий спектр проблем родинного життя, зумовлених проявами звичаєвого права. «Часто матері бувають й такі, що для них матеріальні інтереси дорожче за усе», –

¹ Малиновський О. О. Чинне та природне звичаєве українське право в «Кобзарі» Шевченка / О. О. Малиновський // ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 1226. 42 арк.

занотовував учений¹, усвідомлюючи, що реальне життя було далеким від ідеалістичних схем істориків-романтиків. Продовжуючи та розвиваючи думки поета, О. Малиновський констатував, що бажання дітей не завжди відповідали волі батьків і у таких випадках їм залишалося або зробити по-своєму, або, підкорившись, занапастити свою долю.

Проте незворотні процеси, що розпочалися в Академії наук наприкінці 20-х років, реорганізація ВУАН виявились драматичними для цієї Комісії, як і інших академічних структур. Змінився характер її діяльності, що позначилось на роботі Комісії. Зокрема, наголошувалося на тому, що Комісія повинна насамперед «виучувати революційне звичаєве право України, що утворилося після революції»². У 1930 р. був знищений четвертий випуск праць Комісії. Протоколи засідань Комісії звичаєвого права за 1931 р. свідчать, що під час обговорень домінували теми на кшталт «Вивчення фабрик і заводів з погляду звичаєвого права», «Розуміння звичаєвого права у клясиків марксизму»³, «Клясова боротьба – куркулі в колгоспах»⁴, готувалась колективна праця «Матеріали з колгоспного права»⁵, що говорить само за себе. Майже всі члени Комісії були репресовані, в тому числі Є. Єгерський, В. Камінський, І. Черкаський, М. Товстоліс, Б. Язловський. Голову комісії О. Малиновського було виключено зі складу дійсних членів Академії.

Фемінологічні студії, будучи за своєю природою сполученими з етнографічними, традиційно виступали їхньою складовою. У гуманітарних установах Академії серед пріоритетних напрямів опинилась етнологія. Серед кількох етнографічних центрів чільне місце відводилось Етнографічній

¹ Малиновський О. О. Чинне та природне звичаєве українське право в «Кобзарі» Шевченка / О. О. Малиновський // ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 1226. Арк. 16.

² Записки Соціально-економічного Відділу ВУАН. – 1924–1925. – Т. II–III. – С. IV.

³ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 1258. Арк. 1, 3.

⁴ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 1261. Арк. 1.

⁵ Там само.

комісії (1921–1933) під головуванням академіка А. Лободи, яка поставила вивчення етнології та фольклору на наукову основу¹.

Публікації В. Петрова, який з 1924 р. був секретарем Етнографічної комісії ВУАН та К. Квітки – автора фундаментального збірника «Українські народні мелодії» (Київ, 1922) та численних статей з музичної етнографії, в «Етнографічному віснику» демонстрували неабиякий інтерес до фольклорних матеріалів, у яких домінували жіночі образи². Аналізуючи фемінологічні сюжети в українському фольклорі, дослідники спирались на спадщину своїх попередників, зокрема В. Гнатюка, М. Костомарова, О. Потебні, І. Франка, і водночас звертались до праць американських та європейських учених. Наближеність до світової науки та органічне «вписування» українських досліджень у міжнародний простір було важливою ознакою тогочасних етнографічно-етнологічних студій. К. Квітка вказував на зв'язок між темою свого дослідження та відомою працею про англійські та шотландські народні балади американського філолога Ф. Чайлда. В. Петров посилався на працю німецького дослідника фольклору Й. Больте, який ще у 1901 р. аналізував данський, болгарський, чеський варіанти легенди про злих жінок. Цю легенду В. Петров схильний був розглядати як таку, що не мала стосунку до істинної природи жінки. Обґрунтовуючи свою думку, він писав: «Легенда про походження лихих жінок виростає в своїй морфологічній структурі з теми безглуздої обіцянки згідно з загальнолюдським поглядом на лихо як на щось нерозумне, безглузде, таке, що не може бути розумно виправданим»³.

¹ Гуржій О., Парахіна М. Етнологічні осередки України... – С. 22.

² Квітка К. Українські пісні про дітозгубницю (Систематизація, уваги та нові матеріали з кабінету музичної етнографії при Українській Академії наук) / К. Квітка // Етнографічний вісник. – 1927. – Кн. IV. – С. 31–70; Його ж. Українські пісні про дівчину, що помандрувала з зводителем / К. Квітка // Там само. – 1926. – Кн. II. – С. 78–107; Петров В. Нові варіанти легенди про походження злих жінок // В. Петров // Там само. – 1928. – Кн. VI. – С. 55–66.

³ Петров В. Нові варіанти легенди про походження злих жінок... – С. 55, 60.

Аналізуючи пісенний фольклор з його жіночими персонажами, К. Квітка звернув, зокрема, увагу на те, що у відомій пісні про дівчину, яка залишила батьківську оселю і потрапила в біду, не завжди виступала українка. Іноді це була єврейська дівчина – донька шинкаря або вдови-шинкарки, в окремих випадках жертвою виступала дружина шинкаря. У деяких варіантах пісні жінку вбивав власний чоловік¹. У будь-якому разі фольклорні сюжети відкривали додатковий простір для узагальнень та висновків стосовно історично-культурологічних та соціальних процесів в українському соціумі.

Вивчення українського буття передбачало насамперед звернення до структури суспільства, його інституцій, охоплення широкого спектру родинних зв'язків тощо. Поштовхом на цьому шляху в українському історіографічному процесі стала праця М. Грушевського 1921 р. «Початки громадянства (генетична соціологія)», де він, виступаючи водночас у двох іпостасях – історика і соціолога, актуалізував історично-фемінологічні студії, спрямовуючи їх у соціологічно-етнологічну та антропологічну площину. Проблеми матріархату, на яких зупинявся М. Грушевський, полемізуючи з провідними західними вченими, розглядалися крізь призму становища жінки у суспільстві та родині, її стосунків з чоловіком, ролі соціальних, духовних, економічних факторів в еволюції сім'ї на первісних стадіях розвитку суспільства.

У цій монографії, М. Грушевський, перебуваючи під впливом еволюціоністських теорій, намагався спростувати абсолютизацію ролі сім'ї у процесі розвитку суспільства. Віддаючи належне здобуткам західних апологетів теорії матріархату, він закидав їм спрощене трактування суспільного прогресу. Термін «матріархат», як зауважував М. Грушевський, був «скомпонований Бахофеном в протиставленню «патріархатові» і означав «материнське право». Складний процес еволюції суспільства, як вважав учений, не можна пояснювати лише зміною форми стосунків між представниками протилежних статей. Спираючись на ідеї німецьких і

¹ Квітка К. Українські пісні про дівчину, що помандрувала з зводителем... – С. 90–91.

французьких етносоціологів, М. Грушевський схильний був надавати перевагу економічним та психологічним факторам.

Близькими до світоглядних позицій М. Грушевського були теорії суспільної еволюції, що визнавали пріоритет колективістського чинника як домінанти цивілізаційного прогресу. Як прихильник соціалістичної ідеології він вважав, що специфічна вага родини в загальному соціальному розвитку значно зменшилась, отже, родина не становить «основної клітини соціальної будови, а навпаки, своїм розвитком не раз перебиває і гальмує розвій соціальної спільноти й являється її антагоністом»¹. Серед зарубіжних видань М. Грушевський виокремив працю німецького етнолога Генріха Шурца, який, досліджуючи вікові чоловічі союзи, розглядав «стару антитезу чоловічого і жіночого елемента в соціальному розвитку»². Розвідки німецького дослідника були спрямовані проти теорій «родинного сепаратизму», «родинних інтересів», що було суголосним поглядам М. Грушевського. Матріархат трактувався як явище «побічне», яке існувало ситуативно. Стверджувалось, що головним фігурантом первісного суспільства виступала не сім'я, а індивід, а джерелом колективного почуття – не сексуальний інстинкт, а симпатія або любов до собі подібного. Поділяючи в цілому погляди німецького вченого, М. Грушевський схильний був прийняти його інтерпретацію «жіночого елемента» як такого, що більш підвладний сексуальному та материнському інстинктам, як спроможного лише на них будувати життя і замикатися на родині, на противагу чоловічому – більш соціальному, товариському, здатному організовуватися на ґрунті симпатії³.

Заслуговує на окрему увагу рецензія М. Сумцова на монографію М. Грушевського. Харківський вчений не випадково виступив рецензентом, адже М. Грушевський у своїй праці згадував його серед тих, хто стояв у витоків соціальної етнології. Високо оцінивши монографію, називаючи її

¹ Грушевський М. Початки громадянства... – С. 52.

² Там само. – С. 53.

³ Там само. – С. 53–54.

«цінною науковою розвідкою по генетичній соціології, М. Сумцов, проте, не міг приховати свій доволі скептичний погляд на еволюціоністські теорії. Він зазначав як позитивну сторону дослідження те, що М. Грушевський серед численних питань виокремив родинні відносини і поневолення жінки, проте закидав авторові еклектичність самого матеріалу і безсистемність викладу, вважаючи, що «в буйних хвилях ритму гине ідея поступу». Дистанціюючись від еволюціоністських теорій початку ХХ ст., М. Сумцов писав: «Може, воно так і є, так і треба, може холодна наука це все затвердить напевне, але цей ритм виходить якимось безцільним, сліпим, неборним, нудним. Можливо, що він і відповідає питанням суворого наукового досліду, але не задовольняє питання чулого серця і не піднімає зачинала з загадкової минулості»¹.

Праця М. Грушевського була першою спробою узагальнити з позицій українознавства здобутки «генетичної соціології», визначити її пріоритетні галузі та проаналізувати найбільш суттєві вітчизняні напрацювання, репрезентовані спадщиною М. Зібера, М. Сумцова, М. Чернишова, В. Охримовича, Ф. Вовка, В. Гнатюка та інших дослідників. При цьому наголос робився на зв'язку українських досліджень з західноєвропейськими.

Жіноча проблематика, репрезентована дискусійним питанням про природу матріархату та його існування у слов'янських культурах знайшла своє продовження у студіях голови Візантійської комісії академіка Ф. Мищенко, який виступив опонентом М. Грушевського у трактуванні цієї проблеми. Одним з напрямів, що розроблявся Комісією, було вивчення впливів візантійської культури на давньоукраїнську. На засіданні комісії була заслухана доповідь Ф. Мищенко «Зародки цивільного шлюбу в римсько-візантійській культурі»², після чого з'явилися його публікації у «Записках Історично-філологічного відділу». Форми цивільного шлюбу у візантійській та українській історії, проблеми матріархату у теоріях і цивілізаційній

¹Сумцов М. Михайло Грушевський. Початки громадянства (генетична соціологія). Відень, 1921. – 328 с. / М. Сумцов // Україна. – 1925. – № 3. – С. 154.

² ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 21465. Арк. 93.

практиці візантійсько-української культури аналізувались Ф. Мищенком у дослідженнях, які з огляду на незавершеність і дискусійність проблематики було названо «етюдами»¹. Зокрема, вчений вказував на відсутність однозначності у розумінні поняття «матріархат». Як певна антитеза патріархату, матріархат міг виявлятися лише частково, означаючи «головування жінки в хатньо-родинних справах, а не всіма сторонами життя»².

Міф про амазонок, на думку Ф. Мищенка, ще не означав, що чоловіки зазвичай сиділи вдома, а жінки виконували бойові завдання. Він виокремлював дві основні ознаки матріархату: коли над дітьми головує жінка, а не батько; коли наслідування ведеться по материнській лінії. Умовами, що забезпечували такий стан речей, називались рівень сімейних відносин, за якого батька важко було визначити, а мати завжди була відома, а також мисливський і войовничий побут суспільства, коли чоловік був відсутній упродовж тривалого часу. Дискутуючи з М. Грушевським, який вважав, що певних доказів матріархату в українсько-руських племен і взагалі у слов'янських народів не існувало, Ф. Мищенко стверджував, «що питання про матріархат перебуває в стані такої гіпотетичності й нез'ясованості, що його самого ще треба доводити й з'ясовувати, а не брати за підвалину до висновків»³.

Втім, як стверджував історик, окремого розгляду потребувала ситуація, коли жінка могла бути правителькою там, де мова не йде про матріархат, «а такі факти, що жінка головує над чоловіком, – звичайна річ у нашому стані»⁴.

¹ Мищенко Хв. З історії східно-візантійської культури. Споріднення й шлюб. Етюд I / Хв. Мищенко // ЗІФВ. – 1926. – Кн. VII–VIII. – С. 144–169.; Його ж. З історії східно-візантійської культури. Споріднення й шлюб. Етюд II / Хв. Мищенко // Там само. – 1927. – Кн. X. – С. 193–214.

² Мищенко Хв. З історії східно-візантійської культури... Етюд II. – С. 197.

³ Там само. – С. 198.

⁴ Мищенко Хв. З історії східно-візантійської культури... Етюд II. – С. 197.

«Основним осередком еволюції» він вважав родину – усупереч М. Грушевському, який пов'язував цивілізаційний прогрес із колективом та індивідом. Намагаючись зрозуміти суть закону про заборону так званого «споріднення», Ф. Мищенко простежив складний шлях еволюції міжродинних стосунків на етапах розвитку ранніх цивілізацій, порівнюючи їх з візантійською та українською традиціями.

Ідеї М. Грушевського знайшли втілення у працях його послідовників, які об'єднались навколо Науково-дослідної кафедри історії України. При Кафедрі було створено Культурно-історичну комісію, Комісію історичної пісенності та Кабінет примітивної культури, основним завданням яких було «дослідження примітивної культури та її пережитків на Україні, студіювання української соціальної преісторії та народної творчості в соціологічному освітленні»¹. Спільним органом став часопис «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», що видавався упродовж 1926–1929 рр. Фемінологічна складова знайшла своє висвітлення у журналі у контексті давньої історії².

Діяльність журналу асоціюється передусім із постаттю К. Грушевської, яка була його секретарем і авторкою численних публікацій. В її монографіях та статтях, відбилась зацікавленість історично-фемінологічною пробле-

¹ Діяльність Історичної секції Української Академії наук в р. 1925 // ЗІФВ. – 1927. – Кн. XI. – С. IX.

² Савченко Ф. Парубоцькі та дівочі громади на Україні / Ф. Савченко // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1926. – № 3. – С. 64–80; Штепа К. Про характер переслідування відьом в старій Україні / К. Штепа // Там само. – 1928. – № 2–3. – С. 64–80 ; Копержинський К. Календар народної обрядовості новорічного циклу / К. Копержинський // Там само. – 1929. – № 3. – С. 21–39 ; Денисенко В. Шлюбний ритуал та обряди на Україні Хв. К. Вовка / В. Денисенко // Там само. – 1928. – № 2–3. – С. 141–161 та ін.

матикою¹. Дотримуючись історичної концепції свого батька, вона намагалась прокласти у науці власний шлях. «Зірка першої величини», як називала її Н. Полонська-Василенко, К. Грушевська демонструвала ґрунтовність та глибину знань в етнології, соціології, культурології, історії, фольклористиці. В одній з перших своїх праць – «З примітивної культури» – дослідниця акцентувала увагу на поглядах первісного суспільства на жіночу природу. Характерно, що передмова до монографії була написана М. Грушевським, що підкреслювало не лише прагнення встановити наукову династичність, а й легітимізувати передання повноважень на дослідження цієї галузі знань².

На соціально-політичну заангажованість праці німецького антрополога і етнолога Ф. Райтценштайна, присвячену становищу жінки у примітивних народів, К. Грушевська звернула увагу у статті «Про дослідження статевих громад в первісному суспільстві», підкреслюючи, що вчений належить до представників особливо поширеної у західноєвропейських суспільствах течії, що «рахуючись з основними здобутками емансипації, все ж протестує проти повної громадської рівноправності жінок і вважає можливим обґрунтувати се обмеження жіночих прав науковими соціологічними міркуваннями»³. Серед численних матеріалів Історичної секції ВУАН та пов'язаних з нею установ Академії, цій публікації К. Грушевської відводилось особливе місце,

¹ Грушевська К. З примітивного господарства. Кілька завважень про засоби жіночої господарської магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства / К. Грушевська // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1927. – № 1–3. – С. 9–44; Її же. Про дослідження статевих громад в первісному суспільстві / К. Грушевська // Там само. – 1929. – № 1. – С. 24–33 та ін.

² Андросова-Байда Д. «Жіноче письмо» в історіографічному дискурсі України: до питання постановки проблеми / Д. Андросова-Байда // Ейдос. – 2008. – № 3. – С. 363.

³ Грушевська К. Про дослідження статевих громад в первісному суспільстві... – С. 24.

оскільки саме вона виявилася відображенням гострої необхідності наукових досліджень у сфері історичної фемінології. У звіті про діяльність секції за 1929-1930 рр. говорилось: «Належить відзначити передусім студію К. Грушевської «Про дослідження статевих громад в первіснім суспільстві.... Вона ставить руба питання про повну недостатність дотеперішніх студій про становище жінки у примітивнім побуті, спеціально – в примітивній економіці. Сей дослід не може обмежуватися кількома окремими питаннями, він мусить обслідувати всі сфери примітивного побуту і культури...»¹.

У статті «З примітивного господарства» К. Грушевська звернулася до малодослідженої в українській історіографії та дещо екзотичної проблеми магічної сили жіночого тіла у контексті обрядовості – відьомства, знахарства, господарських справ. Із праць, спеціально присвячених цій темі, до того часу була відома лише розробка М. Чернишова «Оголення при чаклуванні», яка обговорювалась на засіданні кабінету примітивної культури (Первісне громадянство та його пережитки на Україні. 1929. № 1).

Матеріал, викладений К. Грушевською, з огляду на те, що історіографія є складовою культурного простору, поставав як один з останніх проявів українського авангарду. Для авангардного мистецтва першої третини ХХ ст., як відомо, характерними ознаками були відсутність портретних рис, перенесення акцентів на жіноче тіло та узагальнене трактування жіночої фігури, поширене у найдавніших культурах. Мистецтво Франції зверталось до екзотичних етнокультур (П. Пікассо надихався африканською скульптурою, П. Гоген – атмосферою і колоритом Таїті, А. Матісс – образами марокканського мистецтва). Українські митці (О.Архипенко, М. Глущенко, В. Пальмов,) тяжіли до пластичної системи української архаїки. У 30-х роках українська школа авангардного мистецтва буде знищена так само, як і етнологічно-соціологічна школа й інші наукові структури, що створювались М. Грушевським.

¹ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 1686. Арк. 29.

У 1927 р. культурологічно-історична секція ВУАН визнала «вияснення вживання голого тіла як магічного засобу в жіночій господарстві» і висвітлення пережитків примітивного поділу господарства між чоловіком і жінкою головною темою року. Дослідження передісторичних форм соціальних відносин велося дуже жваво за спеціально розробленими анкетами на підставі історичного, історично-літературного та фольклорного матеріалу. В анкеті, підготовленій К. Грушевською, було виділено два проблемні блоки: про поділ господарства між чоловіком і жінкою; про вживання голого тіла як магічного засобу. Тут же надавалися коментарі щодо негативної та позитивної магії жіночого роздягання з метою відвернення різних небажаних явищ і для збільшення продуктивної енергії у господарстві. Тема викликала інтерес не лише фахівців, а й громадськості, серед якої також проводилось анкетування. Упродовж декількох місяців дослідниця збирала великий матеріал, обробила його та представила у статті. Публікація К. Грушевської оцінювалась як «поважна і цінна самостійна студія з сфери примітивної соціології, що кидає світло... на первісний поділ господарства між чоловіком і жінкою» та представляє «погляд на жінку як продуцентку життя і вегетаційної сили споживних рослин»¹. Актуальність цієї проблематики, що розроблялася Академією, була відзначена одним з «найбільш глибоких і тонких дослідників пережитків примітивного життя – професором Леві-Брюлем»².

5.2. Фемінологічна складова досліджень соціального інституту парубоцьких та дівочих громад

У «соціальній преісторії», що розроблялася структурами ВУАН, одним з пріоритетних напрямів стало вивчення парубоцьких та дівочих громад у

¹ Діяльність Історичної секції ВУАН та зв'язаних з нею історичних установ Академії у 1927 р. ... – С. XIX–XX.

² Там само. – С. XXI.

давньоукраїнському соціумі, специфіки дошлюбних відносин у молодіжному середовищі з урахуванням еволюції стосунків між представниками різних статевих та вікових груп. Публікації Ф. Савченка, В. Камінського, К. Копержинського, Н. Заглади були свідченням того, що в українській історіографії після деякої перерви було поновлено вивчення «генетичної соціології» на новому методологічному рівні та з використанням здобутків західної соціології.

Парубоцькі громади як соціальне явище були давнім об'єктом досліджень українських істориків¹. Кожен з дослідників висловлював власне розуміння цього феномена, відображаючи специфіку стосунків між представниками протилежних статей в українському соціумі на етапі їхнього вступу до дорослого життя. Неодмінною складовою відносин виступала жіноча компонента, яка щоразу акцентувалась з вивченням еволюції шлюбу як соціальної інституції. Перша хвиля інтересу до парубоцьких громад, досвіток та вечорниць припала на середину 80-х – 90-ті роки XIX ст. (О. Маркевич, В. Бережковський, М. Сумцов, М. Чернишов) і збіглася з бурхливою хвилею етнографічних досліджень. Наступний етап позначився інтересом до цієї проблематики (В. Ястребов, М. Дикарев) у контексті антропологічних та етнологічних студій кінця XIX – початку XX ст.

Однією з перших публікацій, присвячених парубоцьким громадам, була невелика розвідка О. Маркевича у часописі «Киевская старина», де аналізувався історичний документ – указ Київської духовної консисторії від 1719 р., знайдений у сільській церкві на Полтавщині. У ньому відображалось ставлення духовенства до вечорниць як до «ненавистных гуляний», що супроводжувались «неисповедимыми безчиниями и мерзкими

¹ Сумцов Н. Досветки и посиделки / Н. Сумцов // КС. – 1886. – Т. 14. – № 3. – С. 421–441; Чернышев Н. К вопросу о «парубоцтве» как особой общественной группе / Н. Чернышев // Там само. – 1887. – Т. 19. – № 11. – С. 491–565; Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России / В. Ястребов // Там само. – 1896. – Т. 55. – № 10.

беззакониями», «блудными грехами», «девства растлениями», «беззаконным детей прижитием»¹. Указ визначав вечорниці як один з найтяжчих пороків, що буцімто викликав «неурожаи хлебные», «бездождевную сушь», «тяжкие болезни» тощо, вимагав від молоді замість них ходити до церкви та погрожував відлученням від неї у разі його невиконання. Зі свого боку О. Маркевич називав вечорниці «невинными собраниями, заменяющими молодежи все, что придумано для лиц других классов», тобто зібрання, бали, вечори². Щодо стосунків між представниками протилежних статей, то молодь, на думку науковця, не порушувала меж «невинного и дозволенного».

Стаття О. Маркевича викликала велику зацікавленість і привела до появи цілого ряду публікацій на цю тему, зокрема в «Киевской старине» розширюючи географію та зумовлюючи багатоваріантність інтерпретацій. Так, розгляду цього явища на Поділлі присвятив свою етнографічну розвідку В. Боржковський (1887. Т. 17. № 8). Були описані також парубоцькі громади на Херсонщині (1901. Т. 74. №7/8) та Полтавщині (1902. Т. 77. № 4). Та одне з найгрунтовніших досліджень належало М. Сумцову. Як зазначалося, він безпосередньо пов'язував парубоцькі громади з «досветками и посиделками», розглядаючи їх як одну з форм розв'язання проблеми шлюбу в українському середовищі. На його думку, зібрання молоді були модифікованими залишками так званого «пробного шлюбу» – перехідної ланки від полігамії до моногамії. Романтизований ореол, на думку вченого, вони здобули завдяки творам мистецтва та літератури, серед яких були відома картина І. Рєпіна «Вечорниці», твори Г. Квітки-Основ'яненка, М. Гоголя, Т. Шевченка. Розглядаючи молодіжні громади та їхні зібрання як історичне явище з давнім корінням, дослідники всебічно проаналізували жіночу компоненту та її особливості у ритуальному сценарії вечорниць. М. Сумцов, наприклад, звернув увагу на більшу активність жіночої половини

¹ Маркевич А. Меры против вечерниц и кулачных боев в Малороссии / А. Маркевич // КС. – 1884. – Т. 10. – № 9. – С. 178.

² Там само. – С. 177.

в їх організації: «в деятельном участии девушек в устройении вечерниц обнаруживается предприимчивый характер малорусской женщины... более предприимчивый, чем характер малороссов мужчин»¹. Вчений пояснював це прагматичним ставленням жіноцтва до шлюбу, зацікавленістю родини дівчини у її заміжжі.

Розглядаючи питання у площині відносин «дівчина – парубок», «дівчина – родина», «дівчина – громада», історики у більшості випадків торкалися досить тонкої проблеми дівочої цнотливості. Обґрунтовуючи морально-етичні пріоритети, що домінували в українському суспільстві, М. Сумцов наголошував на тому, що батьки повинні були виховувати в дівчині прагнення суворого збереження недоторканості у дошлюбних відносинах. У протилежному випадку не лише сама дівчина піддавалась остракізму, а й її батькам загрожувало презирство з боку громади. Під час весілля на батьків такої дівчини надягали хомут, подавали їм їжу в надщербленому посуді, на воротах вивішували всілякі сумнівні речі, запинали рогожею димар, на даху встановлювали сани або колесо тощо. «Деревенская девушка, воспитанная на простых и трезвых понятиях о супружеской жизни, смотрит на жизнь трезвыми глазами и, сознавая в себе достаточно силы воли для предохранения себя от нравственного падения, не боится близко сходиться с парубком на вечерницах в зимнее время и не смущается в летнее время близостью купающегося нагого парубка», – писав М. Сумцов².

Парубоцькі громади як інституції, що містять комбінацію двох соціальних елементів різних епох у розвитку подружніх стосунків, розглядалися М. Чернишовим. По-перше, на його думку, тут відбилися елементи пробного шлюбу з часів індивідуалізації взаємин між чоловіком і жінкою, а по-друге, елементи колективної – з епохи «комунального» шлюбу. Вчений стверджував, що процес гуртування молоді, яка досягла фізичної

¹ Сумцов Н. Досветки и посиделки... – С. 424.

² Там само. – С. 338.

зрілості, розпочинався ще на первісних стадіях культури, і парубоцькі громади, котрі являють собою своєрідний пережиток «комунального» шлюбу, свідчать про те, що український етнос колись пережив цю стадію. «Парубоцтво как общественная группа уходит своими корнями во время, выходящее за пределы исторического прошлого», – наголошував він¹. М. Чернишов провів дослідження еволюційного поступу вечорниць, виокремлюючи у ньому декілька етапів. На першому етапі це була форма «комунального» шлюбу. Другий етап супроводжувався поширенням моногамії та зміною форм шлюбу. На третій, останній, стадії вечорниці перетворилися на «простое нравственное увеселение молодежи, доставляющее ей удобный случай для сближения и служа, таким образом, первой ступенью к браку»².

Звернення В. Ястребова – херсонського етнографа і археолога – до соціального інституту «нежонатой молоді» відбулось наприкінці ХІХ ст., коли, як він сам зазначав, «вопрос об эволюции семьи и брака» був «подвергнут в науке новому пересмотру»³. Наявні теорії на той момент виявилися застарілими, а отже велися пошуки нових історичних моделей вивчення історії сім'ї. Надаючи перевагу теоріям М. Чернишова, В. Ястребов стверджував, що у парубоцьких громадах було більше залишків первіснообщинних, аніж історичних форм життя. Він так само зазначав, що коло обов'язків дівчат у підготовці зібрань було значно ширшим порівняно з хлопцями. Саме дівчата за традицією виявляли головну ініціативу і докладали більше для їх організації, включаючи приготування вечері⁴.

У дослідженні В. Ястребова наводилися етнографічні матеріали, що надавали уявлення про відносини між представниками протилежних статей,

¹ Чернышев Н. К вопросу о парубоцтве как особой общественной группе... – С. 492.

² Там само. – С. 504.

³ Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи... – С. 110.

⁴ Там само. – С. 122.

їхнє ставлення одне до одного, до одруження, дівочої честі тощо. Аналізувався широкий спектр учинків, що дозволяв скласти цілісну картину гендерних відносин в українському сільському середовищі. Якщо траплялись випадки порушення моральних патріархальних канонів, то захисником скривдженої дівчини переважно виступав батько, який вважав спочатку за необхідне «выбранить и побить пострадавшую», а потім подати скаргу до судових органів, аби «обольстителю женился на его дочери или вознаградил ее за безчестие деньгами»¹.

М. Дикарев розглядав такі традиційні форми зібрань, як «вулиця», вечорниці, досвітки, в якості соціальних моделей, що виконували функцію «парування» молоді. Високо оцінюючи науково-творчу спадщину М. Дикарева, Ф. Вовк та В. Гнатюк вважали за необхідне надрукувати його праці, що не були оприлюднені за життя ученого². Антропологічний підхід, який залишався пріоритетним в аналізі цього явища, акцентуючи увагу на загальнолюдських ідеалах, сприяв розкриттю національних рис. Етнологічний вимір об'єкта дослідження надавав уявлення про ставлення до дівчини або жінки, сприйняття її як представниці протилежної статі, водночас розкриваючи ставлення жінки до чоловіка, його чеснот, у тому числі розуму та сили. Звертаючи особливу увагу на антропологічний компонент молодіжних зібрань, дослідник склав програму вивчення цього соціального феномена, яка містила 201 питання. На переконання М. Дикарева, «на вулиці і досвітках відбувається великий світовий процес полового підбору; тут виявляються ті чи інші національні або загальнолюдські ідеали; тут треба шукати розгадки існування тих чи інших

¹ Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи...— С. 123–124.

² Дикарев М. Програма до збирання відомостей про громади і збірки сільської молоді (вулицю, вечерниці, досвітки і складки). Посмертний твір / М. Дикарев // Матеріали до українсько-руської етнології. — 1900. — Т. III. — С. 1–27 ; Його же. Збірки сільської молоді на Україні / М. Дикарев // Там само. — 1918. — Т. XVIII. — С. 170–275.

рис національного типу і, між іншим, невідомої Чарльзу Дарвіну розумової переваги української жінки над мущиною»¹. М. Дикарев вважав, що, крім традиції молодіжних зібрань, яка засвідчувала саме таку розстановку на щаблях українського соціуму, її переконливо відображали фольклорні джерела, серед яких найбільш показовими він називав колядки з представленими в них партнерськими ідеалами – відбитками народної свідомості. Висловлювання М. Дикарева щодо ментального пріоритету української жінки над чоловіком були близькі до матріархальної міфологеми В. Охримовича, створеної на етнографічно-фольклорному ґрунті.

На початок ХХ ст. у дослідженні природи молодіжних громад в українській науковій думці сформувалися два напрями. Одні вчені вбачали в них спосіб встановлення молоддю шлюбних зв'язків (М. Дикарев, М. Сумцов, М. Чернишов, В. Ястребов). Інші (М. Грушевський, М. Зібер, М. Ковалевський,) не відкидаючи цієї ідеї, наголошували, передусім, на зв'язках парубоцьких громад із цехами, братствами, військовими організаціями та їхніми функціями у суспільному житті.

У статті Ф. Савченка – історика з найближчого оточення М. Грушевського – досліджувались не лише чоловічі, а й жіночі об'єднання. Актуалізуючи проблему чоловічих союзів як соціальної структури, властивої багатьом войовничим племенам, автор звернув увагу на «дівоцькі громади» в українській традиції, їхню природу, функції з огляду на еволюцію соціальних відносин. Інтерес дослідників до дівочих зібрань виявився не менший, проте матеріалу про них було недостатньо.

Парубоцькі громади як соціальний феномен, пов'язаний з давньою українською традицією, Ф. Савченко переводив у площину історії виникнення запорізького козацтва. Ідея розгляду Запоріжжя «з його куренями, спільними вояцькими домами, з його сексуальною мораллю, засудженням родинного життя, вилучення жіночої половини» як різновиду парубоцької громади,

¹ Дикарев М. Програма до збирання відомостей про громади і збірки сільської молоді... – С. 15.

належала М. С. Грушевському. Ф. Савченко інтерпретував чоловічі об'єднання як організації, що задовольняли три основні потреби молоді: статевий інстинкт парування; удосконалення і підготовку до військових справ; зв'язок культового характеру з силами природи¹. Подальші дослідження передбачали анкетування, обробку матеріалів, їх соціологічно-історичну та культурологічну аналітику. В 1927 р. на засіданні Кабінету примітивної культури Науково-дослідної кафедри історії України спільно з Культурно-історичною комісією та Комісією історичної пісенності ВУАН обговорювалась «Програма для збирання матеріалів, що вивчають значіння парубоцьких та дівоцьких громад на Україні» та була заслухана доповідь Ф. Савченка «Парубоцькі і дівоцькі громади у різних європейських народів»².

Парубоцькі громади як окремий правовий інститут, специфіка якого полягала у поєднанні «інтимних елементів з елементами громадськими та фінансово-господарськими», стали об'єктом дослідження В. Камінського, проведеного ним у контексті академічних досліджень звичаєвого права³. Увага цього вченого зверталась в основному на економічні та морально-етичні чинники, що визначали участь у парубоцькій громаді, в тому числі санкцію батьків, їхню матеріальну підтримку, взаємини між членами громади, стосунки з дівчатами.

Загальні висновки, зроблені вченими Академії, зводились до того, що парубоцькі громади є давнім соціально-побутовим інститутом, який своїм корінням сягає передісторичної доби. Це явище було поширене серед різних

¹ Савченко Ф. Парубоцькі та дівоцькі громади на Україні / Ф. Савченко // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1926. – № 3. – С. 85, 87.

² Діяльність Історичної секції ВУАН та зв'язаних з нею історичних установ Академії в 1927 р. ... – С. XXI.

³ Камінський В. Парубоцькі громади на Поділлі як звичаєво-правний інститут / В. Камінський // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Збірник Соціально-економічного відділу ВУАН. – 1928. – Вип. 2. – № 8. – С. 88–106.

народів і не вважається виключно українським феноменом. Парубоцькі громади як союзи неодруженої молоді, являли собою підготовчу стадію до одруження, а отже складались не з постійних, а з тимчасових членів. Вони були тісно пов'язані з усім спектром питань, що стосувались створення родини, ставлення до шлюбу та жінки зокрема. На цих організаціях лежали певні соціальні функції (цехові, братські, вояцькі), але пріоритетною, на думку більшості дослідників, все ж таки залишалась підготовка молоді до одруження.

В одному з останніх випусків журналу «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» з'явилась публікація К. Копержинського, де висловлювався більш поширений у суспільстві та близький до традиційного погляд на елементи соціальної структури у вигляді різностатевих об'єднань. На відміну від своїх попередників, які використовували матеріал досвіток і вечорниць для з'ясування історії дошлюбних стосунків, К. Копержинський, вражаючи такий підхід обмеженим, заявляв про своє прагнення поставити це соціальне явище «на той природний ґрунт, що на ньому воно бутувало й почасти бутує зараз у селянському житті»¹. З цих позицій він підійшов до розгляду «дівоцьких громад», наголошуючи, що у попередніх працях вони залишалися в тіні.

Узагальнюючи та підсумовуючи попередні дослідження, К. Копержинський зробив спробу перевести їх у дещо іншу площину. Він піддав критиці теорії, які інтерпретували досвітки й вечорниці з позицій міжстатевих стосунків, доводячи, що домінуючим елементом у них «виявляється праця членів громади» та «продукційна функція». «Захоплення теоріями про історію шлюбу, – писав учений, – спонукало дослідників до того, щоб конче пристосувати нові досягнення до українського матеріалу. Зміст соціального життя внаслідок цього – як у етнографічних описах, так і в дослідях –

¹ Копержинський К. Календар народної обрядовості новорічного циклу / К. Копержинський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1929. – № 3. – С. 36.

вирисувався в трохи обмеженій формі»¹. К. Копержинський пропонував розглядати дівочі громади як зібрання, на яких молоді дівчата виконували працю під наглядом старшої жінки – «отаманші» або «досвітчаної матері»². Зазначалось, що ці об'єднання мали слабшу організацію порівняно з чоловічими громадами і нагадували скоріше «жіноче братство», що мало на меті «допомагати словом, порадою і співчуттям у важкі хвилини й тим полегшувати незавидну дівочу долю»³.

Дослідження К. Копержинського являло своєрідний синтез попередніх теорій з новими підходами до вивчення громадських об'єднань молоді. Хоча господарському фактору в діяльності громад віддавався пріоритет, утім не спростовувалось, що на спільних зібраннях між молоддю встановлювались близькі стосунки, які розглядались як крок до майбутніх шлюбів.

Попри те, що вечорниці мали провокуючий до зближення протилежних статей характер, більшість етнографів все ж таки визнавали за ними пріоритет моральності. Цієї ж точки зору дотримувались етнологи, що проводили дослідження у цьому напрямі під егідою ВУАН. Аналізуючи соціальну структуру давньої України, принципи зв'язків та стосунків як у цілому в суспільстві, так і між окремими членами громади, вони віддавали перевагу морально-етичним аспектам молодіжних зібрань. Сучасна американська дослідниця Крістін Воробець, спростовуючи це твердження, зазначає, що хоча відсоток позашлюбних народжень у Київській губернії у XIX ст. був низький порівняно з західноєвропейськими нормами, все ж таки це було свідченням дошлюбних статевих стосунків, які становили соціальну проблему⁴.

¹ Копержинський К. Календар народної обрядовості новорічного циклу... – С. 36.

² Там само. – С. 35.

³ Там само. – С. 37.

⁴ Воробець К. Спокусниця чи цнотлива? Непевне становище жінок у пореформеній українській селянській громаді... – С. 70.

Загальний спектр тодішніх академічних видань, присвячених гендерним проблемам, поповнився дослідженнями Н. Заглади, яка була дійсним членом Етнографічної комісії ВУАН, членом Всеукраїнського етнографічного товариства. Працювала науковим співробітником Музею (Кабінету) антропології та етнології ім. Хв. Вовка, молодшим науковим співробітником Інституту матеріальної культури ВУАН. Її етнографічні спостереження на Поліссі у 1926–1927 рр. відкрили цікаву інституцію, до того невідому науці, – так звані «вечурки», на які дівчата і хлопці збиралися починаючи навіть з десятирічного віку, причому самі батьки були зацікавлені в участі дітей, передусім дівчат, у таких зібраннях Авторка переказувала народне повір'я, згідно з яким дівчина, що не ходить на «вечурки», не вийде заміж.¹ Під час їх підготовки більшість роботи виконували дівчата, хлопці ж майже не мали обов'язків, окрім, як прийти на забаву. Авторка зазначала, що головною метою раннього відсепарування дітей від батьків була турбота про подальший розвиток їхніх «фізичних та інтелектуальних сил, поглиблення досвіду й практичних знань, потрібних для майбутньої діяльності в дорослому віці»². Дослідження Н. Заглади доповнювали загальну картину українського соціуму, позбавляючи її стереотипів, репрезентуючи нові нюанси в родинних відносинах, зокрема підкреслюючи прагматизм у ставленні дорослих до одруження своїх дітей, насамперед доньок. Матеріал мав неординарний характер, особливо з огляду на загальну суспільно-політичну ситуацію, що склалась в Україні, коли дедалі більше поширювалися більшовицькі настанови про партійно-класовий підхід та відповідне трактування історично-культурного розвитку.

Н. Загладу було заарештовано у 1938 р. і страчено, а її праці вилучено з історіографічного процесу. Така сама доля спіткала науковий доробок К.Грушевської, яку було заарештовано того ж року і відправлено до таборів.

¹ Заглада Н. Побут селянської дитини : матеріали до етнології / Н. Заглада. – К., 1929. – С. 30.

² Там само. – С. 27.

Імена інших жінок-етнографів, пов'язаних з ВУАН (Євгенія (Ївга) Спаська, Софія Терещенко, Лідія Шульгіна), упродовж довгого часу залишались практично невідомими, оскільки одні з них були страчені, інші – ув'язнені¹.

В етнологічно-соціологічних дослідженнях першої третини ХХ ст. особливо помітними стали тенденції відмови від універсалізму стосовно минулого, згідно з яким український етнос розглядався без його поділу на соціальні групи, на жінок і чоловіків зокрема. Для етнологів, більш ніж для будь-яких інших дослідників, були очевидними відмінності у соціальному статусі представників протилежних статей, їхніх функціональних ролях, які враховувались при вивченні багатовекторності історичного розвитку, економічних, політичних, культурних, релігійних, психологічних, фольклорних, етнографічних чинників. Етнографічний матеріал був важливим ґрунтом для висновків стосовно соціальної культури українського суспільства та жіночої поведінки у соціумі. Загальна увага зверталась на відмінність у поведінці дівчат та юнаків, на більшу активність перших у підготовці до облаштування подружнього життя. Зазначалось, що їх більше лякала перспектива залишитися самотніми, і саме вони проявляли підвищену ініціативу в організації спільних заходів.

Широкий спектр публікацій, представлених у періодичних академічних виданнях, у тому числі «Первісному громадянстві та його пережитках на Україні», «Записках Історично-філологічного відділу», «Етнографічному віснику», «Працях Комісії для виучування звичаєвого права», «Працях Комісії для виучування історії західноруського та українського права», свідчив про сталий інтерес учених до історично-фемінологічної проблематики. Попри те, що ці студії не виокремилися у спеціальний дослідницький напрям в Українській Академії наук, вони лишалися важливою складовою історико-правових, етносоціологічних, культурологічних досліджень. Історично-фемінологічна складова в академічному гуманітарному доробку підтверджувала спадковість

¹ Борисенко В. Нариси з історії української етнології 1920–1930-х років / В. Борисенко. – К. : Унісерв, 2002. – С. 20.

наукових традицій. Водночас розширювались та поглиблювались уявлення про жіночу природу в контексті давньої історії, доповнювалась картина правового статусу жінки на різних етапах буття українського соціуму, вносились корективи у розуміння культури відносин між представниками протилежних статей у повсякденному житті.

5.3. Публікація спогадів жінок у виданнях Української Академії наук

Помітним явищем в українському історіографічному процесі стало збирання та видання під егідою ВУАН масиву спогадів, авторами яких виступали жінки. Деякі з них друкувалися у науковому часописі «Україна», редакція якого безпосередньо ініціювала цей процес. Це спогади Марії Грінченко про І. Нечуя-Левицького та М. Ковалевського¹, Олени Пчілки, Ірини Антонович – про М. Драгоманова², Софії Єгунової-Щербини – про В. Антоновича³, Віри Александрової – про М. Костомарова⁴ та Д. Мордовця⁵, а також низка

¹ Грінченко М. Спогади про Івана Нечуя-Левицького / М. Грінченко // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 111–127; Її ж. Про малознаного [Микола Васильович Ковалевський] / М. Грінченко // Там само. – 1925. – Кн. 6 (15). – С. 120–125.

² Пчілка О. Спогади про Михайла Драгоманова / Олена Пчілка // Україна. – 1926. – Кн. 2–3. – С. 38–64; Спомини Ірини Володимирівни Антонович про М. П. Драгоманова (Записав і до друку приладив С. Глушко) // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С. 120–134.

³ Єгунова-Щербина С. Пам'яті В. Б. Антоновича (Сторінка споминів) / С. Єгунова-Щербина // Україна. – 1928. – Кн. 5. – С. 94–98.

⁴ Мордовцева-Александрова В. Микола Іванович Костомаров і його приятелі (Дещо з споминів) / В. Мордовцева-Александрова В. // Україна. – 1927. – Кн. 5. – С. 69–98.

⁵ Александрова-Мордовцева В. Данило Лукич Мордовцев. Спогади його доньки / В. Александрова-Мордовцева // Україна. – 1930. – Січень-лютий. – С. 117–146.

спогадів Ганни Берло, у яких поміж інших діячів особливе місце відводилося П. Чубинському¹. Частина спогадів, у тому числі Софії Русової², Марії Беренштам-Кістяківської³, Людмили Мищенко⁴, Антоніни Трегубової⁵, друкувалась у збірнику «За сто літ» упродовж 1928–1930 рр., спогади Агати Ускової про Тараса Шевченка – у «Науковому збірнику за 1926 р.»

Ставлення до спогадів жінок як історичних джерел загалом було критичне – як до будь-якого джерела, позначеного значною часткою суб'єктивізму. Особливості критики зумовлювалися чинниками, серед яких не останню роль відігравали ідеологічні, соціальні, культурні. У рецензії на спогади С. Русової та М. Грінченко, надрукованої у «Записках Історично-філологічного відділу», підкреслювалось їх велике значення як історичного джерела, але зверталась увага на те, що користуватися ними треба обережно,

¹ Берло Г. З київського життя 1880–1890 / Г. Берло // Україна. – 1928. – Кн. 4. – С. 93–109; Її ж. З минулого. Баришпільський пансіон і П. П. Чубинський / Г. Берло // Там само. – 1927. – Кн. 3. – С. 110–113; Її ж. Мої знайомства з деякими українськими діячами / Г. Берло // Там само. – 1929. – Березень-квітень. – С. 92–101.

² Русова С. Мої спомини (1861–1879) / С. Русова // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття. – 1928. – Кн. 2. – С. 135–175; Кн. 3. – С. 147–205.

³ Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві у другій половині 1880-х – початку 1890-х років / М. Беренштам-Кістяківська // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття. – 1928. – Кн. 3. – С. 206–225.

⁴ Мищенко Л. З минулого століття / Л. Мищенко // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття. – 1929. – Кн. 4. – С. 106–160.

⁵ Трегубова А. Дещо з життя Ольги Франкової / А. Трегубова // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття. – 1930. – Кн. 5. – С. 264–271.

«бо пам'ять людська нетривка, легко зраджує, і найсумлінніше бажання мемуаристові зафіксувати точні факти не завжди забезпечує точність»¹.

Окрім надрукованих у часописах, на початку 1930-х років з'явилися спогади Катерини Мельник-Антонович – дружини В. Антоновича². Серед неопублікованих в Інституті рукопису НБУВ упродовж тривалого часу зберігалися спогади дружини Костянтина Михальчука Таїсії Михальчук, які в усіх віднайдених текстах були досліджені, прокоментовані та надруковані В. Ульяновським³. Їхня цінність, поміж усім, як зазначає В. Ульяновський, полягає у тому, що «дружини громадівців майже не залишили споминів про своїх чоловіків, їхніх товаришів, а тим більше про їхнє повсякденне життя. Лише інтелектуали, які самі займалися наукою (як Катерина Мельник-Антонович) чи політикою (Марія Беренштам-Кістяківська), або і тим, і іншим у різні періоди життя (Софія Русова), залишили спогади, просякнуті аналітикою, чоловічими впливами й відсепаровані щодо дрібних повсякденних подробиць, в цих спогадах не стільки люди, скільки діячі»⁴.

Оскільки українська історіографія продовжувала цікавитися жіночою історією у різноманітних її проявах, поява цілої низки спогадів виглядала природною і закономірною. Підвищений інтерес до них традиційно існував – як у наукових колах, так і у громадському середовищі. Наприкінці ХІХ ст.

¹ Максимович Т. Чернігівські мемуаристки (С. Русова та М. Грінченкова) / Т. Максимович // ЗІФВ. – 1929. – Т. XXV. – С. 358.

² Мельник-Антонович К. Додаткові примітки та відомості до «мемуарів» / К. Мельник-Антонович // Антонович В. Твори / В. Антонович. – К. : ВУАН УСРР, 1932. – Т. 1. – С. 66–92.

³ Ульяновський В. І. Кость Михальчук та діячі Київської «Старої громади» через призму «жіночих спогадів» / В. І. Ульяновський // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвід. наук. зб. – 2001. – Вип. 4 : Студії на пошану Руслана Пирога. – С. 428–482.

⁴ Ульяновський В. Кость Михальчук та діячі Київської «Старої громади»... – С. 433.

вийшли спогади А. Костомарової «Последние дни Николая Ивановича Костомарова», а також спогади про історика Катерини Юнге та Надії Білозерської. Початок ХХ ст. позначився виданням та перевиданням цілої низки спогадів та щоденників російських жінок. Серед них – «Дневник Елизаветы Ивановны Поповой» (1911), «Дневник Веры Сергеевны Аксаковой» (1913), «Анна Ивановна Волкова: Воспоминания, дневники и статьи» (1913), «Записки княгини Наталии Долгоруковой» (1913), «Воспоминания А. Е. Лабзиной» (1914), «Воспоминания о былом Е. А. Сабанеевой» (1914), «Записки княгини Марии Волконской» (1914). Спомини відображали стан душі, погляди, переконання, психологію жінок набагато яскравіші, ніж будь-які інші матеріали. На це свого часу звернула увагу відома російська дослідниця О. Щепкіна, яка підкреслювала, що подібні історичні документи «часто вскрывают стороны жизни, которых не касались другие современники, с особыми оттенками рисуют ее проявления и дают особенно важный незаменимый материал для наблюдения за духовным ростом женской личности»¹.

Крім свого непересічного значення як історичного джерела, мемуаристика репрезентувала жінку-автора як учасницю національно-культурного процесу, котра створювала цінний продукт інформаційно-аналітичного змісту. Хоча, звісно, не всі спогади були високого художнього рівня, всі вони несли нові відомості про події та людей очима жінки, чие сприйняття позначене власною специфікою. Як зазначає В.Ульяновський, «своєрідна (й постійно незбагненна) психологія жінки неймовірно сильно проявляється не лише в побуті, людських стосунках, загалом житті, але й відбивається у їхніх листах, замітках, спогадах»². Учений абсолютно справедливо визначив необхідність виокремлення у джерелознавстві

¹ Щепкіна Е. Воспоминания и дневники русских женщин / Е. Щепкина // Исторический вестник. – 1914. – № 8. – С. 536.

² Ульяновський В. Кость Михальчук та діячі Київської «Старої громади»... – С. 428.

«жіночих спогадів» як специфічної сфери наративу. До цього слід додати, що в українській історіографії цьому різновиду джерел приділяється не виправдано мало уваги. Крім того, залишається спірним твердження про те, що безпосередній прояв жіночої психології має місце, коли йдеться не про жінку – вченого, митця, літератора, громадського чи політичного діяча, а про так звану «домашню» жінку. На нашу думку, елементи жіночої психології у джерелах наративного характеру проявляються у будь-якому випадку, незалежно від соціальної ролі жінки, її громадського становища. Інша річ, що кожного разу вони заявляють про себе по-своєму, що пояснюється комплексом різноманітних факторів.

Жіночі спогади являють собою вагомий внесок в історичну фемінологію, і вони мають розглядатися саме в її контексті. З цієї точки зору жіноча мемуаристика першої третини ХХ ст. має щонайменше потрійний вимір: 1) як історичне джерело; 2) як жіночий інтелектуальний продукт; 3) як відображення жіночої складової в історії (жіночі гуртки, жіноче оточення відомих діячів, жіночі ініціативи, участь і місце жінки у житті відомих чоловіків тощо). Щодо останнього, то приміром, М. Беренштам-Кістяківська у своїх споминах представила рідкісну для того часу інформацію про гуртки так званого драгоманівського напрямку, зокрема ті, що діяли упродовж 1883–1886 рр. на Київських Вищих жіночих курсах. Авторка майстерно передає атмосферу міста, настрої слухачок, інтереси київської молоді тощо, і це зумовлює високу джерельну значимість її нотаток.

Спогади Л. Мищенко – дружини професора Ф. Мищенка викликають інтерес у багатьох ракурсах. Тут згадується про О. Косач, О. Цвітковську, М. Дунину у зв'язку з так званими «словарними зібраннями», на яких розроблялись матеріали для відомого українсько-російського словника. У контексті громадської жіночої діяльності, а саме організації «Общества дневных приютов для детей рабочего класса», у спогадах називались «найбільш інтелігентніші жінки тодішнього Києва» – В. Антонович, О. Толочинова, Л. Драгоманова, А. Кістяківська, Г. Іконникова. Особливе

місце Л. Мищенко відводить Людмилі Драгомановій – голові товариства, «надзвичайно чарівній, розумній і добрій» – і у стримано-критичному тоні пише про її чоловіка: «Михайло Петрович або ігнорував мене, або дивився на мене з висока»¹.

Не менш цікавими були спогади Антоніни Трегубової – сестри Ольги Хоружинської, у яких розкривались фрагменти подружнього життя І. Франка. Про романтичний період знайомства О.Хоружинської з поетом під час його перебування у Києві А. Трегубова писала: «Ми, жінки, одмовляли її, бо Франко був з себе дуже некрасивий, а потім ми питали, чи буде вона в силі з'єднати піклування про сім'ю з боротьбою, з допомогою Франкові в його громадській та літературній справі. Але сестра не міняла слова»². Спогади А. Трегубової були спробою змалювати позитивний портрет дружини такої величної постаті, якою був І. Франко. Вона передала життя своєї сестри, сповнене випробувань і страждань – починаючи від складного вживання у галицьке середовище, безгрошів'я, хвороб, втрати старшого сина і до перебування наприкінці життя у закладі для божевільних. Як відчувається з тональності спогадів та розставлених акцентів, їхньою головною метою було виправдати О. Хоружинську, з образом якої асоціювалось стереотипне уявлення про те, що вона була причиною багатьох невдач І.Франка. «Деякі докоряють Ользі, – писала А. Трегубова, – що вона не зійшлася зі львівським суспільством, не сприяла тому, щоб приєднати Франка до тамошнього громадянства, але як це могло бути, коли Ольгу тамошні люди зустріли зовсім нещиро»³.

Що ж до образу самого І. Франка, то у спогадах А. Трегубової навіть на тлі приватного життя він поставав виключно як діяч і письменник, тоді як О. Хоружинська – в образі дружини та матері. Оцінюючи її роль у житті й творчості І. Франка, А. Трегубова підкреслювала його особливу замкненість,

¹ Мищенко Л. З минулого століття... – С. 108–109.

² Трегубова А. Дещо з життя Ольги Франкової... – С. 266.

³ Там само. – С. 267.

яка не давала можливості дружині впливати на нього. Наголошувалось, що О. Хоружинська вбачала своє покликання в тому, аби «дати йому оточення, сім'ю, де б він знаходив і фізичний, і моральний спокій; з дітей своїх виховала йому помічників – робітників та бесідників»¹.

Підтримуючи ініціативи М. Грушевського щодо видання жіночих спогадів, М. Возняк, представляючи львівське наукове середовище, підготував до друку та прокоментував спогади Агати Ускової про Тараса Шевченка². Публікація з'явилась у Науковому збірнику за 1926 рік³. В її основі були матеріали, що зберігались серед документів у бібліотеці НТШ у Львові, які О. Кониський збирав з метою підготовки до написання життєпису Т. Шевченка. У львівському часопису «Культура» (1925, березень) була надрукована низка листів – спогадів до О. Кониського про Т. Шевченка, серед яких – Катерини Юнге «З оточення Тараса Шевченка».

Спогади А. Ускової являлись продовженням і доповненням до спогадів Н. Ускової – її доньки про Т. Шевченка, що побачили світ ще наприкінці 1880-х років у «Киевской старине»⁴. М. Возняк вважав, що спогади Агати Ускової, передані безпосередньо, а не через доньку, попри те, що вимагали критичного ставлення, як будь-які інші джерела, заслуговували на те, аби бути опублікованими, «даючи цінний матеріал для майбутнього біографа Шевченка»⁵. Поява цього матеріалу у друкованому органі Історичної секції Української Академії наук мала неабияке значення. По-перше, ще раз підтверджувалася тяглість традицій, започаткованих у другій половині ХІХ ст. щодо фемінологічного напрямку історичних знань, адже, друкуючи

¹ Трегубова А. Децо з життя Ольги Франкової... – С. 271.

² ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 14945. 9 арк.

³ Возняк М. Спогади Агати Ускової про Тараса Шевченка / М. Возняк // Науковий збірник за рік 1926. – 1926. – Т. ХХІ. – С. 168–173.

⁴ Зарянка Н. Воспоминания Н. И. Усковой о Т. Г. Шевченко с примечаниями М. К. Чалого / Н. Зарянка // КС. – 1889. – Т. 24. – № 2. – С. 297–313.

⁵ ІР НБУВ. Ф. Х. Спр. 14945. Арк. 1.

жіночі спогади, періодичні видання Академії наук продовжили практику, запроваджену «Киевской стариной» як одним з провідних українських часописів. Крім того участь М. Возняка у академічних виданнях, про що свідчила ця публікація, як і багато інших, демонструвала ту саму єдність галицької і наддніпрянської історичної науки, що була мрією М. Грушевського.

Обґрунтовуючи необхідність вивчення подій і процесів, якими позначилось ХІХ століття як ера національного відродження, М. Грушевський у передмові до першого випуску збірника «За сто літ», виокремив пріоритетні напрями наукових студій. Він визнавав, що історія національного відродження «тракувалася і мусила трактуватися свідомо і несвідомо, не стільки як об'єкт наукового дослідження, скільки як одна з стратегічних ділянок сеї боротьби, як один з відділів бойового арсеналу, звідки вибиралось і виносилось на світ те головне, що могло послужити успіхові сих іще не закінчених операцій, могло оправдати домагання, скріпити енергію боротьби»¹.

Тим самим історик визнавав, обґрунтовував і навіть «виправдовував» існування національної історичної схеми в тих умовах розвитку нації, як необхідної складовою історіографічного канону, котрий представляв собою систему уявлень про національне минуле, був втіленням «знакових історичних, суспільно значущих символів, які мають стабільну морально-політичну цінність і є необхідною нормативною складовою національної ідентичності»².

¹ Грушевський М. С. Переднє слово / М. С. Грушевський // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початку ХХ століття. – 1928. – Кн. 1. – С. ІІІ.

² Касьянов Г. «Націоналізація історії»: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / [за ред. Л. Зашкільняка]. – Л. : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2004. – С. 65.

На новому історичному етапі, коли поставлені «бойові завдання», як вважав М. Грушевський, були виграні й вікова боротьба української нації за своє самовизначення себе виправдала, він сформулював подальшу стратегію української історіографії. Особлива увага зверталась на історію, яка сучасною науковою лексикою була б окреслена як «історія повсякденності»: «Приходить час, крайній час забратись до докладнішого висвітлення не тільки ефективніших сторін, але й тої сірої буденщини тяжкого й трудного походу – не самих провідників, а й української обивательщини і всієї української маси в напрямі нинішніх командних позицій»¹, – писав М. Грушевський, репрезентуючи специфіку публікацій збірника «За сто літ», де, як і в «Україні», широко були представлені спогади представниць старшого і молодого поколінь.

5.4. Образ жінки в контексті національно-культурної та інтелектуальної творчості

У першій третині ХХ ст. в українському наративі істотно розширилося предметне поле історично-фемінологічних досліджень. З'являються праці, присвячені жінкам, котрі відзначилися літературною, науковою, громадською діяльністю і стали своєрідним уособленням жіночого виміру національного відродження. З огляду на специфіку об'єкта дослідження історичний та культурологічний дискурси виявляють тенденцію до зближення та взаємопроникнення, а фемінологічні студії набирають міждисциплінарного вигляду. Осмислення феномена жіночої присутності в українських культурно-суспільних та наукових процесах розпочинається з досліджень істориків, де ініціатива належить Д. Багалію, М. Василенку, М. Грушевському, О. Грушевському, Д. Дорошенку, І. Франку. Органічною складовою фемінологічного масиву виступають розробки літературознавців

¹ Грушевський М. С. Передне слово... – С. IV.

Б. Грінченка, М. Драй-Хмари, О. Маковей, А. Музички, М. Могилянського, С. Ніковського, М. Євшана, С. Єфремова, присвячені жінкам-письменницям. Першими дослідниками новітніх зрушень в історії українського жіноцтва переважно стають вчені-чоловіки, і лише у поодиноких випадках (Ївга Спаська, Софія Русова) – самі жінки.

Увага науковців концентрувалася на неординарних, талановитих, найбільш яскравих та самобутніх жіночих постатях. Спектр таких праць є широким і різноманітним за спрямованістю, форматом, контекстом. Більшість складають публікації, де об'єктом дослідження виступають знакові для української історії та культури жінки, серед яких Наталія Кобринська¹, Марко Вовчок², Леся Українка³, Ольга Кобилянська⁴, Ганна Барвінок⁵, Марія Загірня⁶. У цьому масиві звертають на себе увагу дослідження, присвячені

¹ Грушевський М. Наталя Кобринська / М. Грушевський // ЛНВ. – 1900. – Т. IX. – С. 1–23.

² Дорошенко Д. Пам'яті М. О. Маркович (Марко Вовчок) / Д. Дорошенко // Україна. – 1907. – Т. III. (липень–серпень). – С. 218–223; Франко І. Марія Маркович (Марко Вовчок). Посмертна згадка / І. Франко // ЛНВ. – 1907. – Т. 39. – С. 381–384; Барвінський Б. Писання Марка Вовчка в Галичині / Б. Барвінський // Україна. – 1929. – Січень–лютий. – С. 46–47.

³ Грушевський М. Памяти Лесі Українки / М. Грушевський // ЛНВ. – 1913. – Кн. 10. – С. 10–11; Старицька-Черняхівська Л. Хвилини життя Лесі Українки / Л. Старицька-Черняхівська // Там само. – С. 12–31; Євшан М. Леся Українка / М. Євшан // Там само. – С. 50–55; Ніковський А. Екзотичність сюжета і драматизм у творах Лесі Українки / А. Ніковський // Там само. – С. 57–70.

⁴ Маковей О. Ольга Кобилянська. Літературно-критична студія / О. Маковей // ЛНВ. – 1899. – Т. 5. – С. 28–51.

⁵ Грінченко Б. Поет жіночого горя О. М. Кулішева / Б. Грінченко // ЛНВ. – 1900. – Т. – XI. – С. 185–202; Шаповал М. Ганна Барвінок / М. Шаповал // Українська хата. – 1911. – № 7–8. – С. 328–330.

⁶ Єфремов С. Марія Грінченкова / С. Єфремов // ЗІФВ. – 1928. – Кн. XXI–XXII. – С. XXXIII–XXXVIII.

жінкам, чия доля була пов'язана з науковою та дослідницькою діяльністю (О. Єфименко, П. Литвинова-Бартош, Олена Пчілка). Це свідчило про появу нового історіографічного зрізу, що репрезентував українську жінку-інтелектуала. Серед цих праць були й такі, що надавали можливість порівняти чоловічий та жіночий погляди на присутність жінки у науковій сфері. Яскравим прикладом такого гендерного розмежування можуть слугувати публікації І. Спаської та М. Василенка, присвячені П. Литвиновій-Бартош, про які йтиметься нижче.

Інший масив нарративу представлений дослідженнями, що охоплювали широке коло діячок, серед яких письменниці займали пріоритетні позиції. Це у першу чергу були дослідження О. Грушевського («З сучасної української літератури. Начерки і характеристики», 1909) та С. Єфремова («Історія українського письменства», 1911). Їхній творчий доробок розглядався як важлива складова розвитку української літератури, підкреслювалось його значення для загальнонаціонального культурного розвитку.

Першій українській жінці – доктору історичних наук Олександрі Єфименко (1848–1918) був присвячений збірник, випущений 1930 року науково-дослідницькою кафедрою історії української культури Харківського університету, яку очолював Д. Багалій. Збірник уміщував спогади сучасників та аналітичні матеріали про наукову діяльність О. Єфименко, тісно пов'язану зі Слобожанщиною та Харківським університетом¹. Наголос було зроблено на науковому таланті О. Єфименко, що проявився у глибокому осмисленні історичних процесів. Ще на початку століття Д. Багалій одним із перших

¹ Багалій Д. І. Харківська доба діяльності Олександри Яковлевни Єфименкової (1879–1906) / Д. І. Багалій // Збірник науково-дослідчої катедри історії української культури. – 1930. – Т. X. – С. 5–16.; Білик. Огляд головних праць Олександри Яковлевни Єфименкової / Білик // Там само. – С. 17–32; Ветухов О. В. Праці О. Я. Єфименкової в галузі етнографії / О. В. Ветухов // Там само. – С. 33–36; Хоткевич Г. М. Єфименкова (Спомини) / Г. М. Хоткевич // Там само. – С. 37–44.

висвітлив наукові здобутки О. Єфименко і представив її заслуги широкій громадськості. Перший огляд праць О. Єфименко був поданий Д. Багалієм у 1910 р. Завдяки його ініціативі з'явився перший огляд наукової діяльності О. Єфименко, коли він виступив ініціатором надання їй ступеня почесного доктора російської історії без захисту дисертації. Крім того, Д. Багалій дав оцінку праць О.Єфименко у передмові до її «Історії українського народу» (Харків, 1922) та в огляді української історіографії, зазначаючи важливе місце в ній ученої. Наголошуючи на тому, що мова йшла про жінку-історика, яка не мала вищої освіти, тоді як вчені ступені магістра і доктора надавались лише тим, хто закінчив університет, «та й то, звичайно, чоловікам, коли університетський статус не передбачав права жінок набувати вчений ступінь доктора»¹, Д. Багалій тим самим підкреслював винятковість наукового таланту вченої.

Головною рисою матеріалів, присвячених О. Єфименко, був різносторонній підхід до її спадщини. Уперше зверталась увага на фемінологічні студії вченої, підкреслювався зв'язок із здобутками європейської соціології. Такими, що були «дуже цінними» називались праці «Народно-юридические воззрения на брак», «Женщина в крестьянской семье», «Семейные разделы», «Субъективизм в русском обычном праве». Їхня актуальність вимірювалася як науковою новизною, так і злободенними питаннями, що обговорювались суспільством у другій половині 1870-х років, зокрема щодо реформи цивільного законодавства². Називаючи О. Єфименко прихильницею порівняльно-соціологічного методу в історичних дослідженнях, автори наголошували, що саме це дозволило їй плідно вивчати такий громадський інститут, як сім'я, та проблеми, пов'язані зі становищем жінки. З огляду на це акцентувалась увага на теорії малої сім'ї, яку

¹ Багалій Д. І. Харківська доба діяльності Олександри Яковлевни Єфименкової... – С. 6.

² Білик. Огляд головних праць Олександри Яковлевни Єфименкової... – С. 19.

обстоювала О. Єфименко. Вчена вважала прогресивним явищем розпад великої сім'ї, бо та, на її думку, була гальмом подальшого розвитку народу, фактором, що «пригнічує й немилосердно експлуатує працю жінки». З огляду на те, що в українській історіографії у перші три десятиліття ХХ ст. поширювалось активне впровадження соціологічних методів в історичних дослідженнях, цілком закономірною виявилась необхідність осмислити вже існуючий досвід використання цих методів у спадщині О. Єфименко зокрема.

Справжнім зразком біографічно-історичного нарису в тогочасних історично-фемінологічних студіях стала праця Ї. Спаської, присвячена П. Литвиновій-Бартош (1833–1904). У розпорядженні Ї. Спаської опинився архів П. Литвинової-Бартош з багатством документів, на підставі яких було вимальовано багатогранний, детальний портрет дослідниці-етнографа, публіцистки і письменниці в інтер'єрі епохи¹. П. Литвинова поставала на тлі родоводу Туманських-Бартошів, родинного виховання, навчання у московському Єлизаветинському інституті, одруження, сімейних перипетій, літературної та публіцистичної діяльності, етнографічних досліджень, стосунків та листування з провідними українськими вченими. При цьому було зроблено наголос на специфіці жіночої освіти, виховання, оточення, жіночого питання в цілому. Як зауважувала Ї. Спаська, Пелагея Литвинова у 1888 р. сама виступила авторкою статті, де палко проповідувала необхідність загальної освіти для жінок і медичної в тому числі. Серед її київського оточення називалися «передові жінки» 1870–1880-х років – О. Толочінова, В. Антонович, О. Кістяківська, Л. Драгоманова. Наводились такі факти з її біографії, як зустрічі з Ф. Вовком та його дружиною, а також з майбутньою дружиною професора М. Владимирського-Буданова. П. Литвинова, окрім її захоплення етнографією, була послідовною прихильницею жіночого руху в Наддніпрянській Україні. Ї. Спаська навіть винайшла для неї визначення: «мати-нігілістка». Підставою стала доповідь у жіночому товаристві, що

¹ Спаська Ї. Пелагея Яковівна Литвинова (1833–1904) / Ївга Спаська // Етнографічний вісник. – 1928. – Кн. 7. – С. 168–199.

відображала погляди П. Литвинової на жіноче питання, де відстоювалась ідея «раціонального» виховання жінок, усебічної їхньої освіти, аби дати їм змогу працювати нарівні з чоловіками³.

Біографічно-історичний нарис І. Спаської, доповнений спогадами етнографа О. Малинки та історично-психологічними ремінісценціями академіка М. Василенка, склали своєрідну нарративну тріаду, якою запроваджувався новий формат фемінологічних студій¹. Відома жіноча постать як об'єкт наукового дослідження досліджувалась на ґрунті історичних джерел, публіцистично-літературної спадщини, спогадів сучасників і до того ж під кутом зору жіночого та чоловічого сприйняття. З огляду на останнє, привертає увагу післяслово М. Василенка. Високо оцінюючи роботу І. Спаської, якій вдалося зібрати рідкісні архівні матеріали до біографії П. Литвинової, проаналізувати їх та створити змістовне і всеохопне дослідження, академік водночас зазначав, що попри несприятливі обставини родинного життя П. Литвинової, «бачити в П. Я. елемент виключно страждальний було б помилково». Він характеризував її як людину енергійну, наполегливу, цілеспрямовану, а отже, подібні особи не можуть бути жертвами обставин, оскільки вміють дати собі раду та домогтися поставленої мети. На відміну від І. Спаської, яка слідом за своєю героїнею звинувачувала в усіх її бідах «монстра-чоловіка», М. Василенко ж вбачав причини сімейного конфлікту у принциповій несхожості світоглядних позицій членів подружжя, на тлі яких відбувалась боротьба батьків і дітей, оскільки чоловік П. Я. Литвинової був значно старший від неї. Більше того, М. Василенко був переконаний, що для П. Литвинової взагалі не існувало трагедії, адже її протистояння з чоловіком тривало недовго, і вона, не розриваючи з ним офіційно, прожила більшість життя на відстані – у Москві або Києві, в оточенні дітей та спілкуючись із цікавими для неї людьми, з

¹ Василенко М. П. Я. Литвинова (Післяслово до статті І. Спаської) / М. Василенко // Етнографічний вісник. – 1928. – Кн. 7. – С. 200–203; Малинка О. Мої спогади про П. Я. Литвинову / О. Малинка // Там само. – С. 204–206.

якими її чоловік не мав нічого спільного. Нарешті, причину цього розриву М. Василенко оцінював через призму суспільних процесів, що відбувались на хвилі ліберальних реформ 1861 р. Він писав: «П. Я. Литвинова належала до категорії тих жінок, які не задовольнялися з рутинного сімейного життя, їй хотілося піднести в собі людину, бажалося працювати. Коли це зустріло опір од чоловіка, вона зуміла побороти цей опір. Вона керувала вихованням своїх дітей, а не чоловік, і це виховання йшло зовсім протилежним шляхом, ніж цього міг бажати П. О. Литвинов»¹. Отже, з погляду М. Василенка П. Литвинова поставала аж ніяк не жертвою чоловічих переслідувань, а емансипованою жінкою-інтелектуалом, особистістю, суголосною своєму часові.

Непростою для дослідження як істориків, так і літературознавців виявилась постать Лесі Українки, і вже перші спроби конструювання її образу на тлі масштабної творчості засвідчили це. М. Грушевський назвав Лесею Українку «поетом, що виніс нашу поезію на висоти вселюдських символів, вічних проблем світового життя»². У 1913 р. в «Літературно-науковому віснику», присвяченому її пам'яті, було вміщено декілька публікацій, де робились кроки щодо осмислення феномена поетеси. У статтях А. Ніковського і М. Євшана висловлювалася думка з приводу недооцінювання її творчості сучасниками. А. Ніковський справедливо зауважував, що «широка популярність Лесі Українки почалася тільки в день її смерті»³. «Українська дійсність не дуже то стоїть в згоді з творчими аспіраціями та вірлиним польотом поетичної думки», – наголошував М. Євшан⁴. Він же одним із перших звернув увагу на особистісний фактор, характеризуючи творчий талант Лесі Українки. Репрезентуючи її як людину,

¹ Василенко М. П. Я. Литвинова... – С. 202.

² Грушевський М. Памяти Лесі Українки... – С. 10.

³ Ніковський А. Екзотичність сюжета і драматизм у творах Лесі Українки... – С. 58.

⁴ Євшан М. Леся Українка... – С. 51.

котра не має «своїї біографії», він мав на увазі закритість особистого життя жінки, його прихованість від широкого загалу. М. Євшан навіть не підозрював, що, позбавляючи Лесю Українку «права на біографію», він прокладав шлях до її образу «вічно хворої», а міркування А. Ніковського з приводу «екзотичності» її ідей, незрозумілості для «широкого народного загалу» надавали право радянським критикам у майбутньому спрощувати її творчість. Щоправда, вже тоді С. Єфремов звернув увагу на «поезію самотності» Лесі Українки, що найбільш органічно, на його думку, відповідало характеристиці писань поетеси¹. Отже, з поступовим «відкриттям» Лесі Українки водночас з'явилися тенденції щодо стереотипізації її образу.

Новий етап у дослідженні доробку Лесі Українки розпочався від середини 1920-х років на хвилі «українізації», коли одразу з'явилось декілька узагальнювальних праць Д. Донцова, М. Зерова, М. Драй-Хмари, присвячених поетеси². Спробою використати біографію та спадщину Лесі Українки в інтересах нової влади, представити її діяльність в контексті марксистських ідей стала монографія А. Музички³. Концепція життя і творчості поетеси, викладена в ній, із незначними корективами стала константою для більшості наступних досліджень радянської епохи. Автор не приховував поставленої мети, прагнучи представити «образ цієї великої людини як громадської діячки та душевний образ мистця з чисто марксистським світоглядом»⁴. Одне з центральних місць у монографії було

¹ Єфремов С. Історія українського письменства... – С. 526.

² Донцов Д. Поетка українського рiсорджiмента (Леся Українка) / Д. Донцов. – Львів : Вид-во Донцових, 1922. – 35 с.; Зеров М. Леся Українка. Критично-біографічний нарис / М. Зеров. – Х. ; К. : Книгоспілка, 1924. – 64 с. ; Драй-Хмара М. Леся Українка. Життя і творчість / М. Драй-Хмара. – К. : ДВУ, 1926. – 156 с.

³ Музичка А. Леся Українка. Її життя, громадська діяльність і поетична творчість / А. Музичка. – К. : ДВУ, 1925. – 105 с.

⁴ Там само. – С. IX.

приділено «марксистській» тематиці у житті поетеси, що звучало як «знайомство з марксистськими гуртками та марксистською літературою», «марксизм Лесі Українки в теорії», «марксизм у практиці». Акцент робився на «класовому розумінню людності та класових симпатіях» поетеси, її праці в революційних гуртках, серед сільського пролетаріату тощо.

Подібна інтерпретація у середині 1920-х років іще не могла бути сприйнята однозначно. М. Куліш навіть у передмові до монографії А. Музички зазначав, що Лесю Українку не можна вважати «поступовою чистою марксісткою»¹. Натомість він наполягав на тому, що, «бувши під великим впливом свого дядька, відомого вченого і політичного діяча Драгоманова, який у своїх поглядах хитався між марксизмом і анархізмом і за межі звичайного радикалізму не вийшов, Леся Українка до кінця життя свого з драгоманівщини не виросла»². Отже, за одними канонами, які формувались, поетеса виявилась марксисткою, «що знаходилась у гушніні пролетаріату та селянства», за іншими – анархісткою, «відкинутою від народних мас на недосяжну відстань».

Водночас, хоча й стриманий, але реальний лібералізм періоду «українізації» дозволив з'явитися й іншим підходам у конструюванні образу Лесі Українки. Як свого роду антитеза репрезентованій А. Музичкою інтерпретаційній моделі, у 1926 р. вийшла праця М. Драй-Хмари – літературознавця, поета-неокласика, перекладача, який представляв київське коло українських інтелектуалів, а після відкриття університету у Кам'янці-Подільському прийняв пропозицію І. Огієнка щодо посади приват-доцента на кафедрі слов'янської філології. Життя і творчість поетеси М. Драй-Хмара розглядав у контексті «європеїзму», розуміючи під цим поняттям, «по-перше, прилучення себе в широкій мірі до європейської культури, по-друге, розглядання всяких справ національних в європейському масштабі»³. З

¹ Музичка А. Леся Українка... – С. VII.

² Там само. – С. VIII.

³ Драй-Хмара М. Леся Українка. Життя і творчість... – С. 28.

огляду на це наголошувалось, що Леся Українка мала класичну європейську освіту, володіла англійською, німецькою, французькою, італійською мовами, знала латинську й грецьку, а також чудово розуміла європейську культуру і була ближча до космополітизму, ніж до націоналізму. Не відокремлюючи європеїзм від космополітизму, М. Драй-Хмара зазначав, що М. Драгоманов уводив свою племінницю у коло європейського культурного життя, надихаючи її «космополітичними ідеями» і тим самим відривав її від «вузького націоналізму». «Коли мати її вживала всіх заходів, щоб вона стала українською письменницею, то дядько її зробив те, що вона стала людиною і борцем. Мати їй дала тіло, дядько – душу, міцну, як криця, й бунтівливу, як буря», – підсумовував дослідник¹. На продовження гіпотез, висловлених Д. Донцовим, М. Драй-Хмара вибудовував концепцію європеїзму у творчості Лесі Українки, складовими якої були критичне ставлення до «архаїчних національних святощів» та розгляд «національного питання у площині інтернаціональній»². Завершальним же штрихом запропонованої вченим структури образу Лесі Українки стало твердження про те, що вона «боролась за нове соціалістичне суспільство»³.

Тож дослідження творчості Лесі Українки, що особливо активно розпочались на хвилі «українізації», свідчили про підвищену увагу науковців до постаті поетеси. Вийшло нове видання її творів, друкувались її листи, про неї писались статті, що поповнювали загальний наратив, у якому ще до кінця 1920-х років зберігався плуралізм підходів до спадщини цієї «безсмертної» жінки як складової української та європейської культури.

Іншою героїнею фемінологічного дослідницького поля стала Марко Вовчок (М. О. Вілінська) – не менш знакова постать української культури, яку називали українською Жорж Санд і Гаріет Бічер Стоу⁴. У 1907 р. з

¹ Драй-Хмара М. Леся Українка. Життя і творчість...

² Там само. – С. 34.

³ Там само. – С. 156.

⁴ Павличко С. Фемінізм... – С. 79.

приводу її смерті з'явилися, хоча і скромні за форматом, але, з огляду на авторство, авторитетні публікації Д. Дорошенка у журналі «Україна» та І. Франка у «Літературно-науковому віснику», у яких були окреслені риси таланту, деякі з життєвих колізій відомої письменниці, значення її спадщини у літературному та соціальному вимірах.

І. Франком був запропонований свого роду алгоритм щодо оцінок творчості Марка Вовчка, який із деякими корекціями залишався домінуючим упродовж тривалого часу. Без сумнівів і вагань він назвав Марка Вовчка «ясною зорею нашого письменства», порівнюючи з «кометою, що з великим блиском явилася на нашій духовній обрії, щоб швидко відвернутися від нас і тільки десь колись, мов із-за хмари із-за туману кинути на нас промінчик свого сяйва»¹. Мислитель звернув увагу на «глибоко правдиві психологічні й соціальні студії» письменниці у висвітленні долі «жінок і дівчат кріпачок». Стосовно карколомних поворотів приватного життя Марка Вовчка І. Франко делікатно зауважив, що вони «не скрізь ясні і повні», щоб можна було їх зрозуміти. Пріоритетним для нього було презентувати письменницю як яскраву представницю «борців за волю й людські права поневолених народних мас»².

На відміну від І. Франка Д. Дорошенко більш стримано, критичніше і водночас більш різнобічно підійшов до характеристики особистих якостей і творчого доробку Марка Вовчка. Він наголосив, що письменниця набула слави в літературі, а з її оповіданнями ознайомлений кожний освічений українець. Звертаючи увагу на певні недоліки її творчості, зокрема «сентиментально-підвищений тон» та «ненатуральність в змалюванні деяких характерів»³, він, по суті, поділяв оцінку П. Куліша. Останній свого часу одним із перших порівняв Марка Вовчка із Тарасом Шевченком, утім, пояснюючи, що це зумовлено не стільки художнім рівнем творчості Марка

¹ Франко І. Марія Маркович... – С. 381.

² Там само. – С. 383.

³ Дорошенко Д. Пам'яті М. О. Маркович... – С. 222.

Вовчка, бо «сам по собі він іще не виявився», скільки месійною роллю письменниці «яко речника народнього», котрий говорить не від себе, а від самого народу. У публікації Д. Дорошенка бачимо елементи психологізму, що відрізняють її від Франкової, а також акцент на зовнішності Марка Вовчка, яка була «блондинкою з сірими гарними очима, з рівними, плавними, спокійними рухами...»¹.

Можливо, формат цих публікацій, їхня стримана тональність дали підстави С. Павличко стверджувати, що постать цієї письменниці не викликала інтересу ні в російських, ні в українських сучасників, які вважали її «людиною іншої політичної і культурної епохи»², хоча з цим не зовсім можна погодитися. Слід зазначити, що увага до життя та творчості Марка Вовчка з новою силою проявилася у 1920-х роках. Це збіглося із загальним інтересом науковців, особливо академічних, до життя та літературної спадщини титанів національного відродження – Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова.

На відміну від безпосереднього осмислення самотнього таланту Лесі Українки зацікавленість постаттю Марка Вовчка мала певний час опосередкований характер, зумовлений передусім дослідженням феномена одного з провідників українського національного відродження – П. Куліша. У публікаціях О. Дорошкевича, С. Єфремова, В. Петрова, П. Чудського (М. Могилянського) Марко Вовчок поставала як неодмінний чинник вивчення життя і творчості П. Куліша. Якщо у попередніх дослідженнях С. Єфремова («Історія українського письменства», 1911), жіноча компонента аналізувалась як самодостатня складова українського культурного процесу, то у праці «Без синтезу» вчений розглянув її як важливу, але все ж таки підпорядковану головній меті – осмисленню феномена П. Куліша крізь призму його стосунків з жіночим оточенням, передусім із Марком Вовчком та Ганною Барвінок. Не виключаючи, що П. Кулішу «довелось пережити величезне зворушення душевне» відносно Марка Вовчка, С. Єфремов

¹ Дорошенко Д. Пам'яті М. О. Маркович... – С. 220.

² Павличко С. Фемінізм... – С. 85.

наводив докази нещирості цих почуттів та нешляхетності подальшої поведінки стосовно колись коханої жінки. Цінними були висловлені у праці думки вченого з приводу ставлення до жінки, які, розкриваючи світоглядні позиції автора, доповнювали спектр його фемінологічних міркувань. Ставлення до жінки, як вважав С. Єфремов, – «це найкраще і найпевніше, може, мірило духовної вартості чоловіка, а разом і його культурності: ні на чому не позначається так виразно вдача людини – і як рідко хто з нас, чоловіків, видержує іскус на цьому делікатному ґрунті»¹.

Жінкою «незалежних поглядів і незвичайної біографії» репрезентована Марко Вовчок у публікації М. Могилянського. Автор стверджував, що письменниця «була людина, мабуть надзвичайно чарівна, коли в неї так чи інакше були закохані, так чи інакше романували з нею такі видатні люди як Тургенєв, Куліш, Шевченко, Костомаров, Писарєв, не кажучи вже про О. Марковича, В. Пасека, М. Я. Макарова і врешті про двох братів Лобач-Жученків...»².

Життя і творчість письменниці стали предметом окремих студій академічних структур, підтвердженням чого були спеціальні доповіді С. Єфремова («Марко Вовчок») та О. Дорошкевича («Марко Вовчок за кордоном»), зачитані та обговорені на засіданні Історично-літературного товариства ВУАН³. Серед цих доповідей також було дослідження М. Могилянського «Кохання в житті Шевченка та Куліша»⁴. Тоді ж були видані твори Марка Вовчка з біографічною розвідкою О. Дорошкевича, де розкривалось багато подробиць її особистого життя на підставі епістолярних

¹ Єфремов С. Без синтезу. До життєвої драми Куліша / Сергій Єфремов // ЗІФВ. – 1923. – Кн. IV. – С. 66.

² Чубський П. [Могилянський М.] Кохання в житті Шевченка та Куліша / П. Чубський [Могилянський М.] // ЗІФВ. – 1928. – Кн. XXI – XXII. – С. 115.

³ Єфремов С. Звідомлення Історично-філологічного відділу за 1927 р. ... – С. 388.

⁴ Там само.

джерел та мемуарів сучасників. О. Дорошевич виступив автором публікацій «Пам'яті Марка Вовчка» та «На могилі Марка Вовчка», присвячених письменниці, що друкувались у періодичних виданнях для широкого загалу¹. У часопису «Україна» були надруковані деякі листи П. Куліша до Марка Вовчка з коментарями К. Лазаревської².

Примітно, що Ганна Барвінок так само частіше за все сприймалась і оцінювалась під кутом зору таланту та впливу на неї П. Куліша, про що свідчили тогочасні публікації, вже згадані статті С. Єфремова, М. Могилянського, а також написана «замість некролога» невелика замітка М. Шаповала³. Сучасники звертали увагу на її загадкову відданість своєму чоловікові, намагаючись навіть витворити на цьому ґрунті універсальний образ української жінки, здатної до безмежного кохання, попри будь-які виклики долі. Згадуючи про Ганну Барвінок, М. Шаповал писав, що вона «пестила образ єдиної постаті...Говорила до останнього часу про єдине: як кохає українська жінка і що з того виходить. Ми казали, що це – етнографія...А то справді – поема української душі... З смертю Куліша і Ганни Барвінок навіки вмерла і поема їхнього життя»⁴. М. Могилянський порівнював Ганну Барвінок з Сольвейг, котра «терпляче чекала аж поки повернеться мандрівник. І дочекалася... І образіві цьому аж ніяк не суперечать ні terre а terre'ність Олександрі Миколаївни, ні примітивізм її думання, класова обмеженість і міщанські забобони, ні її листування, багатотомне й беззмістовне»⁵.

¹ Єфремов С. Звідомлення Історично-філологічного відділу за 1927 р... – С. 407.

² Лазаревська К. Куліш і Марко Вовчок (Кілька невиданих листів) / К. Лазаревська // Україна. – 1929. – № 35. – С. 102–105.

³ Шаповал М. Ганна Барвінок (замість некролога) / М. Шаповал // Українська хата. – 1911. – № 7–8. – С. 328–330.

⁴ Так само. – С. 329–330.

⁵ Чубський П. [Могилянський М.] Кохання в житті Шевченка та Куліша... – С. 118.

На думку М. Могилянського, така видатна жінка, як Ганна Барвінок заслужувала на увагу дослідників не лише тому, що була дружиною П. Куліша, супутницею його життя, жила «відбитим світом», але й тому, що вона посідає в українській літературі «самостійне місце». Особливо прискіпливого вивчення, як зазначалось, потребувала багата епістолярна спадщина письменниці, яка охоплювала понад 60 років її життя. Рецензуючи монографію О. В. Сікиринського, випущену з приводу сторіччя від дня народження письменниці Одеським науковим товариством – філією ВУАН, М. Могилянський акцентував на тому, що у Чернігівському музеї зберігається 425 листів Ганни Барвінок за 1897–1911 р. тільки до одного І. Л. Шрага, які містять цінну інформацію не лише про найближче оточення П. Куліша, але й додають до вже відомого образу письменниці «людського змісту», «яскравіше і переконливіше висвітлювали особисті прикмети обличчя Ганни Барвінок»¹.

Постать ще однієї неординарної жінки – Марії Грінченкової, на думку вчених, потребувала вивчення. С. Єфремовим одним з перших накреслив риси її портрету як жінки широкого світогляду та інтелекту, співробітниці Академії наук, члена-редактора Комісії Словника живої української мови, «невтомної робітниці на ниві українського письменства»². Наголошуючи на тому, що Марія Грінченкова, росіянка за походженням, саме під впливом чоловіка стала на український ґрунт, присвятила своє життя і талант творенню національно-культурного простору, С. Єфремов зупинився на її перекладанні творів Ібсена, Метерлінка, Андерсена, Марка Твена, Бічер-Стоу, діяльності по упорядкуванню колекції музею та бібліотеки В. Гарновського у Чернігові, публікації серії праць про Сократа, Жанну д'Арк, Олександра Македонського, Авраама Лінкольна тощо, присвячену

¹ Чубський П. [Могилянський М.] О. В. Сікиринський. Ганна Барвінок (Кулішева) в її листах 1902–1911 р. – Одеса. 1928 / П. Чубський [Могилянський М.] // ЗІФВ. – 1928. – Кн. XXI – XXII. – С. 412.

² Єфремов С. Марія Грінченкова / Сергій Єфремов // ЗІФВ. – 1928. – Кн. XXI – XXII. – С. XXXIII–XXXVIII.

популяризації наукових знань для народу. Особливої уваги, як вважав вчений, заслуговувала її робота над чотирьохтомним виданням «Словаря української мови», працюючи над яким разом із своїм чоловіком, Марія Грінченкова виконувала не лише технічну роботу, але й внесла багато власного матеріалу. «Чернетки словника, – підкреслював С. Єфремов, – і переписаний рукою Марії Миколаївни примірник показують, що в цій роботі вона була свідомою співробітницею і помічницею своєму чоловікові, додаючи силу непомітної, але конче потрібної праці, яку доведеться колись документально визначити й освітити»¹.

Серед галицьких жінок однією з перших, що привернула увагу науковців, була центральна постать українського феміністичного руху – Наталія Кобринська (1855–1920). Її літературна творчість, громадська та видавнича діяльність стали предметом багатьох досліджень, серед яких була стаття М. Грушевського, надрукована 1900 р. в «Літературно-науковому віснику». Вона повинна була відігравати роль моделювального концепту для подальших досліджень, які мали повніше розкрити драму неординарної жінки і, головне, на цьому тлі акцентувати на соціокультурних проблемах галицького середовища в цілому.

Високо оцінюючи літературну діяльність Н. Кобринської як «однієї з визначніших та інтересніших фігур в нашій письменстві та взагалі культурнім житті»², М. Грушевський значно скромніше характеризував її зусилля, спрямовані на емансипацію галицького жіноцтва. Пояснюючи, чому жіночий рух у Галичині не сягнув бажаних масштабів, він, як носій соціал-демократичних ідей, наполягав на тому, що «при слабкій фабричній організації нема підвалин для організації жіночої робітничої верстви». Інтелігенція складалася переважно зі священників, дівчата змушені були рано виходити заміж, що значно зменшувало їхній стимул до емансипації, матеріальне становище більшості населення не дозволяло розвинути

¹ Єфремов С. Марія Грінченкова... – С. XXXVI.

² Грушевський М. Наталя Кобринська... – С. 1.

культурні потреби. На переконання М. Грушевського, виходило так, що у жіночого руху не могло бути перспектив, тому «не можна дивуватися, що заходи Н. Кобринської знайшли в суспільстві не тільки байдужість, а й глум та ворожнечу. Навіть і в тих радикальних кругах, з котрими хотіла йти Н. Кобринська, її феміністичні ідеї стрічали не у всіх співчуття, декому вони здавались маловартними і навіть смішними забаганками поруч тих загальних справ, що стояли на порядку денному»¹.

Головну причину невдач створеного Н. Кобринською 1884 р. у Станіславові жіночого товариства М. Грушевський пояснював відсутністю соціальної бази, здатної сприймати прогресивні думки, низьким рівнем розвитку галицького суспільства, зокрема його жіночого середовища. На початку 1888 р. Н. Кобринська змушена була залишити товариство, оскільки, як писав М. Грушевський, «хоч і які скромні були задачі сеї жіночої роботи, вони будили недовіру і страх серед загального тодішнього перестрашу перед поступовими ідеями, що пробивали собі дорогу в суспільність». Утім, видавнича діяльність Н. Кобринської – організація та випуск альманахів «Перший вінок» та «Наша доля», де друкувались праці про жіночий рух, літературні та критичні матеріали, що висвітлювали становище жінки, – на думку М. Грушевського, не минула безслідно, а збудила «численні одиниці з поміж жіноцтва до інтелігентної праці, до вищої освіти, до публічної й письменницької діяльності й мала свій внесок в тім загальнім культурнім поступі, що починається в Галичині»². Погляд М. Грушевського на громадську і творчу діяльність Н. Кобринської поділяв його брат О. Грушевський, котрий так само називав письменницю однією з «проводирів жіночого руху в Галичині», яка обрала темою своєї творчості «ненормальне положення жіноцтва серед сьогочасного суспільства – без вищої освіти, без самостійної праці...»³

¹ Грушевський М. Наталя Кобринська... – С. 4.

² Там само. – С. 1, 4.

³ Грушевський О. З сучасної української літератури. Начерки і характеристики / О. Грушевський. – К., 1909. – С. 71.

На відміну від М. Грушевського та О. Грушевського, С. Єфремов аналізував творчість Н. Кобринської у контексті загальнотеоретичного осмислення проблем фемінізму та жіночого руху в Україні. Н. Кобринська разом з Юлією Шнайдер (Уляною Кравченко), Клементиною Попович-Боярською, Євгенією Ярошинською та іншими передусім позиціонувалася вченим «піонеркою жіночого руху», однією з перших феміністок у Галичині. Аналізуючи творчість жінок-феміністок, С. Єфремов мав власне розуміння історії жіночого питання в українському просторі та пояснював його специфіку цивілізаційними чинниками. Дотримуючись тієї точки зору, що в Наддніпрянській Україні жіноче питання ніколи не стояло гостро, оскільки в усіх верствах населення жінка сприймалася «за товариша», «за дружину» чоловікові і в суспільстві ніхто не наважувався виступати проти рівноправності жіноцтва, він констатував, що «жіноче питання, під впливом життя практично і російського письменства теоретично, вирішено було... ще в 60-х роках»¹. З огляду на це творчість Марка Вовчка і Ганни Барвінок С. Єфремов аналізував під кутом зору загальносоціальних проблем, не бачаючи підстав для загострення жіночої проблематики в їхніх працях.

На відміну ж від наддніпрянського жіноцтва образливим і принизливим, на думку С. Єфремова було становище жінок у Галичині, що склалось під впливом польської та німецької традицій, коли «єдиною сферою жіночої діяльності громадянство визнавало сім'ю і пекарню; обов'язки жінки і матері – ото і все, що жіночій статі належало відповідно до кодексу громадської моралі, що панував у Галичині»². Зупиняючись на питаннях подвійних моральних стандартів, одні з яких застосовувались відносно чоловіків, а інші – до жінок, учений пояснював причини протесту освіченого галицького жіноцтва. Суть жіночого питання він убачав у правах жінки на власне життя і працю, на самостійне розпорядження своєю долею і, можливо, найголовніше – в емансипації «людини в жінці». Міркування С. Єфремова з приводу

¹ Єфремов С. Історія українського письменства... – С. 514.

² Там само. – С. 514.

жіночого питання, у яких не все було однозначним, нагадуючи про дискусії 1870-х років, знову повертали до осмислення цих проблем вже на новому етапі української історії.

Першим і єдиним тогочасним виданням, де у синтезованому вигляді аналізувалась громадська, наукова, літературна діяльність українського жіноцтва, була праця С. Русової «Наші визначні жінки», надрукована уперше в Коломиї 1934 р. з нагоди ювілейного Українського жіночого конгресу. У цей час С. Русова перебувала в еміграції у Чехословаччині. Тут вона стала професором педагогіки в Педагогічному високому Інституті ім. Драгоманова у Празі, коли їй виповнилось 65 років, тобто у той час, коли, як зауважує О. Кисілевська, більшість жінок зазвичай припиняють цікавитися громадською працею і «відходять у забуття на відпочинок». Незважаючи на поважний вік, наукові думки С. Русової, які вона розвиває у своїх виступах і працях, визначаються гостротою, хоча і навіяні «глибоким, аж до жертв, патріотизмом»¹. Як і решта фемінологічних студій авторки, котра поєднувала в собі якості науковця і громадської діячки, ця її праця не була типовим історичним дослідженням, проте без неї не можна уявити історично-фемінологічний наратив, особливо той його сегмент, де висвітлювалась роль жіноцтва у творенні українського культурного простору. Серед героїнь нарисів, названих С. Русовою «характеристиками-силуетами», були відомі жінки – Наталія Кобринська, Уляна Кравченко, Марко Вовчок, Ганна Барвінок, Олена Пчілка, Леся Українка, Дніпрова Чайка (Людмила Березина-Василевська), Грицько Григоренко (Олександра Косач), Христина Алчевська, Ольга Кобилянська, Марія Загірня (Грінченкова), Олександра Єфименко, Любов Яновська. Тобто праця давала комплексне уявлення про видатних представниць українського жіноцтва відповідно до їхньої діяльності на користь України.

¹ Кисілевська О. Хто написав нам оцю книжечку / О. Кисілевська // Русова С. Наші визначні жінки... – С. 9.

Ще у травні 1930 р. у Жіночому союзі С. Русова виступила з доповіддю, присвяченій Н. Кобринській. Це можна вважати початком її роботи над біографіями окремих жінок, що увійшли до її праці про визначних українок. Особисте ставлення С. Русової до своїх наукових поглядів було надзвичайно критичним. Вона відчувала, що їй бракувало цілісності сприйняття, і, зокрема, щиро визнавала: «...от я і соціалістка по переконанням, а вірю у Бога, вірю в передчуття – проста жінка старого режиму»¹. З приводу свого виступу вона так само зауважувала: «І не знаю, через що усі мене страшенно хвалять... Мірна аж двічі дякувала: і тема не така, щоб мене захоплювала, і в публіці жодної цікавої для мене душі не було, а всі кажуть: «З таким підйомом!»² За цими рядками щоденника криються як глибока душевна криза, що її переживала авторка в еміграції, так і новий енергетичний імпульс та вихід на нову проблему в наукових дослідженнях. І цілком природно, що «характеристика-силует» Н. Кобринської – «апостола ідеї визволення жінки», завдяки якій «українське жіноцтво в Галичині можна визнати одним з найбільш поступових по своїх скарбах, так і по його громадській організованості», опинилась у монографії С. Русової на одному з перших місць.

У цілому праця С. Русової – це збірка есе, що мала яскраво окреслений пропагандистський характер: жіночі біографії розглядались виключно під кутом зору боротьби за визволення «рідного народу», – незалежно від того, з якою сферою діяльності вони асоціювалися. При цьому внесок жінок у науку чи культуру подавався у зв'язку з драматичністю їхнього особистого життя, тобто творчість кожної з них виступала як свого роду альтернатива особистій жіночій драмі. Репрезентуючи своїх героїнь, С. Русова виокремлювала їхні характерні риси, пріоритетними серед яких вважала «відданість справі», «невгасаючий патріотизм», «самовідданість служінню народу», «незламність

¹ Русова С. Мемуари. Щоденник / С. Русова ; [упоряд. В. Сергійчук, ред. М. Іщенко]. – К. : Поліграфкнига, 2004. – С. 9.

² Там само. – С. 311.

духу», «тверду волю», «бурхливу енергію». Патетика тональності, присутня у праці С. Русової, з огляду на публіцистичність жанру, зумовлювала такі глорифікаційні характеристики. Ці жінки, як зазначала дослідниця, «зоріли у нашому громадянстві, в нашій світлій науці в тяжкі часи знуцання над нашим народом; вони йшли тернистим шляхом, не знаючи ні компромісів, ні боязкового дезертирства – і стоять перед нами як моральні зразки свідомих і шляхетних українських жінок»¹.

Не позбавлена односторонності та упередженості, праця С. Русової, утім, окреслила коло тих жінок, що стали й залишилися символами творення українського культурного простору. Їхній творчий та науковий доробок був представлений як єдина цілісна складова загальної спадщини Галицької та Наддніпрянської України. Втілення цієї ідеї мало особливе значення, оскільки українські землі знов опинилися поділеними між різними державами, а історична наука у радянській Україні дедалі більше ідеологізувалася.

Отже, в умовах національного відродження та соціокультурних трансформацій в Україні виникло нове явище – явище жінки-письменниці, жінки-вчені, жінки-громадські діячки, що викликало наукові рефлексії з метою його всебічного осмислення. В українському наративі з'явився цілий спектр напрямів, форм та підходів, що представляли діяльність відомих жінок органічною та невід'ємною складовою національно-культурного середовища. Усвідомлюючи важливість конструювання образу жінки в контексті національно-культурної та інтелектуальної творчості, вчені наголошували на необхідності продовження послідовних біоісторичних досліджень видатного жіноцтва. Водночас політичні та ідеологічні процеси в Україні, зумовлені радянською владою, спричинили появу інших тенденцій, а саме, знакові жіночі постаті зі сфери професійних досліджень переводилися або у широкий формат публіцистики, що супроводжувалося втратою науковості, її розчиненням, або канонізувалися у відповідності до насаджуваних стереотипів.

¹ Русова С. Наші визначні жінки... – С. 16.

ВИСНОВКИ

Шлях, який пройшла українська історична фемінологія, перш ніж стати в сучасних умовах самодостатнім напрямом історичних досліджень, вказує на непростий «ритм» її життя. З'явившись як своєчасний інтелектуальний відгук на соціокультурні виклики, вона пережила періоди дискретності та адаптації, інноваційних рецепцій та впливів на інші сфери знання, криз та стагнацій.

- Під час дослідження стану наукового розроблення проблеми було з'ясовано недостатність її вивчення, фрагментарність відображення в науковій літературі історично-фемінологічного спектру. Вибудована методологія дослідження, доповнений поняттєво-термінологічний апарат надали можливість розширити та поглибити аналітичний процес, наголошуючи на спадкоємності сучасної та попередньої історіографічної традиції.

- У дисертаційному дослідженні відтворено процес зародження та становлення протягом другої половини XIX – першої третини XX ст. історично-фемінологічних студій як органічної складової української історіографії, безпосередньо пов'язаної з таким багатовимірним явищем, як національне відродження. За умов, коли українська інтелектуальна еліта намагалась віднайти емоційно витончені ідеологічні моделі аби найбільш ефективно впливати на пробудження свідомості українства, звільняючи його від стереотипів та комплексів імперського мислення, формуючи відчуття самодостатньої нації, історична фемінологія з її культурними символами та прийомами вдало сприяла втіленню цієї стратегічної мети.

- Історично-фемінологічні дослідження проаналізовано в контексті інституалізаційних процесів української історіографії, діяльності археографічних комісій, університетських центрів, наукових товариств, Української Академії наук, наукових та науково-публіцистичних часописів. Вивчення соціокультурного феномена жінки було розпочато в українській

історіографії другої половини ХІХ ст. з урахуванням наявної джерельної бази, що складалась на перших етапах переважно з фольклорно-етнографічних матеріалів. Ці матеріали, хоча й відігравали роль первинної репрезентації об'єкта дослідження, не лише розкривали жіночу психологію, а й надавали можливість наблизитися до усвідомлення цілісної картини українського соціуму, зрозуміти природу та глибину соціальних протиріч.

- Упродовж другої половини ХІХ ст. в українському історичному наративі відбулось своєрідне оформлення двох фемінологічних дискурсів. М. Владимирський-Буданов, О. Загоровський, В. Іконников, В. Шульгін вибудовували свої дослідження на загально-цивілізаційних засадах, в той час, як В. Антонович, М. Драгоманов, Лазаревський, О. Левицький, І. Франко, розробляючи фемінологічну проблематику, презентували її крізь призму національних соціокультурних традицій.

Подальший розвиток, розширення та ускладнення концептуально-проблемного кола досліджень зумовлювалось, передусім, зростанням джерельної бази. Підтвердженням синтезованого використання джерел (архівних, етнографічних, літописних, епістолярних) був фемінологічний доробок В. Гнатюка, О. Єфименко, В. Іконникова, М. Костомарова, О. Лазаревського, В. Шульгіна. Фольклорно-етнографічним джерелам віддавали пріоритет К. Грушевська, М. Драгоманов, П. Житецький, Н. Загида, В. Охримович, М. Сумцов, І. Франко. На матеріалах археографічних комісій, зокрема судових актах, вибудовували історично-правові моделі спочатку М. Владимирський-Буданов та О. Левицький. Зі створенням ВУАН ця традиція була продовжена І. Черкаським. Джерельною базою історично-фемінологічного доробку В. Бузескула – одного з провідних знавців Давньої Греції, була антична історія. О. О. Котляревський аналізував жіночу компоненту у контексті слов'янознавства, І. Линниченко, І. Малишевський, А. Лобода – династичних зв'язків. Праці Ф. І. Миценка – голови Візантологічної комісії ВУАН – підтверджували розширення діапазону історично-фемінологічних студій на ґрунті давньої історії.

- Аналізуючи антропологічну складову в фемінологічних студіях, було акцентовано на закономірності зв'язку між дослідницькою проблематикою у спадщині істориків та зовнішніми і внутрішніми чинниками, що спричинили мотивацію вчених. До зовнішніх віднесено такі, як європейські соціокультурні трансформації, ліберально-демократичні суспільні настрої та рухи, національне відродження. Серед внутрішніх виокремлюються причетність більшості істориків до жіночої освіти, їхні родинні зв'язки, психоемоційні характеристики окремих постатей української історіографії.

- Запропоновано періодизацію історично-фемінологічних студій, критерієм якої виступають знакові події в українській історіографії та зміна пріоритетності системоутворюючих компонентів на кожному з виокремлених етапів. У другій половині ХІХ ст. такими виявилися дискусійні проблеми щодо соціального та правового статусу жінки, її потенційних і реальних впливів на історичні процеси. Правові механізми, що історично визначали матеріальне становище жінки, її незалежність / залежність у сім'ї та суспільстві, існуючі у минулому форми укладання та розірвання шлюбу, співвідношення у цих процедурах громадянських (світських) та церковних складових, стали актуальними темами в українській історіографії. З урахуванням часових і просторових чинників вони знайшли своє висвітлення у спадщині М. Владимирського-Буданова, О. Левицького (Правобережна та Лівобережна Україна ХVІ – ХVІІ ст.), В. Іконникова (Античність, Середньовіччя, Нові часи), О. Лазаревського (Гетьманщина ХVІІ – ХVІІІ ст.), В. Шульгіна (Київська Русь). Більшість дослідників схилилися до думки, що головною ознакою соціально-правового статусу жінки в українському суспільстві була її внутрішня та майнова свобода, зумовлена демократичністю традицій і гендерних відносин зокрема.

Політичні практики жінок, а саме перебування при владі, впливи на неї окремих представниць жіночої статі знайшли висвітлення у національно орієнтованому дискурсі М. Костомарова, О. Лазаревського, Й. Ролле, котрі представили читачам жіноче оточення Б. Хмельницького, І. Мазепи,

І. Виговського, І. Скоропадського. Пріоритетністю щодо вивчення імперського жіночого політикуму (імператриці Єлизавета Петрівна, Катерина II, княгині Н. Долгорукова, К. Дашкова) відмічена спадщина В. Іконникова. Водночас історик не обійшов увагою постать Марфи Борецької, що багатьох тогочасних дослідників приваблювала своєю рішучістю, впливовістю, політичною активністю.

- Враховуючи те, що більшість досліджень, присвячених вивченню проблем фемінологічного спектру мали синтезований характер, в них органічно вписувалась релігійна компонента з окресленим колом питань щодо впливів церкви на інституції шлюбу та розлучення, стосунки між жінкою та чоловіком, формування стереотипних уявлень про жінку. З огляду на заостреність вивчення культурно-релігійних конверсій у контексті національного відродження актуальним і своєчасним виявилось звернення істориків до питань релігійної жіночої самоідентифікації. Визначились підходи щодо інтерпретації релігійного виміру фемінологічних студій відповідно до романтичного та позитивістського напрямів в історіографії. Історики романтики створювали жіночий образ, що відповідав їхнім уявленням про християнські моральні цінності. Представники позитивізму, оперуючи історичними фактами, намагались реконструювати його.

На зламі XIX та XX століть у наслідок змін, що відбулися в історичній науці, зумовлених появою «Історії України-Руси» М. Грушевського, переїздом до Львова історика, у фемінологічних студіях пріоритетними стали етнологічні дослідження, репрезентовані працями В. Гнатюка, Ф. Вовка, З. Кузеля, І. Франка. Львівські видання - «Літературно-науковий вісник», «Записки НТШ», «Етнографічний збірник», «Матеріали до українсько-руської етнології» вміщували численні матеріали, що відображали жінку у калейдоскопі повсякденного життя, у колі родинних стосунків, відносин з дітьми, чоловіком на різних вікових стадіях.

Суттєві трансформації, що відбулися в історичній науці на межі XIX та XX століть, безпосередньо позначилися на студіях із жіночої історії. Вони

стали органічною складовою українознавчих досліджень, доповнюючи та поглиблюючи автентичність української історії. Важливою ознакою переломного періоду стали переклади українською мовою праць київських істориків, здійснені у Львові, серед яких – «Чари» В. Антоновича (1905). Окремою книгою було видано вже відому в Галичині працю О. Левицького «Про шлюб на Україні-Руси в XVI – XVII ст.» (1906).

Іншими системоутворюючими компонентами в історичній фемінології на цьому переломному етапі поставали материнський дискурс як закономірність, якою передбачалось втілення в образі жінки-матері ідей патріотизму, самопожертви, національної ідентичності, а також жіноча освіта, що часто аналізувалась у контексті урбанізаційних процесів – важливого чинника тогочасних цивілізаційних трансформацій. Тоді ж у фемінологічних студіях намітилися й змістові трансформації. Від так званої первинної презентації джерел, коли ставиться завдання лише переповісти джерела, зокрема етнографічні, вчені (П. Житецький, В. Охримович, М. Сумцов) вдаються до спроб їх історично-психологічного аналізу, що було зумовлено передусім ускладненням форм самосвідомості в історичній науці та співіснуванням різних культурно-історичних моделей, у тому числі класичного реалізму та модернізму зі властивим для останнього психоаналізом як одним з головних методів пізнання.

Наступний етап у розвитку історичної фемінології, що співпадає з діяльністю Української Академії наук, особливо створенням у її структурах системи історичних установ, засвідчив спадкоємність дослідницьких традицій в українській історіографії. Жіноча компонента висвітлювалась широким спектром питань – історичних, культурологічних, етнографічних, соціологічних, антропологічних. Відповідно до соціокультурних трансформацій та з подальшим поступом історичної науки на цьому етапі відбулися не лише систематизація та подальший розвиток фемінологічних досліджень, а й намічалися нові напрями, а саме вивчення жінки в контексті творення національно-культурного середовища.

- Розкрито міждисциплінарний характер історично-фемінологічні студій, які синтезували історичні, історично-правові, культурологічні, етнологічні, антропологічні, соціологічні знання. Не маючи на той час визначеної структури, вони проходили свою еволюцію у системі різних базових історичних наук. Відповідно до цього мала вибудовуватися методологія, яка передбачала би включення до концептуальних історичних схем відомостей не лише з галузі історії та права, а також із соціології, психології, культурології, релігії, філософії, антропології. З огляду на стан тогочасних історичних досліджень, коли ідея міждисциплінарності в українській історіографії лише починала втілюватися у поодиноких випадках, це виглядало надзавданням.

- Характерними рисами історично-фемінологічних студій були тенденція до розвитку в межах єдиного українського географічного простору, закономірність інтелектуальних зв'язків, встановлених між сферами наукового, громадського, особистого життя, що зумовило тяглість, спадковість, тривалість цих студій в історіографічній традиції. У цей же час окреслилась пріоритетність їхніх жанрових форм. Формуючись на перетині двох наративних комплексів – наукового та художнього, історично-фемінологічні студії засвідчили своє тяжіння до белетристики, репрезентуючи саме у цьому жанрі найбільш яскраві публікації, що отримали широкий розголос та зазнали неодноразових перевидань. Маючи як науковий, так і цивілізаційний потенціал, вони були орієнтовані не лише на академічну аудиторію, а й на широке коло читачів. Окрім спеціальних видань – «Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца», «Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка», «Матеріали до українсько-руської етнології», «Первісне громадянство та його пережитки на Україні», «Етнографічний вісник», «Записки Історико-філологічного відділу», розрахованих у першу чергу на фахівців, цими матеріалами охоплювалось широке коло науково-популярних часописів, зокрема «Киевская старина»,

«Україна», «Зоря», «Иллюстрированный сборник Киевского Литературно-артистического общества», «Літературно-науковий вісник».

Крім того, вивчення становища жінки, її соціально-правового статусу як в українській, так і в зарубіжній науковій практиці часто підпорядковувалося більш широким національним та соціальним стратегіям. Відповідно до стратегічно означеної мети українського історичного нарративу формувалась традиція розгляду історії у своєрідному трикутнику бінарних зіставлень, що особливо яскраво помітно у працях М. Костомарова, В. Іконникова, О. Левицького. Перехрестя двох моделей світу, зіткненням яких став українській простір, втілювалось історіографією у системі методологічних прийомів європейсько-українських, українсько-російських, російсько-європейських порівнянь та протиставлень, відкриваючи додаткові можливості для пізнання й реконструкції складних історичних процесів. Жіноча компонента як одна з ключових в етнографічно-фольклорному масиві (дівчина, жінка, дружина, мати) стала об'єктом уваги В. Антоновича, Ф. Вовка, В. Гнатюка, М. Дикарева, М. Драгоманова, П. Житецького, К. Квітки, З. Кузелі, В. Охримовича, В. Петрова, І. Франка, В. Ястребова та ін., сприяючи реконструкції культурологічних моделей, демонструючи універсальність загальнолюдських цінностей, їхню спорідненість та відмінність.

У більшості праць фемінологічна проблематика аналізувалась у межах домінуючої системи патріархальних цінностей, які надихалися ідеями позитивістської філософії. Попри те, що значна частина вчених належала до ліберальної університетської інтелігенції, підтримувала ідею жіночої освіти і вищої зокрема, відстоювала право на розлучення як демократичну норму цивілізованого суспільства, їхні погляди часто не виходили за межі позитивізму, відповідно до якого всі соціальні процеси зумовлювались бінарною опозицією чоловічого і жіночого, класичним поділом суспільства на дві статі.

Обмеженість глибокої аналітики, особливо психологічного спрямування у фемінологічному доробку, не виключала того, що питання, які стосувались висвітлення позиції жіноцтва в історичних та соціальних процесах, час від часу порушувалися українськими дослідниками. Зокрема М. Дикарев радив шукати відповіді на питання щодо «розумової переваги» української жінки над чоловіком, ретельно вивчаючи етнографічні матеріали. М. Грушевський як соціолог скептично оцінював «жіночий елемент» у суспільному розвитку. Водночас як історик він найпослідовніше вписав жіноцтво у свій гранд-нарратив відповідно до кожної історичної доби, присвятивши його – що теж було знаковим – своїй дружині. О. Левицький, обмежуючись стереотипними уявленнями про жінку, вважав, що розгадка її природи лежить у психобіологічній, а не в історичній площині.

- Українська культура, складовою якої була і залишається історіографія, перманентно знаходилась під впливами європейських течій. У проєкції на фемінологічні дослідження це знайшло свій прояв у їхній відкритості до здобутків європейської науки, у тісному зв'язку з німецькою, польською, французькою школами, у наближеності українських вчених, зокрема М. Грушевського, В. Гнатюка, Ф. Вовка, З. Кузелі, І. Франка, до соціологічних, етнологічно-антропологічних європейських наукових центрів. Якщо Німеччина слугувала найбільш стабільним інтелектуальним центром для всієї наукової громадськості, де відбулось остаточне утвердження етнології як самостійної науки, то Франція займала пріоритетні позиції у соціології та антропології, що позначилось на розвитку українських етно-соціологічних досліджень, на їхній методологічній модернізації.

- Фемінологічна компонента проаналізована відповідно до романтичної, позитивістської, модерністської течій в історіографії. Виявлені тенденції щодо глорифікації жіночого образу в романтичній традиції, відтворення його реальної багатоманітності істориками-позитивістами, загострення питань психології та соціальної природи жінки при поширенні впливів модернізму в наукових дослідженнях. Конструювання жіночого

образу відбувалось відповідно до моделі, в основу якої були покладені уявлення про жіночий ідеал у соціальному, правовому, релігійному, політологічному та культурологічному вимірах. Ця традиція, попри появу позитивістської школи в історичній науці, продовжувала зберігатися, будучи зумовленою пролонгованістю романтизму, на яку вказують сучасні українські історики, зазначаючи його складну й суперечливу роль у творенні національного гранд-нарративу. Історики-позитивісти (В. Антонович, М. Грушевський, М. Владимирський-Буданов, О. Єфименко, О. Лазаревський, О. Левицький, Ю. Сіцинський), загалом не відмовляючись від поширеної міфологеми, внесли суттєві корективи до загальної картини українського соціуму і жіночого образу в ньому. Творчість О. Левицького є одним з яскравих підтверджень амбівалентності, зумовленої суперечливістю між завданнями науки у її позитивістському вимірі та романтичним уявленням про місію історика, який являвся українським патріотом. Його спадщина відображала прагнення створити гендерний ідеал в українській історіографії, презентуючи паритетність стосунків між жінкою і чоловіком, а саму жінку показати вольовою, активною, впевненою особою. Проте, як вчений, котрий володів багатим джерельним матеріалом, він не міг уникнути характеристики розмаїття соціуму, не позбавленого недоліків, який жив за своїми законами, де траплялися непоодинокі порушення християнської моралі.

- Відповідно до соціальних ролей, які доводилось відігравати жінці у суспільстві впродовж історії, робилися спроби їх соціально-культурологічної ідентифікації. Мати, дружина, вдова, кохана, відьма, шинкарка, покритка, жертва і заручниця обставин, особа, наділена повноваженнями приймати самостійні рішення на політичному рівні, та, нарешті, постать, що творила національно-культурний простір, – ось жіночі образи, конструйовані та реконструйовані романтиками і позитивістами. Не завжди однозначні за своєю суттю, вони потребували подальшого осмислення у контексті

соціально-політичних та економічних трансформацій, здобутків світової науки й культури.

- Утім, еволюція історичної фемінології у другій половині XIX – першій третині XX ст. виявилась незавершеною, і постає цілком логічне запитання щодо причин такої незавершеності. Відповідь криється передусім у непростій міждисциплінарній конфігурації самої історичної дисципліни. Як передрікав Поль Ріве – засновник Музею Людини у Франції і французький інтелектуал 20–30-х років XX ст., людина виявилась найскладнішим предметом дослідження, вивчення якої щойно розпочиналося. При цьому жінка поставала найбільш загадковою ланкою соціуму, що потребувало ще більш ускладнених механізмів дослідження, які б ураховували не лише біологічні детермінанти, а весь складний комплекс соціопсихологічних характеристик в інтер'єрі відповідної епохи. Проте головною причиною стагнації, відмови від міждисциплінарного підходу, вихолощення традиційної науковості, а надалі й глибокої кризи цих досліджень стали зміни в історичній науці, які відбулись у 1930-х роках і були пов'язані з насадженням комуністичної ідеології, переслідуванням та знищенням української наукової інтелігенції.

Враховуючи те, що зберігається необхідність подальшого поглибленого вивчення фемінологічної спадщини українських істориків, постає доречним висловити такі пропозиції та рекомендації:

Пропонується розробити та впровадити на історичних факультетах лекційний курс «Українська фемінологія в історіографічному процесі: від зародження до сучасності», у якому відтворити історію фемінологічної думки в Україні з акцентом на цивілізаційному контексті;

Постає нагальна потреба у підготовці антології найбільш вагомих праць фемінологічного спрямування українських істориків, які б демонстрували їхній різносторонній інтерес до цього напрямку історичного знання, відображали еволюцію дослідницьких пріоритетів.

Важливим кроком на шляху поширення історичної фемінології в українському науковому просторі могло би стати видання збірки виявлених у процесі дослідження спогадів жінок. З огляду на те, що жіночі спогади виступають важливою складовою фемінологічного наративу, це би прислужилось інтенсифікації досліджень з історії жіноцтва, позитивно вплинуло на їхню якість.

У серії видань «Пам'ятки історичної думки» пропонується видати ненадруковані у свій час праці В. Шульгіна та О. Левицького, що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського і розкривають як процес становлення студій, так і погляди вчених на окремі проблеми історії жіноцтва.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. Історіографічні джерела

- 1.1 А. [Антонович В.] Шараневич И. Гальшка княгиня Острожска, оповедане историчне. – Львов, 1880 / А. [В. Антонович] // КС. – 1882. – Т. 1. – № 1. – С. 209–211.
- 1.2 А. Л. [Лазаревський О.] Антон Танский, полковник киевский (1712 – 1734). К портрету его тещи – жены Палея / А. Л. [О. Лазаревський] // КС. – 1894. – Т. 45. – № 4. – С. 145–151.
- 1.3 А. Л. [Лазаревський О.] Дополнение к сведениям об Антоне Танском и его теще / А. Л. [Лазаревський О.] // КС. 1895. – Т. 48. – № 2. – С. 65–66.
- 1.4 А. Л. [Лазаревський О.] Любецкий архив графа Милорадовича / О. Лазаревський // КС. – 1898. – Т. 61. – № 6. – С. I–VI.
- 1.5 А. Л. [Лазаревський О.] Настасья Степановна Полуботок, рожд. Леонтович (1732–1802) / А. Л. [О. Лазаревський] // КС. – 1898. – Т. 61. – № 6. – С. I–VI.
- 1.6 А. Л. [Лазаревський О.] Письмо жены гадяцкого полковника Григория Грабянки Евдокии Ивановны к брату своему Ивану Забеле / А. Л. [О. Лазаревський] // КС. – 1894. – Т. 45. – № 4. – С. 158–159.
- 1.7 А. Л. [Лазаревський О.] Старинные пригласительные на свадьбу письма (1729–1735 гг.) / А. Л. [О. Лазаревський] // КС. – 1899. – Т. 65. – № 6. – С. 133–135.
- 1.8 Александра Е. [Ефименко О.] Копные суды в Левобережной Украине / Александра Е. [Ефименко О.] // КС. – 1885. – Т. 13. – № 10. – С. 189–203.
- 1.9 Александрович В. С. Двадцатипятилетие Киевской женской гимназии Министерства народного просвещения. Очерк состояния Киевской

- женской гимназии с 1870 по 1895 г. / В. С. Александрович. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1895. – 166 с.
- 1.10 Александровский Г. В. Историческая записка о состоянии Киево-Фундуклеевской женской гимназии в течение первого 50-летия ее существования. 1860–1910 / Г. В. Александровский. – К. : Тип. Русская печатня, 1910. – 156 с.
- 1.11 Александровский Г. В. Краткая историческая записка о состоянии Киево-Фундуклеевской женской гимназии в 1885–1896 гг. / Г. В. Александровский. – К., 1896. – 34 с.
- 1.12 Антонович В. Б. Три національні типи народні / В. Б. Антонович // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович ; [упоряд. О. Тодійчук, В. Ульяновський]. – К. : Либідь, 1995. – С. 90–101.
- 1.13 Антонович В. Заклинания против чар (додаток – 2 документа) / В. Антонович // Этнографическое обозрение. – 1890. – № 2. – Кн. V. – С. 72–76.
- 1.14 Антонович В. Колдовство. Документы – процессы - исследование / В. Антонович. – СПб.: Тип. Киршбаума, 1877. – 139 с.
- 1.15 Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа с объяснениями: в 2 т. / В. Антонович, М. Драгоманов. – К. : Тип. М. П. Фриза, 1874–1875. – Т. 1. – 1874. – 336, XXIV с.; – Т. 2. – 1875. – 166, XI с.
- 1.16 Багалей Д. Лебедев А. О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовных консисторий (М., 1887. 30 с.) / Д. Багалей // КС. – 1888. – 21. – № 4. – С. 19–21.
- 1.17 Багалій Д. І. Харківська доба діяльності Олександри Яковлевни Єфименкової (1879–1906) / Д. І. Багалій // Збірник науково-дослідчої катедри історії української культури. – Х. : Укрдержвидав, 1930. – Т. X. – С. 5–16.

- 1.18 Барвінський Б. До побуту Ганни Орликової в Станіславові / Б. Барвінський // Ювілейний Збірник на пошану М. Грушевському. З нагоди шістдесятої річниці життя та сорокових роковин наукової діяльності. – К. : Українська Академія наук, 1928. – С. 234–240.
- 1.19 Барвінський Б. Писання Марка Вовчка в Галичині / Б. Барвінський // Україна. – 1929. – № 32 (січень-лютий). – С. 46–47.
- 1.20 Беньковский И. Народный взгляд на «нечистую» женщину / И. Беньковский // КС. – 1899. – Т. 65. – № 6. – С. 128–131.
- 1.21 Бережков М. Н. Елена Ивановна, великая княгиня литовская и польская / Бережков М. Н. // Труды IX Археологического съезда в Вильне. – Т. II. – М., 1897. – С. 1–44.
- 1.22 Біднов В. Школа й освіта на Україні / В. Біднов // Українська культура. Лекції за редакцією Дмитра Антоновича. – К. : Либідь, 1993. – С. 40–71.
- 1.23 Богородицкий В. К. К двадцатипятилетию 2-го Киевского женского училища духовного ведомства / В. К. Богородицкий. – К., 1911. – 44 с.
- 1.24 Боржковский В. «Парубоцтво» как особая группа в малорусской сельской общине / В. Боржковский // КС. – 1887. – Т. 18. – № 9. – С. 765–776.
- 1.25 Боровиковский А. Женская доля по малорусским песням. Очерк из малороссийской поэзии / А. Боровиковский. – М. : Университетская типография, 1868. – 47 с.
- 1.26 Бузескул В. Женский вопрос в Древней Греции / В. Бузескул // К свету. Научно-литературный сборник. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1904. – С. 1–29.
- 1.27 В. [Вовк Ф.] Prof. M. Kowalewsky. Marriage among the early slavs (Folklore, Quarterly Review of Myth, Lond. Dec. 1890) / В. [Вовк Ф.] // КС. – 1892. – Т. 37. – № 5. – С. 278–284.

- 1.28 В. А. [Антонович В.] D-r Antoni I. Niewiasty Kresowe. Warszawa, 1883 (Д-р Антоний І. Женщины на окраинах. Варшава, 1883) / В. А. [В. Антонович] // КС. – 1883. – Т. 5. – № 4. – С. 873–876.
- 1.29 В. А. [Антонович В.] Иосиф Иосифович Ролле (Д-р Antoni I.) / В. А. [В. Антонович] // КС. – 1894. – Т. 44. – № 2. – С. 305.
- 1.30 В. А. [Антонович В.] Мещанская семейная драма прошлого столетия / В. А. [В. Антонович] // КС. – 1892. – Т. 38. – № 7. – С. 114–117.
- 1.31 В. Г. Шляхетське сватаннє – два листи Михайла Батуринаського до Михайла Глібовича Піроцького 1645–1647 рр. / В. Г. // Україна. – 1914. – Кн. 2. – С. 64–67.
- 1.32 Варианты к песне о Бондаривне // КС. – 1902. – Т. 77. – № 5. – С. 99–101.
- 1.33 Василенко М. П. Я. Литвинова (Післяслово до статті Ї. Спаської) / М. П. Василенко // Етнографічний вісник . – 1928 – Кн. 7. – С. 200–203.
- 1.34 Венгрженовский С. Свадьба Тимоша Хмельницького / С. Венгрженовский // КС. – 1887. – Т. 17. – № 3. – С. 469–493; – Т. 18. – № 5. – С. 26–51.
- 1.35 Ветухов О. В. Праці О. Я. Єфименкової в галузі етнографії / О. В. Ветухов // Збірник науково-дослідчої катедри історії української культури. – Х. : Укрдержвидав, 1930. – Т. X. – С. 33–36.
- 1.36 Владимирский-Буданов М. Ф. Историко-юридические материалы, извлеченные из актовых книг губерний Витебской и Могилевской / М. Ф. Владимирский-Буданов // Университетские известия. – 1878. – № 4. – С. 94–111.
- 1.37 Владимирский-Буданов М. Ф. Новые сведения по истории русского семейного права, по материалам, изданным Витебской комиссией / М. Владимирский-Буданов // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. I. – С. 59.

- 1.38 Владимирский-Буданов М. Ф. Обзор истории русского права / М. Ф. Владимирский-Буданов. – СПб. ; К. : Изд. Н. Я. Оглоблина, 1888. – 542 с.
- 1.39 Владимирский-Буданов М. Ф. Черты семейного права Западной России в половине XVI века. Приложение: документ, извлеченный из книг Виленского центрального архива / М. Ф. Владимирский-Буданов // ЧИОНЛ. – 1890. – Кн. 4. – Отд. II. – С. 42–100.
- 1.40 Вовк Хв. Сороміцькі весільні пісні, записані М. О. Максимовичем / Хв. Вовк // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1899. – Т. I. – С. 157 – 167.
- 1.41 Возняк М. Журнальні плани І. Франка (1884–1886) / М. Возняк // Україна. – 1927. – № 3. – С. 17–88.
- 1.42 Возняк М. З діяльності Івана Франка як етнографа (в 10 річницю смерті) / М. Возняк // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1928. – № 1. – С. 145–163.
- 1.43 Возняк М. Як дійшло до першого жіночого альманаха / М. Возняк. – Л. : Тиктор, 1937. – 88 с.
- 1.44 В-ый Н. К. Платье и белье малорусской пани XVIII ст. / В-ый Н. К. // КС. – 1905. – Т. 90. – № 7– 8. – С. 43–44.
- 1.45 Высшие женские курсы в бывшей Гетманщине // КС. – 1884. – Т. 8. – № 1. – С. 173–174.
- 1.46 Г. А. М. [Милорадович Г.] Как сватались сто лет назад. Письмо Петра Степановича Милорадовича к Евдокие Михайловне Безбородко / Г. А. М. [Г. Милорадович] // КС. – 1898. – Т. 61. – № 6. – С. 92.
- 1.47 Гаєвський С. Літературна діяльність Ольги Кобилянської / С. Гаєвський // Україна. – 1928. – Кн. 1 (26). – С. 25–33.
- 1.48 Ганенко М. Семейно-имущественные отношения крестьянского населения в Елисаветградском уезде / М. Ганенко // Степ. Херсонский беллетристический сборник. – СПб., 1886. – С. 136–159.

- 1.49 Ганкевич М. Про жіночу неволю в історичнім розвою / М. Ганкевич. – Л. : Академічне Братство. – 1891. – 49 с.
- 1.50 Гетманское приглашение на свадьбу [Лист дружини гетьмана Данила Апостола до Павла Скоропи із запрошенням його на весілля гетьманської небоги з писарем Юркевичем] // КС. – 1882. – Т. 4. – № 12. – С. 613–614.
- 1.51 Г-ко В. [Горленко В.] П. Мирний. Повія / Г-ко В. [В. Горленко] // КС. – 1883. – Т. VI. – № 6. – С. 366–370.
- 1.52 Гнатюк В. Гаївки / В. Гнатюк // Матеріали до української етнології. – 1909. – Т. XII. – 267 с.
- 1.53 Гнатюк В. Коломийки / В. Гнатюк // Етнографічний збірник. – 1907. – Т. III. – 254 с.
- 1.54 Гнатюк В. Купаніє і паленіє відьм у Галичині / В. Гнатюк // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1912. – Т. 15. – С. 178–201.
- 1.55 Гнатюк В. Легенда про три жіночі долі / В. Гнатюк // ЗНТШ. – 1910. – Т. ХСVII. – Кн. III. – С. 74–85.
- 1.56 Гнатюк В. Пісня про неплідну матір і ненароджені діти / В. Гнатюк // ЗНТШ. – 1922. – Т. СXXXIII. – С. 173–224.
- 1.57 Гнатюк В. Пісня про покритку, що втопила дитину / В. Гнатюк // Матеріали до української етнології. – 1919. – Т. XIX – XX. – С. 249–389.
- 1.58 М. Р. [Гнатюк В.] Гуцульщина. Написав проф. Володимир Шухевич. У Львови. Накладом НТШ / М. Р. [Гнатюк В.] // КС. – 1905. – Т. 88. – № 2. – С. 80–84.
- 1.59 Гнатюк В. Л. Маячанець. Про шлюб на Україні-Руси в XVI–XVII ст. / В. Гнатюк // ЛНВ. – 1906. – Т. 34. – С. 597–600.
- 1.60 Гнатюк В. Рецензія на збірку «Народних кельтських, німецьких, романських пісень» / В. Гнатюк // В. Гнатюк. Вибрані статті про народну творчість / В. Гнатюк. – К. : Наукова думка. – 1966. – С. 222–227.

- 1.61 Гнеушев М. Историческая записка о состоянии Киевского женского училища духовного ведомства в течение первого двадцатипятилетия его существования / М. Гнеушев. – К. : [Б. в.], 1890. – 78 с.
- 1.62 Гогоцкий С. О высшем образовании в применении к женщине: Речь по случаю открытия высших женских курсов в Киеве / С. Гогоцкий. – К. : Тип. Е. Я. Федорова, 1878. – 19 с.
- 1.63 Головацкий Я. Черты домашнего быта русских дворян в Подляшье, то есть в нынешней Седлецкой и Гродненской губерниях (по актам XVI столетия) / Я. Головацкий. – Вильно, 1888. – 47 с.
- 1.64 Голубець М. З життя українського жіноцтва в старому Львові / М. Голубець // Жінка. – 1939. – Ч. 6 – 7. – С. 5–6.
- 1.65 Горленко В. Две поездки с Н. И. Костомаровым / В. Горленко // КС. – 1886. – Т. 14. – № 1. – С. 111–123.
- 1.66 Горчаков М. О тайне супружества. Исследование по истории русского церковного права / М. Горчаков. – СПб., 1882. – 384 с.
- 1.67 Граховецький Д. Одруження Семена Гаркуші / Д. Граховецький // Україна. – 1929. – Березень – квітень (33). – С. 47–53.
- 1.68 Гриша О. Весілля у Гадяцькому повіті у Полтавщині / О. Гриша // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1899. – Т. I. – С. 111–156.
- 1.69 Грінченко Б. Поет жіночого горя О. М. Кулішева / Б. Грінченко // ЛНВ. – 1900. – Т. XI. – С. 185–202.
- 1.70 Грінченко Б. Ювілей Ганни Барвінок (О. М. Кулішевої) / Б. Грінченко // ЛНВ. – 1901. – Т. XIV. – С. 167–173.
- 1.71 Грушевська К. З примітивного господарства. Кілька завважень про засоби жіночої господарської магії у зв'язку з найстаршими формами жіночого господарства / К. Грушевська // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1927. – № 1–3. – С. 9–44.

- 1.72 Грушевська К. З примітивної культури. Розвідки і доповіді. Передмова академіка М. Грушевського / К. Грушевська. – [Б. м.] : ДВУ, 1924. – 224 с.
- 1.73 Грушевська К. Збирання і видавання дум в ХІХ і в початках ХХ віку / К. Грушевська // Українські народні думи : у 2 т. Т. 1-й корпусу. – К. : АН УРСР. – 1927. – С. ХІІІ – ССХХ.
- 1.74 Грушевська К. Про дослідження статевих громад в первіснім суспільстві / К. Грушевська // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1929. – № 1. – С. 24–33.
- 1.75 Грушевський М. Відродження французької соціологічної школи / М. Грушевський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1926. – № 1–2. – С. 112–117.
- 1.76 Грушевський М. С. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський. – К. : Наукова думка, 1991.
- 1.77 Грушевський М. Наталя Кобринська / М. Грушевський // ЛНВ. – 1900. – Т. ІХ. – С. 1–23.
- 1.78 Грушевський М. Памяти Лесі Українки / М. Грушевський // ЛНВ. – 1913. – Кн. 10. – С. 10–11.
- 1.79 Грушевський М. С. Переднє слово / М. С. Грушевський // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і ХХ століття. – 1927. – Кн. 1. – С. ІІІ–V.
- 1.80 Грушевський М. Початки громадянства (генетична соціологія) / М. Грушевський. – Прага, 1921. – 328 с.
- 1.81 Грушевський М. П'ятдесят літ «Исторических песен малоруського народа Антоновича і Драгоманова» / М. Грушевський // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 97–109.
- 1.82 Грушевський О. З сучасної української літератури. Начерки і характеристики / О. Грушевський. – К., 1909. – 237 с.
- 1.83 Грушкевич Е. Торговля рускими девчатами / Е. Грушкевич // Зоря. – 1881. – Ч. 1. – С. 9–10; – Ч. 2. – С. 20–22.

- 1.84 Данилевич В. Е. Отчет Археологического музея Высших женских курсов в Киеве за 1912/1913 и 1913/1914 академические годы / В. Е. Данилевич. – К. : Изд. Курсов, 1914. – 12 с.
- 1.85 Двадцатипятилетие первой киевской частной женской А. Т. Дучинской гимназии, основанной В. Н. Ващенко-Захарченко. – К. : Тип. Петра Барского, 1903. – 104 с.
- 1.86 Денисенко В. «Шлюбний ритуал та обряди на Україні» Хв. Вовка у першій – болгарській і другій – французькій редакції / В. Денисенко // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1928. – Вип. 2–3. – С. 141–161.
- 1.87 Дикарев М. Збірки сільської молоді на Україні. З паперів М. Дикарева / М. Дикарев // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1918. – Т. XVIII. – С. 170–275.
- 1.88 Дикарев М. Програма до збирання відомостей про громади і збірки сільської молоді (вулицю, вечерниці, досвітки і складки). Посмертний твір / М. Дикарев // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1900. – Т. III. – С. 1–27.
- 1.89 Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини зібрав Марко Грушевський. Обробив Др. Зенон Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1906. – Т. VIII. – 220 с. ; – 1907. – Т. IX. – 144 с.
- 1.90 Діяльність Історичної секції ВУАН та зв'язаних з нею історичних установ Академії у 1927 р. // ЗІФВ. – 1928. – Кн. XX. – С. V–XLIII.
- 1.91 Діяльність Історичної секції Української Академії Наук в 1925 р. // ЗІФВ. – 1927. – Кн. XI. – С. V – XII.
- 1.92 Дністрянський С. Австрійське право приватне / С. Дністрянський. – Л. : Вид. «Кружок правників», 1906. – 308 с.
- 1.93 Дністрянський С. Заручини в австрійським праві. Габілітаційний виклад д-ра Станіслава Дністрянського / С. Дністрянський. – Л. : [Відбитка], 1899. – С. 23.

- 1.94 Дністрянський С. Причини до реформи приватного права в Австрії / С. Дністрянський // Часопись правнича і економічна. – 1912. – Р. VII. – Т. X. – С. 1–111.
- 1.95 Добряков А. Русская женщина в домонгольский период. Историческое исследование / А. Добряков. – СПб., 1864. – 128, IV с.
- 1.96 Доманицкий В. Баллада о Бондаривне и пане Каневском / В. Доманицкий // КС. – 1905. – Т. 88. – № 3. – С. 480–494.
- 1.97 Доманицкий В. К истории частных пансионеров в Киевской губернии в начале XIX ст. / В. Доманицкий // КС. – 1901. – Т. 73. – № 6. – С. 450–459.
- 1.98 Донцов Д. Поетка українського рісорджіменту (Леся Українка) / Д. Донцов. – Л.: Вид-во Донцових, 1922. – 35 с.
- 1.99 Дорошкевич О. К. Куліш і Милорадовичівна. Листи / О. К. Дорошкевич. – К.: Слово, 1927. – 120 с.
- 1.100 Драгоманов М. Археологічний з'їзд у Києві 1874 р. (кореспонденція з України) // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну словесність і письменство / М. Драгоманов. – Л.: Друк. НТШ, 1906. – Т. III. – С. 31–39.
- 1.101 Драгоманов М. О состоянии женщины в первый век Римской империи. Пробная лекция, читанная в университет св. Владимира для получения звания приват-доцента / М. Драгоманов // Университетские известия. – 1864. – Май. – С. 1–33.
- 1.102 Драгоманов М. Оповідання про заздрих богів / М. Драгоманов; [заходом і з переднім слівцем М. Павлика]. – Л.: Друк. НТШ, 1901. – 52 с.
- 1.103 Драгоманов М. Про українських козаків, татар та турків / М. Драгоманов. – К., 1917 – 69 с.
- 1.104 Драгоманов М. Слов'янські оповідання про пожертвування власної дитини // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народну

- словесність і письменство / М. Драгоманов. – Л. : Друк. НТШ, 1906. – Т. III. – С. 149–183.
- 1.105 Драгоманов М. Слов'янські переробки Едіпової історії / М. Драгоманов // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. – Л. : Друк. НТШ, 1907. – Т. IV. – С. 1–141.
- 1.106 Драгоманов М. Україна в її словесності. Рец. на кн.: Малороссия (Южная Русь) в истории ее литературы с XI по XVIII век. И. Г. Прыжов. Воронеж. 1869. / М. Драгоманов // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. – Л. : Друк. НТШ. – 1899. – Т. I. – С. 1–47.
- 1.107 Драгоманов М. Фатальна вдова (Карно-психологічна тема в українській народній пісні) / М. Драгоманов // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. – Л. : Друк. НТШ. – 1906. – Т. II. – С. 182–196.
- 1.108 Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу / М. Драгоманов // Драгоманов М. Літературно-публіцистичні праці : у 2 т. // М. Драгоманов. – К. : Наукова думка, 1970. – Т. 2. – С.
- 1.109 Драй-Хмара М. Бояриня / М. Драй-Хмара // Українка Леся. Бояриня / Леся Українка. – К. : Молодь, 1991. – 143 с.
- 1.110 Драй-Хмара М. Леся Українка. Життя і творчість / М. Драй-Хмара. – К. : ДВУ. – 1926. – 156 с.
- 1.111 Дубакин Д. Влияние христианства на семейный быт русского общества в период до времени появления Домостроя / Д. Дубакин. – СПб., 1880. – 188 с.
- 1.112 Дубакин Д. О влиянии Византии на семейный быт русского общества / Д. Дубакин // Христианское чтение. – 1881. – № 3–4. – С. 354–362.
- 1.113 Е. Л. [Лихачева Е.] Женское движение у нас и за границей / Е. Лихачева // Отечественные записки. – 1870. – № 4. – С. 234–248.

- 1.114 Е. С. [Сіцінський Юхим] Семейная жизнь в Подолии в I половине прошлого века / Е. С. [Сіцінський Юхим] // КС. – 1891. – Т. 33. – № 4. – С. 56–67.
- 1.115 Ефименко А. Исследование народной жизни (Обычное право) / А. Ефименко. – М., 1884. – 382 с.
- 1.116 Ефименко А. Крестьянская женщина / А. Ефименко // Дело. – 1873. – № 2.
- 1.117 Ефименко А. Народные юридические воззрения на брак / А. Ефименко // Знание. Ежемесячный научный и критико-библиографический журнал. – 1874. – № 1. – С. 1–45.
- 1.118 Ефименко П. Суд над ведьмами / П. Ефименко // КС. – 1883. – Т. 7. – № 5. – С. 374 – 401.
- 1.119 Євшан М. Леся Українка / М. Євшан // ЛНВ. – 1913. – Кн. 10. – С. 50–55.
- 1.120 Єзерський Є. М. Вплив звичаю на судову практику. Студії про приймацтво / Є. М. Єзерський // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Збірник Соціально-економічного відділу ВУАН. – 1928. – Вип. 2. – С. 231–270.
- 1.121 Єфремов С. Без синтезу. До життєвої драми Куліша / С. Єфремов // ЗІФВ. – 1923. – Кн. IV. – С. 58–79.
- 1.122 Єфремов С. Історія українського письменства / С. Єфремов. – К. : Femina. – 1995. – 688 с.
- 1.123 Єфремов С. Марія Грінченкова / Сергій Єфремов // ЗІФВ. – 1928. – Кн. XXI–XXII. – С. XXXIII–XXXVIII.
- 1.124 Жизнь князя Андрея Михайловича Курбского в Литве и на Волыни : в 2 т. / [под ред. Н. Д. Иванишева]. – К. : Лито-тип. Г. К. Вальнера, 1849. – Т. 1. – 402 с.; – Т. 2. – 376 с.
- 1.125 Житецкий П. Мысли о народных малорусских думмах / П. Житецкий. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого. – 1893. – 247 с.

- 1.126 Житецкий П. Про українські народні думи / П. Житецкий. – К. : Друкар, 1919. – 118 с.
- 1.127 Житецький І. Одруження І. Я. Франка / І. Житецький // Україна. – 1926. – Кн. 6. – С. 172–175.
- 1.128 Забелин И. Е. Домашний быт русского народа в XVI–XVII столетиях : в 2 т. / И. Е. Забелин. – М. : Тип. Грачева и К., 1872. – Т. 1 : Домашний быт русских царей. – 1872. – 655 с.; – Т. 2 : Домашний быт русских цариц. – 1872. – 855 с.
- 1.129 Забелин И. Е. Женщина по понятиям старинных книжников / И. Е. Забелин // Опыты изучения русских древностей и истории. – 1872. – Ч. 1. – С. 129–178.
- 1.130 Заглада Н. Побут селянської дитини : матеріали до етнології / Н. Заглада. – К. : ВУАН, 1929. – 204 с.
- 1.131 Загоровский А. И. Курс семейного права / А. И. Загоровский. – Одесса : Эконом. тип., 1902. – 460 с.
- 1.132 Загоровский А. И. О разводе по русскому праву / А. И. Загоровский. – Х. : Тип. М. Ф. Зильберберга, 1884. – 490 с.
- 1.133 Зайцев П. Перше кохання Шевченка / П. Зайцев. – К. : Друкар, 1918. – 31 с.
- 1.134 Захарченко М. М. История Киевского института благородных девиц. 1838–1888 / М. М. Захарченко. – К. : Тип. С. В. Кульженко, 1889. – 166 с.
- 1.135 Звідомлення про працю Історичної секції УАН за рр. 1919–1924 // ЗІФВ. – 1925. – Кн. VI. – С. V–IX.
- 1.136 Зеров М. Від Куліша до Винниченка. Нариси з новітнього українського письменства / М. Зеров. – К. : Культура. – 1929. – 129 с.
- 1.137 Зеров М. Леся Українка. Критично-біографічний нарис / М. Зеров. – Х. ; К. : Книгоспілка, 1924. – 64 с.
- 1.138 Иконников В. Борецкая Марфа Ивановна. Борецкие Василий Федорович, Дмитрик Исаакович, Исаак Андреевич, Федор Исаакович /

- В. Иконников // Русский биографический словарь / [под ред. А. А. Половцева]. – СПб., 1908. – С. 214–223.
- 1.139 Иконников В. С. Значение царствования Екатерины II / В. С. Иконников // ЧИОНЛ. – 1898. – Кн. 12. – С. 138–241.
- 1.140 Иконников В. Императрица Екатерина II как историк / В. Иконников // Военно-исторический вестник. – 1911. – № 1–2. – С. 13–24.
- 1.141 Иконников В. О семье Борецких в Новгороде и о Марфе – Посаднице / В. Иконников // ЧИОНЛ. – 1902. – Кн. 16. – Вып. IV. – С. 2.
- 1.142 Иконников В. Русская женщина накануне реформы Петра Великого и после нее. Сравнительно-исторический очерк / В. Иконников. – К. : Тип. Императорского университета св. Владимира, 1874. – 102 с.
- 1.143 Иконников В. С. Значение царствования Екатерины II / В. С. Иконников. – К. : Тип. Императорского университета св. Владимира, 1897. – 107 с.
- 1.144 Иконников В. С. Несколько слов по поводу новых данных о наших университетах / В. С. Иконников // Университетские известия. – 1876. – Т. XII. – С. 1 – 18.
- 1.145 Иконникова А. Л. Воспоминания о деятельности Ф. Я. Фортинского на Высших Женских курсах в Киеве / А. Л. Иконникова // ЧИОНЛ. – 1903. – Кн. 7. – Вып. II. – Отд. I. – С. 67–75.
- 1.146 Иконникова А. Царицы и царевны из дома Романовых: исторический очерк / А. Иконникова. – К. : Тип. Н. Т. Корчак-Новицкого, 1914. – 126 с.
- 1.147 Иконникова А. Л. Ващенко-Захарченко. Основательница первой частной женской гимназии в Киеве (биографический очерк) / А. Л. Иконникова. – К. : Тип. Петра Барского, 1903. – 11 с.
- 1.148 Исаевич С. И. Еще раз о вовкулаках и чаровницах / С. И. Исаевич // КС. – 1883. – № 11. – С. 700.
- 1.149 Историческая записка и отчет о Киевских высших женских курсах за первое четырехлетие (1878–1882). – К., 1884. – 36 с.

- 1.150 Исторический очерк Одесской Мариинской городской женской гимназии 1868–1894 / [составил преподаватель А. Шапеллон]. – Одесса, 1896. – 176 с.
- 1.151 К портрету Анны Ярославны // КС. – 1884. – Т. 9. – № 7. – С. 555–560.
- 1.152 К портрету Софии Острожской // КС. – 1883. – Т. 7. – № 12. – С. 714–716.
- 1.153 К. М. [Мельник К.] Ведьма (Полесский рассказ) / К. М. [Мельник К.] // КС. – 1886. – Т. 14. – № 2. – С. 279–326; – № 4. – С. 684–707; – Т. 15. – № 5. – С. 79–107; – № 7. – С. 490–519; – № 8. – С. 693–726; – Т. 16. – № 9. – С. 81–102.
- 1.154 К. М. [Мельник К.] Нечистая сила (Перевод с польского) / К. М. [Мельник К.] // КС. – 1889. – Т. 25. – № 4. – С. 152–173; – № 5/6. – С. 507–531; – Т. 26. – № 7. – С. 180–220; – № 8. – С. 441–514.
- 1.155 Кавелин К. Д. О состоянии женщин в России до Петра Великого. Историческое исследование Виталия Шульгина. Вып. 1. Киев, 1850 / К. Д. Кавелин // Отечественные Записки. – 1850. – № 8. – Отд. VI. – С. 50–60.
- 1.156 Каманин И. М. «Мазепа» и его «прекрасная Елена» / И. М. Каманин // КС. – 1886. – Т. 16. – № 11. – С. 520–535.
- 1.157 Камінський В. Парубоцькі громади на Поділлі, як звичаєво-правний інститут / В. Камінський // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Збірник Соціально-економічного відділу ВУАН. – К., 1928. – Вип. 2. – С. 88–106.
- 1.158 Карамзин Н. М. Марфа-посадница, или покорение Новгорода. Наталья, боярская дочь. Бедная Лиза: [повести] / Н. М. Кармазин. – СПб. : Изд-во Д. И. Преснова, 1802. – 128 с.
- 1.159 Квітка К. Українські пісні про дівчину, що помандрувала з зводителем / К. Квітка // Етнографічний Вісник. – 1926. – Кн. 2. – С. 78–107.
- 1.160 Квітка К. Українські пісні про дітозгубницю (Систематизація, уваги та нові матеріали з кабінету Музичної етнографії при Українській

- Академії Наук) / К. Квітка // Етнографічний Вісник. – 1927. – Кн. 4. – С. 31–70.
- 1.161 Кечеджи-Шаповалов М. В. Женское образование в России и за границей / М. В. Кечеджи-Шаповалов. – СПб., 1902. – 210 с.
- 1.162 Киевские вечерние Высшие Женские курсы, учрежденные А. В. Жекулиной. – К. : [Б. в.], 1913. – 26 с.
- 1.163 Кистяковский А. Ф. Очерк волостного суда и народных юридических обычаев / А. Ф. Кистяковский // Труды этнографически-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы исследования, собранные П. П. Чубинским. – СПб., 1879. – Т. VI : Народные юридические обычаи по решениям волостных судов. – С. 3–82.
- 1.164 Кобилянська О. Слово про буковинську жінку / О. Кобилянська // Твори. – Ужгород : Карпати, 1983. – С. 488–489.
- 1.165 Кобринська Н. Жіноча справа в Галичині / Н. Кобринська // Наша доля. – 1893. – Кн. 1. – С. 1–35.
- 1.166 Кобринська Н. Про рух жіночий в новіших часах / Н. Кобринська // Перший вінок. – 1887. – С. 5–23.
- 1.167 Кобринська Н. Руське жіноцтво в Галичині в наших часах / Н. Кобринська // Перший вінок. – 1887. – С. 68–102.
- 1.168 Кобринська Н. Стремління жіночого руху / Н. Кобринська // Наша доля. – 1896. – Кн. 3. – С. 3–16.
- 1.169 Кокорудз І. О становищі жінчини в старинном законодавстві руськом / І. Кокорудз // Зоря. – 1886. – Ч. 9–10. – С. 150–152; 172–176.
- 1.170 Кониський О. Я. Жіноча освіта на Україні / О. Я. Кониський // Зоря. – 1884. – Ч. 3. – С. 23–24; – Ч. 4. – С. 29–31.
- 1.171 Кононенко Х. До жіночої діяльності / Х. Кононенко // Жіноча доля. – 1929. – Ч. 14. – С. 2–3.

- 1.172 Кононенко Х. Економічна незалежність жінки / Х. Кононенко // Жінка. – 1935. – Ч. 17. – С. 1.
- 1.173 Копержинський К. Календар народної обрядовості новорічного циклу / К. Копержинський // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1929. – № 3. – С. 21–39.
- 1.174 Коротке звітлення про діяльність Української Академії наук у Києві за 1919 – 1924 рр. – К. : Друк. УАН, 1925. – 34 с.
- 1.175 Костомаров М. Чернігівка. Бувальщина з другої половини XVII віку / М. Костомаров ; пер. Б. Грінченка. – К. : Книгоспілка, 1929.
- 1.176 Костомаров М. І. Богдан Хмельницький. Історична монографія / М. І. Костомаров. – Д. : Січ, 2004. – 843 с.
- 1.177 Костомаров М. І. Ганна-козачка / М. І. Костомаров. – Х. : Книгоспілка, 1929. – 24 с.
- 1.178 Костомаров Н. Об историческом значении русской народной поэзии / Н. Костомаров // М. І. Костомаров. Слов'янська міфологія. Вибрані праці з фольклористики й літературознавства / М. І. Костомаров. – К. : Либідь, 1994. – С. 44–200.
- 1.179 Костомаров Н. Очерк домашней жизни и нравов великорусского народа в XVI и XVII ст. / Н. Костомаров. – СПб. : Тип. К. Вульфа, 1860. – 215 с.
- 1.180 Костомаров Н. Черниговка. Быль второй половины XVII века / Н. Костомаров // Костомаров М. І. Твори: в 2 т. – К. : Дніпро, 1990. – Т. 2 : Повісті / М. І. Костомаров. – С. 582–739.
- 1.181 Костомаров Н. И. Царевна София / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей : в 4 т. / Н. И. Костомаров. – М., 1998. – Т. 3. – С. 211–254.
- 1.182 Костомаров Н. И. Императрица Анна Ивановна и ее царствование / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: в 4 т. / Н. И. Костомаров. – М. : Рипол Классик, 1998. – Т. 4. – С. 243–346.

- 1.183 Костомаров Н. И. Императрица Елизавета Петровна / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: в 4 т. / Н. И. Костомаров. – М. : Рипол Классик, 1998. – Т. 4. – С. 347–488.
- 1.184 Костомаров Н. И. Мазепа / Н. И. Костомаров. – М. : Республика, 1992. – 335 с.
- 1.185 Костомаров Н. И. Марина Мнишек / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей : в 4 т. / Н. И. Костомаров. – М. : Рипол Классик, 1998. – Т. 2. – С. 137–165.
- 1.186 Костомаров Н. И. Царевна София / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей: в 4 т. / Н. И. Костомаров – М. : Рипол Классик, 1998. – Т. 3. – С. 211–254.
- 1.187 Котляревский А. Женская красота по понятиям германских и славянских племен. Публичная лекция от 16.12.1879 / А. Котляревский // Киевлянин. – 1880, 4 января. – С. 1–2.
- 1.188 Котляревский Н. Женщина шестидесятых годов / Н. Котляревский // Сборник памяти Анны Павловны Философовой. Статьи и материалы : в 2 т. – Петроград, 1915. – Т. II. – С. 71–81.
- 1.189 Котляревский Н. Очерки из истории общественного настроения шестидесятых годов. Женский вопрос в его первой постановке / Н. Котляревский // Вестник Европы. – 1914. – № 2. – С. 225–252.
- 1.190 Котов А. Ф. К вопросу об организации VIII–х дополнительных классов женских гимназий / А. Ф. Котов // Труды педагогического отдела Историко-филологического общества. – 1900. – Вып. 6. – С. 133–148.
- 1.191 Кравцов Д. Брюховецький і відьми / Д. Кравцов // Україна. – 1927. – Кн. 5 (24). – С. 3–5.
- 1.192 Краткий обзор истории и современного состояния Высших Женских курсов в г. Киеве. – К. : Высшие женские курсы. – 1913. – 32 с.

- 1.193 Крип'якевич І. Жінка в історії України / І. Крип'якевич // Мета. – 1908. – № 7. – С. 4–5; – № 8. – С. 2–6; – № 9–10. – С. 5–7.
- 1.194 Кристер А. До питання про виучування народного права України / А. Кристер // Збірник соціально-економічного відділу ВУАН. – 1928. – Вип. 2. – С. 416–440.
- 1.195 Кудь Л. М. Костюм и украшения древне-русской женщины / Л. М. Кудь // Minerva. Сборник, издаваемый при Историко-филологическом Семинарии Высших Женских Курсов в Киеве. – 1914. – Вып. IV. – С. 49–117.
- 1.196 Кузеля З. Про студії над дітьми / З. Кузеля // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1907. – Т. IX. – С. XI–XXIII.
- 1.197 Кузеля З. Ярмарки на дівчата (Причинок до української етнології) / З. Кузеля // Привіт Іванови Франкови в сороклітє його письменницької праці. 1874–1914 / З. Кузеля. – Л., 1916. – С. 321–332.
- 1.198 К-ш, В. [Каллаш В.] Малорусская «паленица» (женщина-богатырь) / К-ш, В. [Каллаш В.] // КС. – 1887. – Т. 19. – № 9. – С. 196–197.
- 1.199 Лазаревский А. Галагановский фамильный архив / А. Лазаревский // КС. – 1883. – Т. 7. – № 11. – С. 452–469.
- 1.200 Лазаревский А. Властная гетманша / А. Лазаревский // КС. – 1882. – Т. 1. – № 1. – С. 213–214.
- 1.201 Лазаревский А. Два письма Натальи Демьяновны к сыну Алексею Григорьевичу, 1743 и 1748 гг. / А. Лазаревский // КС. – 1890. – Т. 31. – № 11. – С. 332–334.
- 1.202 Лазаревский А. Иван Петрович Забела. Знатный войсковый товарищ (1665–1703 г.): отрывки из семейного архива / А. Лазаревский // КС. – 1883. – Т. 6. – № 7. – С. 506–538.
- 1.203 Лазаревский А. Из семейных отношений начала XVIII века / А. Лазаревский // КС. – 1899. – Т. 65. – № 4. – С. 4–5.
- 1.204 Лазаревский А. Исторические мелочи. Племянница Мазепы / А. Лазаревский // КС. – 1894. – Т. 45. – № 5. – С. 357–360.

- 1.205 Лазаревский А. Люди старой Малороссии. 1. Лизогубы / А. Лазаревский // КС. – 1882. – Т. 1. – № 1. – С. 101–125.
- 1.206 Лазаревский А. Люди старой Малороссии. 3. Миклашевские. 4. Свечки / А. Лазаревский // КС. – 1882. – Т. 3. – № 8. – С. 243–258.
- 1.207 Лазаревский А. Люди старой Малороссии. Лизогубы, Милорадовичи, Миклашевские и Свечки (Из 1, 3 и 8-й книжек «Киевской старины» за 1882 г.) / А. Лазаревский. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1882. – 62 с.
- 1.208 Лазаревский А. Люди старой Малороссии. Милорадовичи / А. Лазаревский // КС. – 1882. – Т. 1. – № 3. – С. 479–498.
- 1.209 Лазаревский А. Люди старой Малороссии: Семья Скоропадских (1674–1758) / А. Лазаревский // Исторический Вестник. – 1880. – Т. II. – С. 710–730.
- 1.210 Лазаревский А. На ком был женат Мазепа / А. Лазаревский // КС. – 1888. – Т. 21. – № 5. – С. 43–45.
- 1.211 Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К. : Тип. Императорского университета св. Владимира, 1902. – Т. 3 : Прилуцкий полк. – 426 с.
- 1.212 Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К. : Тип. К. Н. Милевского, 1888. – Т. 1 : Стародубский полк. – 470 с.
- 1.213 Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления / А. Лазаревский. – К. : Тип. К. Н. Милевского, 1893. – Т. 2 : Нежинский полк. – 522 с.
- 1.214 Лазаревский А. Очерк малороссийских фамилий. Материалы для истории общества в XVII–XVIII вв. Мазепа и Кочубей / А. Лазаревский // Русский архив. – 1876. – Т. III. – С. 438–455.

- 1.215 Лазаревский А. Павел Полуботок. Очерк из истории Малороссии XVIII века / А. Лазаревский // Русский архив. – 1880. – Т. 1. – С. 137–209.
- 1.216 Лазаревский А. Семейная хроника. Записки Аркадия Васильевича Кочубея (1790–1873) (СПб., 1890. 314 с.) / А. Лазаревский // КС. – 1894. – Т. 44. – № 1. – С. 145 – 153.
- 1.217 Лазаревский А. Четыре письма жены полкового обозного Евдокии Сахновской к мужу (1743–1744) / А. Лазаревский // КС. – 1891. – Т. 32. – № 1. – С. 177–183.
- 1.218 [Лазаревский О.] Как обеднели Оболенские / [Лазаревский О.] // КС. – Т. 74. – № 7/8. – С. 10–12.
- 1.219 [Лазаревский О.] Список приданого, полученного дочерью Иваницкого сотника Павла Миницкого, Меланьей, при выходе в 1748 г. замуж за в. канц. Петра Стороженка / [Лазаревский О.] // КС. – 1901. – Т. 73. – № 6. – С. 145–147.
- 1.220 [Лазаревский О.] Стоимость похорон барышевской обывательки в 1726 г. / [Лазаревский О.] // КС. – 1901. – Т. 73. – № 5. – С. 85–86.
- 1.221 [Лазаревский О.] Стоимость похорон прилуцкой обывательки в 1726 г. / [Лазаревский О.] // КС. – 1901. – Т. 73. – № 4. – С. 18–19.
- 1.222 Лапин В. В. Императрица Екатерина II, Бецкий и их учреждения для воспитания и образования русских женщин / В. В. Лапин // Труды педагогического отдела Историко-филологического общества. – 1899. – Вып. 5. – С. 55–76.
- 1.223 Лашенко Р. Вінець дівочій як інститут литовсько-українського права / Р. Лашенко // Записки Української господарської академії в ЧСР. – Подєбради, 1929. – Т. 2. – С. 1–15.
- 1.224 Л-в, П. [Лебединцев П.] Две поправки к статье «Свадьба Тимоша Хмельницкого» / Л-в, П. [Лебединцев П.] // КС. – 1887. – Т. 18. – № 6/7. – С. 583–584.

- 1.225 [Лебединцев Ф.] По поводу портрета жены Гонты / [Ф. Лебединцев] // КС. – 1883. – Т. 7. – № 9/10. – С. 326–328.
- 1.226 Левинсон-Лессинг Ф. О главнейших факторах женского движения (идеалистические и экономические стимулы) / Ф. Левинсон-Лессинг // К свету. Научно-литературный сборник. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1904. – С. 390–427.
- 1.227 Левицкий О. Анна – Алоиза, княжна Острожская / О. Левицкий // КС. – 1883. – Т. 7. – № 11. – С. 329–373.
- 1.228 Левицкий О. Ганна Монтовт / О. Левицкий // КС. – 1888. – Т. 20. – № 1. – С. 94–161.
- 1.229 Левицкий О. Матери-преступницы / О. Левицкий // Очерки старинного быта Волыни и Украйны. – К. : Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого. – 1891. – С. 1–19.
- 1.230 Левицкий О. О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. / О. Левицкий // Русская старина. – 1880. – Ноябрь. – С. 549–574.
- 1.231 Левицкий О. Обычай помилования преступника, избранного девушкой в мужа / О. Левицкий // КС. – 1905. – Т. 88. – № 1. – С. 89–97.
- 1.232 Левицкий О. Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI – XVII вв. / О. Левицкий // КС. – 1900. – Т. 68. – № 2. – С. 65–68.
- 1.233 Левицкий О. Очерки народной жизни в Малороссии во второй половине XVII в. / О. Левицкий. – К. : Тип. Императорского университета св. Владимира, 1902. – 371 с.
- 1.234 Левицкий О. Покинутая жена. Эпизод из эпохи войны Богдана Хмельницкого / О. Левицкий // КС. – 1898. – Т. 61. – № 5. – С. 37–39.
- 1.235 Левицкий О. Сговор малолетних (Страница из истории брачного права на Украине XVI в.) / О. Левицкий // КС. – 1906. – Т. 92. – № 1. – С. 64–72.
- 1.236 Левицкий О. Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. / О. Левицкий // Архив Юго-Западной России, издаваемый

- комиссией для разбора древних актов. Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси XVI – XVII вв. – К. : Тип. Императорского университета св. Владимира, 1909. – Т. 3. – Ч. 8. – С. 1–120.
- 1.237 Левицкий О. Южно-русская женщина в XVI–XVII ст. / О. Левицкий // Иллюстрированный сборник Киевского литературно-артистического общества. – К., 1900. – Т. 1. – С. 108–122.
- 1.238 Левицкий О. И. Из истории брачного права и семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. / О. И. Левицкий // ЧИОНЛ. – 1905. – Кн. 18. – Вып. III–IV. – С. 68–71.
- 1.239 Левицкий О. И. О семейном быте и брачном праве в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. / О. И. Левицкий // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – С. 126.
- 1.240 Левицкий О. И. О формах заключения браков в Юго-Западной Руси / О. И. Левицкий // ЧИОНЛ. – 1906. – Кн. 19. – Вып. II. – С. 22–23.
- 1.241 Левицкий О. И. Очерк из жизни и деятельности княжны Анны-Алоизы Острожской / О. И. Левицкий // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – С. 211.
- 1.242 Левицкий О. И. Раина Могилянка, княгиня Вищневецкая / О. И. Левицкий // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – Отд. 1. – С. 283.
- 1.243 Левицкий О. И. Черты семейно-юридического быта в Левобережной Малороссии во 2-й половине XVII в. / О. И. Левицкий // ЧИОНЛ. – 1901. – Кн. XV. – Вып. 2. – С. 27–28.
- 1.244 Левицкий О. Волинські оповідання: з життя XVI і XVII ст. / О. Левицький. – К. : Вид. Тов. прихильників української літератури, науки і штуки. – 1914. – 315 с.
- 1.245 Левицький О. Ганна Монтовт. Історичні оповідання з життя волинського панства XVI ст. / О. Левицький // ЛНВ. – 1911. – Кн. 2. – С. 250–275; – Кн. 3. – С. 459–489.
- 1.246 Левицький О. Невінчані шлюби на Русі-Україні в XVI–XVII ст. / О. Левицький // Записки Українського наукового товариства в Києві. – К., 1909. – Т. 3. – С. 98–102.

- 1.247 Левицький О. По судах Гетьманщини : нариси народного життя Гетьманщини другої половини XVII віку / О. Левицький. – Х. : Рух, 1930. – 252 с.
- 1.248 [Левицький О.] Раина Могілянка, княгиня Вишневецкая / [Левицький О.] // КС. – 1887. – Т. 19. – № 11. – С. I–X .
- 1.249 Левко Маячанець [Левицький О.] Про шлюб на Україні-Руси в XVI–XVII ст. / Левко Маячанець [Левицький О.]. – Л. : Українсько-руська видавнича спілка, 1906. – 62 с.
- 1.250 Лелет В. Семейная драма в уманском военном поселении / В. Лелет // КС. – 1886. – Т. 15. – № 5. – С. 181–186.
- 1.251 Линниченко И. А. Брачные разводы в древней Польше и Юго-Западной Руси / И. А. Линниченко // Юридический вестник. – 1890. – Т. 6. – Кн. 3. – С. 503 – 528.
- 1.252 Линниченко И. А. О браках русского княжеского дома с польским / И. А. Линниченко // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – С. 180–181.
- 1.253 Липинський В. Україна на переломі 1657–1659: замітки до історії українського державного будівництва в XVII ст. / В. Липинський. – Відень, 1920. – 304 с.
- 1.254 Литвинова-Бартош П. Весільні обряди у с. Землянці Глухівського повіту у Чернігівщині / П. Литвинова-Бартош // Матеріали до українсько-руської етнології. – 1899. – Т. III. – С. 111–156.
- 1.255 Лихачева Е. О. Материалы для истории женского образования в России (1086–1856) / Е. О. Лихачева. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1899. – 884 с.
- 1.256 Лихачева Е. О. Материалы для истории женского образования в России (1856–1880) / Е. О. Лихачева. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1901. – 648 с.
- 1.257 Лобода А. М. Женицьба кн. Владимира Св. по летописным и былевым данным // ЧИОНЛ. – 1904. – Кн. 18. – Вып. 1. – Отд. 1. – С. 18–19.

- 1.258 Лоський І. Жінка в козацьку добу / І. Лоський // Жінка. – 1935. – Ч. 15–16. – С. 6–9.
- 1.259 Ляцинська С. Княгиня св. Ольга – велика володарка / С. Ляцинська // Громадянка. – 1938. – Ч. 1. – С. 5.
- 1.260 М. Г. [Грушевський М.] Dr. Antoni I. Opowiadania historyczne, serya siódma. Lwow, 1891, s. 340 / М. Г. [Грушевський М.] // КС. – 1891. – Т. 34. – № 7. – С. 157.
- 1.261 М. Кр-ський [Крупський М.] Марія Шевченка / М. Кр-ський [Крупський М.] // Україна. – 1907. – Т. II. – С. 1–13.
- 1.262 М. Р. [Рудницька М.] Відношення молоді до жіночого руху / М. Р. [Рудницька М.] // Жінка. – 1935. – Ч. 4. – С. 1.
- 1.263 М. Р. [Рудницька М.] Матері і дочки / М. Р. [Рудницька М.] // Жінка. – 1935. – Ч. 5. – С. 1.
- 1.264 Маковей О. Ольга Кобилянська. Літературно-критична студія / О. Маковей // ЛНВ. – 1899. – Т. 5. – С. 28–51.
- 1.265 Максимович Т. Чернігівські мемуаристики (С. Русова та М. Грінченкова) / Т. Максимович // ЗІФВ. – 1929. – Т. XXV. – С. 358–373.
- 1.266 Малицька К. Про жіночий рух / К. Малицька. – Л. : Кружок українських дівчат, 1904. – 41 с.
- 1.267 Малицька К. Про значіння власної преси для жінок і як вона у нас розвивалася / К. Малицька // На новий шлях. Ілюстрований календар – альманах «Жіночої долі» на звичайний рік 1927. – Коломия, 1926. – С. 4–14.
- 1.268 Малышевский И. И. О брачных союзах древнерусских княжеских фамилий с иностранными владетельными домами с X до половины XIII в. / И. И. Малышевский // ЧИОНЛ. – 1888. – Кн. 2. – С. 142.
- 1.269 Малышевский И. И. О вновь открытом документе относительно фундаторки Киевобогоявленского братского училища Анны Гулевичевны / И. И. Малышевский // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн. 1. – С. 278.

- 1.270 Малышевский И. И. О князьях и княгинях Олельковичах / И. И. Малышевский // ЧИОНЛ. – 1879. – Кн.1. – С. 276.
- 1.271 Малышевский И. И. Происхождение русской великой княгини Ольги св. / И. И. Малышевский // КС. – 1889. – Т. 26. – № 7. – С. 1–27; – № 8. – С. 325–353.
- 1.272 Марголин Н. Д. Из прошлого Киевских высших женских курсов. (Исторический очерк) / Н. Д. Марголин // Календарь и справочная книга города Киева. – К. : Об-во скорой мед. помощи. – 1906. – С. 263–268.
- 1.273 Маркевич А. Меры против вечерниц и кулачных боев в Малороссии / А. Маркевич // КС. – 1884. – Т. 10. – № 9. – С. 177–180.
- 1.274 Мердер А. Мелочи из архивов Юго-Западного края [«Женщина с твердым характером»] / А. Мердер // КС. – 1901. – Т. 74. – № 7/8. – С. 15–19.
- 1.275 Милль Д. С. Подчиненность женщины / Д. С. Миль ; пер. с англ. под ред. Марка Вовчка ; предисл. М. Цебриковой. – [2-е изд.]. – СПб. : С. В. Звонарев, 1870. – 258 с.
- 1.276 Милорадович В. Украинская ведьма / В. Милорадович // КС. – 1901. – Т. 72 ; – № 2. – С. 217–233.
- 1.277 Милютин В. А. О состоянии женщин в России до Петра Великого (К., 1850. 106 с.) / В. А. Милютин // Современник. – 1850. – № 9. – Отд. III. – С. 65–90.
- 1.278 Минаев Д. И. Допетровская женщина в новом историческом освещении / Д. И. Минаев // Библиотека для чтения. – 1864. – № 9. – С. 1–54.
- 1.279 Михайлов М. Л. Женщины, их воспитание и значение в семье и обществе / М. Л. Михайлов. – СПб. : П. А. Картавов. – 1903. – 245 с.
- 1.280 Михайловский Н. К. Мужской вопрос или женский (старая прогулка на новый лад) / Н. К. Михайловский. // Михайловский Н. К. Полное собрание починений: в 10 т. / Н. К. Михайловский. – Т. 10. – СПб. : Тип. М. М. Стасюлевича, 1913. – С. 381–390.

- 1.281 Михневич В. О. Русская женщина XVIII ст. Исторические этюды / В. О. Михневич. – К. ; Х. : Южно-русское книгоизд-во Ф. А. Иогансона, 1895. – 402 с.
- 1.282 Михневич В. О. Женское правление и его противники / В. О. Михневич // Исторический вестник. – 1882. – № 2. – С. 261–271.
- 1.283 Мищенко Хв. З історії східно-візантійської культури. Споріднення й шлюб. Етюд I / Хв. Мищенко // ЗІФВ. – 1926. – Кн. VII – VIII. – С. 144–169.
- 1.284 Мищенко Хв. З історії східно-візантійської культури. Споріднення й шлюб. Етюд II / Хв. Мищенко // ЗІФВ – 1927. – Кн. X. – С. 193–214.
- 1.285 Мірза-Авак'янц Н. З побуту української старшини кінця XVII віку / Н. Мірза-Авак'янц // Записки Українського наукового товариства дослідників старовини і мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1919. – Вип. 1. – С. 17-60.
- 1.286 Мірза-Авак'янц Н. Українська жінка XVI–XVII ст. : додаток до актового матеріалу / Н. Мірза-Авак'янц. – Полтава, 1920. – 92 с.
- 1.287 Мірна З. Торговля білими невільницями не припиняється / З. Мірна // Жіноча доля. – 1928. – Ч. 8. – С. 6–7.
- 1.288 Модзалевский В. Приданое знатной малорусской пани XVIII в. и расход на ее похороны и поминки / В. Модзалевский // КС. – 1904. – Т. 87. – № 12. – С. 143– 146.
- 1.289 Мордовцев Д. Русские женщины нового времени. Биографические очерки из русской истории. Женщины XIX века / Д. Мордовцев. – СПб. : Изд-во А. Черкесова и К., 1874. – 323 с.
- 1.290 Мордовцев Д. Русские женщины нового времени. Биографические очерки из русской истории. Женщины второй половины XVIII века / Д. Мордовцев. – СПб. : Изд-во А. Черкесова и К., 1874. – 317 с.
- 1.291 Мордовцев Д. Русские женщины нового времени. Биографические очерки из русской истории. Женщины первой половины XVIII века / Д. Мордовцев. – СПб. : Изд-во А. Черкесова и К., 1874. – 367 с.

- 1.292 Мордовцев Д. Русские исторические женщины. Популярныe рассказы из русской истории. Женщины допетровской Руси / Д. Мордовцев. – СПб. : Изд-во К. Н. Плотникова, 1874. – 363 с.
- 1.293 Морошкин М. Свадебные обряды Древней Руси / М. Морошки // Сын Отечества. – 1848. – № 2. – С. 55–80.
- 1.294 Музичка А. Леся Українка. Її життя, громадська діяльність і поетична творчість / А. Музичка. – К. : ДВУ. – 1925. – 105 с.
- 1.295 Н. С. [Сумцов Н.] Картина В. Е. Маковского Мать и дочь / Н. С. [Н. Сумцов] // КС. – 1887. – Т. 17. – № 1. – С. 165–169.
- 1.296 Надеждин А. Н. Права и значение женщины в христианстве / А. Н. Надеждин. – СПб., 1873. – 165 с.
- 1.297 Назаревський О. А. До історії вищої жіночої освіти на Україні (з життя київських жіночих курсів 70-80 рр.) / О. А. Назаревський // Життя і революція. – 1927. – № 4. – С. 111–118.
- 1.298 Народные песни, собранные в западной части Волынской губернии в 1844 г. Н. И. Костомаровым. Малорусский сборник / [издал Д. Мордовцев]. – Саратов, 1859. – 353 с.
- 1.299 [Науменко В.] С. Русова. Малорусские женщины XVI и XVII века. (Сборник «К свету», с. 205–219) / [Науменко В.] // КС. – 1904. – Т. 87. – № 10. – С. 43–44.
- 1.300 Недельській С. Женская доля після малоруських пісень / С. Недельській // Зоря. – 1882. – Ч. 1. – С. 11–12; – Ч. 2. – С. 27–29; – Ч. 3. – С. 43–44; – Ч. 6. – С. 93–95; – Ч. 7. – С. 107–108; – Ч. 10. – С. 154–155; – Ч. 11. – С. 172–173.
- 1.301 Нейман Ц. Еще об украинской злополучнице / Ц. Нейман // КС. – 1883. – Т. 6. – № 5. – С. 187–189.
- 1.302 Нейман Ц. Малорусская Баллада о Бондаривне и пане Каневском (страничка из народного эпоса) / Ц. Нейман // КС. – 1902. – Т. 76. – № 3. – С. 347–390.

- 1.303 Ніковський А. Екзотичність сюжета і драматизм у творах Лесі Українки / А. Ніковський // ЛНВ – 1913. – Кн. 10. – С. 57–70.
- 1.304 Ніковський А. Исторична белетристика / А. Ніковський // ЛНВ. – 1919. – Т. 75. – Кн. VII–IX. – С. 122–132.
- 1.305 Ніковський А. Передмова / А. Ніковський // Левицький О. Ганна Монтовт / О. Левицький. – К. : Сяйво, 1926. – С. 5–11.
- 1.306 Новицкий И. Два слова о пане Каневском (по поводу статьи «Две старые украинские песни», «Киевская старина», октябрь) / И. Новицкий // КС. – 1885. – Т. 13. – № 11. – С. 554–556.
- 1.307 Новицкий И. Настоящее имя первой фундаторки киевских братских школ / И. Новицкий // КС. – 1885. – Т. 12. – № 8. – С. 732–735.
- 1.308 О. Л. [Левицький О.] Воспращение повенчанным молодым жить врозь до свадьбы / О. Л. [О. Левицький] // КС. – 1900. – Т. 68. – № 2. – С. 65–68.
- 1.309 О. Л. [Левицький О.] Покинута жена / О. Л. [Левицький О.] // КС. – 1898. – Т. 61. – № 5. – Отд.2. – С. 37–39.
- 1.310 Оглоблин В. Очерки из быта Украины конца XVIII в. Сожжение ведьмы / В. Оглоблин // КС. – 1887. – Т. 18. – № 5 – С. 36–47.
- 1.311 Огоновський О. Систем австрійського права приватного / О. Огоновський. – Л. : П. Стебельський, 1897. – Т. 1. – 336 с.
- 1.312 Орленко Л. [Левицький О.] Шлюбна розлука в Гетьманщині в XVIII ст. / Л. Орленко [Левицький О.] // Україна. – 1914. – Кн. 4. – С. 11–24.
- 1.313 Охримович В. Жіноча доля в Скільських горах / В. Охримович // Народ. – 1890. – Ч. 18. – С. 277–279.
- 1.314 Охримович В. Знадоби до пізнання народних звичаїв і поглядів правних / В. Охримович // Житє і слово. – 1895. – Т. 3. – С. 296–302.
- 1.315 Охримович В. Значение малорусских свадебных обрядов и песен в эволюции семьи / В. Охримович // Этнографическое обозрение. – 1891. – Кн. IX. – С. 44–105.

- 1.316 Охримович В. Про останки первісного комунізму у бойків–верховинців в Скільському і Волинському судовім повіті / В. Охримович // ЗНТШ. – 1899. – Т. 31–32. – Кн. 5, 6. – С. 1–16.
- 1.317 П. Е. [Єфименко П.] К истории семейных разделов / П. Е. [Єфименко П.] // КС. – 1886. – Т. 14. – № 3. – С. 593–598.
- 1.318 Павлик М. В справі робітних людей і жінок у Галичині / М. Павлик // Народ. – 1890. – № 23. – С. 372.
- 1.319 Павлик М. Дещо про рух русинок / М. Павлик // Народ. – 1894. – № 13–14. – С. 218–219.
- 1.320 Павлик М. Жіноча справа. Перші жіночі збори в Стрию / М. Павлик // Народ. – 1891. – № 20–21. – С. 282–284.
- 1.321 Павлик М. Історія розвідки М. Драгоманова про кровосумішку (чотири її редакції) / М. Павлик // Розвідки Михайла Драгоманова про українську народню словесність і письменство. – Л. : НТШ, 1907. – Т. IV. – С. 141–196.
- 1.322 Павлик М. Переднє слово / М. Павлик // Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893–1895). – Л., 1905. – С. 3–13.
- 1.323 Павлик М. Перші ступні русько-українського жіноцтва / М. Павлик // Народ. – 1890. – № 4. – С. 42–50.
- 1.324 Павлик М. Подружжя і сім'я в світлі новіших наукових дослідів / М. Павлик // Народ. – 1892. – № 2. – С. 33–35.
- 1.325 Павлик М. Причинок до «Етнографії любови» / М. Павлик // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). – Чернівці : Друк. Руської Ради. – 1912. – Т. 5. – С. 154–160.
- 1.326 Павлик М. Про жіночу долю / М. Павлик // Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом (1876–1895). – Чернівці : Друк. Руської Ради. – 1910. – Т. 4. – С. 378–387.
- 1.327 Перетц В. Українські думи в новому виданні К. Грушевської / В. Перетц // Етнографічний вісник. – 1928. – Кн. VII. – С. 73–132.

- 1.328 Петров В. Нові варіанти легенди про походження злих жінок / В. Петров // Етнографічний Вісник. – 1928. – Кн. IV. – С. 55–66.
- 1.329 Петров В. «Чернігівка» Костомарова / В. Петров // Костомаров М. Чернігівка. Бувальщина з другої половини XVII віку / М. Костомаров ; пер. Б. Грінченка. – К. : Книгоспілка, 1929. – С. III–XIV.
- 1.330 Погодин М. П. Частная жизнь князей в Древней Руси до нашествия татар / М. П. Погодин // Московитянин. – 1853. – № 11. – С. 65–96.
- 1.331 Погодин М. П. Эмансипация женщины / М. П. Погодин. О модных у нас философских толках (для наших нигилистов и нигилисток). Пять посланий / М. П. Погодин. – М. : Тип. Современных известий, 1875. – 80 с.
- 1.332 Положение о Высших женских курсах, учрежденных в Киеве. – К. : Тип. Императорского университета св. Владимира, 1881. – 15 с.
- 1.333 Полонська-Василенко Н. Видатні жінки України / Н. Полонська-Василенко. – Вінніпег ; Мюнхен : Накладом Союзу Українок Канади з фундації Наталії Кобринської, 1969. – 160 с.
- 1.334 Полонська-Василенко Н. Нездійснений архітектурний проект (до історії Катеринослава) / Н. Полонська-Василенко // Хроніка 2000. – 2007. – № 73. – С. 287–294.
- 1.335 Потебня А. А. Объяснение малорусских и сродных народных песен. Т. II. Колядки и щедровки / А. А. Потебня. – Варшава : Тип. М. Земкевича и В. Ноаковского, 1887. — 809 с.
- 1.336 Пчілка О. Марія – Магдалена, мати гетьмана Мазепи / Олена Пчілка // Рідний край. – 1912. – № 7. – С. 4–7.
- 1.337 Пчілка О. Пам'ятки від матері гетьмана Мазепи, ігумені Марії Магдалени / Олена Пчілка // Рідний край. – 1912. – № 8. – С. 5–10.
- 1.338 Ріве П. Вивчення людини (антропологія) / Поль Ріве // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1928. – № 1. – С. 3–20.
- 1.339 Рудницька М. Новий етап жіночого руху / М. Рудницька // Діло. – 1925. – Ч. 86. – С. 9.

- 1.340 Рудницька М. Новий тип жінки / М. Рудницька // Діло. – 1924. – Ч. 93. – С. 12.
- 1.341 Русова С. Жінка в поезії Шевченка / С. Русова // ЛНВ. – 1914. – Кн. 2. – С. 242–247.
- 1.342 Русова С. Малорусские женщины XVI и XVII века / С. Русова // К свету. Научно-литературный сборник. – СПб. : Тип. И. Н. Скороходова, 1904. – С. 205–219.
- 1.343 Русова С. Наші визначні жінки. Літературні характеристики – силуети Видано заходом Союзу Українок Канади / С. Русова. – Вінніпег, 1945. – 105 с.
- 1.344 Русова С. Сучасна українка / С. Русова // Жіночий голос. – 1936. – Ч. 1. – С. 3–4.
- 1.345 С. Є. [Єфремов С.] Остання любов Т. Г. Шевченка / С. Єфремов // ЛНВ. – 1900. – Т. IX. – Ч. II. – С. 66.
- 1.346 Савченко Ф. Парубоцькі та дівочі громади на Україні / Ф. Савченко // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1926. – № 3. – С. 85–92.
- 1.347 Сикорский И. А. Киевский педагогический Фребелевский институт и его задачи / И. А. Сикорский. – К., 1907. – 24 с.
- 1.348 Скабичевский А. Песни о женской неволе / А. Скабичевский. Сочинения : в 2 т. – СПб., 1890. – Т. 2. – С. 635–652.
- 1.349 Слабченко М. Є. Опыты по истории права Малороссии XVII–XVIII ст. / М. Є. Слабченко. – Одесса : Тип. Акц. Южно-Русского общества печатного дела, 1911. – 296 с.
- 1.350 Смоктий А. Украинская злополучница / А. Смоктий // КС. – 1883. – Т. 5. – № 1. – С. 215–217.
- 1.351 Соловьев Н. И. Женщина и дети / Н. И. Соловьев // Соловьев Н. И. Искусство и жизнь. Критические сочинения / Н. И. Соловьев. – М., 1870. – С. 1–53.

- 1.352 Соловьев Н. И. Милль, Конт и Бокль о женском вопросе / Н. Соловьев. – М., 1870. – 62 с.
- 1.353 Солуха В. Краткая историческая записка о состоянии Киево-Подольской женской гимназии 1861–1896 / В. Солуха. – К., 1896. – 46 с.
- 1.354 Спаська Ї. Пелагея Яковівна Литвинова (1833–1904) / Ївга Спаська // Етнографічний вісник . – 1928. – Кн. 7 – С. 168 – 199.
- 1.355 Список праць Академії наук, виданих за десять літ її існування (1918 – 1928). – К. : Друк. ВУАН, 1929. – 18 с.
- 1.356 Ст. фон-Нос [Ніс С.] Покрытка / Ст. фон-Нос [Ніс С.] // КС. – 1882. – Т. 1. – № 2. – С. 427 – 429.
- 1.357 Старицька-Черняхівська Л. Хвилини життя Лесі Українки / Л. Старицька-Черняхівська // ЛНВ. – 1913. – Кн. 10. – С. 12–31.
- 1.358 Стасов В. В. Надежда Васильевна Стасова. Воспоминания и очерки / В. В. Стасов. – СПб. : Тип. М. Меркушева. – 1899. – 508 с.
- 1.359 Сумцов М. Дума об Алексее Поповиче / М. Сумцов // КС. – 1894. – Т. 44. – № 1. – С. 1–20.
- 1.360 Сумцов М. Михайло Грушевський. Початки громадянства (генетична соціологія). Відень, 1921. – 328 с. / М. Сумцов // Україна. – 1925. – № 3. – С. 153–154.
- 1.361 Сумцов Н. К истории южнорусских свадебных обычаев / Н. Сумцов // КС. – 1883. – Т. 7. – № 11. – С. 510–514.
- 1.362 Сумцов Н. Ф. Былины о Добрыни и Марине и родственные им сказки о жене – волшебнице / Н. Ф. Сумцов. – М. : Тип. А. А. Левинсона, 1892. – 27 с.
- 1.363 Сумцов Н. Ф. Досветки и посиделки / Н. Ф. Сумцов // КС. – 1886. – Т. 14. – № 3. – С. 421–441.
- 1.364 Сумцов Н. Ф. Культурные переживания / Н. Ф. Сумцов. – К. : Изд-во ред. журнала «КС», 1890. – 408 с.
- 1.365 Сумцов Н. Ф. Легенда о грешной матери / Н. Ф. Сумцов // КС. – 1894. – Т. 41. – № 5. – С. 195–208.

- 1.366 Сумцов Н. Ф. О свадебных обрядах, преимущественно русских / Н. Ф. Сумцов. – Х. : Тип. П. В. Попова, 1881. – 206 с.
- 1.367 Тимирязев В. Французская королева Анна / В. Тимирязев // Исторический вестник. – 1894. – Т. 55. – № 1. – С. 198–209.
- 1.368 Тітов Хв. Стара вища освіта в Київській Україні XVI – початку XIX ст. / Хв. Тітов. – К., 1924. – 433 с.
- 1.369 Товстоліс М. З минулого. Нарис спадково-правових стосунків села Прохорів, Борзенького повіту на Чернігівщині / М. Товстоліс // Праці Комісії для виучування звичаєвого права України. Збірник Соціально-економічного відділу ВУАН. – 1928. – Вип. 2. – С. 271–293.
- 1.370 Томашівський С. Маруся Богуславка в українській літературі. Історично-літературний нарис / С. Томашівський // ЛНВ. – 1901. – Т. XIII. – С. 201–208; – Т. XIV. – С. 18–37; 68 – 98; 117–133.
- 1.371 Українка Леся. Новые перспективы и старые тени («Новая женщина» западно-европейской беллетристики) / Леся Українка // Українка Леся. Твори: в 10 т. / Леся Українка. – Т. 8. – К. : Дніпро, 1965. – С. 81–105.
- 1.372 Труды этнографически-статистической экспедиции в Западно-русский край, снаряженной Императорским Русским Географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материалы и исследования, собранные П. П. Чубинским : в 7 т. – СПб., 1872–1878. – Т. 4 : Песни любовные, семейные, бытовые и шуточные / [изд. под наблюдением Н. И. Костомарова]. – СПб., 1874. – 1238 с.
- 1.373 Українка Леся. Стародавня історія східних народів / Леся Українка ; вступне слово О. Косач-Кривенюк. – Катеринослав : Вид-во Ольга, 1918. – 254 с.
- 1.374 Українські народні думи: у 2 т. / [вступ К. Грушевської]. – К. : Держвидав України, 1927. – Т. 1-й корпусу. – 175 с.
- 1.375 Українські народні думи : у 2 т. / [передмова К. Грушевської]. – Х. ; К. : Пролетар, 1931. – Т. 2-й корпусу. – 304 с.

- 1.376 Федотов-Чеховский А. А. Волынская полоненница XVI в. и ее «орменский» обожатель / А. А. Федотов-Чеховский // КС. – 1887. – Т.18. – № 5. – С. 200–204.
- 1.377 Фоменко К. Киев второй половины XIX в. / К. Фоменко // Киевские епархиальные ведомости. – 1909. – № 17. – С. 393–394.
- 1.378 Франко І. Вступні зауваження до публікації: П. Куліш. Маруся Богуславка / І. Франко // ЛНВ. – 1901. – Т. 13. – С. 117–118.
- 1.379 Франко І. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини, зібрав Марко Грушевський / Матеріали до українсько-руської етнології (1906. Т. VIII. 220 с.) / І. Франко // ЛНВ. – 1907. – Т. 38. – С. 370–371.
- 1.380 Франко І. Дитина в звичаях і віруваннях українського народу. Матеріали з полудневої Київщини, зібрав Марко Грушевський. Матеріали до українсько-руської етнології (1907. Т. IX. 144 с.) / І. Франко // ЛНВ. – 1907. – Т. 40. – С. 548.
- 1.381 Франко І. Коломийки. Зібрав В. Гнатюк (1907. Т. III. 254 с.) / І. Франко // ЛНВ. – 1907. – Т. 40. – С. 167.
- 1.382 Франко І. Жіноча неволя у руських піснях народних / Іван Франко // Франко І. Зібрання творів : у 50-ти т. / Іван Франко. – К. : Наукова думка, 1980. – Т. 26. – С. 210–253.
- 1.383 Франко І. Леся Українка. Літературно-критична студія / І. Франко // ЛНВ. – 1898. – Т. III. – С. 6–27.
- 1.384 Харлампович К. А. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви / К. А. Харлампович. – Казань : Тип. Императорского университета, 1898. – 524 с.
- 1.385 Хвостов В. М. Женщина и человеческое достоинство. Историческая судьба женщины. Природа женщины. Женский вопрос / В. М. Хвостов. – М. : Леман и Плетнев. – 1914. – 510 с.

- 1.386 Хвостов В. М. Женщина накануне новой эпохи. Два этюда по женскому вопросу / В. М. Хвостов. – М. : Тип. Г. Лиснера и Д. Собко, 1905. – 101 с.
- 1.387 Хвостов В. М. Нравственная личность и общество. Очерки по этике и социологии. – М. : Изд. Н. Н. Ключкова, 1911. – 230 с.
- 1.388 Хоткевич Г. М. Єфименкова (спомини) / Г. М. Хоткевич // Збірник науково-дослідчої катедри історії української культури. – Х. : Укрдержвидав, 1930. – Т. X. – С. 37–44.
- 1.389 Цертелєв Н. О свадебном русском обряде / Н. Цертелєв // Труды Вольного общества любителей российской словесности. – СПб., 1822. – Ч. 19. – С. 113–131.
- 1.390 Черкаський І. Ю. Громадський (копний суд) на Україні-Русі XVI – XVII ст. / І. Ю. Черкаський. – К. : Друк. УАН, 1928. – 714 с.
- 1.391 Чернышев М. К вопросу о «парубоцтве», как особой общественной группе / М. Чернышев // КС. – 1887. – Т. 19. – № 11. – С. 491–505.
- 1.392 Чубський П. [Могилянський М.] О. В. Сікиринський. Ганна Барвінок (Кулішева) в її листах 1902–1911 р. (Одеса, 1928) / Чубський П. [Могилянський М.] // ЗІФВ. – 1928. – Кн. XXI–XXII. – С. 411–412.
- 1.393 Чубський П. [Могилянський М.] Кохання в житті Шевченка та Куліша / Петро Чубський [Могилянський М.] // ЗІФВ. – 1928. – Кн. XXI – XXII. – С. 101–118.
- 1.394 Чудинов А. Н. История русской женщины в последовательном развитии ее литературных типов. Публичные лекции, читанные в марте 1871 г. / А. Н. Чудинов. – СПб. : Тип. Дома призрения малолетних, 1889. – 228 с.
- 1.395 Шабанова А. Н. Очерк женского движения в России / А. Н. Шабанова. – СПб. : Самообразование, 1912. – 32 с.
- 1.396 Шаповал М. Ганна Барвінок / М. Шаповал // Українська хата. – 1911. – № 7–8. – С. 328–330.

- 1.397 Шараневич І. Гальшка, княгиня Острожска. Оповеданє историчне / І. Шараневич. – Л. : Накладом редакції «Зоря», 1880. – 198 с.
- 1.398 Штепа К. Про характер переслідування відьом в старій Україні / К. Штепа // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. – 1928. – № 2–3. – С. 64–80.
- 1.399 Шульгин В. О состоянии женщин в России до Петра Великого. Историческое исследование / В. Шульгин. – К. : Тип. И. Вальнера, 1850. – 106 с.
- 1.400 Шульгин В. Я. Киевский институт благородных девиц (1838–1871) / В. Шульгин. – К., 1871. – 140 с.
- 1.401 Шухевич В. Гуцульщина / В. Шухевич // Матеріали з українсько-руської етнології. – 1902. – Вип. 5. – 255 с.
- 1.402 Щеглов Д. Ф. Вопрос о правах женщины / Д. Ф. Щеглов // Библиотека для чтения. – 1862. – № 11. – С. 124–160.
- 1.403 Щепкина Е. Н. Женское движение в годы французской революции. С обращением к читателю А. Коллонтай / Е. Н. Щепкина. – СПб. : ГИЗ, 1921. – 84 с.
- 1.404 Щепкина Е. Н. Из истории женской личности в России: лекции и статьи / Е. Н. Щепкина. – СПб. : Тип. Б. М. Вольфа, 1914. – 307 с.
- 1.405 Щербина В. І. До історії жіночої освіти у Києві / В. І. Щербина // Щербина В. І. Нові студії з історії Києва / В. І. Щербина. – К. : Друк. УАН, 1926. – С. 159–164.
- 1.406 Ястребов В. Варианты сказки о неверной жене / В. Ястребов // КС. – 1894. – Т. 45. – № 4. – С. 159–165.
- 1.407 Ястребов В. Домашнее воспитание начала нашего века / В. Ястребов // КС. – 1884. – Т. 8. – № 2. – С. 333–336.
- 1.408 Ястребов В. Новые данные о союзах неженатой молодежи на юге России / В. Ястребов // КС. – 1896. – Т. 55. – № 10. – С. 110–128.

- 1.409 Ящуржинский Х. Лирические малорусские песни, преимущественно свадебные, сравнительно с великорусскими / Х. Ящуржинский. – Варшава : Тип. М. Земкевича и Н. Ноаковского, 1880. – 127 с.
- 1.410 Ящуржинский Хр. Свадьба малорусская как религиозно-бытовая драма / Хр. Ящуржинский // КС. – 1896. – Т. 55. – № 11. – С. 234 – 273.
- 1.411 Das Geschechtleben des Ukrainischen Bauernvolkes Folkloristische Erhebungen aus des Russischen Ukraina. Autzeichnungen von Pavlo Tarasevskyj. Einleitung und Parallelenachweise von Volodymyr Hnatjuk. – Leipzig, 1909. – Bd. 1. – 461 s.
- 1.412 Das Geschechtleben des Ukrainischen Bauernvolkes in Osterreich – Ungarn Folkloristische Erhebungen von Volodymyr Hnatjuk. – Leipzig, 1912. – Bd. 2. – 480 s.
- 1.413 Dr. Antoni I. [Ролле Й.] Женщины при Чигиринском дворе / Dr. Antoni I. [Ролле Й.] // КС. – 1894. – Т. 44. – № 1. – С. 107–126; – № 2. – С. 282–304; – № 3. – С. 512–529.
- 1.414 Dr. Antoni I. [Ролле Й.] Украинские женщины. Исторические рассказы / Dr. Antoni I. [Ролле Й.] // КС. – 1883. – Т. 6. – № 6. – С. 268–309.
- 1.415 Dr. Antoni I. [Ролле Й.] Судьба красавицы / Dr. Antoni I. [Ролле Й. Й.] // КС. – 1887. – Т. 17. – № 1. – С. 99–138.
- 1.416 Marija maty Isusowa. – Wirszi Szewczenka z uwahamy M. Dragomanowa. – Geneva, 1882. – 50 с.
- 1.417 N. [Крижанівський Ю.] Подляская злополучница / N. [Крижанівський Ю.] // КС. – 1883. – Т. 5. – № 4. – С. 905–907.

2. Спогади, щоденники, листування

- 2.418. Александрова–Мордовцева В. Данило Лукич Мордовцев. Спогади його доньки / В. Александрова–Мордовцева // Україна. – 1930. – Січень – лютий (39). – С. 117–146.

- 2.419. Алчевская Х. Автобиографические письма / Х. Алчевская // Украинская жизнь. – 1912. – Кн. IV. – С. 85 – 90.
- 2.420. Алчевская Х. Д. Передуманное и пережитое / Х. Д. Алчевская. – М. : Тип. Тов-ва И. Д. Сытина, 1912. – 467 с.
- 2.421. Антонович В. Йосиф Йосифович Ролле (D-r Antoni I.). Некролог / В. Антонович // КС. – 1894. – Кн. 2. – С. 305–310.
- 2.422. Антонович В. Мемуари / В. Антонович // Антонович В. Твори / В. Антонович. – К. : ВУАН УСРР, 1932. – Т. 1. – С. 3–65.
- 2.423. Белозерская Н. А. Николай Иванович Костомаров в 1857–1875 гг. / Н. А. Белозерская // Русская старина. – 1886. – Т. 49. – № 3. – С. 609–636; – Т. 50. – № 5. – С. 327 – 338; – № 6. – С. 615 – 654.
- 2.424. Беренштам-Кістяківська М. Українські гуртки в Києві у другій половині 1880-их – початку 1890-их років / М. Беренштам-Кістяківська // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття. – 1928. – Кн. 3. – С. 206–225.
- 2.425. Берло Г. З київського життя 1880 – 1890 / Г. Берло // Україна. – 1928. – Кн. 4 (29). – С. 93–109.
- 2.426. Берло Г. З минулого. Баришпільський пансіон і П. П. Чубинський / Г. Берло // Україна. – 1927. – Кн. 3 (22). – С. 110–113.
- 2.427. Берло Г. Мої знайомства з деякими українськими діячами / Г. Берло // Україна. – 1929. – Березень – квітень (33). – С. 92–101.
- 2.428. Бракер Н. З листування В. М. Ястребова / Н. Бракер // Україна. – 1929. – Травень – червень (34). – С. 124–125.
- 2.429. В. Д. [Данилов В.] Кобринська з Озаркевичів Наталія. Некролог / В. Д. [Данилов В.] // Україна. – 1925. – Кн. 6 (15). – С. 182.
- 2.430. Василенко М. П. Академік Богдан Олександрович Кістяківський / М. П. Василенко // Записки Соціально-економічного відділу УАН. – К., 1923. – Т. 1. – С. VIII – XLI.

- 2.431. Василенко М. П. Академік Орест Іванович Левицький / М. П. Василенко. – К. : [Відбиток (Записки Соціально-економічного відділу УАН. – 1923. – Т. 1. – С. XLVI–XCVIII.)], 1923. – 52 с.
- 2.432. Василенко М. Олександр Матвієвич Лазаревський (1834–1902) / М. Василенко // Україна. – 1927. – № 4. – С. 18–97.
- 2.433. Виталий Яковлевич Шульгин. Некролог // Университетские известия. – 1879. – № 2. – Отд. II. – С. 1 – 26.
- 2.434. Вовк Хв. Дещо з моїх австро-руських споминок / Хв. Вовк // Привіт Іванови Франкови в сороклітє його письменської праці 1874–1914. – Л. : Друк. НТШ, 1916. – С. 151–159.
- 2.435. Возняк М. Спогади Агати Ускової про Тараса Шевченка / М. Возняк // Науковий збірник. – 1926. – Т. XXI. – С. 168–173.
- 2.436. Гнатюк В. Автобіографія // ЛНВ. – 1900. – Т. XII. – Кн. 12. – С. 260–275.
- 2.437. Грінченко М. Про малознаного [Микола Васильович Ковалевський] / М. Грінченко // Україна. – 1925. – Кн. 6 (15). – С. 120–125.
- 2.438. Грінченко М. Спогади про Івана Нечуя-Левицького / М. Грінченко // Україна. – 1924. – Кн. 4. – С. 111–127.
- 2.439. Грушевський М. В двадцять п'яти роковини смерті О. М. Лазаревського : кілька слів про його наукову спадщину та її дослідження / М. Грушевський // Україна. – 1927. – № 4. – С. 3–17.
- 2.440. Грушевський М. Історикові Києва / М. Грушевський // Щербина В. І. Нові студії з історії Києва / В. І. Щербина. – К. : Друк. УАН, 1926. – С. III–V.
- 2.441. Грушевський М. Орест Левицький. Некролог / М. Грушевський // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 199–202.
- 2.442. Грушевський М. Пам'яті Федора Вовка / М. Грушевський // Україна. – 1918. – Кн. 1–2. – С. 5–10.
- 2.443. Дорошенко Д. Пам'яті М. О. Маркович (Марко Вовчок) / Д. Дорошенко // Україна. – 1907. – Т. III. (липень-серпень). – С. 218–223.

- 2.444. Дорошкевич Г. Д. Мордовець як літературна і громадська постать (1830–1905) / Г. Дорошкевич // Україна. – 1930. – Липень-серпень (42). – С. 41–69.
- 2.445. Е. З. Загоровський Олександр Іванович. Некролог / Е. З. // Україна. – 1925. – Кн. 6 (15). – С. 180.
- 2.446. Єгунова-Щербина С. Пам'яті В. Б. Антоновича (сторінка споминів) / С. Єгунова-Щербина // Україна. – 1928. – Кн. 5 (30). – С. 94–98.
- 2.447. Житецький І. «Киевская старина» сорок літ тому: історичні нариси та спомини / І. Житецький // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початку ХХ століття. – 1928. – Кн. 3. – С. 125–146.
- 2.448. Житецький І. Листування О. М. Лазаревського і М. І. Костомарова / І. Житецький // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 98–104.
- 2.449. Зарянка Н. Воспоминания Н. И. Усковой о Т. Г. Шевченко. С примечаниями М. К. Чалого / Н. Зарянка // КС. – 1889. – Т. 24. – № 2. – С. 297–313.
- 2.450. Зеров М. Листи Лесі Українки до Михайла Коцюбинського / М. Зеров // Україна. – 1924. – Кн. 1–2. – С. 168–170.
- 2.451. Кононенко А. Дніпрова Чайка (спогади) / А. Кононенко // Україна. – 1927. – Кн. 5 (25). – С. 121–125.
- 2.452. Кобилянська О. Слова зворушливого серця. Щоденники. Автобіографії. Листи. Статті та спогади. – К. : Дніпро, 1982. – 359 с.
- 2.453. Костомаров Н. И. Автобіографія / Н. И. Костомаров // Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобіографія / Н. И. Костомаров . – К. : Изд-во при Киев. ун-те, 1990. – С. 425–624.
- 2.454. Костомарова А. Последние дни жизни Николая Ивановича Костомарова / А. Костомарова. – К. : Оттиск из журнала «Киевская старина», 1895. – 19 с.
- 2.455. Лазаревська К. Куліш і Марко Вовчок (Кілька невиданих листів) / К. Лазаревська // Україна. – 1929. – № 35. – С. 102–105.

- 2.456. Линниченко И. А. Владимир Бонифатиевич Антонович. 1830–1908 / И. А. Линниченко. – М. : Тип. об-ва распространения полезных книг, 1910. – 25 с.
- 2.457. Листування І. Франка і М. Драгоманова. Матеріали для культурної й громадської історії Західної України. Видає комісія Західної України Всеукраїнської академії наук. – К., 1928. – Т. 1. – 503 с.
- 2.458. Листування Михайла Грушевського / [упоряд. Г. Бурлака, І. Гирич та ін.] – К. ; Нью-Йорк ; Париж ; Л. ; Торонто : НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2001. – Т. 1. – 412 с.
- 2.459. Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком / [упоряд. та коментарі В. Наулка, Н. Руденко, О. Франко]. – Л. ; К. : НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, 2001. – 216 с.
- 2.460. Лукіянович Д. Листи І. Франка до Уляни Кравченко / Д. Лукіянович // Іван Франко. Статті і матеріали / [редкол. О. Н. Мороз та ін.]. – Л. : Держ. ун-т ім. І. Я. Франка, 1956. – Зб. 5. – С. 132–178.
- 2.461. Лукіянович Д. Листи Ольги Рошкевич до Івана Франка / Д. Лукіянович // Іван Франко. Статті і матеріали / [редкол. О. Н. Мороз та ін.]. – Л. : Держ. ун-т ім. І. Я. Франка, 1958. – Зб. 6. – С. 5–48.
- 2.462. Малинка О. Мої спогади про П. Я. Литвинову / О. Малинка // Етнографічний вісник. – 1928 – Кн. 7. – С. 204–206.
- 2.463. Мельник-Антонович К. Додаткові примітки та відомості до «мемуарів» / К. Мельник-Антонович // Антонович В. Твори / В. Антонович. – К. : ВУАН УСРР, 1932. – Т. 1. – С. 66–92.
- 2.464. Мищенко Л. З минулого століття / Л. Мищенко // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початку ХХ століття. – 1929. – Кн. 4. – С. 106–160.

- 2.465. Мордовцев Д. Л. Н. И. Костомаров по моим личным воспоминаниям / Д. Л. Мордовцев // Новь. – 1888. – № 15. – С. 112–121; № 16. – С. 211–217; – № 17. – С. 34–45.
- 2.466. Мордовцев Д. Л. Николай Иванович Костомаров в последние десять лет его жизни / Д. Л. Мордовцев // Русская старина. – 1886. – Февраль. – С. 323–360.
- 2.467. Мордовцева-Александрова В. Микола Іванович Костомаров і його приятелі (дещо з споминів) / В. Мордовцева-Александрова // Україна. – 1927. – Кн. 5 (24). – С. 69–98.
- 2.468. Переписка М. Драгоманова з Наталією Кобринською (1893–1895) / [зладив і видав М. Павлик]. – Л. : Друк. Уділова, 1905. – 23 с.
- 2.469. Перетц В. З листування Марка Вовчка / В. Перетц // Україна. – 1930. – Травень – червень (41). – С. 130–134.
- 2.470. Пчілка Олена. Оповідання з автобіографією / Олена Пчілка. – Х. : Рух, 1930. – 287 с.
- 2.471. Пчілка Олена. Спогади про Михайла Драгоманова / Олена Пчілка // Україна. – 1926. – Кн. 2–3 (17). – С. 38–64.
- 2.472. Русова С. Мемуари. Щоденник / С. Русова ; [упоряд. В. Сергійчук, ред. М. Іщенко]. – К. : Поліграфкнига, 2004. – 544 с.
- 2.473. Русова С. Михайло Драгоманов (1847–1895) / С. Русова. – К., 1918. – 45 с.
- 2.474. Русова С. Мої спомини (1861–1879) / С. Русова // Україна. – 1928. – Кн. 2 – С. 135–175; Кн. 3. – С. 147–205.
- 2.475. С. Е. [Єфремов С.] Сумцов Микола Федорович. Некролог / С. Е. [Єфремов С.] // Україна. – 1924. – Кн. 3. – С. 189.
- 2.476. Спомини Ірини Володимирівни Антонович про М. П. Драгоманова / записав і до друку приладив С. Глушко // Україна. – 1926. – Кн. 4. – С. 120–134.
- 2.477. Спомини О. М. Куліш (Ганна Барвінок) // Українська хата. – 1911. – № 7 – 8. – С. 298–317.

- 2.478. Стороженко М. З мого життя / М. Стороженко. – К. : Либідь, 2005. – 432 с.
- 2.479. Трегубова А. Дещо з життя Ольги Франкової / А. Трегубова // За сто літ. Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початку ХХ століття. – 1930. – Кн. 5. – С. 264–271.
- 2.480. Франко І. Данило Мордовець (Некролог) / І. Франко // Франко І. Зібрання творів у 50 т. / І. Франко. – К. : Наукова думка. – 1982. – Т. 36. – С. 43.
- 2.481. Франко І. Марія Маркович (Марко Вовчок). Посмертна згадка / І. Франко // ЛНВ. – 1907. – Т. 39. – С. 381–384.
- 2.482. Чалый М. К. Воспоминания / М. К. Чалый // КС. – 1889. – Т. 27. – № 11. – С. 257–280.
- 2.483. Шаповал М. Ганна Барвінок (замість некролога) / М. Шаповал // Українська хата. – 1911. – № 7–8. – С. 328–330.
- 2.484. Шевченко Л. Анна Павлик. Некролог / Л. Шевченко // Україна. – 1928. – Кн. 6 (31). – С. 220–223.
- 2.485. Щепкина Е. Воспоминания и дневники русских женщин / Е. Щепкина // Исторический Вестник. – 1914. – № 8. – С. 536–555.

3. Архівні документи

Центральний державний історичний архів у м. Києві (ЦДІАК України)

Ф. 1235 Грушевські – історики, лінгвісти

Листування

- 3.486. Спр. 529 – Кобилянська О. – 32 арк.
- 3.487. Спр. 532 – Кобринська Н. – 37 арк.
- 3.488. Спр. 541 – Кокорудз І. – 21 арк.
- 3.489. Спр. 558 – Косач О. (Олена Пчілка) – 3 арк.

- 3.490. Спр. 575 – Кузеля З. – 116 арк.
3.491. Спр. 598 – Левицький О. І. – 29 арк.
3.492. Спр. 727 – Русова С. Ф. – 31 арк.
3.493. Спр. 806 – Харлампович К. В. – 34 арк.
3.494. Спр. 803 – Франко Ольга . – 2 арк.
3.495. Спр. 831 – Шевченко Л. – 45 арк.

Грушевська К. М.

- 3.496. Спр. 981 – Листи антропологічного інституту у Лондоні, інституту слов'язнавства у Парижі та інших закордонних установ про обмін науковою інформацією та науковою працею (1924 р. ; 1928 р.) – 21 арк.

Грушевський М. С.

- 3.497. Спр. 242 – Рецензії та огляди творів І. Франка «Для домашнього огнища» та «Мій ізмарагд», Кобилянської О. «Царівна» (1895–1910 рр.) – 186 арк.

Грушевський О. С.

- 3.498. Спр. 1183 – Леся Українка. – 22 арк.
3.499. Спр. 1184 – Останні повісті О. Кобилянської. – 24 арк.

Ф. 840 Владимирський-Буданов М. Ф.

- 3.500. Спр. 27 – Конспект публичной лекции «О народном образовании в России при Екатерине II». 1877 р. – 37 арк.
3.501. Спр. 34 – Тетради с записями по семейному праву. – 24 арк.
3.502. Спр. 35 – 42 – Материалы к работе «Государство и народное образование в России с XVIII в. Ч. 1–2».
3.503. Спр. 61 – Материалы по истории семейного права. – 37 арк.

Ф. 262 Довнар-Запольський М. В.

- 3.504. Спр. 67 – Свадебные обряды у южных славян (рукопись).
3.505. Спр. 122 – Библиографические карточки к теме «Свадебные обряды».
3.506. Спр. 129 – Библиографические карточки к теме «Семейное право».

Ф. 2223 Котляревський О. О.

- 3.507. Спр. 9 – Статья о значении фольклорных произведений для изучения истории. – 3 арк.
3.508. Спр. 16 – Статья «Об обычаях у славян при рождении дитяти до его возмужалости». – 2 арк.
3.509. Спр. 58 – Замечания Котляревского А. А. по книге Стрекаловой «Русские исторические одежды от X до XIII века». – 3 арк.
3.510. Спр. 59 – Рецензия на работу неизвестного автора о «Стоглаве» и «Домострое» как исторических памятниках. – 1 арк.

Ф. 1143 Левицький О. І.

- 3.511. Спр. 6 – Библиографические карточки со ссылками на источники и карточки с цитатами из источников. – 12 арк.

Ф. 2045 Потебня О. А.

- 3.512. Спр. 8 – Рецензия Потебни А. А. на статью Лавренко Д. «Славянская семья по народным песням» (1866 г.) – 3 арк.
3.513. Спр. 9 – Рапорт и отзывы Потебни А. А. на исследования Сумцова Н. Ф. «Хлеб в обрядах и песнях», «О свадебных обрядах», «К истории южно-русской литературы XVII в.» (1885 г.; 1887 г.) – 16 арк.

Ф. 2051 Сумцов М. Ф.**Листування**

- 3.514. Спр. 784 – 793 – Милорадович М. П.
3.515. Спр. 868 – 872 – Огоновський О. М.

- 3.516. Спр. 1445 – 1448 – Ящуржинський Х. П.
 3.517. Спр. 1438 – 1440 – Ястребов В. М.

Державний архів м. Києва (ДАК)

Ф. 16 Київський університет

- 3.518. Спр. 4776; 4758 – Владимирський-Буданов М. Ф. – арк. 6–58; 112–125.
 3.519. Спр. 4782 – Довнар-Запольський М. В. – арк. 32–49.
 3.520. Спр. 4752; 4754 – Драгоманов М. П. – арк. 65–76; арк. 171–178.
 3.521. Спр. 4759 – Зібер М. І. – арк. 81–88.
 3.522. Спр. 4756; 4758 – Кістяківський О. Ф. – арк. 204–215; арк. 93–111.
 3.523. Спр. 4752 – Котляревський О. О. – арк. 227–236.
 3.524. Спр. 4791 – Кристер А. Г. – арк. 26–28.
 3.525. Спр. 4750; 4752; 4757 – Линниченко А. І. – арк. 154–161; арк. 147–169; арк. 189 – 193.
 3.526. Спр. 4752; 4822 – Фортинський Ф. Я. – арк. 321 – 331; арк. 80–100.
 3.527. Спр. 4750 – Шульгін В. Я. – арк. 144–154.

Ф. 244 Київські вищі жіночі курси

- 3.528. Спр. 268 – Иконникова А. – 2 арк.
 3.529. Спр. 530 – Хоружинская О. – 2 арк.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського

Ф. І Літературні матеріали

- 3.530. Спр. 1148 – Шульгин В. Я. Состояние женщин в период времени от введения христианства до нашествия монголов. Глава II. 1850 г. – 254 арк.

- 3.531. Спр. 1153 – Шульгин В. Я. Рыцарство средних веков. Его начало, распространение, дух и влияние на жизнь и образованность Европы. Октябрь 1840 – апрель 1841 гг. – 255 арк.
- 3.532. Спр. 11892 – [О. Левицький] Виписки з актових книг XVI ст. – 40 арк.
- 3.533. Спр. 3893 – Левицький О. Гетманская семья. – 13 арк.
- 3.534. Спр. 3925 – [О. Левицький] Виписки з актових книг, матеріали до огляду актових книг. – 87 арк.
- 3.535. Спр. 3926 – [О. Левицький] Виписки до теми «Брак», «Семья», «Медицина». – 85 арк.
- 3.536. Спр. 3927 – [О. Левицький] Виписки до теми «Тестаменты». 7 арк.
- 3.537. Спр. 3928 – [О. Левицький] Виписки до теми «Развод». – 14 арк.
- 3.538. Спр. 33898 – Академік Орест Левицький. Нариси народного життя в Лівобережній Україні в другій половині XVII ст. – 449 арк.
- 3.539. Спр. 46540 – [Житецкий П. И.] Полемика с Н. Сумцовым по поводу «Мыслей о народных малорусских дум». – 18 арк.
- 3.540. Спр. 46548 – [Житецкий П. И.] Заметка о разных методах изучения народных малорусских дум. – 16 арк.

Ф. Х Всеукраїнська Академія наук

- 3.541. Спр. 1211 – Доповідь керуючого роботами комісії по вивченню звичаєвого права України про головні завдання комісії. (1919 р.) – 2 арк.
- 3.542. Спр. 1216 – Комісія звичаєвого права. Замітка. – 10 арк.
- 3.543. Спр. 1218 – Малиновський О. З матеріалів до словника збирачів і дослідників українського звичаєвого права (О. Ф. Кістяківський). – 16 арк.
- 3.544. Спр. 1226 – Малиновський О. О. Чинне та природне звичаєве українське право в «Кобзарі» Т. Шевченка. – 41 арк.
- 3.545. Спр. 1255 – 1265 – Протоколи засідань комісії звичаєвого права ВУАН (1931 р.). – 24 арк.

- 3.546. Спр. 1266 – 1398 – Протоколи засідань постійної комісії УАН для вивчення звичаєвого права України відділу соціальних наук (1918–1923 рр.). – 194 арк.
- 3.547. Спр. 1685 – Діяльність історичних установ УАН. 1929 – 1930 рр. – 22 арк.
- 3.548. Спр. 1865 – 1866. – Звіт про роботу історичного циклу та комісій, які входять до нього. 1933. – 39 арк.
- 3.549. Спр. 2807 – Історико-філологічний відділ ВУАН (Звіт про роботу відділу). – 73 арк.
- 3.550. Спр. 4784 – Александровський Г. В. Автобіографія. (20 березня 1927 р.). – 1 арк.
- 3.551. Спр. 5802 – Мищенко Ф. І. Автобіографія. – 10 арк.
- 3.552. Спр. 12202 – 12233 – Протоколи засідань Відділу примітивної культури і народної творчості Кафедри історії України (15 січні 1929 – 3 січня 1930 р.) – 113 арк.
- 3.553. Спр. 12234 – 12295 – Протоколи засідань Кабінету примітивної культури при науково-дослідній кафедрі історії України з Культурно - історичною комісією та Комісією історичної пісенності ВУАН (1926 – 1928 рр.). – 231 арк.
- 3.554. Спр. 14726 – Кістяківська Марія. В. П. Батуринський та його спогади про М. П. Драгоманова. Стаття. – 21 арк.
- 3.555. Спр. 14732 – Берло Г. Листи Кониського О. Публікація. 1924 р. – 27 арк.
- 3.556. Спр. 14831. – Звідомлення за перше десятиліття існування Академії. 1918 – 1930. – 69 арк.
- 3.557. Спр. 15119 – 15121 – Дворянська жена. Рассказ о вовкулаках. Св. Георгій. (Фольклорний матеріал). – 15 арк.
- 3.558. Спр. 15135 – 15136 – Гавриленко Тодор. До соціології казки. – 9 арк.
- 3.559. Спр. 15169 – 15170 – Звіт Кафедри історії України про культроботу на підприємствах (1930 р.) – 2 арк.

- 3.560. Спр. 15171 – 15173 – Звіти співробітників кафедри історії України про проведену культроботу на КРЕЗі (22 квіт. 1931 р.). – 3 арк.
- 3.561. Спр. 15230 – 15232 – Протоколи засідань Кабінету примітивної культури при відділі примітивної культури і народної творчості науково-дослідної кафедри історії України спільно з культурно-історичною комісією та комісією історичної пісенності ВУАН (1926 – 1928 рр.). – 73 арк.
- 3.562. Спр. 15272 – 15274 – Чернышев В. Обнажение при волшебстве. (Дополнение к статье К. Грушевской «З примітивного господарства». 28 окт. 1928 р.) – 7 арк.
- 3.563. Спр. 18941 – Харлампович Костянтин Васильович. Життєпис. – 35 арк.
- 3.564. Спр. 21493 – 21546 – Протоколи засідань Візантологічної комісії. 1926-1930 рр. – 86 арк.

Ф. 22 Костомаров М. І.

- 3.565. Спр. 196 – 222 – Письма Мордовцева Д. Л. к Костомарову Н. И. – 16 арк.
- 3.566. Спр. 74 – 77 – Письма Белозерской Н. А. к Костомарову Н. И. – 8 арк.
- 3.567. Спр. 193 – 195 – Письма Мордовцевой А. к Костомарову Н. И. – 8 арк.
- 3.568. Спр. 331 – Письмо Юнге Е. к Костомарову. – 2 арк.
- 3.569. Спр. 373 – Письмо Белозерской Н. А. к Костомаровой А. Л. – 2 арк.
- 3.570. Спр. 388 – 400 – Письма Мордовцева Д. Л. к Костомаровой А. Л. – 26 арк.
- 3.571. Спр. 429–432 – Письма Юнге Е. к Костомаровой А. Л. – 8 арк.
- 3.572. Спр. 440 – Мордовцев Д. Л. Скорбный лист о последнем годе жизни Костомарова Николая Ивановича, посвященный Костомаровой Алине Леонтьевне. 1885 – 15 арк.

- 3.573. Спр. 435 – [Костомарова А. Л.] К биографии Н. И. Костомарова (б.р.) – 2 арк.
- 3.574. Спр. 475 – 511. – Письма Крагельской А. Л. к Костомарову Н. И. – 37 арк.

Ф. 37 Лобода А. М.

- 3.575. Спр. 15. – Заметки о женских школах. – 1 арк.

Ф. 46 Иконников В. С.

- 3.576. Спр. 619 – Иконникова А. Л. «Женский вопрос у наших антиподов». Реферат, читанный на литературно-музыкальном вечере. (1896 г.) – 16 + 15 арк.
- 3.577. Спр. 623 – Иконникова А. Л. Попытка исследования вопроса о возникновении, целях, и задачах женских обществ взаимопомощи. Реферат. (28 янв. 1907 г.) – 52 арк.
- 3.578. Спр. 624 – Прусский генерал Верди-дю Вернуа. Перевод с немецкого языка А. Л. Иконниковой. На обороте последних листов записки о положении женщин. – 30 арк.
- 3.579. Спр. 625 – Записки по историографии, составленные А. Л. Иконниковой для слушательниц Высших женских курсов (12 апреля 1880 г.) – 91 арк.

Ф. 60 Владимирский-Будановов М. Ф.

- 3.580. Спр. 197 – О связи с Историко-филологическим обществом при Новороссийском университете. – 2 арк.
- 3.581. Спр. 266 – Очерк истории Временной комиссии для разбора древних актов. 1893. – 49 арк.

Ф. 61 Кістяківський О. Ф.

- 3.582. Спр. 26 – Литература уголовного процесса против ведьм (70-ті рр. XIX ст.). – 20 арк.
- 3.583. Спр. 171 – О законном покровительстве детей против злоупотреблений родительской властью (1878 г.) – 54 арк.
- 3.584. Спр. 247 – Записка из дела о крестьянине г. Рубовицкого Кирилле Павлове, судимом за порчу колдовством новобрачной (29 июля 1860 г.). – 4 арк.
- 3.585. Спр. 335 – Кистяковский А. Ф. Рецензия на работу Загоровского О. «Незаконнорожденные по саксонскому и французскому гражданским кодексам в связи с принципиальным решением вопроса о незаконнорожденных вообще» (1879 г.). – 12 арк.
- 3.586. Спр. 861 – Запись в книге замку Володимирского о нарушении соглашения о браке пана Иваницкого с дочерью Есифа Немирича Настасьей. Новоград-Волынский. Выписка. (Друга половина XIX ст.). – 2 арк.
- 3.587. Спр. 862 – Брачный договор между Марушею Стрибыловою и Яном Ярмолинским. Запись в книгах гродских Житомирских 10 февр. 1635 г. На польском языке. Выписка. (Друга половина XIX ст.). – 2 арк.
- 3.588. Спр. 863 – Брачный контракт 1746 г. На польском языке. – 1 арк.

Ф. 81 Левицький О. І

- 3.589. Спр. 6 – О судьбах актовых книг, относящихся к истории Юго-Западного края и Малороссии. – 35 арк.
- 3.590. Спр. 7 – Про старі актові книги козацьких судів, що існували в Україні в XVII–XVIII ст. (серпень – вересень 1920 р.). – 2 арк.
- 3.591. Спр. 10 – До історії шлюбних відносин на Україні. Іван Величковський та Євдокимія Заруцька. – 10 арк.

- 3.592. Спр. 27 – Перелік змісту документів XVI ст. та окремі вирази з документів XVII ст. – 5 арк.
- 3.593. Спр. 28 – Виписки з актових книг. – 48 арк.
- 3.594. Спр. 130 – Курс спадкового права. – 229 арк.

ЛІТЕРАТУРА

4. Монографії, статті, брошури

- 4.595. Агеєва В. Жінка в поштовтневій прозі: парад стереотипів / В. Агеєва // Слово і час. – 1991. – № 6. – С. 23–29.
- 4.596. Агеєва В. Поетеса зламу століть. Творчість Лесі Українки в постмодерній інтерпретації / В. Агеєва. – К. : Либідь, 1999. – 262 с.
- 4.597. Агеєва В. Поетика парадокса: Інтелектуальна проза Віктора Петрова – Домонтовича / В. Агеєва. – К. : Факт, 2006. – 432 с.
- 4.598. Агеєва В. Чоловічий псевдонім і жіноча незалежність / В. Агеєва // Слово і час. – 2002. – № 4. – С. 27–33.
- 4.599. Андросова-Байда Д. «Жіноче письмо» в історіографічному дискурсі України: до питання постановки проблеми / Д. Андросова-Байда // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2008. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 354 – 370.
- 4.600. Андросова-Байда Д. Феномен жінки-історика 1920-х рр. : механізми творення нової ідентичності / Д. Андросова-Байда // Історіографічні дослідження в Україні. – 2008. – Вип. 19. – С. 23–41.
- 4.601. Аніщенко І. О. Права жінок у джерелах періоду Київської Русі / І. О. Аніщенко // Держава і право. – 2005. – Вип. 29. – С. 150–156.
- 4.602. Апанович О. Маруся Богуславка – історична постать? / О. Апанович // Наука і життя. – 1965. – № 3. – С. 9–13; – 1965. – № 4. – С. 27–31; – 1965. – № 5. – С. 13–15.

- 4.603. Багале́й Д. И. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905) / Д. И. Багале́й, Н. Ф. Сумцов, В. П. Бузескул. – Х. : Тип. университета, 1906. – 329 с.
- 4.604. Білий В. До характеристики академіка В. Гнатюка як збирача й дописувача / В. Білий // ЗІФВ. – 1927. – Кн. XX. – С. 232–240.
- 4.605. Блок Марк. Апология истории или Ремесло историка / Марк Блок. – 2-е изд., доп. – М. : Наука, 1986. – 254 с.
- 4.606. Богачевська-Хомяк М. *Quem di oderunt, paedagogum fecerunt* / За ред. В. Кравченка / М. Богачевська-Хомяк // Схід-Захід: іст.-культурол. зб. Схід. інт. українознавства ім. Ковальських. Спец. вид.: Університети та нації в Російській імперії. – Х. ; К. : Критика, 2005. – Вип. 7. – С. 5–12.
- 4.607. Богачевська-Хомяк М. Білим по білому. Жінки в громадському житті України (1884–1939) / М. Богачевська-Хомяк. – К. : Либідь, 1995. – 424 с.
- 4.608. Богачевська-Хомяк М. Засади українського гендеру / М. Богачевська-Хомяк // Критика. – 2006. – № 9 (107). – С. 14–16.
- 4.609. Борисенко В. На тернистій ниві української етнології: Катерина Грушевська, Ніна Заглада, Лідія Шульгіна, Євгенія Спаська, Раїса Банківська, Софія Терещенко / В. Борисенко // Українки в історії / [за заг. ред. В. Борисенко]. – К. : Либідь, 2004. – С. 78–89.
- 4.610. Борисенко В. Нарис з історії української етнології 1920–1930 років / В. Борисенко. – К. : Унісерв, 2002. – 92 с.
- 4.611. Борисенко В. Пелагея Литвинова-Бартош. Доля народознавця / В. Борисенко // Українки в історії / [за заг. ред. В. Борисенко]. – К. : Либідь, 2004. – С. 62–66.
- 4.612. Боряк О. Баба-повитуха в контексті «полювання на відьом»: українсько-західноєвропейські паралелі / О. Боряк // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 3. – С. 249–262.

- 4.613. Боряк О. Творення дитини як семіотичного феномена. Мовлення баби-повитухи // Народна культура українців: життєвий цикл. Історико-етнологічне дослідження : в 5 т. / [наук. ред. М. Гримич]. – К. : Дуліби, 2008. – Т. 1 : Діти. Дитинство. Дитяча субкультура. – 2008. – С. 13–30.
- 4.614. Бракер Н. Володимир Миколайович Ястребов (до тридцятих роковин смерті) / Н. Бракер // Україна. – 1929. – Березень – квітень (33). – С. 80–91.
- 4.615. Бурлака Г. Епістолярні джерела грушевськознавства: передмова / Г. Бурлака // Листування Михайла Грушевського. – Т. I / [упоряд. Г. Бурлака, ред. Л. Винар]. – К. ; Нью-Йорк ; Париж ; Львів ; Торонто, 1997. – С. 7–24.
- 4.616. Василенко Н. П. К истории малорусской историографии и малорусского общественного строя (заметки по поводу статей В. А. Мякотина «Прикрепление крестьянства Левобережной Малороссии в XVIII столетии» в «Русском богатстве» (1894 г., № 2, 3 и 4) / Н. П. Василенко // КС. – 1894. – Т. 47. – № 11. – С. 242–270.
- 4.617. Василенко Н. П. Малороссия. Историография / Н. П. Василенко // Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Эфрона. – СПб., 1899. – Т. XXVIII. – С. 490–492.
- 4.618. Ващенко В. «Дослідницька програма» М. Грушевського та проблеми критеріїв оцінки його інтелектуальної ініціативи / В. Ващенко // Київська старовина. – 2008. – № 3. – С. 60–84.
- 4.619. Ващенко В. В. Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX ст. (М. Костомаров, В. Антонович, М. Грушевський) / В. В. Ващенко. – Дніпропетровськ : ДДУ, 1998. – 140 с.
- 4.620. Введение в гендерные исследования : в 2 ч. : учеб. пособие. – Ч. 1 / [под. ред. И. А. Жеребкиной]. – Х. : ХЦГИ ; СПб. : Алетейя, 2001. – 708 с.

- 4.621. Верба І. В. Родина Грушевських в українській історичній науці 1920-х / І. В. Верба // УІЖ. – 1996. – № 5. – С. 131–149.
- 4.622. Верба І. Археографічна діяльність Н. Д. Полонської-Василенко. Історія української археографії: персоналії / І. Верба. – К., 1994. – Вип. 23. – 38 с. (Вип. 4. Серія «Проблеми едиційної та камеральної археографії»).
- 4.623. Верба І. Життя і творчість Н. Д. Полонської-Василенко (1884–1973) / І. Верба ; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України ; Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. – К., 2000. – 324 с.
- 4.624. Верба І. Полонська-Василенко : сторінки життєвого та творчого шляху / І. Верба // УІЖ. – 1993. – № 7–8. – С. 70–84.
- 4.625. Верба І. В. Історик Н. Ю. Мірза-Авак'янц / І. В. Верба // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство : міжвідомч. наук. збірник. – К., 2001. – Вип. 4 : Студії на пошану Руслана Пирога. – С. 559–578.
- 4.626. Верба І. В. Кость Штеппа / І. В. Верба // УІЖ. – 1999. – № 3. – С. 97–112.
- 4.627. Верба І., Самофалов М. Кость Штеппа. Роки окупації (1941–1943) / І. Верба, М. Самофалов // Історичний журнал. – 2007. – № 4. – С. 101–116.
- 4.628. Верстюк В. Ф., Пиріг Р. Я. М. С. Грушевський. Коротка хроніка життя та діяльності / В. Ф. Верстюк, Р. Я. Пиріг. – К. : Либідь, 1996. – 144 с.
- 4.629. Веселова Т. Н. Из истории высшего женского образования в Одессе (последняя треть XIX в. – начало XX в.) / Т. Веселова // Записки исторического факультета / Одесский государственный университет. – Одесса, 1995. – Вып. 1. – С. 81–89.
- 4.630. Винар Л. Найвидатніший історик України М. Грушевський (1866–1934) / Л. Винар. – Мюнхен : Сучасність, 1986. – 120 с.

- 4.631. Виноградов Г. Український гранд-нарратив. Символи. Концепти. Стратегії / Г. Виноградов // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2008. – Вип. 3, Ч. 1. – С. 106–119.
- 4.632. Винокур І. С., Корнілов В. В. Ю. Й. Сіцінський / І. С. Винокур, В. В. Корнілов // УІЖ. – 1991. – № 3. – С. 69–74.
- 4.633. Вірченко В. Особливості формування вищої жіночої освіти у другій половині ХІХ ст. в Російській імперії / В. Вірченко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2006. – № 82. – С. 39–40.
- 4.634. Владимирський-Буданов Михайло Флегонтович // Alma Mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади : в 3 кн. / [упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський]. – К. : Прайм, 2001. – Кн. 2 : Університет святого Володимира за доби Української Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського. – С. 321–322.
- 4.635. Войцехівська І. Ганна Леопольдівна Родзевич – вчений, історик та громадська діячка / І. Войцехівська // Матеріали Другої міжнародної науково-практичної конференції [« Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє»], (Київ, 5–6 липня 2002). – К., 2002. – С. 308–310.
- 4.636. Войцехівська І. Н. Володимир Іконников: джерелознавчі студії / І. Н. Войцехівська. – К. : Ін-т української археографії НАН України, 1999. – 360 с.
- 4.637. Володимир Гнатюк. Документи і матеріали (1871–1989) / [упорядкув. Я. Дашкевич та ін. ; відп. ред. О. Купчинський]. – Л. : НТШ у Львові, 1998. – 467 с.
- 4.638. Воробець К. Спокусниця чи цнотлива? Непевне статеве становище жінок у пореформеній українській селянській громаді / К. Воробець // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / [під ред. Л. Гентош, О. Кісь]. – Л. : ВНТЛ – Класика, 2003. – С. 62–73.

- 4.639. Ворончук І. *Dobra zona godna mezowi korona: до історії подружніх стосунків Катерини Острозької і Томаша Замоїського*) / І. Ворончук // Київська старовина. – 2002. – № 5. – С. 120–134.
- 4.640. Ворончук І. Подружні зради як наслідок практики укладання шлюбів в Україні в XVI–XVII ст. / І. Ворончук // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2006. – Вип. 6. – С. 161–211.
- 4.641. Гендерные истории Восточной Европы. Сб. науч. ст. / [под. ред. Е. Гаповой, А. Усмановой, А. Пето]. – Минск : ЕГУ Пресс, 2002. – 416 с.
- 4.642. Гоголь Н. В. Тарас Бульба / Н. В. Гоголь. Избранные произведения: в 2 т. – К. : Дніпро, 1978. – Т. 1. – С. 225–332.
- 4.643. Головка В. Історіографія кризи історичної науки: український контекст / В. Головка. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 228 с.
- 4.644. Гомотюк О. Є. Злет і трагедія українознавства на зламі епох (90-ті рр. XIX – перша третина XX ст. / О. Є. Гомотюк. – Тернопіль: Економічна думка, 2007. – 331 с.
- 4.645. Гонюкова Л., Конончук Т. Педагог і громадська діячка Софія Русова / Л. Гонюкова, Т. Конончук // Українки в історії / [за заг. ред. В. Борисенко]. – К. : Либідь, 2004. – С. 72–77.
- 4.646. Горак Р. Тричі мені являлася любов: повість-есе / Р. Горак. – К. : Рад. письменник, 1983. – 153 с.
- 4.647. Горобець В. «Хочу [...] поняти б за себя московського народу вдову...» (Жінки в політичній біографії Івана Брюховецького) / В. Горобець // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2002. – Вип. 2. – С. 149–164.
- 4.648. Грабовецький В. Роксолана-Хурем та її історична доля. – 2-е вид. / В. Грабовецький. – Івано-Франківськ, 1993. – 39 с.
- 4.649. Гримич М. Звичаєве цивільне право українців XIX – початку XX ст. / М. Гримич. – К. : Арістей, 2006. – 560 с.

- 4.650. Гримич М. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців XIX – початку XX ст. / М. Гримич. – К. : Віпол, 2004. – 588 с.
- 4.651. Гримич М. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців: когнітивна антропологія / М. Гримич. – К. : [Б. в.], 2000. – 380 с.
- 4.652. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886) / Я. Грицак. – К. : Критика, 2006. – 631с.
- 4.653. Грушевський М. Развитие украинских изучений в XIX в. и раскрытие в них основних вопросов украиноведения / М. Грушевський // Украинский народ в его прошлом и настоящем. – СПб. : Тип. «Общественная польза», 1914. – Т. 1. – С. 1–37.
- 4.654. Грушевський М. Из публіцистичних писань М. Костомарова / М. Грушевський // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. Записки Українського наукового товариства в Києві. – К. : Державне видавництво України. – 1928. – Т. XXVII. – С. III–XXI.
- 4.655. Грушевський М. Костомаров і новітня Україна / М. Грушевський // Україна. – 1925. – Кн. 3. – С. 3–20.
- 4.656. Грушевський Олександр Сергійович // Alma Mater. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917 – 1920 рр. Матеріали, документи, спогади : в 3 кн. / [упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський]. – К. : Прайм, 2001. – Кн. 2 : Університет святого Володимира за доби Української Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського. – С. 194–195.
- 4.657. Гундорова Т. *Femina melancholica*. Стаття і культура в гендерній утопії Ольги Кобилянської / Т. Гундорова. – К. : Критика, 2002. – 272 с.
- 4.658. Гундорова Т. Жінка і дзеркало / Т. Гундорова // Ї: незалежний культурологічний часопис. – 2000. – № 17. – С. 87–94.
- 4.659. Гундорова Т. Погляд на «Марусю» / Т. Гундорова // Слово і час. – 1991. – № 6. – С. 15–22.

- 4.660. Гундорова Т. Франко не Каменяр. Франко і Каменяр / Т. Гундорова. – К. : Критика, 2006. – 356 с.
- 4.661. Гуревич А. Я. Средневековый мир: культура безмолствующего большинства / А. Я. Гуревич. – М. : Искусство, 1990. – 396 с.
- 4.662. Гуржій О. «Іван носить плахту, а Настя – Булаву»? суспільно-політичний портрет елітної жінки першої третини XVIII ст. / О. Гуржій // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2002. – № 1. – С. 219–230.
- 4.663. Гуржій О., Парахіна М. Етнологічні осередки України в 20-х – на початку 30-х років XX ст. Нарис діяльності / О. Гуржій, М. Парахіна. – К. : Інститут історії України НАН України, 2004. – 248 с.
- 4.664. Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / [під ред. Л. Гентош, О. Кісь]. – Львів : ВНТЛ – Класика, 2003. – 250 с.
- 4.665. Данилюк Д. Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII – перша половина XX ст.) / Д. Данилюк. – Ужгород : Ужгород. держ. університет, 1999. – 346 с.
- 4.666. Дашкевич Н. П. Историческое общество Нестора Летописца / Н. П. Дашкевич // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского Университета св. Владимира (1834–1884) / [под ред. В. С. Иконникова]. – К. : Тип. императорского Университета св. Владимира, 1884. – С. 9–28.
- 4.667. Дем'яненко Н. М., Прудченко І. І. Історія вищої жіночої освіти в Україні: Київський Фребелівський інститут (1907–1920) / Н. М. Дем'яненко, І. І. Прудченко. – К. : Вид-во Л. Галіцина, 2005. – 492 с.
- 4.668. Дзюба О. К. Харлампович / О. Дзюба // Історіографічні дослідження в Україні. – 2005. – Вип. 15. – С. 395–431.
- 4.669. Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII – XVIII ст. / К. Диса. – К. : Критика, 2008. – 302 с.
- 4.670. Диса К. Роль родини в українських судах про чари / К. Диса // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2005. – Вип. 5. – С. 185–195.

- 4.671. Диса К. У царині пліток: Роль щоденного спілкування і репутації в українських судах про чари XVIII ст. / К. Диса // Соціум. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 2. – С. 185–194.
- 4.672. Добровольська В. Місце та роль освіти у житті жіноцтва Півдня України в 1901 – 1910 роках / В. Добровольська // Матеріали Третьої Міжнарод. наук.-практ. конф. [«Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє»] (Київ, 3–5 листопада 2005 р.) – К., 2005. – С. 298–311.
- 4.673. Добровольський Л. В. С. Іконников про Київ та місцеве минуле / Л. Добровольський // ЗІФВ. – 1929. – Кн. XXV. – С. 223–233.
- 4.674. Домонтович В. Доктор Серафікус. Без ґрунту / Віктор Домонтович. – К. : Критика, 1999. – 384 с.
- 4.675. Домонтович В. Аліна і Костомаров. Проза : в 3 т. / Віктор Домонтович. – Мюнхен : Сучасність, 1988. – Т. 1. – 1988. – С. 183–358.
- 4.676. Дорошенко В. Літературно-науковий вісник / В. Дорошенко // Літературно-науковий вісник. Показчик змісту. Т. 1–109 (1898–1932) / [укл. Б. Ясінський]. – К. ; Нью-Йорк : Смолоскип, 2000. – С. 527–542.
- 4.677. Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність / Д. Дорошенко. – Прага, 1942. – 167 с.
- 4.678. Дорошенко Д. Огляд української історіографії / Д. Дорошенко. – Прага, 1923. – 220 с.
- 4.679. Дорошенко Д. Розвиток науки українознавства у XIX – на початку XX ст. та її досягнення / Д. Дорошенко // Українська культура. Лекції / за ред. Д. Антоновича ; [упоряд. С. В. Ульяновська ; вступ. ст. І. М. Дзюби ; перед. слово М. Антоновича]. – К. : Либідь, 1993. – С. 26–39.
- 4.680. Драгоманов Михайл Петрович // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского университета св. Владимира

- (1834–1884) / [под ред. В. С. Иконникова]. – К. : Тип. Императорского университета св. Владимира, 1884. – С. 187–188.
- 4.681. Драй-Хмара Михайло Опанасович // *Alma Mater*. Університет св. Володимира напередодні та в добу Української Революції 1917–1920 рр. Матеріали, документи, спогади : в 3 кн. / [упоряд. В. А. Короткий, В. І. Ульяновський]. – К : Прайм, 2001. – Кн. 2 : Університет святого Володимира за доби Української Центральної Ради та Гетьманату Павла Скоропадського. – С. 205–206.
- 4.682. Дэвис Н. З. Дамы на обочине. Три женских портрета XVII века / Н. З. Дэвис. – М. : Новое литературное обозрение, 1999. – 400 с.
- 4.683. Ерусалимский К. История одного развода: Курбский и Гольшанская / К. Ерусалимский // *Соціум*. Альманах соціальної історії. – 2003. – Вип. 3. – С. 149–178.
- 4.684. Женщины в истории: Возможность быть увиденными : сб. науч. ст. / [под ред. И. Р. Чикаловой]. – Минск : Белорусский государственный педагогический университет, 2004. – Вып. 3. – 308 с.
- 4.685. Жіночі студії в Україні: жінка в історії та сьогодні / [за заг. ред. Л. О. Смоляр]. – Одеса : Астропринт, 1999. – 440 с.
- 4.686. Жолтовський П. М. Український живопис XVII–XVIII ст. / П. М. Жолтовський. – К. : Наукова думка, 1978. – 327 с.
- 4.687. Журба О. І. Київська археографічна комісія 1843–1921. Нарис історії діяльності / О. І. Журба. – К. : Наукова думка, 1993. – 185 с.
- 4.688. Журба О. І. Становлення української археографії: люди, ідеї, інституції / О. І. Журба. – Дніпропетровськ : Вид-во Дніпропетровського ун-ту. – 2003. – 316 с.
- 4.689. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій / О. Забужко. – К. : Факт, 2007. – 428 с.
- 4.690. Забужко О. Une princesse lointaine: Леся Українка як культурно-інтерпретаційна проблема / О. Забужко // *Гендер і культура : зб. статей* / [упоряд. В. Агеєва, С. Оксамитна]. – К. : Факт, 2001. – С. 4–33.

- 4.691. Забужко О. Філософія української ідеї та європейський контекст: франківський період / О. Забужко. – К. : Факт, 2006. – 156 с.
- 4.692. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу / О. Забужко. – К. : Абрис, 1997. – 144 с.
- 4.693. Зашкільняк Л. Грушевський і Галичина (до переїзду до Львова 1894 року) / Л. Зашкільняк // Український історик. – 1996. – № 1–4 (128–131). – С. 204–220.
- 4.694. Зашкільняк Л. Методологічні аспекти світового історіографічного процесу і сучасна українська історична наука / Л. Зашкільняк // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми. – Л. : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2004. – С. 24–56.
- 4.695. Зашкільняк Л. Сучасна світова історіографія : посібник для студентів історичних спеціальностей університетів / Л. Зашкільняк. – Л. : ПАІС, 2007. – 312 с.
- 4.696. Зашкільняк Л. Українське історіографічне середовище Галичини на початку ХХ століття: між наукою і політикою / Л. Зашкільняк // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2009. – Вип. 4. – С. 355–363.
- 4.697. Иванишев Николай Дмитриевич // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834–1884) / [под ред. В. С. Иконникова]. – К. : Тип. Императорского университета св. Владимира, 1884. – С. 207–224.
- 4.698. Иконников В. С. Киев и университет св. Владимира при Николае I (1825 – 1855) / В. С. Иконников. – К. : Тип. Императорского университета св. Владимира, 1896. – 100 с.
- 4.699. Иконников В. С. Университетская типография / В. С. Иконников // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского Университета св.

- Владимира (1834–1884) / [под ред. В. С. Иконникова]. – К. : Тип. Императорского университета св. Владимира, 1884. – С. 341–366.
- 4.700. Иконников Владимир Степанович // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834–1884) / [под ред. В. С. Иконникова]. – К. : Тип. Императорского университета св. Владимира, 1884. – С. 228–234.
- 4.701. Історія Академії наук України. 1918–1923: документи і матеріали / [відп. ред. П. С. Сохань, упоряд. В. Г. Шмельов]. – К. : Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 1993. – 375 с.
- 4.702. Історія Національної академії наук України. 1918–1933 : науково-довідковий апарат / [відп. ред. О. С. Онищенко, упоряд. В. А. Кучмаренко]. – К. : Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 2002. – 448 с.
- 4.703. Історія Національної академії наук України. 1924–1928: документи і матеріали / [відп. ред. О. С. Онищенко, упоряд. В. А. Кучмаренко]. – К. : Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 1998. – 762 с.
- 4.704. Історія Національної академії наук України. 1929–1933: документи і матеріали / [відп. ред. П. С. Сохань, упоряд. Т. В. Вересовська]. – К., 1998. – 542 с.
- 4.705. Калакура Я. Інтелектуальне співтовариство українських істориків: діалог поколінь чи конфлікт методологій / Я. Калакура // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2009. – Вип. 4. – С. 262–269.
- 4.706. Калакура Я. С. Українська історіографія: курс лекцій / Я. С. Калакура. – К. : Генеза, 2004. – 496 с.
- 4.707. Калакура Я., Лебедева Ю. Джерела з державницького напрямку української історіографії 1920–1930-х років / Я. Калакура, Ю. Лебедева // Історичний журнал. – 2007. – № 5. – С. 62–73.

- 4.708. Капелюшний В. П. Здобута і втрачена незалежність: історіографічний нарис української державності доби національно-визвольних змагань (1917–1921) / В. П. Капелюшний. – К. : Олан, 2003. – 607 с.
- 4.709. Кастельс М. Информационная эпоха. Экономика, общество и культура / Мануель Кастельс. – М. : Государственный университет Высшая школа экономики, 2000. – 507.
- 4.710. Касьянов Г. «Націоналізація історії»: нормативна історіографія, канон та їхні суперники (Україна 1990-х) / Г. Касьянов // Українська історіографія на зламі ХХ і ХХІ століть: здобутки і проблеми / [за ред. Л. Зашкільняка]. – Л. : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2004. – С. 57–73.
- 4.711. Качкан В. А. Видатний антрополог Федір Вовк / В. А. Качкан // Качкан В. А. Українське народознавство в іменах : у 2 ч. : навч. посіб. / В. А. Качкан. – К. : Либідь, 1995. – Ч. 2. – С. 72–82.
- 4.712. Качкан В. А. З когорти етнографів (до творчої біографії Володимира Шухевича) / В. А. Качкан // Качкан В. А. Українське народознавство в іменах : у 2 ч. : навч. посіб. / В. А. Качкан. – К. : Либідь, 1995. – Ч. 2. – С. 107–114.
- 4.713. Качкан В. А. Творець золотого фонду етнології (Володимир Гнатюк) / В. А. Качкан // Качкан В. А. Українське народознавство в іменах : у 2 ч. : навч. посіб. / В. А. Качкан. – К. : Либідь, 1994. – Ч. 1. – С. 229–243.
- 4.714. Качкан В. А. З когорти бойків (кілька штрихів до портрета Володимира Охримовича) / В. А. Качкан // Качкан В. А. Українське народознавство в іменах : у 2 ч. : навч. посіб. / В. А. Качкан. – К. : Либідь, 1994. – Ч. 1. – С. 216–221.
- 4.715. Кашуба М. В. Давньоруські традиції трактування образу жінки та їх продовження на Україні / М. В. Кашуба // Київська Русь: культура і традиції. – К. : Наукова думка, 1982. – С. 84–88.

- 4.716. Келлі Дж. Чи існував Ренесанс для жінок? / Дж. Келлі // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / [під ред. Л. Гентош, О. Кісь]. – Л. : ВНТЛ – Класика, 2003. – С. 46–61.
- 4.717. Киреева Г. А. К. Н. Бестужев-Рюмин и историческая наука второй половины XIX в. / Г. А. Киреева. – М. : Наука, 1990. – 267 с.
- 4.718. Кісь О. Українська ведьма (ескіз соціального портрета) / О. Кісь // Гендерні дослідження. – 2000. – № 5. – С. 274–285.
- 4.719. Киян О. І. Життєвий та творчий шлях В. Б. Антоновича / О. І. Киян // УІЖ. – 1991. – № 2. – С. 64–77.
- 4.720. Кістяківський Б. О. М. П. Драгоманов. Його політичні погляди, літературна діяльність і життя / Б. О. Кістяківський // Кістяківський Б. О. Вибране / Б. О. Кістяківський. – К. : Абрис, 1996. – С. 275–346.
- 4.721. Кісь О. Андроцентричний дискурс в історичних науках / О. Кісь // Філософсько-антропологічні студії 2001 : спецвипуск. – К. : Стилос, 2001. – С. 42–58.
- 4.722. Кісь О. Дівчина – покритка в українському селі кінця XIX – початку XX ст. / О. Кісь // Народознавчі зошити. Двомісячник. – 1998. – Зошит 6 (24), листопад-грудень. – С. 684–692.
- 4.723. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Кісь. – Л. : Інститут народознавства НАН України, 2008. – 272 с.
- 4.724. Кісь О. Материнство та дитинство в українській традиції: реконструкція міфа / О. Кісь // Соціальна історія. Ежегодник. 2003. Женская и гендерная история / [под ред. Н. Л. Пушкаревой]. – М. : Российская политическая энциклопедия, 2003. – С. 156–172.
- 4.725. Кісь О. Особливості ставлення до вдови (в українців у XIX – на поч. XX ст.) / О. Кісь // Ї. Незалежний культурологічний часопис. – 2000. – № 17. – С. 109–119.
- 4.726. Кісь О. Особливості та проблеми розвитку жіночої історії в Україні // Матеріали Четвертої міжнародної науково-практичної конференції

- [«Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє»] (Київ, 6–8 листопада 2008 р.). – К., 2008. – С. 29–35.
- 4.727. Кісь Я. Легенди і факти про Роксолану / Я. Кісь // Архіви України. – 1970. – № 6. – С. 25–31.
- 4.728. Книш І. Іван Франко та рівноправність жінки: у 100-річчя з дня народин / І. Книш. – Вінніпег, 1958. – 156 с.
- 4.729. Кобченко К. А. «Жіночий університет Святої Ольги»: історія Київських вищих жіночих курсів / К. А. Кобченко. – К. : МП Леся, 2007. – 271 с.
- 4.730. Когут З. Коріння ідентичности. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / З. Когут. – К. : Критика, 2004. – 351 с.
- 4.731. Козуля О. Жінки в історії України / О. Козуля. – К. : Український центр духовної культури, 1993. – 255 с.
- 4.732. Колесник І. Культурно-інтелектуальна історія як дзеркало «нової наукової революції» / І. Колесник // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2005. – Вип. 1. – С. 36–45.
- 4.733. Колесник І. Мережева модель науки (новий проект української історіографії?) / І. Колесник // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2009. – Вип. 4. – С. 54–88.
- 4.734. Колесник І. І. Українська історіографія (XVIII – XX століття) / І. І. Колесник. – К. : Генеза, 2000. – 256 с.
- 4.735. Колесник І. І. Український гранд-нарратив. Ретроспективи та перспективи / І. І. Колесник // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2008. – Вип. 3. Ч. 1. – С. 153–177.
- 4.736. Колесник М. П. Історичне товариство Нестора Літописця та його вклад у розвиток історичної науки в Україні / М. П. Колесник // УІЖ. – 1995. – № 5. – С. 28–37.
- 4.737. Кондратюк К., Мандзяк В. Українське національне відродження XIX – початку XX ст. в сучасній українській історіографії / К. Кондратюк, В. Мандзяк // Українська історіографія на зламі XX і XXI століть:

- здобутки і проблеми / [за ред. Л. Зашкільняка]. – Л. : Львівський національний університет ім. І. Франка, 2004. – С. 154–167.
- 4.738. Косарева Л. М. Соціокультурний генезис науки нового времени (философский аспект проблемы) / Л. М. Косарева. – М. : Наука, 1989. – 156 с.
- 4.739. Костомаров Н. И. М. П. Погодину / Н. И. Костомаров // Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. Зібрані заходом історіографічної Комісії української історіографії / [за ред. М. С. Грушевського]. – К., 1928. – С. 184–189.
- 4.740. Костомаров Николай Иванович // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834–1884) / [под ред. В. С. Иконникова]. – К. : Тип. Императорского университета св. Владимира, 1884. – С. 283–297.
- 4.741. Коцур В. П., Коцур А. П. Історіографія історії України : курс лекцій : навч. посіб. для студ. іст. спец. вузів / В. П. Коцур, А. П. Коцур. – Чернівці : Золоті литаври, 1999. – 520 с.
- 4.742. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ століття / Б. Кравченко. – К. : Основи, 1997. – 423 с.
- 4.743. Кравченко В. В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.) / В. В. Кравченко. – Х. : Основа, 1996. – 296 с.
- 4.744. Кривоший О. Образ Богоматері в духовному становленні Запоріжжя / О. Кривоший // Південна Україна у XVIII–XIX століттях. Записки науково-дослідної лабораторії Південної України ЗДУ. – Запоріжжя, 1996. – Вип. 1. – С. 69–71.
- 4.745. Кривоший О. Роль жінок у суспільному житті України за козацької доби / О. Кривоший // Жіночі студії в Україні. Жінка в історії та сьогодні / [за заг. ред. Л. Смоляр]. – Одеса, 1999. – С. 60–74.
- 4.746. Крип'якевич І. П. 50-ліття наукової праці Єфима Сіцинського / І. П. Крип'якевич // ЗНТШ. – 1931. – Т. 151. – С. 217–223.

- 4.747. Куліш О. О. Становлення середньої професіональної жіночої освіти в Херсонській губернії в кінці XIX – на початку XX ст. / О. О. Куліш // Гілея. Зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 19. – С. 4–10.
- 4.748. Кун Т. Структура научных революций / Т. Кун. – М. : Прогресс, 1975. – 288 с.
- 4.749. Курас І. Слово про академіка М. Є. Слабченка / І. Курас // Вісник Академії Наук України. – 1993. – № 2. – С. 37–44.
- 4.750. Курас І., Водотика С. Академік М. Є. Слабченко / І. Курас, С. Водотика // УІЖ. – 1993. – № 11 – 12. – С. 92–108.
- 4.751. Лабур О. Жінки-історики і проблема створення жіночої історії в Україні / О. Лабур // Матеріали Четвертої міжнародної науково-практичної конференції [«Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє»] (Київ, 6–8 листопада 2008 р.). – К., 2008. – С. 234–239.
- 4.752. Лабур О. Трансформація гендерних відносин в Україні (1917–1939 рр.) : вітчизняна історіографія проблеми / О. Лабур // Університет. – 2007. – № 2. – С. 61–69.
- 4.753. Лазаревська К. О. М. Лазаревський і старе українське мистецтво / К. Лазаревська // Україна. – 1927. – Кн. 4. – С. 83–97.
- 4.754. Левенець Ю. Теоретико-методологічні засади української суспільно-політичної думки: проблеми становлення та розвитку (друга половина XIX ст. – початок XX ст.) / Ю. Левенець. – К. : Стилос, 2001. – 585 с.
- 4.755. Линниченко А. И. Котляревский Александр Александрович / А. И. Линниченко // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834–1884) / [под ред. В. С. Иконникова]. – К. : Тип. Императорского университета св. Владимира, 1884. – С. 303–325.
- 4.756. Лобач-Жученко Б. Б. О Марко Вовчок. Воспоминания, поиски, находки / Б. Б. Лобач-Жученко. – К. : Дніпро. – 1987. – 399 с.

- 4.757. Лоек Є. Історія прекрасної бітинки. Оповідь про життя Софії Вітт-Потоцької (1760–1822) : [роман] / Є. Лоек. ; пер. з польськ. – К. : Юніверс, 2005. – 448 с.
- 4.758. Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) / Ю. М. Лотман. – СПб. : Искусство, 2002. – 413 с.
- 4.759. Лотман Ю. М. О двух моделях коммуникации в системе культуры / Ю. М. Лотман // Лотман Ю. М. Избранные статьи в 3 т. / Ю. М. Лотман. – Таллин : Александра, 1992. – Т. 1 : Статьи по семиотике и топологии культуры. – С. 76–89.
- 4.760. Луценко О., Луценко В. Жінка в політично-культурному відродженні України другої половини XIX – початку XX ст. / О. Луценко, В. Луценко // Зб. наук. праць. Вісник ХДУ. Історія України. – Харків, 1998. – № 401. – С. 259–264.
- 4.761. Люта Т. Дарча Галшки Гулевичівни Київському братству: Історіографічний аспект / Т. Люта // Київська Академія. – 2007. – Вип. 4. – С. 20–30.
- 4.762. Макаров А. Малая энциклопедия киевской старины / А. Макаров. – К. : Довіра, 2002. – 558 с.
- 4.763. Маланчук-Рибак О. Жіночий рух як ідеологія і практика суспільних змін / О. Маланчук-Рибак // Основи теорії гендеру : навч. посіб. – К. : К.І.С., 2004. – С. 182–218.
- 4.764. Маланчук-Рибак О. З історії жіночого громадського руху / О. Маланчук-Рибак // Український історик. – 2000. – № 4 (147). Рік XXXVII. – С. 122–137.
- 4.765. Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західноукраїнських землях XIX – першої третини XX ст. : типологія та європейський культурно-історичний контекст / О. Маланчук-Рибак. – Чернівці : Книги – XXI, 2006. – 499 с.

- 4.766. Маланчук-Рибак О. «Передісторія» жіночих студій у розвитку суспільних наук в Україні наприкінці ХІХ – у першій третині ХХ ст. / Маланчук-Рибак О. // Вісник Львівського університету. – 2003. – Серія історична. – Вип. 38. – С. 459–475.
- 4.767. Малик Я. Фольклористична та етнографічна діяльність Катерини Грушевської / Я. Малик // Народна творчість та етнографія. – 2004. – № 5. – С. 12–19.
- 4.768. Матвеева Л. В. Нариси з історії Всеукраїнської Академії наук / Л. В. Матвеева. – К. : Стилос, 2003. – 296 с.
- 4.769. Матях В. М. Публікація журналу «Киевская старина» / В. М. Матях // УІЖ. – 1991. – № 3. – С. 86–88.
- 4.770. Матяш І. Б. Думознавчі студії Катерини Грушевської / І. Б. Матяш // Родовід. – 1997. – № 15. – С. 5–11.
- 4.771. Матяш І. Б. «Зірка першої величини» : життєпис К. М. Грушевської / І. Б. Матяш. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2002. – 326 с.
- 4.772. Матяш І. Б. Катерина Грушевська: життя і діяльність / І. Б. Матяш. – К. : Україна, 2004. – 240 с.
- 4.773. Матяш І. Б. Український соціологічний інститут М. С. Грушевського: основні напрями та етапи діяльності / І. Б. Матяш // Український історик. – 2000. – № 41 (147). – С. 44–57.
- 4.774. Медведська Л. Імператриця Єлизавета Петрівна як уособлення «культурного маскараду» в російській історіографії / Л. Медведська // Вісник КНУ ім. Т. Шевченка. Історія. – 2008. – № 94–95. – С. 99–104.
- 4.775. Мезько-Оглоблин О. Люди старої України та інші праці / О. Мезько-Оглоблин. – Острог ; Нью-Йорк, 2000. – 454 с.
- 4.776. Мельник Т. М. Гендер як наука та навчальна дисципліна / Т. М. Мельник // Основи теорії гендеру : навч. посіб. – К. : К.І.С., 2004. – С. 10–29.

- 4.777. Микола Федорович Сумцов (1854–1922) : бібліографічний покажчик / [укл. Ю. З. Данилюк] – К. : Рідний край, 1999. – 252 с.
- 4.778. Миронець Н. Жінки в Українській Центральній Раді / Н. Миронець // Джерела історичної пам'яті. – К. : Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2008. – С. 49–52.
- 4.779. Миронець Н., Гонюкова Л. Листування Софії Русової з Михайлом Грушевським / Н. Миронець, Л. Гонюкова // Український історик. – 2002. – Т. 1–4 (152–155). – С. 518–537.
- 4.780. Михайло Драгоманов : автожиттєпис / [уклали І. С. Гриценко, В. А. Короткий, М. В. Томенко]. – К. : Либідь, 2009. – 444 с.
- 4.781. Михальченко С. И. Киевская школа в российской историографии (В. Б. Антонович, М. В. Довнар-Запольский и их ученики) / С. И. Михальченко. – Москва–Брянск, 1997. – 546 с.
- 4.782. Мілена Рудницька. Статті. Листи. Документи. Збірник документів і матеріалів про життя, суспільно-політичну діяльність і публіцистичну творчість Мілени Рудницької / [відп. ред. М. Богачевська-Хомяк, упоряд. М. Дядюк]. – Львів, 1998. – 844 с.
- 4.783. Момот В. С. Данило Лукич Мордовцев: очерк жизни и творчества / В. С. Момот. – Ростов-на-Дону : Изд-во «Люди земли Донской», 1978. – 125 с.
- 4.784. Мужчина и женщина: их взаимные отношения и положение, занимаемое ими в современной культурной жизни : в 3 т. / [под ред. и с доп. проф. А. С. Догеля и женщины-врача А. Н. Шабановой]. – СПб. : Изд-во Т-ва «Просвещение», 1896. – Т. 1. – 753 с. ; – Т. 2. – 688 с. ; – Т. 3. – 503 с.
- 4.785. Музичко О. Інтелектуальне співтовариство одеських істориків на зламі ХІХ–ХХ ст. : лінії суперництва і співпраці / О. Музичко // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2009. – Вип. 4. – С. 378–394.

- 4.786. Музичко О. Теоретико-методологічні проблеми історичної науки в інтелектуальній спадщині професора І. А. Линниченка / О. Музичко // Історіографічні дослідження в Україні. – 2008. – Вип. 19. – С. 74–95.
- 4.787. Мушинка М. Володимир Гнатюк – дослідник фольклору Закарпаття. Праці історично-філософської секції / М. Мушинка. – Париж ; Мюнхен, 1975. – 118 с.
- 4.788. Наріжний С. Історичне товариство Нестора Літописця в Києві / С. Наріжний // Український історик. – 1975. – № 1–2. – С. 29–44.
- 4.789. Нахлік Є. К. Подружнє життя і позашлюбні романи Пантелеймона Куліша : докум.-біогр. студія / Є. К. Нахлік. – К. : Укр. письменник, 2006. – 351 с.
- 4.790. Нахлік Є. К., Нахлік О. М. Пантелеймон Куліш між Параскою Глібовою і Горпиною Ніколаєвою : біографічно-культурологічне дослідження. Серія «Літературознавчі студії». Вип. 13. / Є. К. Нахлік, О. М. Нахлік. – Львів, 2009. – 319 с.
- 4.791. Нежива Л. Мемуаристика Марії Загірної / Л. Нежива // Сучасний погляд на літературу : зб. наук. праць. – К. : ІВЦ Держкомстату України, 1999. – Вип. 1. – С. 36–42.
- 4.792. Оглоблин О. Проблеми схеми історії України ХІХ–ХХ століття (до 1917 року) / О.Оглоблин // Оглоблин О. Студії з історії України: статті і джерельні матеріали. – К. ; Нью-Йорк ; Торонто, 1995. – 290 с.
- 4.793. Оглоблин О. Українська історіографія. 1917–1956 / О. Оглоблин. – К., 2003. – 252 с.
- 4.794. Орлова Т. Жінка в історії України (вітчизняна історіографія ХХ – початку ХХІ ст.) / Т. Орлова. – К. : Логос, 2009. – 584 с.
- 4.795. Орлова Т. Жіноцтво і релігія: підходи вітчизняної історіографії / Т. Орлова // Гілея. Зб. наук. праць. – 2009. – Вип. 19. – С. 133–143.
- 4.796. Основи теорії гендеру : навч. посібник / [ред. кол. В. П. Агеєва, Л. С. Кобелянська, М. М. Скорик]. – К. : К.І.С., 2004. – 536 с.

- 4.797. Павленко С. Зображальні джерела / С. Павленко // Історичне джерелознавство : підручник / Я. С. Калакура, І. Н. Войцехівська, С. Ф. Павленко [та ін.]. – К. : Либідь, 2002. – С. 243–294.
- 4.798. Павличко С. Дискурс модернізму в українській літературі / С. Павличко // Теорія літератури. – К. : Основи, 2002. – С. 21–426.
- 4.799. Павличко С. Фемінізм / С. Павличко. – К. : Основи, 2002. – 322 с.
- 4.800. Палієнко М. Г. «Киевская старина» (1882–1906) : хронологічний покажчик змісту / М. Г. Палієнко. – К. : Темпора, 2005. – 477 с.
- 4.801. Палієнко М. Г. «Киевская старина» у громадському та науковому житті України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / М. Г. Палієнко. – К. : Темпора, 2005. – 384 с.
- 4.802. Паравійчук А. Г. Видатний історик Поділля / А. Г. Паравійчук // Український історичний журнал. – 1968. – № 9. – С. 87–93.
- 4.803. Пахлевская О. Категория «инога» в мессианской парадигме польской, украинской и русской культур / О. Пахлевская [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.utoronto.ca>.
- 4.804. Петров В. Академік Володимир Гнатюк у своїх фольклорних студіях / В. Петров // ЗІФВ. – 1927. – Кн. Х. – С. 241–254.
- 4.805. Петров В. М. Ф. Сумцов як історик етнографії / Петров В. // Записки Історико-філологічного відділу УАН. – 1926. – Кн. 7 – 8. – С. 7–15.
- 4.806. Петров В. Романи Куліша / В. Петров. – К. : Кооперат. вид-во «Рух», 1930. – 211 с.
- 4.807. Пивовар С. Олександра Єфименко – дослідниця України / С. Пивовар ; [за заг. ред. В. Борисенко] // Українки в історії. – К. : Либідь, 2004. – С. 58–61.
- 4.808. Пиріг Р. Я. Ю. І. Шаповал, І. В. Верба Михайло Грушевський. – К. : Альтернативи, 2005. – 352 с. / Р. Я. Пиріг // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 223–226.
- 4.809. Пиріг Р. Я. Рідний брат Михайла Грушевського / Р. Я. Пиріг // З архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1994. – № 1. – С. 89–93.

- 4.810. Пінчук Ю. А. Мемуари про Миколу Костомарова графині Катерини Юнге, Надії Білозерської, Аліни Костомарової. Історіографічні нариси з додатком спогадів Олександри Куліш, Віри Мордовцевої та статті Ольги Багалій / Ю. А. Пінчук. – К. : Вища школа, 2005. – 142 с.
- 4.811. Пінчук Ю. А. Микола Іванович Костомаров (1817–1885) / Ю. А. Пінчук. – К. : Наук. думка, 1992. – 232 с.
- 4.812. Пінчук Ю. А. Монографія М. Костомарова «Мазепа» як чинник формування самоусвідомлення української нації / Ю. А. Пінчук // Історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 3–18.
- 4.813. Полонська-Василенко Н. Історична наука в Україні за советської доби та доля істориків : збірник на пошану українських учених, знищених більшовицькою Москвою / Н. Полонська-Василенко. – Париж ; Чикаго, 1962. – 214 с.
- 4.814. Попова Т. Історіографія сьогодні: три штриха с резюме к проблеме институционального кризиса / Т. Попова // Історіографічні дослідження в Україні. – 2008. – Вип. 19. – С. 42–72.
- 4.815. Попова Т. Н. Історіографія в лицах, проблемах, дисциплінах : из истории Новороссийского университета / Т. Н. Попова. – Одесса : Астропринт, 2007. – 536 с.
- 4.816. Попова Т. Н. Історіографія в учебном процессе на Одесских женских курсах / Т. Н. Попова // Записки исторического факультета. Одесский гос. университет. – Одесса, 1997. – Вып. 4. – С. 141–144.
- 4.817. Посохов С. І. Образи університетів Російської імперії другої половини ХІХ – початку ХХ століття в публіцистиці та історіографії / С. І. Посохов. – Х. : ХНУ, 2006. – 368 с.
- 4.818. Потульницький В. А. Україна і всесвітня історія : історіософія світової та української історії ХVІІ–ХХ століть / В. А. Потульницький. – К.: Либідь, 2002. – 479 с.

- 4.819. Прицак О. Історіософія Михайла Грушевського / О. Прицак // Грушевський М. Історія України – Руси: в 11 т. – К. : Наукова думка, 1991. – Т. 1. – С. XL – LXXIII.
- 4.820. Пушкарева Н. Л. Гендерная проблематика в исторических науках / Н. Л. Пушкарева // Введение в гендерные исследования : в 2 частях : учеб. пособие / [ред. И. М. Жеребкина]. – Х. : ХЦГИ ; СПб. : Алетейя, 2001. – Ч. 1. – С. 277–312.
- 4.821. Пушкарева Н. Л. Гендерная теория и историческое знание / Н. Л. Пушкарева. – СПб. : Алетейя, 2007. – 496 с.
- 4.822. Пушкарева Н. Л. Женщины Древней Руси / Н. Л. Пушкарева. – М. : Мысль, 1989. – 286 с.
- 4.823. Пушкарева Н. Л. Историческая феминология в России: состояние и перспективы / Н. Л. Пушкарева // Общественные науки и современность. – 2003. – № 6. – С. 164–172.
- 4.824. Пушкарева Н. Л. Историческая феминология и гендерные исследования / Н. Л. Пушкарева // Феминизм и гендерные исследования / [отв. ред. В. И. Успенская]. – Тверь, 1999. – С. 62–68.
- 4.825. Пушкарева Н. Л. Рождение исторической феминологии / Н. Л. Пушкарева // Адам и Ева. Альманах гендерной истории. – М., 2001. – С. 20–47.
- 4.826. Пушкарева Н. Л. Русская женщина: история и современность. История изучения «женской темы» русской и зарубежной наукой. 1800–2000: Материалы к библиографии / Н. Л. Пушкарева. – М. : Ладомир, 2002. – 526 с.
- 4.827. Пушкарьова Н. Л. Від «Жіночих студій» до «Гендерних досліджень», від історичної фемінології до гендерної історії / Н. Л. Пушкарьова // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / [під ред. Л. Гентош, О. Кісь]. – Л. : ВНТЛ – Класика, 2003. – С. 15–45.

- 4.828. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / О. П. Реєнт. – К. : Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
- 4.829. Репина Л. Гендерная история: проблемы и методы исследования / Л. Репина // Новая и новейшая история. – 1997. – № 6. – С. 41–58.
- 4.830. Репина Л. «Женская история»: проблемы теории и метода / Л. Репина // Средние века. – 1994. – Вып. 57. – С. 103–109.
- 4.831. Репина Л. Историческая биография и интеллектуальная история / Л. Репина // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2009. – Вып. 4. – С. 437 – 464.
- 4.832. Репина Л. История женщин и гендерная история на рубеже веков: итоги и перспективы развития / Л. Репина // XX век: Методологические проблемы исторического познания. – М. : ИНИОН РАН, 2002. – Вып. 2. – С. 104–132.
- 4.833. Репина Л. История женщин сегодня. Историографические заметки / Л. Репина // Человек в кругу семьи: Очерки по истории частной жизни в Европе до начала нового времени / [под ред. Ю. Л. Бесмертного]. – М. : РГГУ, 1996. – С. 35–73.
- 4.834. Репина Л. Пол, власть и концепция «разделения сфер»: от истории женщин к гендерной истории / Л. Репина // Общественные науки и современность. – 2000. – № 4. – С. 123–137.
- 4.835. Репина Л. П. Вызов постмодернизма и перспективы новой культурной и интеллектуальной истории / Л. П. Репина // Одиссей : Человек в истории. – М. : Coda, 1996. – С. 25–38.
- 4.836. Репина Л. П. Текст и контекст в интеллектуальной истории / Л. П. Репина // Сотворение истории. Человек – память – текст: цикл лекций / [науч. ред. Л. П. Репина, отв. ред. Е. А. Вишленкова]. – Казань : Мастер Лайн, 2001. – С. 313–319.
- 4.837. Рибак О. Історіографія та історіософія українських жіночих студій / О. Рибак // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка (ЗНТШ). –

- Т. ССХХХІІІ : Праці історично-філософської секції. – Львів, 1997. – С. 100–124.
- 4.838. Рокарчук В. Н. Проблеми людини та суспільства в творчості Ю. Й. Сіцінського / В. Н. Рокарчук // Юхим Сіцінський в історії та культурології Поділля: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 173–179.
- 4.839. Савчук Б. Жіноцтво в суспільному житті Західної України (остання третина ХІХ – 1939 р.) / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1999. – 280 с.
- 4.840. Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в західній Україні у ХІХ – 30-х роках ХХ ст. / Б. Савчук. – Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2001. – 248 с.
- 4.841. Санцевич А. Видатний український історик М. Є. Слабченко / А. Санцевич. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1993. – 79 с.
- 4.842. Сарбей В. Г. Історичні погляди О. М. Лазаревського / В. Г. Сарбей. – К.: Вид-во АН УРСР. – 1961. – 190 с.
- 4.843. Сарбей В. Г., Москвич Л. Г. Академік Орест Левицький / В. Г. Сарбей, Л. Г. Москвич // Київська старовина. – 1998. – № 6. – С. 74–93.
- 4.844. Сарбей В. Г., Москвич Л. Г. Академік УАН Орест Іванович Левицький (1848–1922 рр.): життєпис, бібліографія його праць і праць про нього / Сарбей В. Г., Москвич Л. Г. – К. : Ін-т історії України НАН України. – 1998. – 151 с.
- 4.845. Сарбей В. Г., Москвич Л. Г. Слово про академіка Ореста Левицького / В. Г. Сарбей, Л. Г. Москвич // Пам'ять століть. – 1997. – № 4. – С. 121–123.
- 4.846. Секція при кафедрі історії української культури в Харкові за минулий академічний рік 1924 – 1925 // Україна. – 1925. – Кн. 5. – С. 146–148.
- 4.847. Сергійчук В. Роксолана в літературі та історії / В. Сергійчук // Наука і суспільство. – 1988. – № 7. – С. 28–32.

- 4.848. Серета С. Народознавчі студії Федора Вовка / С. Серета // Університет. – 2008. – № 5. – С. 49–59.
- 4.849. Систематический указатель к неофициальной части Университетских известий. 1861 – 1883 // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского Университета св. Владимира (1834–1884) / [под ред. В. С. Иконникова]. – К. : Тип. Императорского университета св. Владимира, 1884. – С. 1–68.
- 4.850. Сірополко С. Історія освіти в Україні / С. Сірополко. – Л. : Афіша, 2001. – 664 с.
- 4.851. Січинський В. Роксоляна / В. Січинський // Визвольний шлях. – 1956. – Кн. 11. – С. 1285–1295.
- 4.852. Смолий В. А. А. Я. Ефименко: очерк жизни и научного творчества / В. А. Смолий // Ефименко А. Я. История украинского народа. – К., 1990. – С. 403–426.
- 4.853. Смоляр Л. Минуле заради майбутнього. Жіночий рух Наддніпрянської України II половини ХІХ – поч. ХХ ст. Сторінки історії / Л. Смоляр. – Одеса : Астропринт, 1998. – 408 с.
- 4.854. Сохань П. С., Ульяновський В. І., Кіржаєв С. М. М. С. Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність / П. С. Сохань, В. І. Ульяновський, С. М. Кіржаєв. – К. : Ін-т укр. археографії АН України, 1993. – 319 с.
- 4.855. Стайтс Р. Женское освободительное движение в России: феминизм, нигилизм и большевизм. 1860–1930 / Р. Стайтс. – М. : Русская политическая энциклопедия, 2004. – 616 с.
- 4.856. Старченко Н. Шлюбна стратегія вдів і кілька проблем навколо неї (шляхетська Волинь кінця ХVІ ст.) / Н. Старченко // Київська старовина. – К., 2000. – № 6. – С. 58–74 ; – 2001. – № 1. – С. 42–62 ; – 2001. – № 4. – С. 20–42.

- 4.857. Стельмах С. Історична наука в Україні епохи класичного історизму (XIX – початок XX ст.) / С. Стельмах. – К. : ВПЦ «Київський університет», 2005. – 378 с.
- 4.858. Стяжкіна О. В. Жінки в історії української культури другої половини XX століття. – Донецьк : Східний видавничий дім, 2002. – 270 с.
- 4.859. Суковата В. Феміністська теологія в системі гуманітарного знання / В. Суковата // Філософська думка. – 2000. – № 6. – С. 85–102.
- 4.860. Сумцов Н. Ф. Современная малорусская этнография. В. Н. Ястребов / Н. Ф. Сумцов // КС. – 1895. – Т. 49. – № 5. – С. 186–198.
- 4.861. Таран Л. В. Французька, російська і українська історіографія (70-ті рр. XIX – поч. XX ст.) / Л. В. Таран. – Ніжин : Вид-во Ніжинського держ. ун-ту ім. М. Гоголя, 2009. – 247 с.
- 4.862. Тельвак В. Метанаратив М. Грушевського в історіографічному дискурсі доби Модерну / В. Тельвак // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2008. – Вип. 3. – Ч. 1. – С. 227–239.
- 4.863. Тимчик Н. Південно-Західний відділ Російського географічного товариства в Києві (1873–1876) / Тимчик Н. // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – 1998. – Вип. 40. – С. 75–78.
- 4.864. Українки в історії / [за заг. ред. В. Борисенко]. – К. : Либідь, 2004. – 328 с.
- 4.865. Ульяновський В. І. Василь Біднов / В. І. Ульяновський // Історіографічні дослідження в Україні. Визначні постаті в українській історіографії XIX – XX ст. – 2003. – Вип. 12. – С. 303–340.
- 4.866. Ульяновський В. Знаний і незнаний Володимир Іконников / В. Ульяновський // Володимир Іконников. Історичні портрети / [упоряд. В. Ульяновського]. – К. : Либідь, 2004. – С. 6–82.
- 4.867. Ульяновський В. І. Кость Михальчук та діячі Київської «Старої громади» через призму «жіночих спогадів» / В. І. Ульяновський //

- Архівознавство. Археографія. Джерелознавство. – 2001. – Вип. 4 :
Студії на пошану Руслана Пирога. – С. 428–482.
- 4.868. Ульяновський В. І. Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко-Моргун:
сторінками життєпису / В. І. Ульяновський // Полонська-Василенко
Н. Історія України : у 2 т. / Н. Полонська-Василенко. – К. : Либідь,
2002. – Т. 1 : До середини XVII століття. – С. V–LXXXVIII.
- 4.869. Ульяновський В. І. Син України (Володимир Антонович: громадянин,
учений, людина) / В. І. Ульяновський // Антонович В. Б. Моя сповідь.
Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович. – К. :
Либідь, 1995. – С. 5–76.
- 4.870. Ульяновський В. Три «ліки» Миколи Стороженка: «малоросійство» –
«російство» – «українство» / В. Ульяновський // Стороженко М. З
мого життя / М. Стороженко ; [упоряд. В. Ульяновського]. – К. :
Либідь, 2005. – С. 5–93.
- 4.871. Ульяновський В. І. Чому не було створено «Празької історичної
школи» / В. І. Ульяновський // Український історик. – 2002. – Т. 1–4
(152–155). Рік XXXIX. – С. 209–256.
- 4.872. Усманова А. От «Истории» к истории: гендерный подход к
исторической науке в странах переходного периода / А. Усманова //
Гендерные исследования. – 1999. – № 3. – С. 370–372.
- 4.873. Успенская В. И. Публикации по женскому вопросу в российских
журналах второй половины XIX – начала XX века / В. И. Успенская //
Женщины в социальной истории России / [сост. В. И. Успенская,
Н. М. Шиловская]. – Тверь, 1997. – С. 106–112.
- 4.874. Феминология: Словарь терминов / [под общ. ред. О. Н. Пищулиной].
– Харьков : Изд-во Харьковского национального университета им.
В. Н. Каразина, 2002. – 291 с.
- 4.875. Хижняк З. Галшка Гулевичівна – фундаторка Києво-Могилянської
академії / З. Хижняк // Українки в історії / [за заг. ред. В. Борисенко].
– К. : Либідь, 2004. – С. 47–51.

- 4.876. Хмелик Р. Мала українська селянська сім'я другої половини ХІХ – початку ХХ ст. / Р. Хмелик. – Львів, 1999. – 142 с.
- 4.877. Черкаський Г. Историк-белетрист Орест Левицький / Г. Черкаський // Левицький О. Историчні оповідання / О. Левицький. – К. : Рух, 1930. – С. 5–26.
- 4.878. Чишко В. Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / В. Чишко. – К. : БМТ, 1996. – 240 с.
- 4.879. Чуткий А. Професура університету Св. Володимира і вища жіноча освіта у Києві (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / А. Чуткий // Историчний журнал. – 2005. – № 5. – С. 87–92.
- 4.880. Чухим Н. Гендер та гендерні дослідження в ХХ ст. / Н. Чухим // Ї. Незалежний культурологічний часопис. – 2000. – Число 17. – С. 22–29.
- 4.881. Чухим Н. Д. Православний статус жінки в культурі Київської Русі / Н. Д. Чухим // Духовна спадщина Київської Русі. – Одеса, 1997. – Вип. 1. – С. 77–84.
- 4.882. Чухим Н. Д. Присутствие в истории: опыт методологического анализа / Н. Д. Чухим // Женщины в истории: Возможность быть увиденными : сб. науч. ст. / [ред. И. Чикалова]. – Минск : БГПУ. – Вып. 1. – 2001. – С. 53–68.
- 4.883. Шаповал Ю., Верба І. Михайло Грушевський / Ю. Шаповал, І. Верба. – К. : Альтернативи, 2005. – 352 с.
- 4.884. Шиян А. І. Историчні дослідження М. П. Драгоманова в «Университетских известиях» / А. І. Шиян // Дніпропетровський історико-археологічний збірник. – 1997. – Вип. 1. – С. 413–420.
- 4.885. Шмид В. Нарратология / В. Шмид. – М. : Языки славянской культуры, 2003. – 312 с.
- 4.886. Шульгин Виталий Яковлевич // Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834–1884) / [под ред. В. С. Иконникова]. – К. : Тип. Императорского университета св. Владимира, 1884. – С. 760–777.

- 4.887. Юкина И. История женщин России. – СПб. : Алетейя, 2003. – 234 с.
- 4.888. Юркова О. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.) / О. Юркова. – К. : Ін-т історії НАН України, 1999. – 433 с.
- 4.889. Яковенко Н. Вступ до історії / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2007. – 375 с.
- 4.890. Яковенко Н. Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. / Н. Яковенко. – К. : Критика, 2002. – 415 с.
- 4.891. Яковкин И. М. Ф. Владимирський-Буданов / И. Яковкин // Журнал Министерства народного просвещения. – 1916. – № 11. – С. 35–48.
- 4.892. Ясь О. Історія як сюжет. Представлення образу Богдана Хмельницького в однойменній монографії М. І. Костомарова / О. Ясь // УІЖ. – 2007. – № 2. – С. 89 – 106.
- 4.893. Ясь О. Романтизм і український гранд-нарратив / О. Ясь // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – 2008. – Вип. 3, Ч. 1. – С. 207–226.
- 4.894. Bennet J. M. Medieval Women, Modern Women: across the Great Divide / J. M. Bennet // Identities and Writing. – London, 1992. – P. 147—152.
- 4.895. Bennet J. M. Who asks the Questions for Women’s History? / J. M. Bennet // Social Science History. – 1989. – Vol. 13. N. 14. – P. 471—477.
- 4.896. Bock G. Women’s History and Gender History: Aspects of an International Debate / G. Bock // Gender and History. – 1989. – Vol. 1. N. 1. – P. 7—30.
- 4.897. Chevigny B.G. Daughters Writing: Towards a Theory of Women’s Biography / B. G. Chevigny // Between Women: Biographers, Novelists, Critics, Teachers and Artists Write about Their Work on Women. – Boston, 1984. – P. 79–102.
- 4.898. Davis N. Zemon. “Women’s history” in transition: the European case / N. Zemon Davis // Feminist Studies. – 1976. – Vol. 3. N 3/4. – P. 83—103.

- 4.899. Kali A. K. Writing inside the kaleidoscope: re-representing Victorian women public figures / A. K. Kali // *Gender & History*. – 1990. – Vol. 2. N 1. – P. 40—48.
- 4.900. Retrieving Women's History: Changing Perceptions of the Role of Women in Politics and Society / [eds. S. J. Kleinberg]. – Oxford, New York, 1988. – 350p.
- 4.901. Koch N. The Why, When, How and What of Feminology / N. Koch // *Feminology*. – University of Nijmegen, 1975. – P. 18—20.
- 4.902. Kononenko N. Widows and Sons: Heroism in Ukrainian Epic / N. Kononenko // *Harvard Ukrainian Studies*. – 1990. – T. XIV. – № 3/4. – P. 385—408.
- 4.903. Lerner G. New approach to the study of women in American history / G. Lerner // *Journal of Social History*. – 1969. – Vol. 1. N 3. – P. 53—62.
- 4.904. Lerner G. Placing women in history / G. Lerner // *Feminist Studies*. – 1975. – Vol. 3. N 2. – P. 5—15.
- 4.905. Lerner G. The majority finds its past / G. Lerner // *Current History*. – 1976. – Vol. 70. N 416. – P. 194—216.
- 4.906. Offen K. Women's Citizenship in the Twentieth Century World: States? Gender? And Historiographical Strategies in Comparative Perspective / K. Offen // *Journal of Women's History*. – 2002. – Vol. 13. N 4. – P. 180—190.
- 4.907. Pushkareva N. L. Women in the Medieval Russian Family of the Tenth through Fifteenth Centuries / N. L. Pushkareva // *Russia's Women. Accommodation, Resistance, Transformation*. – Los Angeles, London. – University of California Press. – 1991. – P. 29 — 43.
- 4.908. Rubchak M. J. Christian virgin or pagan goddess: feminism versus the eternally feminine in Ukraine / M. J. Rubchak // *Women in Russia and Ukraine*. – New York, 1996. – P. 315—330.
- 4.909. Scott J. Gender: a useful category of historical analysis / J. Scott // *American Historical Review*. – 1986. – Vol. 91. N 5. – P. 1053—1075.

- 4.910. Scott J. History in Crisis? The other's Side of the Story / J. Scott // American Historical Review. – 1989. – Vol. 94. N. 3. – P. 681—692.
- 4.911. Smith H. Feminism and the methodology of women's history / H. Smith // Liberating Women's History: Theoretical and Critical Essays. – Chicago, 1976. – 355 p.
- 4.912. Wiesner M. Gender, Church and State in Early Modern Germany / M. Wiesner. – London, New York, 1998. – 275 p.
- 4.913. Worobec C. D. Accommodation and Resistance / C. D. Worobec // Russia's Women. Accommodation, Resistance, Transformation. University of California Press. – Los Angeles, London, 1991. – P. 17—28.

5. Довідкові та енциклопедичні видання

- 5.914. «Основа» : Южно-русский литературно-ученый вестник. Систематичний покажчик журналу 1861–1862 / [уклад. І. В. Бойко]. – К. : Державна бібліотека АН УРСР, 1948. – 42 с.
- 5.915. Биографический словарь профессоров и преподавателей Императорского Университета св. Владимира (1834–1884) / [под ред. В. С. Иконникова]. – К. : Тип. Императорского университета св. Владимира, 1884. – 818 с.
- 5.916. Высшие женские / Бестужевские курсы. Библиографический указатель. – М. : Книга, 1966. – 192 с.
- 5.917. Довідник з історії України. – К. : Генеза, 2001. – 1136 с.
- 5.918. Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях Императорского Университета св. Владимира (1834–1884) / [под ред. В. С. Иконникова]. – К. : Тип. Императорского университета св. Владимира, 1884. – 416.
- 5.919. Историко-филологический факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования: 1805–1905 / [под ред.

- М. Г. Халанского и Д. И. Багалея]. – Х. : Изд-во университета, 1908. – 390 с.
- 5.920. Историко-филологическое общество при Харьковском университете. Систематический указатель к периодическим изданиям за 1886 – 1914 гг. – Х. : Изд-во Харьковского университета, 1955. – 71 с.
- 5.921. Історична наука: термінологічний і понятійний довідник : навч. посіб. / [В. М. Литвин, В. І. Гусєв, А. Г. Слюсаренко та ін.]. – К. : Вища школа, 2002. – 430 с.
- 5.922. Літературно-науковий вісник. Показчик змісту. Т. 1–109 (1898–1932) / [укл. Б. Ясінський]. – К. ; Нью-Йорк : Смолоскип, 2000. – 542 с.
- 5.923. Матяш І. Б. Українські народні думи: дослідження, видання, виконавці: Історіографічний нарис. Бібліографічний показчик / І. Б. Матяш ; Укр. н-д ін-т архів. справи та документознавства, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Нац. парлам. б-ка України. – К., 2008. – 240 с.
- 5.924. Наукове товариство ім. Т. Шевченка. Бібліографія записок НТШ. Томи 1–240. 1892–2000 / [уклад. В. Майхер]. – Л., 2003. – 742 с.
- 5.925. Науковий часопис українознавства «Україна». 1907–1932. Показчик змісту / [уклад. Р. Майборода, В. Врублевський]. – К. : Інститут української археографії, 1993. – Вип. 22. – 142 с.
- 5.926. Палієнко М. Г. «Киевская старина» (1882–1906) : систематичний показчик змісту журналу / М. Г. Палієнко. – К. : Темпора, 2005. – 608 с.
- 5.927. Палієнко М. Г. «Киевская старина» (1882–1906) : хронологічний показчик змісту журналу / М. Г. Палієнко. – К. : Темпора, 2005. – 480 с.
- 5.928. Показчик змісту «Літературно-наукового вісника» : Т. 1–20 (1898–1902) / [зладив В. Доманицький, з передмовою І. Франка]. – Л. : Друк. Наукового товариства ім. Т. Шевченка, 1903. – 159 с.
- 5.929. Систематичний показчик до «Записок Новороссийского университета» за 1867–1919 рр. // Праці Одеського державного університету ім. І. І. Мечникова. – 1957. – Т. 147. – Вип. 1. – С. 33–102.

- 5.930. Указатель литературы женского вопроса на русском языке / Окрема відбитка. – [Б. м., б. в.], 1887. – 55 с.
- 5.931. Указатель статей, помещенных в неофициальной части Журнала Министерства народного просвещения за время с 1892 по 1900 гг. – СПб., 1902. – 218 с.
- 5.932. Українські періодичні видання для жінок у Галичині (1853–1939 рр.) : анатований каталог / [укладач В. А. Передирій]. – Л. : Мета, 1996. – 192 с.

6. Дисертації та автореферати дисертацій

- 6.933. Айтов С. Ш. Українська історіографія та журнал «Основа» в контексті культурно-національного відродження України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кан. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / С. Ш. Айтов. – Дніпропетровськ, 2001. – 14 с.
- 6.934. Ващенко В. В. Фактори формування історичної концепції в українській історіографії кінця XIX – початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кан. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. В. Ващенко. – Дніпропетровськ, 1998. – 17 с.
- 6.935. Гнатчук О. С. Українські жіночі організації на Буковині (80-ті роки XIX – 30-ті роки XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. С. Гнатчук. – Чернівці, 2001. – 19 с.
- 6.936. Іванюта І. П. Наукова та громадсько-політична діяльність академіка Володимира Гнатюка в контексті українського національного відродження кінця XIX – початку XX ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І. П. Іванюта. – Чернівці, 2002. – 20 с.

- 6.937. Іващенко В. Ю. Мемуари професорів та студентів з історії Харківського університету XIX – початку XX століття : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кан. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / В. Ю. Іващенко. – Дніпропетровськ, 2004. – 17 с.
- 6.938. Кісь О. Р. Жінка в українській селянській сім'ї другої половини XIX – початку XX ст.: гендерні аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня кан. іст. наук : спец. 07.00.05 «Етнологія» / О. Р. Кісь. – Л., 2001. – 18 с.
- 6.939. Колесников К. М. Українська історична наука та історіософія на рубежі XIX–XX століть : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / К. М. Колесников. – Дніпропетровськ, 1999. – 18 с.
- 6.940. Кривоший О. П. Жінка в суспільному житті України (друга половина XVI – перша половина XVII ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 07.00.01 «Історія України» / О. П. Кривоший. – Запоріжжя, 1997. – 18 с.
- 6.941. Кузіна П. В. Роль «Літературно-наукового вісника» в національному відродженні України (Київський період 1907–1919 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / П. В. Кузіна. – К., 2003. – 18 с.
- 6.942. Лабур О. В. Жіночий фактор в системі суспільних відносин в Україні (XVI–XVII ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. В. Лабур. – Одеса, 1999. – 15 с.
- 6.943. Легеза С. В. Романтизм і українська історіографія : методологічний аспект : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / С. В. Легеза. – Дніпропетровськ, 1998. – 16 с.

- 6.944. Левінець Р. П. Життєвий шлях та науково-громадська діяльність В. Я. Шульгіна (1821–1878 рр.) : автореф. дис. на здобуття наук. Ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Р. П. Левінець. – К., 2004. – 19 с.
- 6.945. Старченко Н. П. Становище жінки-шляхтянки на Волині другої половини XVI – першої половини XVII ст.: майновий та правовий аспекти : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Н. П. Старченко. – Л., 2002. – 19 с.
- 6.946. Стельмах С. П. Історична думка і методологія історії України (XIX – початок XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / С. П. Стельмах. – К., 2005. – 33 с.
- 6.947. Сухенко Т. В. Середня жіноча освіта в Україні (XIX – поч. XX ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. В. Сухенко. – К., 2000. – 18 с.
- 6.948. Тороповська Т. М. Громадська, культурно-просвітницька і наукова діяльність Володимира Щербини (1850–1936) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 09.00.12 «Українознавство» / Т. М. Тороповська. – К., 2004. – 17 с.
- 6.949. Чередниченко А. М. Візантологічні студії в Українській Академії наук : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / А. М. Чередниченко. – К., 2009. – 16 с.
- 6.950. Шемета Ю. М. Науково-освітня діяльність М. Ф. Владимирського – Буданова (1838–1916) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Ю. М. Шемета. – К., 2004. – 15 с.
- 6.951. Шеремета О. М. Володимир Гнатюк і українська етнографічна наука кінця XIX – початку XX століття : автореф. дис. на здобуття наук ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.05 «Етнологія» / О. М. Шеремета. – Л., 2003. – 16 с.